पोथीक

(१)

इतिभारतेप्रारम्भः।

गणेशाय नमः योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥ १ ॥ नि-
मोऽनन्तवैकुण्ठाय । शान्तिनिधये निष्कामाय [illegible] नमः सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियं । परम[illegible] मायया हृ-
॥ २ ॥ [illegible]लोचन[illegible] ज्ञानायतनमजं विभुं । प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनं ॥ ३ ॥ गुरवः [illegible] यदनुग्रहात्म-
[illegible]वतीं [illegible] सर्वविद्याधिदेवतां ॥ ४ ॥ [illegible] पारं [illegible] धीमतः । [illegible]महेश्वर[illegible]चरणौ वन्दते ॥ ५ ॥ महाभा-
र्णवावारपारीणं विवृतिप्लवं यथागममिदं वक्ष्ये कैयटो जैयटात्मजः ॥ ६ ॥ भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः छात्रा-

अथ शब्दानुशासनं कृ
थस्य शास्त्राधिकारार्थः
प्रयुक्तो ॥ ॥
श्री रामाय नमः ॥

णामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनां ॥ ७ ॥ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना । क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥ ८ ॥ भाष्यका-
रः [illegible] व्याकरणस्य शास्त्रस्य प्रयोजनमाह । अथ शब्दानुशासनमिति । अथेत्य[illegible]
[illegible] व्याख्या[illegible] अथेत्ययमिति । इति शब्दोऽथशब्दस्य [illegible]
[illegible] शास्त्रा[illegible] अथ[illegible] सर्वेनात्मना [illegible]
[illegible] अधिकारार्थ इति । अधिकारः [illegible]मित्यर्थः [illegible]
[illegible]

अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति। शब्दानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयत्वाच्छब्दानुशासनस्य शा
स्त्रान्तरात् अथशब्दसंनिधाने प्रतीयते। व्याकरणस्येदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति। अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभा
वादनादुभयप्राप्त्यभावात् नोभयप्राप्तौ कर्मणि इत्यनेन षष्ठी। अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि विहितेति समासप्रतिषेध
ग्रहणादिवत्प्रभृतिनादिवत्समासः शब्दशब्दस्य भावाभावशब्दतादिहिनाप्रकरणादिनाविशेषेण लक्षणाभावात् गीशब्दकाककवातिनः दीर्घ
पत्ते शासनशब्दं संगतमिति मतमात्रोहति। केचिदिति। तत्र प्रपदार्थानर्थनिबन्धान् प्रतिपत्ते शब्दार्थस्य तु ध्वनिप्रतिभागासंबन्धमेते। यथा गनु
शब्दकैकेष्वयं शब्दान्तरं निर्दिश्य तत्र व्याकरणेऽपि शब्दानां शब्दमात्रादिह शब्दाव्यनक्तिरिति स्वाह। लौकिकानामिति। लौ

शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां च तत्र लौकिकास्तावत्
गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति वैदिकाः खल्वपि॥ शं नो देवीरभिष्टये इषे त्वोर्जे त्वा अ
ग्निमीळे पुरोहितं अग्न आयाहि वीतय इति अथ गौरित्यत्र कः शब्दः

विदितात्रहिति लोकसर्वलोकात्मनि इतरत्रा अथवा भवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानां लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्याप
नार्थं पृथगुपादानं। यथा ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य। तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशा यथादिहारात्। अथवा लौ
किकानामेव लौकिककर्मणि निर्वर्तनाः तत्र लोके परानुपूर्वीनियमाभावात्सर्वे वर्ण्यन्ते गौरश्व इति। वेदे त्वानुपूर्वीनियमा
त्क्रमेणोदाहरति। शं नो इति। अथ गौरित्यत्र क इति शब्दार्थयोर्भेदेन लोके व्यवहारदर्शनात् शब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति
गौरिति गौरितिविज्ञाने प्रतिभासमाने ध्वस्तुकः शब्दस्यार्थः

तामेव चमत्कृतिक्रमेणारचयति। किं यत्तदिति। उपदिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयंति सर्वनामानि पर्यायेणार्थं गमयु
रवदेव सामानाधिकरण्येन संबंधोऽधिकरणनिर्देशः। नेत्याहेति। प्रत्येकं ... द्रव्यनामेति ...
ते शास्त्रे द्रव्यमभिमतमित्यर्थः। द्रव्यादीनां नामनिर्देशात् ... गुणक्रियासामान्यानामिति ...
यद्द्रव्यं ... तर्हीति। ... सामान्यं ... तत्र ...
रः। चेष्टितं ... निमिषितमक्षिनिमेषः। शुक्लो नील इति। ... गुणसामान्यमभिधायिनो ...

किं यत्तत्सास्नालांगूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः नेत्याह। द्रव्यं नाम तत्। यत्तर्हि तदिंगितं चेष्टितं निमिषि
तमिति स शब्दः नेत्याह क्रिया नाम सा। यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कृष्णः कपिलः कपोत इति स शब्दः नेत्याह गुणो
नाम सः ॥ यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः नेत्याह आकृतिर्नाम सा। कस्तर्हि
शब्दः। येनोच्चारितेन सास्नालांगूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ३ ॥ ॥

भिन्नेष्वभिन्नमिति। अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते। छिन्नेष्वच्छिन्नमिति। अनेन नित्यत्वं सामान्यभूतमिति। सत्ताख्ये महासामान्ये
... सामान्यविशेषस्योपमानं निर्दिष्टं। सामान्यमिव सामान्यभूतं ... परमार्थतस्तु ... द्रव्यादिषु निरूपितेषु ...
... नेत्याह। येनोच्चारितेनेति। ... करणे ... सामान्यवाचकत्वमिष्टमिति। ...
... अनर्थकत्वप्रसंगात्। अनर्थकेषु ... योगाद्ध्वनेः ... भावादभिव्यक्तिः ...
... संप्रत्ययो भवति ... अर्थप्रतिपत्तिः ... विशेषप्रसंगात् ... स्फोटो नाम ...
... येनोच्चारितेनेत्यर्थः ३

८

शब्द इति। अत्र यद्यपि स्फोटरूपोर्थस्य [illegible] ज्य च स्फोटाभिव्यञ्जकत्वादि ध्वनेरेव शब्दव्यवहारोऽभिनवोऽपयरू आदयो न शब्दा हरगहर्वा आरम्भणमात्रस्य योग्य
गौः कुर्वतीति विचित्रव्यवहारप्रवृत्तिविषयस्वभावायमस्मिति स्फोटः कुर्वन्त्। तत्र च ते। शब्दः कुर्वन् प्रतिशब्दं तु विरुध्यते। इति गमनात् कार्येन्ते
न येन ध्वनिना अभिव्यक्तः शब्दः स्फोटरूपो हेतुरितिनेन्नोच्यते नाम्ना शब्द कार्यार्थे इति। कारित्वात्तदिति। किं तु ध्वनेरनादिर्वात् व्याकरणत्वं प्रयत्ने सिद्धं कम्
र्थकानामितिप्रश्नः। वर्णवर्णानां पूर्णार्थ साधनत्वे नामस्यात् । शब्देति। लोके गौरितिलोके यो यद्दर्शयन्वेरुरुहूह्नाने धवणकालः वेवास्य
नाम्नामित्ये द्वा धर्थ चाधव स्याति। तत्र लोपागमवर्णविकार हां हरणे। देवाश्रयाः कृति। दृहि लर्दृ कस्मात् शार्ङ्गर्वाकते लोपेन स्यान्नस्ये गर्दभि
लोपः चहूले रूढे रूमिरुति रूढि रूनिरूप मेनत्। वर्णविकारो गवयथा च कृत्यंवचविग्रामंचेति। नयनेलोमेम्पोर्ध्वरूपमि हूस्यो निवनेकयम
अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः तद्यथा शब्दं कुरु । माशब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेव मुच्यते तस्मा
द्ध्वनिः शब्दः कानि पुनरस्य शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकर
णं लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति। ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैः न च सर्वाभिर्विभक्तिभिः वेदे म
न्त्रा निगदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं तस्मा
दध्येयं व्याकरणं
कारस्य मकारः। तदित्यहूरस्य यत्र हूलमनित्याश्मेचकर्णरस्मिन्त्रिपर्वो रूहेः स्पृपृप्रसनन्निपातन योरितिवचनान्तयत्। ऊहः खल्वपीति।
स्मृत्यागेरितिकर्त्रं मन्तापरिशयाप्राणंतरेणोपनीयन्ते सायकृतिः। येनोपनीयन्ते सा विकृतिः। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति नाम
र्थवत्स्याभिनन्या येप्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्याग्विजानाति नान्यो मन्त्रोक्तिस्य प्रयत्नानुरूपं निर्वपामीति तत्रैको
निर्वपेत् अवर्षमकामरइति मेर्ध्वचो रोमन्त्रकृत्य न सूर्याय नाजुष्टं निर्वपामीतिविकरणान्तरे हि लिङ्गावधारणे तेऽहः। राम

५

× लघ्वर्थमिति। लाघवेन शब्दज्ञानम

आगम इति। आगमः प्रयोजनम्। षडङ्गेको निष्कर्मेऽत्र व्याकरणमध्ययनस्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजनकृष्यो च्यते॥ ... कारणा
हेतुः कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः। प्रधाने चेति। परपदार्थावगमस्य व्याकरणात् निमित्तत्वात् ... वाक्यार्थावगमायोगित ...
ति। अध्यापनं वा ... स्वरादिः। नवाचारो हते मुषप्रिभ्यो निति ... तात्र ... प्रयोजने। ... हार्थमिति। ...
भोजोवेदि ते ... नत्रु प्रध्वं साभावः नेहि वैयाकरणाः ... अवगमयति। इतरेषां ... तरति। ...
हेतौ पञ्चमी मायत्रन्यर्थः ... निप्रयोजनान्निश्चरं सर्वत्र योगित्वात् दर्शयति। ... निर्देशि। ... पदृनि ... निमर्थ ... नु

आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय इति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो य
फलवान्भवति॥ लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्। ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति। न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपा
येन शब्दाः शक्या ज्ञातुम्। असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्। याज्ञिकाः पठन्ति स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वा
मालभेतेति तस्यां सन्देहः। स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती तां नावैयाकरणाः स्व
तोऽध्यवस्यति। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः। अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति। इमानि च भूयः
शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमां
चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति। ते। असुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परा
भूवुः। तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याक

चैषां च गर्ह्ययोपादानं। ते सुरा हेलय इति। निरर्थं वा रेतन न म्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते। तत्र केचिदाहुः तेऽसुरा योगे हे हयो
श्रुतिमात्रे वक्तव्ये गरकरणोऽलिद्वनुमिति। दर्हि द्विर्वचने कार्यं वा स्याद्द्विर्वचने। नातंच म्लेच्छनमित्यपभ्रंशम्लेच्छनवारस्य
योमापभाषितवा इति कृतार्थे इति तेषु समयः। म्लेच्छ इति कर्मिताऽयम्॥

दुष्टः शब्द इति। [illegible] स्वरतः। [illegible] मिथ्याप्रयुक्त इति [illegible] अपराधात् [illegible] प्रयुक्त [illegible] तोऽर्थं [illegible] वर्णतो [illegible] मिथ्या [illegible]
[illegible] शब्दः [illegible] हिनस्ति [illegible] अर्थः [illegible]
[illegible] हितः [illegible] स्वरतो [illegible] शब्द [illegible] शब्दः [illegible]
[illegible] वर्णभेदः [illegible] शब्द [illegible]
[illegible] शब्द [illegible]

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो
२ ऽपराधादिति। दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। दुष्टः शब्दः॥ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधी
तम्॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्य

[illegible] तामवबुध्यस्वेति। [illegible] कर्मणीति [illegible] विधीयमाने [illegible] भवति॥ [illegible]
[illegible] संस्कार [illegible] इति। [illegible]
[illegible] प्रयुङ्क्त इति॥ [illegible] इति॥ [illegible] शब्दः [illegible]
[illegible] प्रयुक्तः साधुः अन्यथा तु असाधुः यथा [illegible] निमित्तकः साधुः [illegible] निमित्तकोऽसाधुः [illegible]
शब्दः साधुर्मा प्रयुक्तः साधुः [illegible] निमित्तकस्त्वसाधुः इति

ध्ययन २

कर्तेति। वाग्योगविदः शुक्लनाहेपदर्शनाच्च पक्षः। स्वैदेवपरत्वेनमास्यंकाह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञानेपीति। यथा श्लोके किकद्रूणं
वपाश्रेकिको व्याधिर्भवतीति हि प्रतीतमेव यातनारोप्यवतथा शब्दविषयो ज्ञानाभ्यासमिति भावः। भूयांसोल्पीयांस इति ध्रुवमनापेक्ष्य
ऽर्थ प्रकरणः यदि सम्प्रे बहवः शब्दाः अल्पीयसः शब्दाः अगमकप्रतीत्याच्च फलमुपलब्धमिति। तत्र। एकस्मादल्पीयांसो शब्दाः अ

कः। वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्द
ज्ञाने धर्मः। एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोपशब्दाः अल्पीयां गोता
६१ सः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमा
दयोपभ्रंशाः। अथ योवाग्योगवित्। अज्ञानं तस्य शरणं। विषम उपन्यासः। नात्यंतायाज्ञानं श
रणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोपि मन्ये पतितः स्यात्। एवं त
र्हि सोनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः। कः। अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योग
विद्विज्ञानं तस्य शरणं

ल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानमिति। तथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः। नात्यंतायेति। पुरुषार्थो विधिनिषेधयोरधिकारात्समारब्ध
नप्रवृत्तस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् अकरणसामर्थ्यवतो प्रत्याहा। अवाग्योगविदिति। वाग्योगविद्यप्रयत्नोपि शब्दान्वयुङ्क्ते इत्यपशब्दांश्च प्र
मिति तावदर्दकृष्णोगारश्वरस्य भागवति। ॥

श्लोकस्यार्थः स्फुटतामुपैति। कथुनरीति। यातिशयिकार्थप्रत्यायकत्वं ... नेत्यर्थः स्फुटं तत्र श्लोकार्थं प्रतिपाद्यतेऽत्र श्लोकार्थमिति प्रथमार्थे तेनोक्तं
मध्यश्लोकं। निःशेषस्यात्। अथ लोकना प्रतिपाद्यते। कथं श्रीरूपति। [illegible] रूपवति। अथ श्लोकः। कोऽसौ। यो गुणानामादर्शः एतन्मुख्यार्थ
ति। [illegible]त्र शौनेकदृति। प्रभावेन विधानितव्यत्वेन गीतहृदयार्थः। कान्ताय यो प्रतिपादकः आत्मा व्यक्तश्लोकस्य प्रतिपादितं व्यञ्जकश्लोकस्य [illegible] ति
शास्त्रि। अलिफकेः शाहः प्रतापः सुप्रयुक्तः सर्वनीकेका मधुगुणसंयमीति। [illegible] ह्येवेति। प्रभविवादेहिष्टस्य गुणस्यातः कायः प्रत्यु
कर्तृत्वेन ना नानाति मत्स्कीवेहे रूढ़ौ। य मद्भूमितिनत्रभिवारः येरवरत्राह मिमादि संस्कृतेवामेनेत्यर्थः। [illegible] प्रसहामिति। अत्र नु कारणं

कथुनरिर्दं चरितं। नानानानामश्लोकाः। किं प्रभोः श्लोकाः अथि प्रमाणं। किंवानः परिदृप्रमाणं। अथ यप्रसिद्धमाणं भवितुमर्हं
ति। [illegible] दूरं च रवर्णानां प्रशंसामेदुलेमहत्त्व॥ केनेन्नगमयोः स्वर्गं किंतन्दूस्यान्नेनयेत्रहृति॥ प्रमत्तुणीतरप्रवः तत्र भवतोपत्वप
मत्रणीतत्वप्रमाणं। प्रस्तुतप्रयुक्तौ अविहितः प्रभविवादेनाक्तायेनानुमितिर्हेतुः। कामेनेभुणविशेष्यत्वी [illegible] पप्रम
न:।३ हेचरेत्। [illegible] चनामभूतेमध्येयव्याकरणं। अविहितः सः विभक्तिकुर्वन्तिप्रतिक्राः परहेतिप्रमाणाः सद्विभक्तिकाः कार्या
इति। नचोनरेत्याकरणप्रमाणाः सविभक्तिकाराकाः कर्तृविभक्तिकुर्वन्ति। योवारैकोपरत्रीः स्वरत्राः स्वरत्राचा
॥ विरधातिप्र [illegible] निर्णीतामर्थं प्रसध्वंस्याकरणं। योवाहमी॥
निर्णिरदृक्षितिनित्यामसमासः। [illegible] मारति। प्रत्यर्थः॥ यथासमिधः समिधं त्रिधा आत्मगुणीति त्यज्ञेरिति। [illegible] रारि [illegible]
यथानमेत्राकृत्यामानाश्रिहाह यदृच्छाभिर्भक्तिप्रकारमर्थः॥ [illegible] स्वरत्राहरि॥ अभ्रस्वर्जनसहितोच। [illegible] निर्णीताद्वृति। कान [illegible]
फितिसंरथ्यकचयनारिश्रितशा [illegible] रारहृति। स्वरतो दात्तादिः। [illegible] त्राहृति। अभ्ररंजनसहितोच। अन्नाविनीतरहृति।
निर्णीतोयत्नमानेः। अलिकेमहिती तेयान्तकोप्यानिर्णीतेः यतनिर्भाध्यत्वन्नाविनिसरवेतायतलिमानं तनकमर्हमीतिदेोच संख्या
मितिर्वाविर्तिकेनप्रवचनं। विद्वानुयनेन॥ विद्वाल्याजवेदितिद्वयोरविरिक्कोरधिकाराह॥
× तिआर्हिजीनाःस्मा८५
त्रि
६

चत्वारीति। ब्राह्मणप्रत्यक्षेणेत्येतेषां। त्रयः कालाः इति। नत्वारि योगाः कालाः क्रियाः कार्ये द्वे शीर्षे। नित्यः कार्यश्च। सप्त विभक्तय इति। मृगवा
न्यर्थः। द्वे। विवृतिः शब्दगतो महान्देवो मर्त्यानाविवेश। गुहा निहितानि नेङ्गयन्ति। चतुर्थं वाचो मनुष्या वदन्ति। ब्राह्मणा इति
केचित् मनीषिणः। महो देवः। देवो महानित्यर्थः। चत्वारीति नेत्येतत्कुतो ज्ञायते मन्त्रान्तरं दृष्ट्वा आह। अपर आह इति।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। चत्वारि शृङ्गा
णि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः त्रयः कालाः। भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे
द्वौ शब्दात्मानौ। नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसीति। वृ
षभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान्देवः शब्दः। मर्त्या म
रणधर्माणो मनुष्याः। तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदा
नि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। चत्वारि
पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहि
तानि नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते [illegible] न्तीत्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरी
यमिति। एतत्तुरीयं यद्वाचो मनुष्येषु वर्तते विवृतमित्युक्तं तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि॥ ३
नेति भवति। स्थानेनिबद्धं ह्येतन्नामस्वेवेत्यर्थः। मनीषिण इति ईषोरुत्तरपदस्य... कथं मनीषिण इत्यत आह। अथवेति
व्याकरणं मेघगुहा न ज्ञायन्त इत्यर्थः। तुरीयमुत्प्रेक्षितमित्यस्मात्... आकारेण प्रदीपेन तुरीयं नेत्ययं ज्ञायते। तथाप्यनुरोधेन
व्यवहारे... यथा ज्ञानाभावेनेति। नेङ्गयन्तीत्यस्य व्याख्यानं न चेष्टन्ते नेत्यर्थमित्युक्तमिति॥

अनन्तर इति। नवृत्तो ऽ अवादीत्। उवाच हे। विज्ञाय इत्यर्थः। सर्वमित्रक्रमः प्रमक्षेणाज्ञानरूपस्वरूपत्वसमानोऽपि अर्थापत्तिस्तानान्नपञ्चमी इत्यर्थः। ते
इदं तिमिचानसमाहृतः। अविद्यां समाहृत्य इति। अविद्यालक्षणं नाम इदं चो आह इत्यर्थः। ववते इति। वचसेवन्नेन समस्तद्धावरति इः श्रो
धः। वक्ष्यामितिनउनाममन्त्रोक्तवायपञ्चनीयनेन तथा व्याकरणेनवाचो पञ्चाशत् इत्यर्थः। कल्पनेति इति। एवोदरातिर्नाहृतीयमर्थः। नतनवतिति। गी
ऽनारपञ्चकं मितमर्थः। मुञ्चवति इति। चतुर्दिक्षु धीतहृतित्वेयाकरणावाद्यमन्त्रनेतिस्वपञ्चाशत् विविक्तोरुन्नवेतः। मेतेष सेतेलेत्तु किमसक
इतनेः पञ्चयवरदर्शीका वसुनन्नैः इन तन्त्र उन्नतो मे नो। तुनीनन्ने तन्नं विशनेनीयिवपमन्त्र रात्रीमुखामाः। तुमनः अविद्यान्वेकः प
श्चअविनपश्चति। अविद्यान्वेकः इन तन्त्र तुविनइन तो मिए वा मिमि। अविद्यां समाहृत्य। उनीननेन चो विमक्षनतत्तु विदृणुते। ता
पेदपनतत्रानीमुखामाः। तद्यथा। तोयेवपमेकामय मानानुखामः। इमा तनाने विदृणुते। एवं वा रूपवाम्बिदृशातमाने विदृणुते। नवा
[illegible] विदृणुयाहानात्मनिमस्थितं व्याकरणं। ततनः सक्रमितनितरत्तुनेत्रो पउथी तमममावा च मक्तन अत्रास तायः मध्या
त्रितानतेमेदृष्टीन लक्ष्मीनिर्दिताधिवाद्वि। मक्तः सवतेदृधीनो भवति कमतेवीविपरीतात्हकमितो भवतितितउपरिपवनेभ
वति। नतवहातुञ्चवहाधीनध्यानं तं तोममसाप्तातेन वाचमक्रनेच्छकृषवत्। अत्रासयवाथः सव्योनि[illegible]
तानने। अत्र सवोथः सर्वतः सव्योनितानतेमापुत्रानितानते। का। यपथः दुर्गमार्गः क्रमयोगविद्वषयः। केपुनलेवेष्वा
करणात् कुमेधनते। मेदृष्टीन लक्ष्मीनिर्दिताभिवाद्वि। एवं वाविमतुन्नलक्ष्मीर्निर्दिता भवति। लक्ष्मीनिर्लक्षणा त्यानामस्या इह
भवति। मन्त्रेमिवा। मारस्वतीयाहृतिकाः पदंति। अहितातोऽयपचारदशुममायविश्वितीयोमा। स्वतीमिहिनिर्वचरितिप्रायश्चितोया
तेतिरूपः। अत्रासव्यपदंति। नाविभन्नेत्येतितिरीयः मसमायः ममानव्यानवोमेस्यह ।। मानमेमध्येयंव्याकरणेनासानो ।।
व्यविष्टवनान्तर्वेदकामितिमसंगते। सव्योनीतिसाधुमानीत्यर्थः। एकगम्यद्वति।। तानेमेवप्राप्तः। वावीति विरामेव्रजतिपात
इमीवदातेषुपरमार्थमविद्वत्ताश्रणानाक्रामेवानिर्हितेत्यर्थः। मायश्चितीयामितिमेवार्थेदृष्टः मायश्चित्तीयादृति।। मायश्चित्तं यथा रोग
नायक्रमतिस्व विविहितापकर्मणो हिनानाविमितोमाइनाः मानमेत्यर्थः

रत्नानुत्तरकालमिति। रत्नान्यनुत्तरत्नेति बम्भीति वोगविभागतमामाकः। ततः कालतार्देनवहुव्रीहिः किंपादविरोधाशोचेततारत्नादिनान्यो वं
न्वकीतिरत्नानुत्तरकालमितिकक्रे। पदविगतस्यकारणः पदतिरत्नान्यापुत्रस्येति। नरपिरत्नान्यामिति सार्वीतिकमवेकरलोमात्रेचं। तो
धवरीति। तोयवेतोयवर्णाः शिक्षावीपरश्रितोः तदादिः अत्रैतस्यमितिमधेयरलवापस्य तदित्यर्थः। विष्णुधानकमिति। नामकर

रत्नान्योपुत्रमपातिकाः पदेति। रत्नान्युत्तरकालेपुत्रस्य तातस्यनामविरं ध्यातछोयवरांतरं तस्यमरहूं विष्णुरूपा
नूकमनरियतिछितंतद्दिग्यतिछित तमेमठतिष्ठस्य रेवनुरम्यरं वामाम कृतं कुर्यान्नातद्वितमिति। नचेतिरेणम्या
करणं कृतकाहिनावात्याकाविलान्ते। रत्नान्योपुत्रस्य। सुरेवोऽभिवरूणपंस्पतसमसिंधवः अनुस्वरेति काकु
रे स सर्वपुष्पिताभिव। सुरेवोऽभिवरूणसमदेवोमिवस्यतेसमसिंधवः समविभक्तयपञ्चनुस्वरेतिकाकुरे
।। काकुरं नाकुकाकुर्जिह्वामात्राभिनुद्यतरतिकाकुरं। मर्सेपुष्पिताभिवगस्थ्या। तोभनामस्तिपुष्पितानमिवेनः
धविश्वपरहूति।। एवं ते समसिंधवः समविभक्तयः स्नोन्यनुस्वरेति तिनासिमतरवसमरेवाः स्यात्मेमध्येपंचमाक

।।रतौ।। सुरेवोऽभि

तेयोः षिकारीपिनातमघेतद्यःपुत्रुधाः मातृकायत्वमिधत्तरतिविष्णुधानकंत्र
न्मेघानपिरश्यनरतिशेर्थः सुरेवोऽभीति। बहूणाष्येयंसकृतिः यतोरेतोर्थाकरणातानानवरूणसमदेवोमितनोरेतोरमेपिसनरेवाम
वेमीतर्थः। सिंधवरति। नदरवविभक्तयपरस्मर्थः।। नाभिनुद्यतरति। अनेकार्थनाद्वातनोद्भिष्पतातमर्थः। अनुस्वरेमीति। नानुघाप
यकाशोतरस्मर्थः। मर्सेमिति। सर्सेमितिघामेत्राभिरूपेदूमत्रवाचेरमीमनुरश्मापतारत्नाः।। ।।

किं पुनरिति। ननु कानि पुनस्तानीत्येवं पृष्टे कथमेतदिति किं पुनरिति। एवं तर्हि आशयकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शि
यति॥ गुरुचेष्टाप्रवर्तनार्थं व्याकरणमर्थं पठेतीति वा स्यात् तु समसमर्थ इति प्रयोजनमन्वाख्येयं। अयं वेदे तु न स्यात् पुस्तु स्वर्गं वेदं प्रथ
नमधीयते तैः प्रथमं समर्थनात् करणस्य यत्नस्य प्रयोजनं तीमयप्रयोजनं प्रयोजनते। पुनरस्मादि तिवेदस मध्ये स्थितिं स्ता
नेष्यत्यर्थः। वेति कीर्तिः। अभ्युपगमे समर्थः। ब्राह्मणानां रारिति। इति ज्ञानः प्रसारणरेत अनेहज्ञातेहज्ञातं परं तीमर्थः। अधुनेत्यादि। हीनेति

किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित्। ओमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमा
दीञ्छब्दान्पठन्ति। पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्र स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञे
भ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकि
काः। अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोज
नान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः। स्वरूपमप्युक्तं। प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यं। तत्कथं कर्त
व्यं। किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आहोस्विदपशब्दोपदेशः आहोस्विदुभयोपदेश इति। अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भ
क्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते। पंच पंचनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा
भक्ष्यनियमः। तद्यथा। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति। एवमिहापि। यदि
तावच्छब्दोपदेशः क्रियते। गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयोऽपशब्दा इति। अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्या
दिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति ॥

तोऽस्मिन्काले नरमन्त्रार्थं वर्तते। पुरेत्यादि। विवाहादेः। अनयोपदेशार ((
निहेयोपादेयोपदेशोऽस्य प्रयोजनं प्रतिपत्तिर्भवतीत्यनयोपदेशात्तत्र विनाः प्रतिप्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवेगुणभवतीत्याह। अन्यतरेति। शब्दा
पशब्दयोरित्यर्थः। अनन्तानामनन्तानां शब्दानामन्तोऽस्मिन्नाचारं दृष्टवद्विधयेन निषिद्धार्तो वर्तते। पंचेति अखिलस्य शब्दोपादेयापरं समुखे
वमनादिषु नियमस्य सामान्यसामर्थ्यादिह प्रयोजनविवर्त्तते। अन्ततः पचि

किंपुनरितिनिरुक्तमत्र योपदेशात् पुरो होचपिप्रशास्योत्रयोः कोन्यत्प्रानित्यर्थः सूत्रेति। माधवेत्राह प्रयोगादृष्टमेवाप्येविमर्थः अथवोपादेयोपदेशा
न्मात्संत्यनिवर्त्तिमेवनेतिनिमावः॥ इहस्यानिरिंद्रायेनिवन्तिवरूपादयस्याशक्यत्वेप्रतिपादयितुमयमर्थवादः। शास्त्रानामिति शास्त्रेणा
पणशास्त्रे योगरूढः शास्त्रविशेषस्य। अत्रप्रतिपदोक्तानामितिविशेषणाभिधानायागममानार्थस्यापि शास्त्रानामित्यस्य प्रयोगः।

किंपुनरत्रज्यायः लघुत्वात् कृतोपदेशः। लघीयान् कृतोपदेशः गरीयानपकृतोपदेशः एकैकस्य शास्त्रस्य बहुवोपदेशाः तद्यथा गोणी
मस्यशास्त्रस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकादयोपभ्रंशाः। कृतान्यान्यानेकत्वात् भवति। अथैतत्किं कृतोपदेशमिति किं शास्त्रो
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः नोरत्न इत्युक्तो हस्तिशास्त्रेकर्मणो ब्राह्मणादयो वमादयः शास्त्राः पठितव्याः नेत्याह। अनेभ्
पाषपशास्त्रानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः एवैहिश्रूयते। इहस्यानिरिंद्रायेरिवचर्षेसहस्रंप्रतिपदोक्तानां शास्त्रानां शास्त्रपा
नपत्तोज्ञानाचेनांतेनगाम। इहस्यानिरत्रपचकारोदेशस्यमानोरि वचर्षसहस्रमध्ययनकालः नचांतेनगाम। किं पुनरवयते
यः सर्वथाचिरंजीवति सवर्षशतंजीवति। नतुभिक्षुप्रकारैर्विशेषप्रत्यक्षा भवति॥ आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रव
चनकालेन व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्तस्मात्तल्लघुपायः शास्त्रानां प्रति
पत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शास्त्राः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो
महतः शास्त्रौघान् प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः। कथं जातीयकः पुनरुत्स
र्गः कर्तव्यः कथं जातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः तद्यथा कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः तद्यथा आ
तोऽनुपसर्गे कः॥
कारेशोपयोगात् सैतोनैकेनप्रयुक्तमभिधीयते। यथोक्तसंख्याननामैकैकशोपयोगेन प्रयुक्तं यत्तदभि
निव्यवहारः। तथेहतेनिप्रतिपादयति। किमुक्तं भवति। आगमकालो ग्रहणकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः प्रवचनकालो
ऽध्यापनकालः। व्यवहारो यत्र कर्मणि। किं विदितम्। सामान्यविशेषावोप किंचन सामान्यविशेषवत्। कर्मण्यण्। आतोऽनुपस
र्गे क इत्यादि ॥

मकत्स्य गाम्भ्यवर्ण्यस्यैकत्रत्वस्यात्र यौनमित्यमीत्रिपरसद्वयाग्रपर्णप्रश्रुषूर्वकं चरोति । पुनरीति । आकृतिपरेकेवलस्याश्रीयमाणे सकृदन्तो विपरिज
धेरन्यादि । लोवदयते । केचलेविच्चाप्तिः ॥ पुंशुन्नः प्रसेनाश्रितानादिरित्यपरस्तेन लाभन्नप्रत्यपिद्धपिकाचिणीदेत्ताः ग्लिष्वस्पः परिन्यायेनो । नाति
वादिनस्त्राहः । जातिरेवत्रान्तेन प्रतिपाद्यते य कोनामानसामेवेषुग्रहन्नातंस्मरणात् । सा च जातिः सर्वत्वानि केवकाकार ग्रमयदृष्टान्नादकी
सचमीयते । तत्र गवादयः शुक्लादिवद्द्रव्यसमवेतत्वात्तिं समिरद्युतिः । तस्याः प्रतीतायां नरादिवेरगात्तरवच्छिन्नद्रव्ये प्रतीयते । शुक्लाद्यस्तु
गुणाः समवेतां जातिमाचक्षते । गुणोत्तुतत्संबंधात्प्रत्ययः । द्रव्ये संबंधिसंबंधात् । संताज्ञात्रात्रानामप्रसंस्थित्वम् । जातिविना ज्ञातनपि? स्यको मा
१ कोचनाप्रच स्यामेरेणिसपवापमिनत्रिवश्रमयनिमित्रात्रीः स्यनादिकानातिर्वाच्याकिपास्वणिनातिविधिपतेसेचधातुवाच्यापदतिपदत्नः
किंपुनराकृतिः परार्थः आहोस्विद्द्रव्यं उभयमित्याह कथंज्ञायते उभयथाचार्येणसूत्राणिपठितानि । आकृतिपदार्थमत्वाजा
त्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते । द्रव्यपदार्थमत्वा सरूपाणामित्येकशेषआरभ्यते । किंपुनर्नित्यः शब्दः आहोस्वित्कार्यः
संग्रहएतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वास्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्तादोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्रत्वेषनिर्णयः यद्येवनित्यः अथापि
कार्यः । उभयथापिलक्षणंप्रवर्त्यमिति । कथंपुनरिदंभगवतः पाणिनेराचार्यस्यलक्षणंप्रवृत्तं । सिद्धेशब्दार्थसंबंधे । सिद्धेशब्देर्थे
संबंधेचेति । अथसिद्धशब्दस्यकः पदार्थः । नित्यपर्यायवाचीसिद्धशब्दः कथंज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषुभावेषुवर्तते तद्यथा
सिद्धाद्यौः सिद्धापृथिवीसिद्धमाकाशमिति ॥ ननुचभोःकार्येष्वपिवर्तते तद्यथा सिद्धओदनः सिद्धःसूपः सिद्धायवागूरिति यावता कार्येष्वपि वर्तते तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणं नपुनः कार्ये यः सिद्धशब्दइति । संग्रहेतावत्कार्यप्रतिद्वंद्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति
गृह्णीमहेतत्राप्येष प्राधान्येन परीक्षितं नित्योवास्यात्कार्यो वेति । ननु च सिद्धे शब्दार्थसंबंधेचेत्युक्तम् । तस्मादपि नित्यपर्यायवाचिनोग्रहणमिति
शब्दात्सिद्धाः स्फोटः स्वरूपं सिद्धं स्फोट एव शब्दः शब्दपदार्थवाचिनो ग्रहणमिति नित्य परा स्वाध्यायमात्रेण स्फोटार्थस्य श्लोकवर्तिनः
नामस्योपाधिकत्वाविशेषेप्युपदेशस्य विज्ञायते उभयत्र सिद्धेसंबंधेयथाभिधानेनव्याकरणमारभ्यते नित्यानादिदृष्टोद्विशब्दनित्यो
नित्यपर्यायवाचीति । अथ नित्यः शब्दः सिद्धो वाचकः शब्दार्थः पदार्थ विपर्ययाद्देवदत्तवत्
निर्दोषः शब्दः कृतेषु [redacted] सिद्धा नित्याः स्फोटवादि इति अत्र स्फोटस्फोटश्च ।। विवक्षितोर्थः कथमिति विवेचितम्

नुपेतिमिद्धत्वात्‌ कि पानिष्पत्तो प्यर्थो वागम्यतदस्मर्थः स्थदेनावदिति गुरुहि किंकार्यः शास्त्रे यसिद्धमिति पदद्वयविधानात्‌ यतः तच्चकार्यत्वविषयस्यार्थो
मित्यादौ यासमर्थात्‌ सिद्धत्वादर इति स्थितेन तस्य मानस्य वादिहावेन चैव युक्त मित्यर्थः। अथ वेति। एवंत्वाद व्यो गुरुदित्व रसवधारणं। योन तन्ने
एवंत्रोदस्या पेक्षणात्‌। यदानुयोगे के मंते वे ता मान स्यार्थ दवधा तां गम्य ततेराततेरक परमिमक्ष्यते। तत्र सर्व एवापो नस्य येतीन स्वेश त्र्यत्वे वितः मा
तथ्यार्थित्व पसमस्त गमयति। अथ पक्षे वेति। द्वाविति मातानिस्य व्यतिरेके गाग एव तरा मात्रोमिद्धत्वाद्धीपादानां स्थियमो। वगम्यते सिद्धत्वे वेति॥
कार्यत्वात्‌ पदार्थं मोषा कृत्य धमावस्य योः सिद्धनानाकी प्रिनेतोसिद्धाय व॥ अथ वेति॥ कथं पुनर्वरत्रे शाद्रे संतानेन विनिशुक्के एकरे
गः एवमतेत्रत्यमो सेतानेनानि विपुकः नचे करेइ गोत स्वार्थमात्रा स्यमन्न एष्यप्रावच कनत्रे पपपतेय नीयमानेन स्यत्र मायकला संभवाद्
नुगमोः कार्यत्वपिवत्रे तो तथ्या सिद्धस्योरन्तः सिद्धाय वाक्यमिति। यावता कार्यत्वपिवत्रेतो तच्चकृते एवं तनिमपर्यां पत्वानि को यद्धण्न
अनेः कार्यपः सिद्धत्वाद्दरिति। यदि तावत्कार्य प्रतिहेतु भावान्तमा मेहूनिमय र्यो पवादि नो यद्धणामिति। इहापिन देव। अथ वा से ने
स्य इति। अथ वा पूर्वं परत्वो वेन हृदृशः। अमेन सिद्धः सिद्ध इति। नद्यार्यद्यदरो दृष्टेः। सन्यथा माभा मे ति। अथ वा खा त्वाम तोवि शुद्धति
व्यत्रैर्न हि संदेहादलक्षणा किति निगमवयो पगा विनो यदृणामिति निया ख्यो स्यामः। किं पुनरत्रेन वाक्ये न किंन सद्धमाकं हे नतिम सा एवं वो पाद्
पः स्मतु पाईयमा नेन अमेदेहः स्यात्‌। मंगला र्थ। मां गलिकस्त्वा वादीमिद्ध नेः शास्त्रो यस्य मंगलार्थं सिद्धशब्द मादितः प्रयुंक्ते। मंगलादी नि
गा पं ना शास्त्रच गा वकनात्‌। एवेनं हि व्य न निवाधिना उंहू शास्त्राणि प्रथते वीर पुरुषकाणि च भवंति च्या पुत्र तेषु काकिा च ओष्ठ तास्त्रमुरिहा
यपुरुषः सेना विनि योग कार्ने वि नि गुकोऽत्वत्र वत्र पाणि ना माधुनेमा नृदिम ना व्याप्नो। इहापि ने मालि र्थी यथा स्तु इति ॥
मग्नादि चनानि शोषा निद्धकति कृणा प्रापक र्वं ग मयति। अनेन सिद्ध इति। न्या यो हापा शापरीनाश्चितं निमता मिसाद्र। अथ वेति न हिसंदेह
तामेह नच्छा नामा भावत्रितृतः प्रमाणानां तेरतानिश्चुग्यो मा रा त। अभिने ति। प्रपन्ना च्या न येतन नेन स्मर्थः शास्त्रा हेतो भी न्यार्थ सिद्धं सगत्तं
रो नेन त्र्यो वा र्यां मां गलिकः प्रथं तरसव्य पतन्या विश्छेदात्‌। वीरपुरु व्या पीति। श्री तत्‌ का पे रपा तत्र वात्‌। अपु व्यमनुरु व्या पीति। शास्त्रार्थ
तुद्धा ने ध मों पवधाराधुर्हुनात्‌। सिद्धार्थ इति॥ अथ पलिख्य नीये वोस्मिद्धिः॥ ॥

नवश्यमिति नियतत्वाभीष्टत्वेन वेद्यताः अनुमितेरागो पार्थ्यो गृह्यते पक्षस्य सा । तस्मात् ज्ञानविरहस्य योग्यतो । विनाशित्व कि पापरस्य योगे गाता श्रीरुत्त
इति नित्यशब्दः अनुष्यते यथा सा युर्धर्मनित्यो । नित्यपीठ प वो दिति । कथं संबंधो वति । एकस्य हेतु व स्या नित्यतार्थ ग्रहणो संबंध विज्ञो वक्तार्थगुण
ते । अनिते । शब्दकर्थसंबंधस्य नित्यमितिचेत् । योग्यतानहस्राताऽसंबंधस्यातत्स्याद्यत्राहासअपनाग । वादू स्यानित्यतारद्योत ॥ इदं नित्यमिति

अपेक्षनु नित्यताहोनावश्यं कूटस्थ वि वानिपुमावेप्रवर्तते । कितनपी मीसायापिवर्तते । तथा नित्यप्रवाह मिति नित्यतां श्चितं इति । य
वतो ऽत्मीयस्यैव प्रवर्तते । नत्वाप्यनेने वार्थः स्यात् । व्याख्यानतो विज्ञेयप्रतिपत्तिर्नहि संदेहाद्लक्षणमिति । पदच तिलाचार्यमिगतार्थ
श्चेव मितिहः शाद्स्यादिते: अनुक्रमेण विष्यति । शाब्दमितिचेन्नित्यपर्यायवाचित्वं वर्णाविनु मिति । अतः मितृशाद्एवो पात्रोन नित्यशाद्:
अर्थपुनः पदार्थमतारूपावित्रहः क्रियते मितृशाद्अर्थसंबंधो वेति । आकृतिमित्याहू कृतरूपतात् । आकृतिर्हि नित्या । द्रव्यमनित्ये
अथद्रव्ये पदार्थकथं वियहः कर्तव्यो । मितृशाद्अर्थसंबंधोवेति नित्यो ऽर्थवतामर्थो ऽभिसंबंधः । अथवा द्रव्ये पदार्थ एव वियहोत्पा
द्यः मितृशाद्अर्थसंबंधो वेति । द्रव्यं हि नित्यं आकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । मृत्कया चिदाकृत्यायुक्ता पिंडो भवति ।
पिंडाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुंडिकाः क्रियन्ते तथा सुवर्णं कया चिदाकृत्या युक्तं पिंडो भवति पिंडाकृतिमुप
मृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुव [redacted] तिरिक्तः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिरांगारसवर्णे कुंडले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भ
वति । द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । आकृतावपि पदार्थ एव वियहोत्पाद्यः । मितृशाद्अर्थसंबंधो वेति नित्यु
नन्वोपाध्यवच्छिन्नं द्रव्यमवस्थातुमर्हति । आकृतिरिति । लोकमाकृतिरिति मितिरेव लिङ्गमित्याचार्याः कथं नाकृतिरुच्यते नि
मेलामे । ग्रहणं शीलवतो आदिनो ऽतः सम सनता दृनिमस्ने आदावे देश सर्वमिति । किं वचनात् । कृत्वा सर्वतो ऽपवृत्ता भवति द्रव्यं तत्त्वान्तरम
नकं चिदूपरतेति । वचनमित्याह समर्थः अहंतेन लोकव्यवहारा भावात् । व्यवहारे ऽद्य कृते रकौ त्रिभवं [redacted]

कारणसामर्थ्यहेतुत्वात्

च्छेयं चेति । अत्र समस्ते विशिनष्टि लोके व्यवहारार्थं प्रयोगे न लभ्यते किं समस्तं समस्यते । त्रिविधा वा निसमता संसर्गानिसमता यथा स्फटिकस्य लाक्षादिकस्य यथा वेणु
रूपविनिर्देशेनैव परस्परूपप्रतिभासः । तच्च यथा नाद्यन्त मिश्ररूपप्रतिभासात्तु पृथग्ग्रहणमनुसरणं च । पृथग्ग्रहणमात्रा निसमता । यथा चरित्रकलस्य श्यामता सिते

अथ च नैरन्तर्येण निसमलक्षणं । कथं रूपस्य च विद्यास्य मनसा योगेन तत्र विकारार्थं तु समस्य रूपस्य प्रयोगेऽपि च
विसमिति । नरसिंह इति सं । यथास्मिन्मालतीमाल्ये विद्रुमाणि । किं पुनः सत्वेन स्वभावसमस्तं वृक्षान्तरं चित्तसंनिविष्ट
म्येते । अथ वृत्तिं नरसिंहेन नरः सिंह इति अविरिक्तमविसमतिति । यद्विसंतं च पदार्थं संबंधविग्रहः किं पदं
विद्रुत्येव अर्थसंबंधेनेति श्री ॥ श्री श्री

भावेनैव हि समस्याविर्भावकः ॥ प्रत्यक्षं सा निसमता सर्वासमता विना तु ॥ एवं त्रिविधा निसमता च निर्दिष्टे पुण्यानि समतां च निवारयितुं सूत्रं कृतं च निसमि
नवांकैश्च रूपस्य मिति ॥ संसर्गानिसमता पररूपता अविद्यानीतिविपरिणामा निसमता । अत्रमपायैर्नातिरिक्ता पृथक्त्वं सा निसमता । अत्रिसमिति ।
तु दृष्टप्रतिभासः शब्दार्थे परस्परसंबंधरूपत्वात्तस्य तस्य तस्याथवा कारणत्वं दृष्टिरूपता पर निश्चयाद्धि अनिर्देश्यस्य निसमता मिस्यर्थः ॥

थ

लोकत इति। अथ यथा कार्यार्थं च लक्ष्यं लोकव्यवहारे ते न यथा निमेषु शास्त्रे व्यवहारो नास्ति इह व्यवहारपरं शास्त्रमनिर्वर्तकमिति शास्त्री मां निमन्त्रयिता र
इयत्स्वर्थं कि वाधि निरगमते ज्ञानी येते। तथा हि विना शास्त्रं लौकिकाः प्रयुञ्जते। तावत्येवार्थ इति।। तु व्याचक्ष निरूप्येनार्थः। शब्दान्वय कोल
के अवेतीमवेक्षवाचानातमना भिमवाचात्रचेयस्या पिते।। सिद्धे शब्दार्थसंबंधे वार्त्तिकं पदवृत्तिमिमिकं वाचां। कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति तेष

र्थमः २

कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः संबंधश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः
कार्या भावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्या
मीति न तद्वच्छब्दान्प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति। तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्ज
ते। यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः। लोकतोऽर्थप्रयु
क्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः धर्मार्थो वा नियमो
धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः

लोकतः इत्याह शास्त्रे लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादिना मीयं। शब्दप्रयोग इति।। प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति क्रमेण भवति। अर्थेनाप्रयु
क्ताप्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः। धर्माय नियम इति।। चतुर्थ्यर्थ इति तदर्थ इति पाठे। संबंधसामान्ये षष्ठीं विधाय समासः केचित्तु चतुर्थीसमा
सः स्यप्रकृतिविकारभावस्य विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वाविशेषेऽवधर्मशाहेमालिधीयत इति कर्मधारयसमासः।। धर्मप्रयोजन इति
निरादिविषयेत्वानियोगात्खेमधर्मेगाप्रयुक्तरत्नार्थः ।। ।।

प्रयत्नादिनारेति॥ नापमपत्राह- किंतु ये लोके वेदे च योऽर्थः प्रयत्नाल्लोके वेदे चार्थानामभिधातुं शक्नोति। आधाराधेयकल्पनया तु तदितरयोगः प्रियत्न
दिनतन्निमित्तः। यथा कश्चिद् देवदत्तः परिपश्यति कश्चिद् गानमस्मभिनिवेशमदृष्ट्वा यथा पश्यते। अथवेति॥ नात्राप्यपवा ... दि भावः किंतर्हि वैदिकलोकव
निरिक्तः प्रसिद्धानशब्दार्थानवधारणार्थः। लौकिकः सम्प्रदाय ... वेदः वैदिकः सम्प्रदायः। शक्यते नानेन शब्दैः कर्मसामान्ये लिङ्गमर्थ

यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रयत्नछिन्नाशक्तिरात्मनः यथा लोके वेदे च निश्चयो ऽर्थस्य
यथा लौकिकवैदिकेषु निष्पद्यन्ते। अथवा गुरुरप्याह तदितरार्थः यथा लौकिके
वैदिके च वचनेषु। लोके तावदश्वमेधयागस्य कृतः अश्वमेधयागस्य सकार
मुच्यते। अश्वमेधनामस्तुतियागानामर्थमुपादीयते शक्यते नेन अश्वमेधादिभिरिति
स्तुत्यमितिहेतुरेति यमः किं पुनरेतदश्वमेधमश्वमिति

नामनर्थं मकल्पकिंच मन्यथः। ततः परोऽन्यसंबंधाद् उपमाय मानमपि स्त्रीलिंगपुल्लिंगनपुंसकं नपुंसकाणामव्याप्तत्वादिति शक्यं श्रुतिलिङ्गं। यदा
तु पूर्वमेवावित्यास्तरा शक्यादिति भवमेव। परानुपपत्तिन्यायानवस्था कर्मचोदितानुपपत्तिः। न दृष्टार्थं पश्यतीति तु शक्यमितिभवति॥ ॥
विशेष—

वेदादिति॥ वेदवतीति विवेदोऽगः॥ द्विविनियमास्तमर्थं वा वेदः॥ यथोक्तादिति मनामर्थितापांचपदस्यमतयतीतिनियमोयं तत्तु विधिः अर्थिता॥

तथा वेदान्तश्रीबुधदत्तमेवं निसमानस्त्रुवेदविनियोगस्यापां वागन्यायो व तत्र नियमः क्रियते। दंगम्यमग्नये ति वेदे
एवन्यविषयोऽत्र तो व्याकरणः यथा तत्र तो रातन्यः आमिक्षातत्र तो दिश्यरक्ष्यते। तत्र तं वनामाप्यवहारार्थं बुधादिर्यते
॥ शाकंबाजेनत्रा निम्ना सार्वत्र दित्रविधिं तत्र नियमः क्रियते। तथा वेदन्यः त्वाहिरीवाय्वः स्वादिरूपते। दूर्वायुना
मय अनुवेधार्थं बुधादीयते। शाकंबाजेन मान्तिं विदेवकाध मुष्टि माञ्जि मवायम्स्तु वेधुं तत्र नियमः क्रियते। त
थाश्रीकपालान्यधिश्रिमानि मंत्रयंते मग्नातामेगिरं तो घृतं स्पृताय मानमध्यमिनियतेरेणापि मंत्रमग्निरे हन
कर्मीकपालानिमंत्रायपति। तत्र तु नियमः क्रियते॥ एवं क्रियमाणानाम दृष्टस्य कारि भवतीति। एवमिहापि भा
नायाम र्थप्राप्तोऽपशब्देन वापशब्देन वा धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेत्येवं क्रियमाणाम
अदृष्टस्य कारि भवतीति

वेकारणाभावात्। समानायामिति॥ यद्यपि मा स्याद्यन्नं शानवाचकास्तथापि स्मर्यमाणा साधुशब्दस्य व धानेनार्थप्रसायपंतिकेविद्या पथं
रागः पदं पदपानिरूढिमागताः साधुशब्दान स्मारयन्त इत्यर्थं प्रत्याययंति। अन्ये तु मन्यन्ते। साधुशब्दैवर्गवर्णेषु शक्तिमास्यारर्थस्य वाचका
इति श्री श्री

असंप्रयुक्त इति। प्रयोगमन्त्रान्तरस्थाः स्वतेरप्रयुक्ता नामप्रयत्नाद्यन्तरप्राणानुमानं [illegible] यथा [illegible] नाद्यर्थं [illegible] पादानां [illegible] संज्ञा [illegible]
हि सर्वेषां व्यवहाराणां प्रयुज्यमानानां संतः प्रत्येनाव्यभीष्टत्वेनास्तु। इत्यादि। अथेदानीं [illegible] प्रहाणार्थं। तत्र [illegible] शास्त्र [illegible] प्रमापादि [illegible]
वारेणा [illegible] व्यवहारे गुणत्वे [illegible] नेह लोके इति॥ यथा लोके [illegible] प्रयुक्तेनैव संप्रतेत। प्रयुक्ताः [illegible]
असंप्रयुक्ताः। संनिवेशाद्याः असंप्रयुक्ताः तद्यथा। [illegible] संप्रयुक्ताः [illegible] साधुत्वम [illegible]
पदार्थानां संप्रयुक्ताः नामादयः [illegible] इदं विपत्ति [illegible] संनिवेशाद्या असंप्रयुक्ता इति॥ यदि संनिवेशा प्रयुक्ताः अथ प्रयुक्ता न सं
ति॥ संनिवेशाप्रयुक्ताः [illegible] इदं। प्रयुक्तानामप्रयोगे [illegible] असंप्रयुक्ता इति। अथेदानीं [illegible] प्रयोगे [illegible] २
शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात्। [illegible] प्रयुक्तानामप्र [illegible] संनिवेशाद्येषु [illegible] असंप्रयुक्ता
इति चेत्। प्रयोगे असंप्रयुक्ता इति। यद्यप्येतेषु शब्दानां [illegible] शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति [illegible]
स्यादिति प्रयुक्ता इति। किं तर्हि लोके प्रयुक्ता इति। [illegible] लोके [illegible] लोके [illegible] असंप्रयुक्ता इति [illegible]
[illegible] असंप्रयुक्त इति [illegible] अर्थशब्दप्रयोगात् अर्थशब्दाः प्रयुक्ता। संनिवेशादीनां [illegible] अर्थः। [illegible]
प्रयोगः प्रयोगान्तरात्। [illegible] प्रयोगः [illegible] प्रयोगानुमानात्। [illegible] प्रयुक्तं [illegible]
[illegible] प्रयुक्ता [illegible] प्रयुक्तैः [illegible]
प्रयुक्तेषु [illegible]। [illegible] प्रयुक्ताः [illegible]
अर्थः। [illegible] प्रयोगादिति [illegible] असंप्रयुक्ता इति [illegible] इति काः [illegible]
[illegible] अर्थप्रमाप [illegible] प्रयोग इति। [illegible] अर्थानां संनिवेशा [illegible] ॥
[illegible] अर्थाः [illegible]
हि तः प्रयुक्ते [illegible] असंप्रयुक्ता इति। [illegible] अर्थः

ष्वर इति। ९९ मन्त्रतामर्थं। कस्मात्कस्यचिद्देवतात्मयोगाद्योगीनमवतिष्ठते स्वपितृपितृव्यानामेव तनात्। वाकोवाकस्याहेनो क्रियावतोंऽशतत्वाते नयाकिं त्वि तु

मधैरेशांतरे। मंत्रं वन्मध्येनेशाहारे शांतरेषु पृथु मंते। नवेवोपलभ्यंते। उपलब्धोपलः क्रियते। महान्ताद्रूसचयोगविधः मम
हो पादस्पृशतीत्ययोनौकाश्मनारोहेशा॥ सोताः महद्भ्यः चद्धात्मिकाः एकशाजमधर्ष्कृशाख्याः महत्स्वबलोसामवेदः श
कविशानि धातृहृतांनवधो॥ अर्वतीवेदः वाकोवाकामितिहासः पुराणवेदकमितेनावान। शद्रसचयोगविधः एमा
वर्जोशाद्रस्यचयोगविधयमाप्नुमित्राध्यमेसपृथुकारानिचवेनौकेवनेमाहृसमावमेवा। एतत्मिथ्या तिमहृतिशाद्र स्वयो
गविचयेनेनेशाहा समानतत्रान्तियतविधयाहरश्यतो तद्यथाशाचतिगीतिकर्मा केचोनेषुचआश्रितोभवति। विकारएवमार्थो
भावंतेशाचरति। हेमतिः स्मृताछंदांसीति: शाखामध्येषु। गमिमेवल्मार्थः पृथुमतो शास्त्रवचनार्थशाखेषु॥ शावमही
केभुविवाच्येनभवती। पृथुकाश्यमितमाः शाहाः एनेषामपिच्योगेरश्यतेके। वेदेनतथा। वहोरेवमीरेवस्त्रमस्माय
मेनरश्मस्येयहालचकपयोनश्चकानारिमनमूलामिति ॥

यपनेमहन्द्रमिति। यपनेमहहरिति। पूर्वं चरितं संकीर्तनमितिहासः। वेशाद्यनुकीर्तनं पुराणं। विकारइति। नीचतोमृगावस्था विकारस्तेन ऽः

× वेदो दृ × ५

किंतु नीति । एकः शब्दः सम्यक्तुलाः सुप्युक्तः स्वर्गलोके कामधुक्भवतीति श्रुतिः । तत्र किं सम्यक्तुलाः कामधुग्भवति सुप्रयोगानुकूलसम्यक्तुला नेत्यानु
मानमित्यर्थः । व्याकरणे श्रुतः कामधुग्भवति सुप्रयुक्तानुगुणसम्यक्तुलानामित्यर्थः । निषेधः । तानेव धर्मं निवेदयति । यथा शब्दः प्रमाणः प्रकोप्यते

किंतु नः शब्दस्य तानेव धर्मः । व्याकरणविधयो योगे कश्चात्र विशेषः । तानेव धर्मं निवेदयन्यथा धर्मः । प्राप्तो नियो हि ना
शानलामाति अपशब्दानथ्यमतो नानानियमेन शब्दतानेव धर्मः । एवमपशब्दतानेव्यधर्मः । अशब्दानां प्रयोगान धर्मः । प्राप्तो निजाः सम्यग्प्र
पशब्दः । अन्यो योगः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽप
भ्रंशाः । आचारे नियमः । आचारे पुनर्ऋषिर्नियच्छति । तेऽसुरा हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति । अथ कथं तर्हि प्रयोगे प्रयोगे सर्वलो
कस्य । यदि प्रयोगेन धर्मः । सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः । यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः ।
प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति ॥ फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः । ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दा
न्प्रयोक्ष्यन्ते । त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते । व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः । अकृतप्रयत्नाश्च
प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् ॥ एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव । किं तर्हि शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्दे
न च । शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति । योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैन
मेवं वेद । अपरं आह । तथैव हाऽपि ब्राह्मणविधिः । नानानुपूर्वी इति । प्रयोगे ॥ आप्याविंदुरः । नैवं चेद्योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद ॥
चव प्रयत्नः इति ॥ यदि प्रयत्नं विना ज्ञाने स्यात्प्रयतवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः । तत्तुल्यमिति । वेदशास्त्रेऽप्यर्थस्य स वेद शब्दः । नाम यथा नानानु
ष्ठानं तथा शब्दानां प्रयुक्तानां विना ज्ञानं तावत्पूर्वकप्रयोगत इत्यर्थः ॥

नी २ × व्यतिरेकदृष्टिपरिहारः × २

२४

अधर्मं ४

[illegible] ॥ [illegible] इत्यर्थः ॥ [illegible]

[illegible]

प्र १ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

तुल्य

[illegible] ॥

तैर

धा

थ्येति॥ कृत्स्नमिदं न षष्ठ्यर्थे नेत्याह व्याकरणमित्यादि। तत्र पसहष्येष्टिरो यदर्शनानन्तरार्थं प्रश्नः यत्नमर्थं इति॥ शब्दस्य व्याकरणत्वात् शब्दाख्यानं स्वाध्यायाः सविषयत्वात्स
त्कोशक्रतुः सामान्यविशेषवन्तो हृदयादयः हेतवः प्रयोगेननिवृत्त्यर्थमेतदान्तरं ध्वन्यर्थकरणाः सत्त्वाद्देशोऽन्यनेतरा सुखार्थं उपपद्यते॥१॥ सूत्रमिति
ति॥ अहिव्याख्यानरहितं सूत्रं मात्रमव्यवस्थानाः प्रतीयेते। अनुवृत्तिरिति। सुगुणादेवार्थाव सायोऽन्यताहि मर्थः। शब्दइति। करणे ल्युड्धीयते

अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रं। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्र
मिति। किं हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्या
मह इति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि। व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि
व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐच् इति। किं तर्हि। उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति॥ एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्यु
डर्थः। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियतेऽनेनेति व्याकरणं। न हि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते। केन तर्हि। सूत्रेण
॥ भवे। भवे च तद्धितो नोपपद्यते व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति। न हि शब्दे भवो योगः॥ क्व तर्हि। सूत्रे। प्रोक्तादयश्च तद्धितः। प्रोक्ता
दयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं। आपिशलं। काशकृत्स्नमिति। न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः। किं तर्हि। सूत्रं॥ किम
र्थमिदमुभयमुच्यते। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्॥ पुरस्तादिदमाचार्ये
ण दृष्टं भवे तद्धित इति तत्पठितं। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितं। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयं
ति॥ अयं तावददोषः यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते। किं तर्ह्यन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो

शब्दस्य व्याक्रियमाणत्वात्कर्मण्यपि करणमिति भावः। भवे चेति॥ शब्दे ध्वन्यात्मके तेन नु ... रूपमिति। तद्यथा शब्दाद्रूपमेव प्राप्तमिति
वो योगः इति वेदमीमांसादिप्रयोगप्राप्तिप्रतिपत्तिरिति व्याकरणं हि व्याकरणेऽव्ययोगः चेदानीमिति प्रतिषेधाभ्यां सूत्रसमुदायात्मिकानामानुपूर्व्यां
तो यावाभावः॥ अयं तावदिति। यद्यप्यनेनाशित्वादिः तथापि कृत्यल्युटो बहुलमिति स्वेच्छयाभिमानात्प्रयोगान्तरस्यापि पर्यवसानमिति भावः।

गेति स्फुरति। मान्यादिमत्तिपरकं चित्रमस्य गौणीत्वं यत्तेतरां तद्वचवाचकत्वं न तणां निरस्त्रिः कृतानवतिः एवं मकृ स्त्रितुराहुः रणे उपमा लेसर्वाणितत्वरू शा विना
दीनतानिाशतिं वेते॥ ध्वनेर्ण वान्तारति। नवे परीतारं निरूक्ति विवक्षायामेक दे शिमतुरापरूणवे पान्तयोगः भ्रमविति पदे च संस्कृतावच्छेदेन मात्रान्मनुत्ति
तत्वेतदृशा हुरणे। व्याकृतिता वितेन स्य तेतेनशात् वो: संस्थानप मातान्तिरपेक्षा सर्वत्र मुख्यादृत्तिः। मुकुरति। स्वप्नस्फेपवयवे पस्तदुपवीतरस ती

अथवा तोदेति शा हुण्याकि पंते। तद्वयोगो मित्यके संवर्णसंदेहामिपद्गेता। मायोमाईमदतिप्रवर्तदृष्टिदोष: मवेदोकारपप्पतदृतितारति।
ह्येतदृष्टितत्वपतो आकृरेणोलस्वंतलक्षणो एतस्मुदितआकारो मवति। किंतु नलस्वर्ग को लक्षणो। राहो लक्षणः सूर्तेल क्षणो।
ह्वमप्पवेदोष: समुदायेव्याकरणशाहु: पदनो वर्णवेतोपपद्यते सुद्धाणि वाद्यधीपानरप्पतेदेव्याकरणादेति। मे पदोषः समुदा
येषुहि शाहु: पदसो भवपदेषु निवर्ततेतद्यथा। संवर्णपाला: ततुरेपाला तोवेषुतेषु स्तेषु सो मितलः। कृत्स्वदति। इवम
व समुदायेष्वाकरणशाहु: पदनो: ववयेष्वि वर्तने अथवा तुल्करुतं सतुको केस्वेव्याकरणे वक्ष्यविवि पपदतिने पदोषः।
अवयवेषु हि वृत्तो वेन भविष्यति। पदस्तुपमोतेशासुपवतिनिति। किं नहि सवतत्पवशाशास्त्रविषयोत। किं तहिं पिव्यात्वानतश्वेति। इति
तमेतदोतदेव सर्वविगृहितेत्या व्याने मवानीति। तद्वोके। तके पत्नानि चवर्णपदोनि व्याख्याने हुति: व्याख्येति विकिो तहित
शरतो यक्रतारणे वक्ता व्याहारसेव मसुदितत्या व्याने मवतीति। अवितानमत्रपतेदेवमवति। सवनरूपपद्धितशाहुपनिपद्येते।
व्याना संमुदाय ससुसत्तवेसमाना ताचकयोग:। अपदेतिवक्तवेमेति। यथा आतशुमसतत्रप्व। पोफलस्ते न थ पेनाहोन तेन ॥
पहोः शिरसेक च्यि चपित्वाक्तसिन्नर्थमेरा देदयवरा: एवमिहाप्याकरणशब्देनशास्त्रमुच्यमानकृति कपिषोफरणकृतब्द्धयते। क
व शाहेन मसुदायशस्ते निमिरस्यवहरातपदते॥ सवतवेति। वक्तोदहिदित: सतार्थस्यिवा मिप्रेतत्वाता व्याप्ति। विपात: ध्यानहूतेनोसि
ते
नर्थः नारति। भेदादित्यर्थः। अथवा तोदेरर्थ दितस्ता हुपमात सेवप्रयोजनर्थः

।कं मर्थ इति ॥ नन्वेवं वर्णोपदेशो ऽनर्थकः ... वृत्तिसमवायार्थ इति ॥ ... शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ... अर्थमिति पदमवसमाप्तः
व्याकरणार्थ इति ॥ शास्त्रप्रवृत्तिरूपस्य वृत्तस्य समवायप्रवृत्ति इति ॥ वृत्त्यन्तरमाह ... शास्त्रस्य वर्णसंनिवेशमात्रापेक्षत्वात् ... वृत्तिप्रयोजनत्वमिति ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ॥ वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः ॥ वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदे
शः कर्तव्यः किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः वृत्त्यर्थो वा सम
वायो वृत्तिसमवायः वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः का पुनर्वृत्तिः शास्त्रप्रवृ
त्तिः अथ कः समवायः वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशः अथ क उपदेशः उच्चारणं कुत एत
दुपदिशिरुच्चारणक्रियः उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥ अनुबन्धकरणा
र्थश्च अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः अनुबन्धानासंक्ष्यामीति नह्यनुपदि
श्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसंक्तुं । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धक
रणार्थश्च वृत्तिसमवायानुबन्धकरणार्थौ च प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ॥

पारंपर्येण शास्त्रप्रवृत्त्यव्यभिचारः ॥ सन्निहितसमवायेऽस्मिन्नाथाऽऽदिर्निमित्तमिति । ततो ह्यत्र परमादि शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ प्रत्याहारार्थमिति ॥ प्रत्या
हारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते ॥ ॥

ऋलृवर्णयोरिति । [illegible]

[illegible]

ऋलृवर्णयोः ऋलृवर्णयोः [illegible] वर्णानाम् [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

मा

आत्मत्वादि॥ न च रूपादिवैजात्यविरहेण गन्धादीनां तत्त्वं स्यात् तथात्वात् । गन्धे रसादीनां [illegible] नानाभेदाकारादीनां दोषविरहे [illegible]
स्यात् नन्वनुमानाद्ययोने रत्वस्य [illegible] विरुद्धधर्माणां गन्धादीनां [illegible] अनुमानाफला पापिनः [illegible]॥ विरुद्ध [illegible] कालादिकामिति॥
आकारस्य संस्कारत्वाविरहत्वे संस्कारत्वादिकामिति नो [illegible] सर्वदा [illegible] तत्त्वार्थः। [illegible]

नैयायिकः गन्धादिविरहादिना [illegible] रसादीनां विरुद्धधर्मविषयत्वं [illegible] गन्धादिविरहादिपादेन प्रयोजनं किं । अनुमानानो साध्य
तेषां तथात्वादिति॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] गन्धादिविरहादि [illegible] रसादीनां विरुद्धधर्मविषय
ति। [illegible] गन्धादिविरहादिपादेन प्रयोजनं [illegible] अनुमानानो साध्यत्वं तथात्वा
दिति ॥

[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

उत्पद्यत इति॥ यथा लौकिकानां गतिरिति स्वकार्यस्य लक्ष्यते तत्र हि पूर्वमेव पदे व्याकरणप्रसिद्धिर्यत इत्यर्थः। प्रीतिमान्स्यादिति। द्वाविर्थौ गताः प्रयोजनवत्त्वं प्रत्युक्तं
अकारणमर्थः। तस्या वाक्यानां पातीति॥ एवं तस्याप्यर्थवत्त्वे द्विगतत्वमित्यर्थः। अथवेति। केचित्तानेव वर्णानेनोक्तेषु योगमाचार्याणां वाक्यानामाहितं शुद्धानां पाठः

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। पाठश्चैव विशेष्यते ऽनेकतादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं। लभ्यमित्याह। द्विगता
अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति। तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि भवन्ति। श्वेतो धावति। अलंबु
सानां यातेति। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः क्वेमे संस्कृताः श्रूयेरन्निति। आगमेषु। आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते। विकारेषु त
र्हि विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रत्ययेषु तर्हि प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते। धातुषु तर्हि धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते॥ प्रातिपदिकेषु तर्हि प्रा
तिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते। यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि। एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः क
र्तव्यः। शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः
सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥

तत्स्यन्ताद्यवर्णानेन कश्चिद्दोषः पाणिनेर्हीति निश्चित्याह इति। एवमेव मतीति निश्चयपूर्वकं तेनोणादीनां प्रत्याहारादीनां च साकल्येनानुवादनात्संपत्त्या
मद्यमेयटः सिद्धः। इति श्रीकैयटोपाध्यायविरचिते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥

३ [illegible]

अरुणा॥ कथं तर्हि अनविरोधे [illegible] विकारः क्रियते। अकारस्येति। आकारादीनां स्वरूपेणानुकार्यत्वात् [illegible] विवक्षितत्वादि
[illegible] सवर्णग्रहणे [illegible] तरेऽपि [illegible] विधिः [illegible]
अथ [illegible] रोधकारेणादीर्घ [illegible] ग्रहणेन [illegible] विहितत्वात् [illegible] विरोधे [illegible] गुणस्य [illegible] विरोधे [illegible] तत्र गुणस्य [illegible]
[illegible] समासः। पृथग्रहणं [illegible] अकारग्रहणार्थमिति। विरोधे आकारग्रहणार्थं [illegible] अधिकारेण
[illegible] आकारग्रहणे विरोधे [illegible] सामर्थ्यात् [illegible] नैव [illegible]॥ सवर्णग्रहणेनेति॥ [illegible]
[illegible] सवर्णस्येन [illegible] सवर्ण [illegible] कारणेनेत्यर्थः। [illegible] कारणमिति। [illegible] ग्रहणं [illegible] आकार
[illegible] ग्रहणमिति [illegible]। अत एव निमित्तकारणात् [illegible] सवर्णानां [illegible] [illegible] कारणादित्यर्थः [illegible]

[illegible] अकारस्य विरोधे [illegible] आकारग्रहणार्थः। अकारस्य विरोधे [illegible] किं प्रयोजनं आकारग्रहणार्थः। अकारः [illegible] ग्रहणेन आ
कारस्य [illegible] विकाराभेदात् [illegible] विकाराभेदादिति [illegible] विकार [illegible]
[illegible]॥ [illegible] ग्रहणस्य प्रयोजनं [illegible] सवर्णं [illegible]
[illegible]॥ विकारभेदादित्यनुकारणात् [illegible]। [illegible] कारणं [illegible] ग्रहणेन [illegible] विकार [illegible]
[illegible] ग्रहणे सर्वं [illegible] प्रथमा [illegible] विहिता विकार [illegible] व्यवहार [illegible]
[illegible] अपवादः [illegible]॥ [illegible]॥ अपवाद [illegible] कालस्य [illegible]
[illegible] परिहारः। [illegible] कालव्यवहार [illegible] कालस्य [illegible]
[illegible] तेः [illegible] विशिष्ट [illegible] अपवादं [illegible]
[illegible] विरोधे [illegible] अपवाद [illegible] सवर्ण [illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रदर्शनार्थं तं को वैराग्यकथनमुपपन्नम् ।

किं पुनरिति । किं सन्तं कं प्रति वा विरक्तोपदेशः कृतो नार्थिकः कोऽभावतः प्रयोजनमस्त्वं । अथवा केन चिद्विरक्तोपदेशो नार्थिकः कृतार्थो नोपदेशो न प्रयोजनमिति प्रश्नः ॥
दुःखत्रयाभिघातादित्यादिना विरक्तोऽभ्यासेन ज्ञानेन विनाऽनर्थकोऽनुक्तः इति विश्वासैष्यकाधिकारोऽयं नाम समन्तात् सः । तत्र प्रमाणप्रमाणरूपं वैराग्यविनाशार्थं तत्त्वज्ञानं
ज्ञाने प्रमाणं त्रिविधमनन्तमर्थं कस्मात् । स्वरूपप्रत्यक्षाभावात् । अत्र समन्वितः प्रयोजनहेतुत्वात् ज्ञानविरक्ताः सं हतप्रमाणवृत्तिः स्यादित्यत्र पुरुषेण नियमार्थः

विरक्तस्य

किं पुनरिदं विरक्तस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमनन्यं ख्याप्यते अहो स्वित् संहतस्योपदिश्यमानस्य विरक्तोपदेशार्थो ध्येते । विरक्तस्यो-
पदिश्यमानस्य प्रयोजनमनन्यं ख्याप्यते । कथं ख्याप्यते । परार्थं अनुग्रहकारत्वं संहतता प्रमाणप्रतिज्ञा स्तिः । नैतदस्ति नापि कं स्यात्
किमन्यस्यैतत्स्य च चेतनप्रयोजनम् । किंचानित्यत्वं चानित्यमाने दृश्यते विरक्तस्य विरक्तः शास्त्रे संहतः स्यादिति च समर्थपरा-
पत्तिः । नैतदस्ति निवृत्तोऽकेवल चरे देव कार्ये विरक्तो निष्क्रियत्वात् । संहतः पुनः समविश्यति । तदेतदसमाधानं पत्रं संतापकृते
वर्णविश्यन्ति विरक्तस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमनन्यं ख्याप्यत इति । किं पुनरत्र विशेषः विरक्तस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन-
न्यं ख्याप्यते संहतस्योपदिश्यमानस्य विरक्तोपदेशार्थो ध्येते । न खलु कश्चिद्विशेषः अहो पुरुषिकामाचेतनं प्रधानादसंहतस्यो-
पदिश्यमानस्य विरक्तोपदेशार्थो ध्यत इति । यथासूत्रं यो विरक्तस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमनन्यं ख्याप्यत इति ॥ ॥

मत्वा विरक्तास इति विरक्तोपदेशो नाचार्यो ना कारकं शास्त्रकारस्याग्रहागारः प्रत्यक्षमतिश्च दूरस्थितिः इत्यदोषः । अशौचामात्रः स्यान्न इति तापका-
न्तचिन्तनाकारस्यनुः स्वः ॥ निवर्तको करोति । पशुज्ञानामनुशासनानां प्रयोगेच विरक्तस्याकारस्य भावात् संहतस्य च भविष्यती । तेन प्रमाणपत्रितानि विने-
यं ॥ किं पुनरिति ॥ विरक्तोपदेशार्थं सत्त्वकृतन्नरतिवाक्कर्त्तव्यतिवाचास्त्रीयां व्याहारेनकश्चिद्विशेषः समर्थः । व्याहो पुरुषिको ते । अहो अहंके-
रमहंकारवानहोऽपुरुषबलस्य नाचरति प्रमनोत्तादि तादृनन अहं कारायतमिति समर्थः ॥

तस्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतोऽकारोपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणं नास्ति अकार्यं न स्यादिति नन्विति गुरुर्वैणैवाकारस्य विवृतत्वेन
र्त्रयमिलनार्थः । तेनत्रास्मतौ लारोहो ह्रीदि ति सिध्यति ॥ ननु सवर्णग्रहणमकारागोपलामार्थं तदनुकरणमत्राकारः तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञाप न्नाचेत्सर्व
थोऽननुप्रतिज्ञाते सवर्णीति किंमुष्यते तस्य विवृतोपदेशादिति ॥ एवं तर्हि परार्थकस्य विवृताकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपरार्थको वाकारः तदेदमुच्यत

तस्य विवृतोपदेशात्तस्यापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः तस्मित्स्यात्क्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशात्तस्यापि विवृतोपदे
शः कर्तव्यः ॥ क्व तर्हि धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातनस्थस्य । किंप्रयोजनं सवर्णग्रहणार्थः अक्षरसमाम्नायिकेनास्य
ग्रहणं यथा स्यात् । किंचकारणं न स्यात् । विकारभेदात् ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य
ग्रहणं ॥ यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे अको ग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं । न हि द्वयोरक्षरसमाम्नायिकयोर्गुणप
रत्वं संभवतीति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं । किं यदक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थं मे
तत्स्यात् । खट्वाढकमालाढकमिति । सति प्रयोजने नैवं ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोप
देशः कर्तव्यः

इत्यादेशः । परत्वमिति ॥ अत्र हि ककोरणाद्विरूपमुपमार्हरयोर्विवृतो निर्देशः तेन संवृतस्याग्रहणोत्रकः सवर्णोरनिवर्तकः ॥ नहि द्वयोरिति । प्रत्ययेको
: पि विवृतो नास्ति तथापि द्वाधिष्ठानत्वादेकोरेरास्य द्वयोरिति ॥ नैतदिति ॥ अकारः मकारोणाविवृतेन दीर्घस्य वितस्य ग्रहणार्थः तात्पर्यमेतदि
त्यर्थः ॥

कृष्ण॥ प्लुत इति॥ धात्वादयः पठिताः तत्राकारो विवृतः पद्यतां न हि किं विवृतो रवं भवति तत्रिषु स्थाने ष्वपि विवृतो परे त्राः कर्त्तव्य इति पाठः। ...इति
वति इह पाठस्य तात्मात्र स्य विवृतो परे द्वारा इत्यत्र सर्वस्याकारस्य विवृतो परे त्राः कार्यं तत्र पाठो वा तत्र इत्यर्थः॥ धात्वादिस्थ इति। अग्रहणात्रातिपदि
कार्यी विवृतत्वेन शब्दो रश्मी ये धात्वादिस्थस्यापि संवृतत्वं च पठितस्य का यार्थं विवृतत्वं प्रतिनेयं॥ तथा दीर्घस्य विवृतो आरण प्रयत्न स्यागोर

कृष्ण प्लुतयोर्धात्वे विवृतो परे दीर्घा नाम। विवृतो वोपदिष्टं पुता। संवृतो वा को न च विशेषः सप्तय सर्वे इत्य समर्थो यत्नः ...नाति त
ति पठिता त्मग्रहणात्रित्वात्मेते नाक्षुणाये तो पदेश स्थो द्दे। ...हृद्द भवति। नस्मात् ...धात्वादिस्थस्य विवृत इति। दीर्घप्लुतत
व नेच संवृतत्वं विवृतत्वमर्थः। दीर्घप्लुतयोर्वनेच संवृतत्वं विवृतत्वार्थं विवृतत्वपरे त्राः कर्त्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मात्र...नाति ति। हृस्वा
देवद्दमार इति नेव लोके च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। कोन हि विवृतो यो का स्तौ भविष्यतः। ...नीप्रकल्पये दैनाच तुल्या तयथा
वर्णो संवृतः स्थानी संवृतो दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। ...तुल्या तेयथा वर्णो॥ तद्यथा। सर्वं ता संवत्सरः पद्यो कं तत्वो क मिति
क ...तुल्याः स्थानी यतामनुनासिके प्रयत्न इति। विप्रमत्र पन्नासः प्रकृत्य पत्नतत्र प्र सर्वं [illegible] भवति॥ ते इति हि प्रयत्नाः सानुना
सिका निरनुनासिकाश्च दीर्घप्लुतौ पुनः नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कोन हि विवृतो यो स्तौ भविष्यतः ॥ ॥

तेस्यात्॥ विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनं तत्र माह॥ दीर्घप्लुत इति। अस्मिन्निति विवृतत्वेप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने ...संवृतयोरेव दीर्घ प्लुत
योः प्रसंग इत्यर्थः॥ नैव लोके इति॥ ...संवृतस्य विवृतो दीर्घप्लुतौ भविष्यतः परत्वमतो दीर्घो यत्नः। ...इति
सुतारङ्गनत्रताहे निभाव॥ ...इति॥ ...दीर्घप्लुतयोः संवृतयो रुच्चारणां ...इत्यर्थः॥

एवमर्थेति। अत्र मतिविरहतत्र प्रतिलाने संहतस्याकारस्य संहतो वर्णकार्यकारीति पाठक्रमस्थितः संहतः अत्र वार्णविधायक इति केचिद् दीकारोकारयोः सं
हतस्याणुचनात्।। तत्रानुवृत्तिनिर्देशादिति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादिसूत्रप्रयोगवाक्यात्। नुवृत्तरिति कार्यादिनानिर्दिष्टः तत्राप्येतत्तत्त्वा गुणात्
स्वाहकत्वमनुच्यमानुचितारीत्यकारस्यापि गुणात्तथा ह्रस्वत्वं अपाकृतमित्यर्थः। वृत्तिः आत्वस्यत्वस्य वृत्तिः तदुक्तं गतोनिर्देशो गुणवृत्तिनि
र्देशः। एकतारकारस्येति। एकैवाकारस्यक्तिः ३ रा तारीमेरवनिआपस्कछंतकथे निकृतः त्वदूनेत्वारत्वादि मेरवनिविवक्षितमा समेरव

एवमपि कृतहततत्तुल्यस्थानेप्रयत्नभिन्नो भविष्यतः। नपुनस्तस्यप्रयत्नो स्थानभिन्नो स्थानांरं कारऋकारयोर्वेति वक्ष्यति स्थानेन
तमरस्यस्थानरतिवर्णमानेपुनः स्थानग्रहणाप्यप्रयोनने यत्रानेकसौतर्थवत्स्थानतएवातर्थवन्तीयोमवतीति। तत्रानुवृ
त्तिनिर्देशे सवर्णग्रहणमननुगतात्।। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानेग्रहणेनपाप्नोति। अत्रापत्तौ यस्यति च किंकारतीत्र
नपूत्वात्। न त्वेतेः गाः यत्तु हस्तोकेतरहियेभ्यरसमानाभावेतत्पदिश्वंते।। एकतारकारस्यसिद्धं।। एकोपमकारोपथ्यासरमसमा
नायेपथ्यानुहतोपक्षधातादिस्थः अनुवेधसे करत्वनुः न्यनुवेधसंकरत्वनुप्राप्नोतिकसंप्रपणात्यातोनुपसर्गांकरदिनेकेविति
रूतेप्राप्नोति।। एकानतेनेकान्यहणोपन्यानुपपत्तिः एकानमेकानग्रहणोपन्यानुपपत्त्रिमर्वति। नत्रकोरोपः किंरिणामिति
तोमेकान्नपणांमंतोरान्नत्वंप्राप्नोति। रहवधूरेनतरोनिषटिकरतिक्षन्नपणाः वक्त्रप्राप्नोतिरूपवचनेपचाणः रूपवचनेप
गुणकारस्यनिरहांतार्थतादिकाणादीनामप्येवंतोरूपं।। अनुपलब्धाणः प्राप्नुवंति। तद्यथाहस्वधुमेकेनप्ररेनानेकोपुणस्कार्यकरो
वधमंकरहति।। एकत्वेकाणरकारीनोमेरीभावात्तोरारोगीवादिः प्राप्नोति। किंतिनि एवमेमेंकारंनानेकोपुगपद्व्याप्येत ×म×
ति। नगोभन्नावर्णेनिमनिषेधारकारोनोरात्रतेः प्रवेक्षति।। एकएवाकारोदीर्घव्याप्य कर तिछद्राभावः अनुवादहकारिणुहेतार्थः। अन
वदिनित्वपचारोव्यवहारः यथैकेनपदेनोरकाहरणादिकिंपोगपद्येनेकोपनकरोति। तथैवेकमकारं युगपद्नेकोनोच्चारयेदित्यर्थः।।

[illegible]

विषयेणेति॥ यादृशकारणेन कारणेन वा सम्बन्धवावानेदेवविषयेणेति दिक्‌। अन्यकारणस्यधिकरणत्वे व्याप्तेरेव दोषोद्भवतीति पदयति॥ विषयेति
यद्यदिति। सर्वगुणमिति। गुणोऽनुबंधः कार्यं वाच्यत्वाद् एकारकत्वात् तत्कर्म निकरणमित्युपादेयमर्थः। हस्तकवदिति॥ हस्तकः आनिल्य
रोधः स यथा केरकगुल्मैः पक्षीव्याप्यते। सेवं सर्वानुबंधप्रयोक्तारः गोकौ निर्दिष्टं व्याप्यं तयोरवेक्षितविधानान्नापत्तिन्नो यवर्णप्रसंगादि

विषयेणानुनानालिंगकरणमिति। यद्यं विषये विषयेण नानालिंगसकारकरोतिकर्मणापणञ्च नोऽपसर्गकरति
तैनतापनेनानुबंधसंकरो लौति यदि हि स्यात्। नानालिंगकरणमनर्थकं स्यात्॥ एकमेवार्थं सर्वगुणा मुच्चार्येत॥
सैतद् क्लितापकं। इत्स्नेतापन्नस्यार्थं मैतन्स्यात्। तस्य यसनुबंधैः हस्तकवत्कानुबंधेत्। इत्स्नेतापद्दि रोधः स्या
त्। आयसदिष्टुं योरेक्षितास्यात्। कयोः। आयंतयोः एवं तर्हि विषयेणानुषुनर्लिंगकरणमिति यद्यं विषये पु
नर्लिंगसकारकरोति आदौ द्यस्तेण त्रिचादिश्नोणिति तेन तापनेनानुबंधसंकरोलौति यदि हि स्यात्। पुनर्लिंग
करणमनर्थकं स्यात्

सैतेवापठते वा विपयं तरसैकं कैर्तकनाशायमेकं क्रमं पतंतर्हीति विषयेणेनेतर मथ्याव्याख्येन नानाशाद्‌मपनीयपुनः चार्हं पदितापदनु
बंधसंकरः स्यात् एकारमेव त्रिचादिश्नोविरुध्यात् अथो ध्येतरणि नहतमेव पृथा स्यात् जितहतेमाम्नरिति विषमार्थमेतत्स्यात् तत्र विषमा
द्विधैर्वलीयस्त्वात्॥

[illegible]

अर्थवेति॥ ननु मनः सर्वं गुणमुख्यार्थयोरिति किं तत्र यथा लोके इहमुं ग्रामं व्रज इत्युक्ते मंचेति यदुणको पचो यतेन दुणाव तत्र मवतिए चामिहापि याभ्यः व कृ
ति [illegible] पदत्तु वेद विशिरो विधीयते नानुगत त्तु वेद विनिमित्तमेव कार्यं संपादयति । अथाह तिसंख्यानादिति॥ यथा विकृतिमागेन्नोरणा सादि भेद्यः
यथा सोऽनेन पोऽस्मिन् रामा समरणा सि॥ यथेन तथा यदेव तत्र तीति शब्द लक्षणः [illegible] चयति। ननु कृ त्विचिव धे रूणार्थत्वा हृव तत्र ममेणं [illegible] क
थं नाथ निमित्तं। उच्यते गोष्ठा वेरमचा भ्यत्राह प्रति येथा [illegible] गादारात्र्ति मेदं नानि मेदा नप कार्यपद्धतिः। अचे दिति॥ ति दितो नादा वाहृत्ति मेदं णि

अथवा पुनरत्रविषये णानुनानालिंगकरणास्सिद्धमिति वा ननु वो कौरं संताप क्रम स्तार्थमेनत्वादिति। तेषु दोषः लोकन्तरत
त्रि दुं। तद्यथा लोके कश्चित्तरं चरत्रमाहरदृहमुं गेभवरेदृणि [illegible] अचेति प्रतिगो पच्चो अते न दिंगत [illegible] पति व्रते। एवमप कश्चिद्य
द्विदेति पचो अते न दिंगत [illegible] भ्या स्पोतेपरे पुत्र्यतेप कोऽनेका [illegible] त्रयहणेषु चानुपपत्तिरिति॥ एकाऽनेका ग्रहणेषु चाहृति
संख्या तद्व काऽनेकाग्रहणेषु च स्यादेते। संख्या नादनेकाच्छेम विश्वमितद्यथा। समरणा सामिषेस्या अचेती ति। ति: वध
ना मत्वाहृति रुत्रमासि माहृतितः समरणा ले मवति एवं मिहाप्या हृतितो। नेकाच्चेमविद्यति मवेदाहृतितः कोर्थपादत्तनेरहृत
त्वस्तु किं निरिति मेकाऽनेकयासे तोरान्न ने पात्रो अच। समरति सिद्धं कथं लोके तद्यथा। चापि सहस्तमेकोकरितामिंक
करोः सहस्तकृत्वोदत्वा तथा सर्वेत्रे सरस्व दक्षिणाः संपत्त्राएवं मिहाप्यनेकाच्चेम विश्वमिति रणु अतो हृप्य वच्चो पचारा ः पानुव
ति। अचेद्यदृ से अविकार्य तत्रानेको गुण पक्षे प नत्र पच्चा पपनुसे अविकार्यमनेको निर्मुणगण पक्षे गति। तद्यथा। परस्पर र्गुनि स्पर्श
नस्य मेकं चत्रं नमिच त्रतरति भावः॥ एतदपीति॥ लोके पूर्वो संख्या संख्योत्तोरात्॥ नेवा। अत विचेदं कार्यं सकारवोऽत्र राणानामानेको मित
गुणं त्वेनमौ तो नच वाध्यतरमर्थः। अपि सहस्त्रमिति॥ वित्तेन कीतात्प्रमेकेरनाम सहस्त्र दक्षिणाऽत्र यथं पृगणकृतिव्यति
मेपत्रारमर्थः अथवा सहस्त्र मुपिसहस्त्रमिति कर्मधारय पत्रार सम्प्रसार्यादृष्धिमिः संबंधः षष्ठी समासेनत्तुसामर्थ्यलक्षणाः संबंधः यथा
माहात्म्यत्राणसंज्ञामिति शुनेत्राहितोः संज्ञविचेति। एकमेवाकारस्य गुणपत्त्वानेकरणामिष्यवचनिर्यं गतान्नर्वचनमर्थः ॥

ऽङ्गीकृते तु विरोधे पुनस्त्वनाधेनाकारस्यभेदं साधयति। अर्थस्यभावादिति। अभावस्य भावो। अभावः तत्रोद्भावकारित्वस्यार्थं विधानार्थविषयतत्स
र्थं वक्त॥ अथवा अभावो भावो। स्वतन्त्रस्य भावरूपत्वेन। इदं कालत्राद्व्यवधानं विधानरूपं। यथा अस्मिन्नाशो अद्य इव नाशेनो

आत्मभावं तु कालत्राद्व्यवधानात् आत्मभावं न कारणमतः कालत्राद्व्यवधानान्नकाल
व्यवधानाद्व्यवधानात्कालव्यवधानादेवार्थः॥ त्राद्व्यवधानादेवः। नचैवं स्वात्मनो व्यव
धेनभवितव्यं। भवति चेन्नत्व सामान्याभावमकारस्य। पुनश्चरेत्राद्यथ केरत्रीनानां। पुनः
चरेत्राद्यथकरत्रीनानामङ्गे। आत्माभावमकारणमिति। परदेपुनश्चरेत्राद्यथक इव
न भवेत्। अर्थः अर्थं इति। तद्वि कोऽत्र वर्ते पुनश्च पुनः भवति भवति च॥ ॥

कालव्यवधानादिति तिमात्रे त्राद्व्यवधानःतकारेणाकारेकारणेऽव्यवधानात्॥ एकत्वेनव्यवधानं दृष्टं यथा अत्र निकेवलोकोऽत्रार्थितेन स्वाद्र
नादिभेदात्कालत्राद्व्यवधानेनानात्वमकारस्य अभिधानं वा नादिसामान्यविधेयत्वं। यद्यपि त्राद्व्यवधानेः त्रिकालव्यवधाने तथापि का
लव्यवधानस्य विधारणेति। त्राद्व्यक्तः त्राद्वो अत्र ॥

[illegible] ।। [illegible] व्यक्तिस्फोटवादिनो मतः। [illegible] द्वितीयं [illegible]
[illegible] विधानाभावप्रकारस्यो [illegible] इत्यर्थः।। जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं [illegible] ।। [illegible]
[illegible] चैक [illegible] प्रथमेदे [illegible]
[illegible] ।। तस्मात् [illegible] वाचकाः [illegible] स्फोट [illegible]
[illegible] व्यक्तिस्फोटवादाह। [illegible] ।। [illegible] आकारा [illegible]

[illegible] वर्णाः [illegible] तद्यथा।। [illegible] एवमकारो [illegible]
[illegible]
[illegible] वर्णा [illegible] तद्यथा।। [illegible]
[illegible] करणात् [illegible] अधिकरणात् [illegible]
[illegible] ।। [illegible] आकारा [illegible] किंकारणं। [illegible] निर्णयः [illegible]

[illegible] आकारादे [illegible] ।। तस्मात् [illegible]
[illegible] आकारादे [illegible] ।। [illegible] निर्णय [illegible] ।।
[illegible] निर्णय [illegible] इत्यर्थः।। [illegible]
[illegible] आकारादेराः [illegible] एवमाका
[illegible] इत्यर्थः

एवं व्यक्तिपक्षेऽपि विप्रकृते जाति व्यक्तेरपवाभीक्ष्ये । आकृतिग्रहणादिति । व्यक्त्याकृति: सर्वं चैवं शेषु सिद्धिर्भवेत् । नोत्तरपिण्डा व्यक्तिसिद्धिर्गुण: तत्र तत्र
हारे च कारणाने सिद्धिगुणा त्यागा प्रसिद्धिरतन प्रतिज्ञाना तत्त्वोर्ने स्या च च पञ्चा च ज्ञिविधानेऽनेर वैनाका सिद्धि गुणा रतुरहन्निसिद्धिगुणा एव ना कारेण ग्रहणा
ना कार स्य सिद्धं । व्यञ्जनं च वर्णं व्यक्तिविसर्जनम्पि जाति सिद्धि गुणे पयोगाद्रणा ना मर्थाद्व सस्य ग्रहणे ने भवति व्यञ्जनं च थाक्रमे मे वो चा येन । कृतं तु
विषये व्य. तद्विति स्यापनत्प्रत्ययस्य ग्रहणे ।। तद्द्वये ति । व्यञ्जनाकृति पक्षेऽप्यु त्रा नित नन्नद्दना । चेष्टावाचा र मे न मे न त ।। तद्वा प्या ये नाकृति पक्ष स्य इत्था जित
व्याकृति ग्रहणात्सिद्धं । स्व वर्णाकृति च द्दि शा सर्वं स वर्णाकृत्यं ग्रहीष्यति न यो च वर्णाकृति: तद्द्वा त न प र कार णां प ञ्च कृ ना त्र प गा:
कि पं ते व्याकृति ग्रहणे नाति प्रसक्तिरिति । न नु च स व र्णा ग्रहणा ना तिप्रसक्तिरिति कृता न प रा: (कृपेत्तूप ना त्या यते न सवर्णा ;
ना ग्रहणा म च रिप्रा व्याकृति ग्रहणा रतन न तो चे ति । तन्नु ग्रहणे पूर्व क्विं व्याकृति ग्रहणात्सिद्धमिति च । सिलोपालि व्याकृता व्याकृता
ते । पं वैतन्नालिङ्गात्म सवर्णा ना त्कानीति ।। एव सामान्याद्दी । एव सामान्याद्दामिहृ मे ते तु त श्र था । ना मे व ग्राऽह कार ना तु र पा मा
पे स ध्रु ग्रा वां ता ने व ग्रा ली न त्वं स्न हे पे स गा धे पु न रे वे रं भ व त: का पी प ता प न्न भु गा वा ग् ही ते क्त स नि श्री स एव सा मा मा त्र रे च र (अन्यथि
ना त्रा त प र त्रा पि स ए व प स: स्थित र स र्थ: । तन्न ग्रहणे पूर्व चे ति व्याकृत या व्याप्ति य एकति भ व ति । एव मिहा पि एव सामान्या त्सिद्धं ।।
त्यां मा कृति पक्ष स्य रं यं प ति व्यक्ति पक्ष पि क स्ये व न का र सा नु का रो त्व क ष्ठ रे भ व त का र द्वि द्वि यो ल का र यो र्न त्वं न स्या त । व्यक्ति तु र क स्ये व
स्य वा ज्ञा मि स न्न सि नृ ना वो न सा त ।। व्यक्ति स्या र मा र्णं चै व स्या त् एव सा मा न्या दि ति । व्यक्ति सिद्धि त्रो पि भे दा य ग्रा म र्गे च न्नो कृ व र भे र स्य व ह्रा
ते: सी ति सि द्धि सिद्धं । व्यक्ति प्यति रि क्ते सा मा न्ये भ व तु मी यो भू त स र्व था लो क इ व
शा स्त्रे व्यवहार इ त्य र्थ:

ते

अत्र लृ । लृ सीपानिति । अकारादेशः प्रकर्षः । अकारस्यास्य प्रयोगमात्रेण यस्यास्यासात्रमर्थः ऋ लृ प्रयोगस्यात्रिकावाँर्थं परे रुः वर्णवत्सारं वाद्यन्तः
पेति । अत्र अकारावस्था यामेवो रात्रारिषु ऋ लृ षु पर्यामेन रत्नमशृति स्यादिमरऋग्लृकारोऽवतिष्ठते । परछेदि । अर्थागोवरत्रिविधिमत्र मनवेश्य पः
रा रः । प्रयोगक्रमिमयेविग्रथवर्तिमपरछा वा हूँति स्थादिः । लृकारस्य लृकारवेः सवर्णविधि रिमस्य वार्ति कि कारवा का ला लृ वकारेणानास्ति

अत्र लृ । लृ अत्र लृकारस्यो परे रुः किमर्थः । किं वित्रोयेत लृकारोपरे रुः श्रूयतेन पुनरस्मेयाम पिवर्णाम्पा सुपरे रुः श्रूयेतं परिकिंविर
मेवामपिवर्णानामुपरे रोप्रयोतनमभिति लृकारोपरे रुस्यापि तत्स्विरसुमईति कोवावि रोधः । अपि पम किंविरोधः अत्रस्य हि लृका
रस्या लृ पेश्वप्रयोगविषयः प्रयुक्तापिप्रयोगविषयः कोपि ऋ लृ विदुष्यम्य । ऋ लृ नेशु लृ नमसिद्धं । तस्यापि इत्यारकारस्यैवा
कार्यमिति भवितव्यं तिनार्थो लृकारेपरे रोनञ्जराज्ञेपटति । लृकारेपरे रोपरछावारा किं नानुकरणानुमापार्थं । लृकारेप
रे रुः क्रियते । परछा वा रा थीं रा किं नानुकरणार्थः । सुमापार्थम् ॥ परछावारार्थ स्पावनं प्रऋ लृ पाकस्थितं ऋ लृ तकोनामग्नि
त्रे पूकारपिमायथास्तुः रं अन्त्रकापरेटिम धूतकापरे रितिरं रुः लृ तकोगमत्रवमरः लृ तकोगमत्रेवानुपपीरारा नोपरेति । नाणि
रा रोशारारा । किं पारा राः परछा वा रा । समुत्थीः । अत्रोः किंनानुकरणार्थः । अत्रराज्ञास्याविप्रशुराणासेनकरति प्रयोगक्रिये
लृ तकरतिप्रपुत्रेनस्मानुकरणेत्राशापभूतकरमाहृ ऋ मार्थं लृ केमाहतिसुमापार्थम् लृ कारोपरे रुः लृ वर्णमः । केपुनः सुमा
रपः । पुति द्विवचनमापिताः । ऋ मशिलिवऋ मः । पञ्चमः । सुमाहि पुकार्यं पुरुपेर्नत्रे सिद्धं तस्यापि इत्नोरु चकार्यापितानसिद्धं ति ।
॥ तस्मात् ऋ लृ कारोपरे रुः क्रियते
मारवलृकारोपरे रुः ऋ तः प्रथमं ऋ लृ त्रारोवाक्याथ मेत्रापरछावारा रः मंतीमस्वगमोनागाव्यारोभी
नु गवारिषिभोर्वत्रिमारसाफलं । मानकरारस्थापिप्रयोगविशिष्ट ऋ लृ रतिलृ तकराजसापिचन्नेकः । प्रयुक्ता किं नानुकरणस्य जानि रा इति
निश्चस्याहतुं किंयमानोरारहं तजाविः । ममवेगा ... तत्रं चयमनुकोर्यम
नुकरणोप्रमापयति

स्यपनावादिति। अनेकजाहो स्यपः कर्तेनापकुर्वादिति स्प तत्तुकानाय। अपि: शिवोधातुः तत्रश्वेतादिकः कृचत्रिलिंगिसंतयोरष्टर्वस्त्वादिकृचचत्रन यः
॥ संतादिष्विति। आदिशारे नेतरदृर्गीयत्रितात्रिगुताक्रिवाभिनित्राच्चपि शास्त्रान्विताप्चच्चप्रवेकस्यादिति। सर्वशार्ककृत्रिचप्रोक्तिमर्थवासेत्रागिति
चेत्। शिहश्वपुत्रानामेवाभूसत्रिपक्षोपक्तोनितापनायार्थनमाशे पारानंभूनुकारागशहानामभुमनावात्रेर्थच॥ चपरश्चाहृति। दर्शंनु
कै आनेकाएवमाप्यानिवोक्रयः नतुन्ननकशाद्रिति॥ रशाभैतुअनेकशाद्विचापमर्षेमंशौरशाक्रिजनानन्नेकशादरक्वचने। स्त्री
नैतानिर्वंतिपवोतनानि॥ स्याप्यनावालकस्यनेसंतादिषु॥ स्याप्यस्यअनेकशाद्रप्यभावात्रकस्यनेसंतादिषु साधुमस्यनेकात्तरुपवामो
नव्यनवादिनि॥ चपरस्याह॥ स्याप्यअनेकशादः शास्त्राचिलेनिमकस्यधिनेअः साधुः संतादिषुअनेकएवाभ्नोनस्यनेकः। अथैत
ह्वैवद्यशाशेः पदिहार्थः स्यक्तिः स्यक्तिः एवोपिअक्तिः अक्तिरुपुकथं। चार्द्रिश्वप्रदृन्निभुचहितोकेन एवनेक्तिर्किरावो
तादिकौश्यमेचा। प्रपीचशाहानापदृक्तिः॥ तातित्राहागुणशारः क्तिपाशाशादृति। नमेतिपदृत्ताशाहाभुस्यथाहत्नापपीजनमु
कै। स्त्रमथाकृत्वापरिहारः संतिपदृश्याशाहा[redacted]रति हेनो प्रपीननमुकेनसंतीतिपविहारः वत्तानेवार्थेन
स्याश्चितो शास्त्राचितस्य निवर्तकोभवतितत्रयथाद्वरत्राद्वरिक वेद्रनिवर्त्ययितनसाव्याहीनु॥ मेवद्वौचः पदाते। अिप
पंतहीति। अनेकशाोन्यायात्तनान्यचनुपात्त्वनकशाद्रस्यनिवर्त्तकः॥ अक्तिरअक्तिरदृमेतौनतन्याव्यानाविनिकथं। शिहाशाभद्रेति ॥
स्यक्तिःस्यक्तिरुदृमेतयोर्निवर्त्तकोस्यातामितिभावः। द्वापीति। शाद्रयोचदृत्नमिसेवावाच्योतावितिभावः॥ चार्द्रिश्वप्रदृन्नितिति। चन्त्र्यकृतिने
नप्रदृन्निनिनर्थः। नसतीति। आद्रनेपिपरान्नामक्तिपतेनुशाद्रशास्यद्रूपा क्तिपाणुणोवाच्यानेस्यनेदृतिभावः। अन्यथाकृतेति। अमुमत्रि
प्रस्याभ्यपीनावापाधिद्रिशस्यकारः वार्तिककारस्तुसूत्रैपप्याभयेगापमावहे। तत्रानेचेति॥ दृदृचमित्रार्थसं। स्यनेकेशाहोद्रियशसेता
तेननिर्विगुमतेकृतिनुमिश्नराननदृरूपकृत्वा ध्यासः॥ अनेकनुविपर्यंयः मिश्रप्रकशौचेतो शाहोद्दृहिभोचम्पतोरापीतिपथाकृय प्रसेमक्तासा
मिमसारेभोनाभिपश्चेत्नुपमास्यानो। एवमस्यापीनर्थः शब्दुवैत्रमेताशाद्रपक्षेविषाषपर्यागमोः शिएवप्रुक्ताएवमेताः कत्रीयाः ॥

नमिति वर्णयति कश्चिद् वृत्तमेति

प्रयोजनोता मविचारिकाः प्रमादये। अनुकरणमिति। अनुकार्यस्य प्रत्यक्षानुकारणमित्युक्त्वा मतेः अनुकारणवर्तमानकाल
कारणार्थत्वमसमर्थं मनः। विषमइति। अनुकार्यस्य रोषेणानुकारणस्य रूपत्वमिति हितकारणाद्विधर्मप्रतिः यतिविद्वावरणाद्योधर्मो प्रतिः। न
तत्रुमानेव धर्माधर्मयोर्वृत्तस्येति मन्यते। भूगणाणांरोगुत्रस्याएव कि पापाश्चानुभानामारूपं भावान्तरि अनुकारणमतं॥ रात्रारीनां प्रत्य

अधिक

अनुकारणं निर्णयति विद्वेषुप्रथमो लौकिकवैदिकेषु॥ अनुकारणं हि [illegible] प्रसादश्च भवति प्रतिलम्भविविदुस्यवर्णनेषामरो
या त्यागमवतिमाशुद्दंपपथा लौकिकवैदिके पुपथा लौकिके पुवैदिकेषु च कृतेषु। लोकेमावतं। एवं च मसौ रसातिव एव च मसो पते
नेयएव च मसाचधीनरति मस्यानुकुर्वन्द्यथा नेतवाधीनेतचसोप्यनुरूपेणपुरुमते विवरे विषयवर्णविभ्रमः रसतात्पर्याणं मत
इति नेषामनुकुर्वन्तःतु तत्राणपथा मौनमो प्य अनुरूपेण पुरुमते॥ अभिरामवतिविहितं एवं च मसौ हि कृत्रिम एव च मसोह सतिपए
वमसोकेर पतितिन अस्यानुकुर्वन् हि केश्चिदेहमेव केरूपे चन्नेवतरा पापस्या न्यासुरयायपरकृत्य वि चमसोमासमणोहं तिएवम
सोमुरांचिवेमीति तस्यानुकुर्वन्नात्मणोह स्यान मुगांचोपिवतसोपिमन्येपतितः स्यात्। विषमतत्रपन्यासः पश्चैव हेतियथानुरूं
तित्र भोगहतः पश्चात्तिविवतियश्चानुपिवतित्र भोगो विचरतः प्रवृत्तेचमसो मारणोहं तिएवमसोमुरांपिवतीति तस्यानुकुर्वन्।
नामानुनिमेनास्यगुणा केदः करेणोत्समेदि पातपपोनापिवेतनपमन्येपतितः स्यात्। एवमिहापि एव च मसावपत्राइव पु
केरतितस्यानुकुर्वन्नपदार्थ पुंमीतसोप्यपराहमाकृत्या। अघातेमोपरारूपरार्थकः रागोपरार्थत्वपरे रागः कर्त्तव्यः ते चोपरा
रूपरार्थकः रागोपरागमवतितुअत्रैव चैतनेरवैवितेनयं। योहि मन्यते अपरारूपरार्थकः रागोपरागोभवति तत्र अपरारूपमेवतमा
नाडौ किकतमुच्यते। मातानुनिमरति। एवं चित्रनेरचर्यपति। अन्येन हि चित्रनाकार्यं कृतं पुरोहः स्यात्तनेयोपराहः ॥
नेमात्यगुणा केरतिलोकमध्ये पका राजातरमर्थः। अकार्य प्रकारोक्रियते। न्यायकरागोपिपरा अते का र्थं प्रमनेतनरोपरारूः परानत्र
कार्यप्रमापपतितरोमायेवव्यर्थमेरात्। अपगोप्याहिचत्। अपरारूरमेवति। अप्रतिहिंसाव्यारंपोपन्नेरागाचार्याः

यथ

अपमिति ॥ साधोरनुकरणमिमेतद्रूपं च नास्ति तन्निन्वः सेवेति ॥ अयोगस्यापेदपमनुकरणं च योगेन वास्ति सूदेवासिद्धमिति निन्वः । अत्र सिवद्धि ॥ तत्र यथा कृ येनैतत्स्यासिद्धमारकारद्दोराणन्कारस्याकार्येतथानुकरणस्यापीत्यर्थः ॥ द्विति ॥ एवंतुपवर्तितिति केनचिद् क्रे द्विः एवं तिसनु करणोसत्व क्रियासाधनायनभिधानान्नेदं तेन भवति ॥ कथमशीर इत्यनुकरणस्यार्थाभिधानाद्दिपचनेते । तत्तुगन्नु ख ख रणादिस्यपद
अपेत्यन्तृणि भवेतनुकरणाशद्दोपरिहार्थः परश्चेत्परेशाः कर्तव्यः साधुकारमधीतेमसाधुकारमधीत इति । कस्यपशुनेरेतरनुकार
णे कृ [illegible] स्यपरिकृ [illegible] स्यस्यक्रमेनुमतमसिद्धं । तस्यासिद्धत्वात्कारस्य [illegible] कार्याभाविष्यति । नैतदर्थेन नार्थः स्यात्त अर्थ
लन्सः कृ [illegible] स्यपदार्थकः शद्दः परश्चेत्परेशाः कर्तव्यः सकर्तव्यः परमयपंकर्तव्यपक्षस्तिवदनुकरणेभवतीतिकिंपवोतनेद्विः
पर्यत्वितिमाहत्वितिदृः तिर इति निधानोपेत्यास्यात् । अथीरसाहरिद्रेद्विवत्रंपण स्यमतं भवतीतिप्रम स्यसंतापयथा स्यात् । यदि पक्ष
निवरनुकरणोभवतीकण्यते अपशद्दएवासौ भवतिकुमार्य्व तत्करणाहु । वासनाद्यनकरणाहु । अपशद्दोमस्यप्रकृतिः सवापशद्दा
नुकरणोत्तराकथंप्रकृतिवद्भावः फलापु दितरदितिनकार । अद्दः प्रकृतिः । नद्यपशद्दानुपरिश्यंतेन चानुपरिहाप्रकृतिरिति ॥
रतोमयारद्दकारणादितिसेतानुपारद्ययोर्तनुवेधस्यन्नकारस्याकार्याणि मीयेतेनेतरनुकरणस्यसिद्धः प्रकृतिवद्भावः । नचापशद्द
इति ॥ सिद्धोतवारीय प्रकरणादि शास्त्रीयप्रकृतिरिष्यते ॥ शास्त्रनिबंधनेचकार्यमतिदिश्यते ॥ अपशद्दस्तुन शास्त्रीयाप्रकृतिरनुपदि
ष्टत्वात् । नवापशद्दत्वं शास्त्रीयंकार्यंनातिदिश्यते हिशावं । नहिसाधोरसाधुत्वादिरेशोयुक्तिमानु एवं भाष्यकारेणाशकितानुकरणार्थत्वं
स्यकारोपरेशास्यपदापितं ॥

२५

एकदेशविकृतस्येति ॥ अकारे कृते नागम्यन्ते कृते स एव अकार इति प्रमिताहिति प्रत्ययः ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥ ततः कृतेन तात्रान्न तारः षष्ठीनि
र्दिष्टः ततन्तरतिलोपाभावः यद्येवं हृषेतोन्तरस्तत्राधिकाकारः षष्ठ्यान निर्दिष्टस्य नन्नमत्वेन प्राप्नोतीत्याह ॥ षष्ठीति अथवेति ॥ षष्ठीनिर्दि

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् नतु प्रसारणः एकदेशविकृतमनन्यवदिति प्रसारणयोपि न विद्यते ॥ यद्येकदेशविकृतमनन्य न
वे न्यवतीति अथाते ॥ ततः कृतान्तकोपसंज्ञायो योनरतिप्राप्नोति ॥ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्य ॥ वदिवशीति
र्दिष्टस्य अथाते ॥ नु सुविावतिनु तोन प्राप्नोति ॥ नन्वत्र अकारः षष्ठीनिर्दिष्टः कृतन्दिष्टकः अकारोप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः
कथं विभक्तिकौनिर्देशः हृषतः एतः हृषीतोन्तरति ॥ अथवा पुनरस्तु विरोधेन ॥ ननु चोक्तं ततः कृचान्तकोपसंज्ञा
योपोन्तरतिप्राप्नोतीति ॥ नेष दोषः वह्स्पतेनत्वाही नोसंप्रसारणोनकान्तन ग्रहणमनकान्तनप्रति वेधार्थमितिः तत
कृतं प्रसारणानुवर्त्तिष्यते अन्योपोन्तः ॥ नकारान्तस्येति ॥ इहन्तर्हि कुमतिः प्राप्नोति उनन्तरति पतिषेधः प्राप्नोति ॥ रवनत्प्रति
षेधाच्च ॥ रवन्तप्रतिषेधाद्वै नत्विश्यतिग्रोरश्वन्तरतिवक्ष्यामि ॥ यद्येवं तारस्कन्धोहोरन्वकारः होरन्दकारश्च तत्र प्राप्नोति ॥
गुरोरश्वन्तः कृत्वस्येतिवक्ष्यामि ॥ नरपसस्त्रमेरेन नकारोपदेशः प्रमाणपर्थः मन्तूप्रमात्पायतेह्य समाह ॥ गोवेरात्तंका
एस्येति नापेक्ष्यते ॥ नकारान्तस्येति ॥ नकारान्तनुरारः कारेणोक्तिन नकारान्तो भवति ॥ स्येषयुक्तंकित्वे ॥ द्वित्रीहोनुकृष्यते ॥ ॥
ष्टु छवातिनिभवः ॥ अरन्तवन्तरतिरोस्याक्षितिनिम्निमितिनिमयोगमनुष्ठ ॥ तेनमकारएवरवान्नवर्णकरसारावकारः ॥ नरवानानान्तर
तिसमासः नित्ययोगप्रतिपारस्नायवहुग्रीहिर्नकृतः गुणोरस्येतिकृत्वस्येति ॥ तेनकृत्वस्यपावतः कृतनिषेधोनदीर्घस्य ॥ वार्तिक
कारस्यन्वकारप्रमाण्यानं विः प्रयोजनमित्याह ॥ नेषेति ॥

एऔरु ॥ ऐ औ चू ॥ [illegible] कार्यं न स्यात् ॥ [illegible] पदान्तस्य संध्यक्षरे परे [illegible] कार्यं न स्यादित्यर्थः ॥ तवोपदिश्यते ह्रस्व [illegible] विधीयते तत्सा [illegible]
[illegible] संस्कृतभाषायामपि विवादः [illegible] कार्यं नाचमनु [illegible] पथ्य [illegible] इति ॥ [illegible] कार्यं कोऽपि शब्दः [illegible]
परे शब्दे इति ॥ [illegible] पदे उच्चारणं तथा [illegible] परे [illegible] उच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः संध्यक्षराणि [illegible]

एऔरु ॥ ऐ औ चू ॥ रूढं विवाय्येत् [illegible] संध्यक्षराणि [illegible] ऐ तन्मते च रू ति । अत्र [illegible] यथा
न्याय [illegible] स्यादिति शेषः । संध्यक्षरे प्लुते परे शब्दे न परोच्चारणम् । संध्यक्षरे प्लुते परे शब्दे न परोच्चारणं कार्यमिति
प्लुत्यादिष्वविधिः प्लुत्यादिष्वेतास्वयो विधिर्न सिध्यति ॥ [illegible] चित्र [illegible] परे देव
तदिति द्विर्वचनेन नाशो [illegible] इति कात्यायनः [illegible] इति प्लुतसंज्ञा वा प्लुतसंज्ञा
संज्ञा । [illegible] यमानाय [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ [illegible] इति कात्यायनः [illegible] ओ३ [illegible]
[illegible] इति [illegible] ॥ [illegible] संज्ञा ॥ प्लुतसंज्ञा [illegible] प्लुतसंज्ञा [illegible] वेति ॥
वेति ॥ त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते तत्परत्वे च त्रिमात्रस्यात्र ग्रहणात् [illegible] विधीयमाने [illegible] ओंकार [illegible]
संज्ञा ३ एकारस्य स्यात् ॥

अन्तः पर इति॥ अपरनीत्यूहनयनेऽप एकारौकारान्तो नाविक योरईकार ईकारयोर्वहलादेस्त्वाद्व्यवनादिपानं स्यादिति एकेकाले यत्र पवने तु तयोः अन्
ल्यान्तस्वभावः। नन्वेवमिति। अकारं भेनशतिनकुत्सिद्धिरेवपरस्पर्थः अन्तपरनेऽपवृत्तिवद्भुव्यत्नपरलेनेऽवरति॥ ह कोऽहं खिद्यावर्णानान्नाशिस्य
वर्णवर्ध [redacted] कारार्थौ कारोऽनभवतः। ह्रस्वो ह्येति॥ अईमात्रावर्णस्य अईमात्रेवर्णायर्णयोः सावयपरे ऽणोमन्त्यथामवदितीका ।

मेनुतस्थेत वर्णात्स्रुतपरएचरग्यस्यारे रोपधात्वर्णात्स्वरग्यस्यारे त्रार त्रिचत्र यौरूं प्रयोजनं॥ ए चोद्वस्यारे त्रा चाम
नेत्रुक ईएकारः अईओकारैचामात्रेति। नत्रुचयस्यापितवर्णात्सान्ध्यनद्वन्वये॥ र मात्रे वौममाह्रारवर्णामा
त्रा द्वर्णास्ये मात्रेवर्णावर्णयोः न योईस्यारे त्रात्रासनेत्रुकराधिरवर्णाः स्यान्तंकराविदिवर्णोवोर्णमाकराधिरवर्णाभ इति॥
त्रुता त्यापतरतानां। एचोऽचोत्रहस्यत्वादिति। यदि त्रत्या त्यान्तपक्षः रर मत्रिषमात्राप्येते। मिद्रमेरः त्रस्यानत्वादिति। नन्तु
च एरः मस्यानतोऽ अईएकारोईओकारः नंतोलः यदिरिहितो स्यात्तोत्रावेवाघमुपरिवेतत्। ननु चभेोः स्थरोणात्रोत्राम
तुमिरा त्रापनीयात्अईमेकारः अईओकारौ वाधीयते। तुनात्रेए भयस्तन्ते। अथ यथोऽशिरिति मुते। प्लुकं तोऽए स्यधानतेते ए

कारावेवभवि ष्यतः॥ मिद्रमेरः इति। अईकार ईओकारोऽनन्तः अतिदिति। पाणिरूप कृति त्यातेत्रभवतोऽनेन हिनोकेनान्यमिनेरः ईएका
। अर त्राम यत्रकारं स्थानेकारादितिनयोः स्थानेरकारोकारावेन भविष्यतः नावेवेति॥ नोत्याप्रुपरिह्नात्। अईओकारोत्रि॥ ॥
भाोरीर्थ स्रुतयोः पिक्षत्रां क्षिभितीतिभावः। तुगात्मेताघोरीर्थादिकारौकारौ विरर्थयोस्तुनानरति। अतः परस्य स्याभयरस्यात्रकारास्याई
मेकारः अर्थमोकारं चविरुध्यति॥ पाणिरूप कृतीति तिनीतिवराणकायोच्यारणाभिमर्थः ॥ ॥

आन्तर्यत इति। अस्य स्थानेऽन्तरतमादिश्यमत्र नास्तिनु तत्सूत्रविषयेऽस्त्यन्तरतम इति।। अनेकाल् इति। प्रथमयोरिति मिदेशतदपि किमर्थमनुवर्तत इति चेत्। अंद

अकारे चौ दीर्घग्रहणं। एकारे चौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं। आद्गुणे दीर्घोऽद्विमात्रिको दीर्घ इति। किं प्रयोजनं। आन्तर्यतस्त्रिमा
त्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति। खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वा उदके खट्वोदके। खट्वा
ईषा खट्वेषा। खट्वा ऊढा खट्वोढा। खट्वा एडका खट्वैडका। खट्वा ओदनः खट्वौदनः। खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिका
यनः। खट्वा औपगवः खट्वौपगवः।। तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यं येन कर्तव्यं त्रपरिभाषा योगविभागः करिष्यते।। अ
कः सवर्णे एको भवति ततो दीर्घः दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति। रहितापि तर्हि आ
श्रेति। एकं विद्वं पचन्तीति विशेषः। रहितावत्पञ्चमिति अस्मेकरतीय ता सिद्धं सोयमेवं सिद्धं सति यत्सर्व
ग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं। यथा जातीयकः पूर्वस्तथा जातीयकः उत्तरो यथा स्यादिति विद्धं भिन्निति पूर्व
रस्मै चानुवर्तन्ते ।।

मीन्यचानुदत्तमर्थे।। तस्मात्सूत्रं कृतिपुमर्थं कृत्वा चार्थी मेचोन्तरतानुवर्तन्ते तत्सिद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यतीति।। ।। ।। ।।

वा०

अथवेति। निषिद्धिनियमसंबंधेविधिश्च बन्धीकवि विशेषेऽक्षीणपादाश्रुयमोनाक्षि हिन्दूनस्पदीर्थनंपथापादतश्चरलोहेलानलिद्धि। तदेवेति। जापरसं
लिपट्टवारितेगुणत्वादिमेतेरर्थः। तारवीति। तेनापापश्रयणादेसेवेद्धिता किलाऽकरोवापदपाणद्वानेकोऽर्थाभिधानकिनिनादः। वद्भुवी
हिवारीवारयत्निकिरणकारार ति। समासद्वयवारीतयमाह। अथकितकाररति। तयोकेवलबहुवीहिवादिनोनिष्ठुवेतनेन परत्वे। तत्कीर

अथवा अवार्यप्रवृत्तिर्लोपपत्तिनानेनसंश्रमाणात्सरीर्घो भवतीति। परंयंहूलतन्त्रस्परीर्थनंत्रास्ति। पक्षीत्वलोगुणोपरतीय
त्वासिद्धेसोपमेवेसिद्धमनिषद्वयप्रहणांकारोति। तस्येतस्यातनेपथात्वानीयकंपरस्परस्वतथात्वाहीपकर्तुकार्यआस्तीति। र
हृतर्हिस्वदूरर्थोमात्वनर्थेरक्षिरीर्घवद्यनादकारेण। अनंतयादिकारोकारेण। तत्रकोरोपः विरह्लीतसंश्रयणाश्रसेन। नन्वमे
पत्रक्रि पमोणोरोपलत्तकर्त्रेयमिति किंतर्हि पत्रक्रिपमाणोनरोपलत्तकर्त्रेयमिति। क्वचक्रिपमाणोनरोपः सत्ताविधौ हृद्धि
देवदीर्घः अरेरु गुणोदीर्घर ति। तत्र हिदीर्घग्रहणंकर्त्रेयंनकर्त्रे यं कुत्स्यादेवानेर्थतस्यि मात्रचतुर्मात्राणांप्यानिनो त्रिमात्र
चतुर्मात्रासादेशानभवेति। तदेवोगणदृशे। नन्वेवतः पदेपस्यात्तोऽपयाऽवः। अन्यादृशारविपरत्परदति। परितादविपरत्न
परः अन्वोरविनिहितस्मात्परत्वलनः। नवः पपरतवनस्तात्। नेपकोकारः कलहितकारः किंरकारेणयोजनं। अथकिंतकारे।

स्यानरत्वास्थिकालानांग्रहणमसंगात्गुणानांवानेकलाहसा ॥ पदसंदेहार्थत्वकोरेकारेणेति। अथमुखसुखार्थत्वोत्वाहि का
स्यर्थत्वाभावात् अथवा संदेहार्थोवामुखसुखोर्थावा तकारएवसमरकारारमर्थः। तिस्वरितमित्यत्र ॥ रकारोपीति। ॥
स्येणास्यविरोधः। तत्र हि निरिति [illegible] प्रमप्रग्रहणोवोरितेरहमानत्ते। दिवत्रसुश्यामिति। तेनोरितामध्येणापामात्वोनत्वपरत्त्वेरकार
वर्णन। तेनिरिति यंतेनेचात्वकालस्यग्राहकोरकाररप्तेनो। रहचरकाप्युवणमेनलेवोदिष्ठिरोपः परित्वतः। यवाहु। श्लोकान्या
तिकोपकारस्थानिकोरकारोतविवक्षितः कलहिरिकारर ति

श्री

वर्णान्तरसमाम्नायकृतं परत्वमिति ॥ आकाराद्विकाराणि सर्वाणि भवन्तीति काक्वा कार्याणि कालस्य द्वार्यन्वये । संख्या स्यात्कारेकारे कारस्य द्वाः
नुवचनवर्णकार्यं भवत्येवमवतिष्ठते इति विचारः ॥ इदं समुदायानुपाति ॥ अकार एकार इति ॥ अवयवानुपाति ॥ अवर्णो द्वौ त्विति ॥ समसमु
दायपरनिर्देशे संनिहितानामवयवानां नातीयकत्वाद्रोहादिसंनिवेशे भेदेऽवयवपरे निर्देशे स [illegible] मुदायेन संतानाकुर्याद्यहवत्वे स्यादाव
नकाः स्वहस्तेयुः एवं तार्थतामित्विरि [illegible] ष्यकार्यमवधारणानिर्देशा इत्यादि संनिवेशनानामति पद नरतिदेशे सारावर्णकार्यवचनात् इत्याः प्रवर्त्त
ते । समसमासस्थेनादि संनिताधामपारयः समुदायादेशाश्रयेनातीयकत्वादयवाविचर्त्तयति । एवं स्थितेऽत्र एषे दृष्टान्तेऽवयवकार्यं प्राप्नोति

इदं विचार्यते । यदेते वर्णाः पूर्वोक्ते शास्त्रवर्णान्तरसमाम्नायकृतयः एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा नवेति । कुतः पुनरियं वि
चारणा ॥ इह समुदायाश्रयपदे स्थितेऽवयवाश्रयविशेषेताऽश्रुत्तरार्थवचयः नयथा इह स्वः प्रवचनमहागवये वैः प्रचलनित्यत्र
समुदायस्य स्यादवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा नवेति जायते विचारणा । कथ्यात्र विशेषः ॥ ॥

समुदायकार्यं चतत्वांतं गतानां तदवमारणाद्योदितानां भेदसत्यासमानाद्यावयवकार्यं भवति ः अवयवाश्रयमित्यर्थेकत्वादिह समुदायावगमस्य समु
दायकार्यबहिरंगं अपादीनां वावकाशः अथ आपादी नित्यत्वादिपरत्वादेशः । चयवस्य स्थाने विधानाश्रमादिति सम्बंध । यदा दारित्यादयाः
पादयोर्वाधकाः स्युः तेनैव स्यादर्थांदरमवरत्थिरादृष्टकारः समवर्णाद्यौर्यत्वभ्रतिपद्यते एवं सकारस्थानि श्रतिपद्येता अस्माह्येकार्यं देयांशे
सवर्णवयवत्वोधांनानानिर्देशादि सवग्रहणावत्स्व शाकावीजसमुदायस्यात्। इदानीमवग्रहणावत्स्व शाकावीजसमुदायस्यात्। अन्तरंगस्थितिहो
हितत्वादवयवानां समुदायकार्येषु प्राप्तेऽसौ तत्कार्यस्यावयोजकता सिद्धं तत्त्वान्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेणात कार्यप्रवर्त्तनादि
त्यर्थः ॥ ॥

अ॰

ममानाभ्यंर इति । ममनरानेन पूर्वो वार्णविंर्ऽ त्राश्को । मिथोयेन्द्रे दरा यममा नारति [illegible] सा सेन पूर्वो कार्योधा को तीमर्थः । [illegible] ति इता चे ति । [illegible] ति इर र नाऽति
त्पेन । यत्र ह्रीं ति । न [illegible] सति किते आकारस्य प्याकारस्य लोप इतो द्वयोरकारयोः पाक [illegible] यन्ते [illegible] यात् । [illegible] णोऽवेत्य पातोऽपातोऽति न्याकार

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेन्नेत्यस्येरममानाभ्यवि धि प्रतिषेधः वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेनेवेत्यस्येरममानाभ्यवि धि प्रतिषेधः शाम्रोति
प्रतिषेधः अथेऽहूः वापोउरकं [illegible] सवर्णेदीर्घ इति दीर्घत्वेन प्राप्नोति । दीर्घ ह्रस्व विधि प्रति षेधः दीर्घ ह्रस्वा [illegible] विधिः प्राप्नो
ति प्रतिषेधः आ [illegible] पतिपत्ति [illegible] भवतीति [illegible] प्राप्नोति तेन प्रदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घह्रस्वा [illegible] वि
धिर्भवतीति । पर [illegible] तापकं [illegible] व [illegible] नर्थ किं परं [illegible] ति वि [illegible] मीति । प
त्र ह्रि [illegible] ति [illegible] वि [illegible] ति [illegible] ते [illegible] वात् । [illegible] वि [illegible] ति [illegible] भिः [illegible] चः आप्नोति प
रा [illegible] र्थ [illegible] ति [illegible] मानाना । तो लोप आ [illegible] कारस्य नो [redacted] पः प्रप्नोति न [illegible] ति
परकरणा [illegible] र्थ [illegible] नति [illegible] ति [redacted] [illegible] परकर
णोऽप्रयोजनं किं सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणे तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य [illegible] त्र न भवति । परलोपस्य स्थानि [illegible] र
[illegible] च । एवं [illegible] वार्य प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्य [illegible] कारस्य लोपो भवति । पर [illegible] कारमनुवर्त्य कोऽति क [illegible]
[illegible] तापके [illegible] कारस्य लोपे [illegible] ति । [illegible] कारस्य [illegible] कारस्य लोपः स्यात् [illegible] र्थ के
स्यात् । [illegible] अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे [illegible] स्यात् [illegible] र इति । [illegible] वार्यः नाकारस्य [illegible] =
लोप [illegible] प्रदोषः [illegible] निपात [illegible] लोपो [illegible] लोपः [illegible] अकारमनुवर्त्य कोऽति [illegible] तापके [illegible] र्थ [illegible] ।ऽ
[illegible] स्यात् [illegible] दीर्घ [illegible] [illegible] ककारमनुवर्त्य क ।ऽ
[illegible] निपातनान्यति ॥

[illegible]

कवर्णं ३रितिः। अथ वपवमं [illegible] कार्य [illegible] वोतिति कवर्णं चरित्न [illegible] नो अहूणे [illegible] कमिति। [illegible]

[illegible] मा राने रुः [illegible] नवति॥ [illegible] मिति। [illegible]

[illegible] कृ मा [illegible] विधिर्भवतीत्यर्थः। [illegible]

[illegible] कवर्णं [illegible]

[illegible]

53

अर्थवेति वर्णसिद्धवद्ग्रहणं तन्नामात्र प्रात्ययस्यानित्यतानामन्तर्भावि प्राद्‌ अपृक्तस्यानां वर्णानां समुदायेनाभिमतं। समुदायवाचो सुक्रिश्यत्र
वचनमितेनतानिर्देशात् निवर्त्तनवपदसमस्तवाच्यपेशपदता॥ अर्थोऽतेरचेति॥ सामान्येनाचवर्णापरनितिवसूत्रे मतमात्र निर्देश। सामान्या

दूषि अथवा पुनर्भव। यंते। अथग्रहणं चेन्नु धिन्नादेशाविनामेवाक्षरग्रहणं। अथग्रहणं चेतन्नु धिन्नादेशाविनामेवाक्षरस्य
ग्रहणं कर्त्तव्यं। तस्मान्नु द्विहल ः अकारो विनिवक्षेद्‌ रहापि यथा स्यात्। अर्थ यथाऽः अन्नपुणि। यस्य पुनर्भवं तयो द्विहल
रस्य वत स्मिद्ध॥ पस्मानिनत्यं तेत स्मान्यपनरोषः। द्विहन्ग्रहणानकाय्यतेतस्मात्तु दुवतीसेच। यद्दिनक्षिप। ते अ
मा रश्चारद्‌ः अद्भिस्तापिंडोति। अर्थो नियग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अर्थो नेरवावर्णापध स्य नाऽस्यावर्णापध स्य न्य
ति। नादेशो वक्ष कारग्रहणकर्त्तव्यं। रूपो तोऽन्तः अकारस्य वेति वक्ष्ये रहापि यथा स्यात्। रूक्षः रूः भवाविनि। व
स्य पुनर्गतयोत रस्य वत स्य सिद्धं यस्मानिनत्यं तेत स्मान्यपनरोषः अकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथं॥ अविभक्तिको नि
र्देशाः। रूपतः रेन्नः रूपो तोऽन्तरति। अथवात्र भयतः स्फोरमात्रे निर्दिश्यते। रश्चात्तैर्भ्यो निभवतोति। ॥

सत्वाद्विपमतापकस्य॥ अविभक्तिकरति॥ तत्र अकारनिर्देशासामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशोऽधिधीयते॥ स्फोटमात्रमितितानिस्फोटरम्यर्थः
अतश्चान्तर्भूतानामर्थानां फलकारयोग्येसामान्येस्यान्यादेशाभावेनाश्रीयते।

पद्धरिति। एकारऐकारौ द्विमात्रावित्युक्तत्वात्तौ संध्यक्षरौ। अथ वापरतिज्ञाकालेनाच्यावर्णौ। एवमकारमात्रापीति नाकः नासिक्यतीति। तस्य
मात्रस्वकरणतिमात्राविषय पदानामर्थमस्यर्किहैतुर्ना नाचोचेतिभावः। एतेरैचेति। अकारादृयोर्यकारादिभिः प्रमापितनोरास्यरसमान्
विनामेकारथहृणंकर्तव्यं यथा स्यादेणः समानपदे अकारश्चेतिवक्तव्यं। ह्रस्वापि यथास्यात्तस्मात्ह्रस्वा पितृणापिति यसपुनर्वर्ण
तेरथान्युक्तितेच्चतस्य सिद्धे। नसिध्यति। पद्धद्वैकारसंज्ञके तन वषयहिता नात्र प्राप्नोति। मानरेवेञ्चद्व्यवायरतेचसिद्धं। नासि
ध्यति। चतौकारे गुणः केवलं ग्रहणं न गच्छतीत्येवपद्मासाद्यपिवर्णा अचेतिपच्चापि इत्युत्पद्यते। नेतेतकोविदृविच। पद्ध
दृरयते। एवंतर्हियोगविभागः करिष्यते। रषाभ्यांनोणः समानपदे। ततोऽच्चवायच्चाये वरथाभ्यांनोणोभवतीति। ततो
धातुसमिति। इत्यभिहतार्थो किमर्थमित्यमार्थ। तोरेचादेरसमान्यांपिकेर्थवायेनामेरिति। यस्याःपितानाह्यतेतस्याध्यवर्ते
दोषः अव्ययार्थमूत्रितपयति। अचसकाराज्ञोणाक्लितियरथे सुनादि पु नमनगाद्वैपठति। नेतरस्तितात्र केवल्यर्थमे
नतु स्यात्नानेमतिः पदाहितस्तोतिगद्वैपठति। यच्चापिनमनगाद्वैपठति। ननु को जेहृन्यर्थमेतत्स्याद्गंचहिरणाद्द्वंद्वः
अन्तरेगणात्वं असिद्धं वहिरंगमंतरंगेऽच्चथवा उपरि ह्योगविभागः करिष्यते। अतः चोणोभवति। ततश्च रस्यवर्णहानाज
न इष्टवेच्चत्वाद्वयरहूतोपरतेच्चवक्रेयपयपुनर्यत्नेतगुणे च इत्यवतुमानस्यसिद्धं पस्यापिनम्यतेतस्याप्यवनरोपः किप
पिकाः। अकिफनपसमाप्यामपमाषिकेतिनिपमेननविचर्यते। गुणेचेति। एकारो गुरुलस्वरौ। (नशनसमपद्य)।
तिसिद्धं। तेषामात्राश्चयणाञ्चेतुरपिस्थानेकृतो नवति। इत्यादि। किंपतेमाय एवेति। अत्रायकेवीयतोऽच्चपति। अपरकेपि
गु
मागचोविहततानात्र प्रयत्नमेरादिकारोकाराभ्यां वर्णहणादयोभावो वा।

५५

गुल्मरूपरंति॥ गुल्मरूपावयवत्वात्संयोगः गुल्मरूपः॥ तेष्वेकवर्णं स्वंपूर्वेण सह॥ सिद्धांते गुवर्णं द्व्यरूपता॥ आद्यात्स्वारणात्तु स्वांतमेकेन ताने

गुल्मरूपे संयोगे द्विव्यंजनविधिः॥ गुल्मरूपे संयोगे द्विव्यंजनानाश्रयो विधिर्नेमिध्यति॥ कुकुरः॥ पिप्पलकादित्वमिति॥ प
स पुनर्द्व्यंजनस्य हेतोः ककारो द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ यस्यापि नच व्यंजनस्याधिद्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ कथं
मात्राकालो वा स्यात्तेन च मात्रिके व्यंजनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं ज्ञायते विलातु पञ्चविनाचरेत्तेन ध्वनेव कुर्वंते
त्रस्ताणसवर्णानित्रद्वाभ्याम् इति कथं संयुक्तो संयुक्तस्य श्रोके मिति॥ यत्रान्तरस्थाणसवर्णानितद्वाभ्याम्
चापि मात्राकालो न त्यतेन च मात्रिके व्यंजनमस्ति च अनुपदिष्टं सत्कथं ज्ञायते विलातु असन्नत्कथं ज्ञायते इति चेत्॥
वैतत्॥

नितिशिष्टसमाचारः॥ अचापीति॥ सानुनासिकनिरनुनासिकोद्धावचवर्णाविसर्गः॥ श्री॥ श्री

हयवरट्॥ सर्वेषु ॥ सर्वेषु प्रत्याहारेषु किमर्थं हकारस्य सर्वेषु परस्य पदेषु ॥ श्लोकोऽयमिति ॥ हकारस्य परस्य ग्रहणार्थं ... ते गोत्राः॥

हयवरट्॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो द्विरुपदिश्यते॥ पूर्वश्चेह परश्च। परिशुनः एवं प्रयोजनं। पररूपवा
कथाऽविशेषः हकारस्य परोपदेशे अर्हणो धुक् अर्हणो। हकारस्य परोपदेशे धुक् हणो धुक् अर्हणो कर्तव्यो। अतो दिति मिनं।
शान्तो दितिशे ह्नादिर् समानपादे हकारो वेमित्वं कथं रुह्यादि विषयं स्यात्। महो हिसः उत्तेवा उत्तेवह कारस्य हणो कर्तव्यो।
अमोऽदितु नारत्मुत्ते। हकारो वेमित्वं कथं रुह्यादि विषयं स्यात्। कुरुयो हसति। चाह्यणो हसतीति। अ
लकार्द्विरुपदेशः पूर्वोपदेशे क्रियते। अन्तिमवर्णे न सुन्नाह्रणादिः। यदि पूर्वोपदेशः क्रियते विधेयं स्तिमिह्नात्मिहिनामि
स्मिहिथ तिमिस्मे हिथ तिनो सुपधा दुनारी तिकितं नपामीति सविधिः कस्त्रुविधेयः अनु स्नातस्मि निह्नात्। रानर्
गुपधारनिरः स्यात्ति कोन पाप्रोतिरिद्धिः इरवृधेयः। रुदिहि स्विपिहि वलादि नस्याग्ररानपाप्नोति सुन्नाह्रणा
निर्वाक्ष्यहकारग्रहणं यत्नकारोपः स्मानोह्नीति हनस्यात्। अरार्थं अरार्थं तस्मात्पूर्वश्च वो परोपदेशः परश्च
परिवाक्विरस्मत्राणुपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राणु परे यः
कर्तव्यः॥ ॥

त्रमेतत्। अस्यार्थमपि च कथं भो हसतीति तोर्थमार्थं यदिद् किं विदिति॥ यपोत नार्थोद्विवर्णानाम् पदेशोऽनयरूपप्रतिसूर्थः॥ ॥

५८

रः॥ नेति ॥ उभयत्रापि रेफयोः समनमस्याभावः सूत्रं दृढयतीति त्रिकालोच्चत्वाज्जितम्नस्य यमर्त्याश्च हस्मन्निति चतुर्व्यवायः ॥ ति । द्विर्वचने कृते चतसृणामपि वदनान्नोद्योतीतिरेक
न्चोकेनापि न हृदनोपदमादिविनिलोपस्तव्यवायिकार्ताणे तदेकं तृयव्यवधानाकेन कृतेऽयोनेति । अनुनासिकेनेव पार्सवर्णोनित्यानुमितिविस्मृतानां द्व
कः साध्योति । न स्पष्टा व्यिवहन्याद्रीतीनि रेफलोपो नास्ति ॥ रेफोव्याणानीति ॥ अनुनासिकपरसवर्णादिविधाने तत्त्वस्थानेन तरतमपरिमाणापेक्ष्या
रेफविधायी । अपरेफो प्रकारोपकारान्यां सूत्रेदृतो परिग्रहेताहृद्यमवधित्तिपरस्त्ववाण्यान्यामिति । कथ्याविनि शेषः ऐकस्य परोपरे रोः नुनासि
कद्विर्वचनपरसवर्णोप्रतिषेधः रेफस्य परोपरे रो अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः अनुनासिकस्य स्वनेयप्रियास्तवर्ण्य
नीति । परोनुनासिके अनुनासिकेवेनुनासिकेः प्राप्नोति द्विर्वचनस्य । मद्रहृदे मद्रहृदः परः किं द्विर्वचने प्राप्नोति । परसवर्णस्य । कुर्वंच
नवनेरपेन अनुस्वारस्यपवीति परसवर्णः प्राप्नोति । अद्यहृद्रसयो परेरोः रुयोः परे रोः किं तत्प्रतिषेधो यत्नो वचनेन । परिरुद्योपरेश
किं तत्प्रतिषेधविद्यानार्हो विवक्षितो न प्रयुपधीति निमित्तेशोनिते च पदोत्तः मेयेवितायां । नलोप्तुपधादिति किं हि रजः अप्युपधादित्य किं रम्
पधादिति प्राप्ते कालं नातं अनुपधादित्यलोपप्रवचनेन च । अश्रुलोपोवक्तव्यः गोधाः पीपरे रुः नतु तो वै रेफस्य परोपरे रोः अनुनासिकद्विर्वच
नपरसवर्णप्रतिषेधः इति । अनुनासिकः परसवर्णाश्चोत्तावत् प्रतिषेधो नव्याव्यः रेफव्यथास्वर्णान्तरमिति द्विर्वचनेविनेमेनाहोकाविता दि
र्वचनस्य किं तद्विनिमित्तमित्येताहेद्विर्वचनस्य । तद्यथाचा ह्यानोम्नानानामवाकोपि अपापिते विहायमितिमेद्दारीनाणीपुंजाते ॥ + चेरवंचनेर
नमीवेरगचक्रमीरागुः ऋकारिनो तेन पान्नामेविशेषरोऽधः रेफो व्यनुमिद्द्धवनेनोपधावर्णीतिरेफं वचनिचति । अथ यथापूर्वाकानु +
नारोवनानः नहि रेफस्यणकार्येतरतम्भः नाप्यनुस्वारस्य रेफः । नेमोरहा वि ति । हकारवद्रेफो भिन्नकार्यो न र्यत्रिकंवाक्यताकेसामान्यविशेष
विधौ द्योकयचहारादेवचा साधसेवधपरितानंतसामान्यविधिर्नित्यविधिर्वाधकः अमस्यप्यविशेषविधिः सामान्यविधिस्यनुमेपरतिक
म्पकार्यकाले निमित्ते तेन बाध्यते दृश्यरकारोत्वस्यानिलेन निमित्तनिमिकः तस्मादिकन्ताश्विताहेतोस्कत्राबाध्यतेनास्य हिययचेस्य गाहाच
बाधकाभावे नकारविदृपे ह्लानाजित्यवाद्विशेषनीमिरेपोत्व द्विर्वचनयो =॥

श्री
पधातूर्

मा

पु॰

रूपमिति। क्रियान्तरेषां साधनत्वं स्यात्तथाप्यत्रा प्रतिबद्धं तु कार्यं न स्यादिति केचुनरीति। तस्मादुपपन्नः कर्म इति॥ अतएवमिति यत्नः अनुकारस्यैवेदेन
कथनं। अनुपरिहारश्चेति॥ अपुत्रकाः पत्सार्हरन्स्वरीनपानाभावाश्चेत्यनुरूपस्यार्थः तुपदेशोत्तरहितः पाक्षेपद्यानुवादस्तु तत्प्रामाण्यं नेच। अपिच प्रोक्तं
नामीमार्थं वशाहोहोतो। पत्तोनुपरिहारा इति। पुत्रकार्यस्यार्थः कथितमुपवर्णितोनपवर्षितो॥ कार्यं इति॥ कार्यं पाठे अन्यत्र मिति॥ नोतनवाक्ये वा प्रतिज्ञां मिति
हरं चित्राणामेते। हमेतज्ञवोगवाहान कथितमुपरिहृतमेते। अथैतेनतेषां कार्यार्थे उपदेशः कर्तव्यः केचुनरायोगवाहाः। विसर्जनीयजिह्वामूलीयोप
ध्मानीयानुस्वारानुनासिकयमाः कथं पुनरयोगवाहाः परसुत्रकार्यहेति। अनुपरिहारस्वुपवैति। कथं पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः अयोगवाहाना
मदृष्टत्वात्तेषामयोगवाहानामनुपदेशः कर्तव्यः। किंप्रयोजनमेतानोत्राः केचातत्त्वः येतातत्त्वं भूताः अनुकाराः अथवा परतिपाठान्निर्देश इति
कृतत्वा भावपरतो। वार्णपदेशः कर्तव्यः। किंप्रयोजनमेतेषु भावपर्वतो। अथ यत्नविशेषप्रध्मानीयोपधः पठ्येति। तस्मात्प्रयोगे तेषांत्रिमात्रातृतृमि
स्यादृपेयथास्यात्। यत्नप्रध्मानीयोपधः पठ्येत। उज्झितिपत्तीनुप्रध्मानीयोपा देवद्विर्वचनेपात्रोतिर्दकारोपधेषु नर्नन्द्राः सर्वोपायात्पदार्थस
मिकेधेः मिहोभवतीतिपरिहारतोपधः पठ्येतेकारविसिद्धिः उज्झितात्त्रमुमिति। अत्र सिद्धे अत्र दुःप्रकृतिप्रत्योरथुनात्वं विधिनोव
प्याभिमत्रदुः हे दुः शुनाभविधिपातेनोभवतीति तत्त्वदिवकार्यो। नैवकार्यविधिपातनादेवसिद्धिः किंन्त्रिपातनेनुमन्नेति कोप्यनापयोगीति
हायितहिंपाच्चोति। अप्युक्तः समुदूरति अकृतविधिप्रतिपातनं। अथवा मैतदृत्वेकागमेतरहस्यपमार्गुहो विधीयते। अप्युक्तः समुद्र
ति। व्यवस्थानीयादेरीति। यदिद्विर्वचनेपूर्वत्वनस्यानसिद्धं अथापि पूर्वत्वासिद्धेपसद्विर्वचनइतिसिद्धं सर्वेषोविप्रतिषेतीतिसंज्ञामिति ॥
विपातनादितितो। द्विर्वचनेकथंनिपातनात्माकरोपोनुमीयते अमिद्धप्रकरणोलोपशुनात्मकुरितमन्तोबुधैरितिवचनेहारनिरकारस्यद्विर्वचनविध
यः कर्तव्योनद्विर्वचनामितिपूर्वत्रासिद्धेपसद्विर्वचनेरतस्मात्पदात्मानतस्मासिद्धत्वादेशद्विर्वचनसिद्धिः अथवा निवर्तकसद्भावानुमानेनिपा
तनमेव प्रतिपादकं। तथाविदकारोपदेशसामर्थ्यात् द्विर्वचनेकृतेदकारास्यपवनंप्रवर्त्तते। अकृतविधिपरिहारा। विशिष्टविषयमनुमानमिस्यर्थः।
पु

५९

अवरूपमिति॥ अनुस्वारस्य शर्लोन्तमध्यवायेपवेसिद्धेनुमग्रहणं नियमार्थं॥ नुमो यो ऽनुस्वारस्तेनैव यथा स्यात्। अन्यत्र मा भूत्। तुरीति। अविशेषे
णोति। अव्यवायेनविशेषमनन्तरस्य कल्पव्यवायेननोहे विशेषयव्यवायेपरे शब्दव्यवायेन सिद्धिरनन्तरेपरेणः कार्यमर्थः। चनुकरतितुरेवंयथानीयमन
प अनेकव्यवायेन। सर्वैः कुप्वङ्नुम्भिः शर्व्यवायेपि इत्यनेन सिद्धं भवति। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति। नुमश्च
विनहि ग्रहणं शासनकर्तुं तद्यथा सर्पीषि धनूंषि। अनुस्वारे कृते शर्व्यवायेऽपि सिद्धं। अत एव नुमो ग्रहणं कर्तव्यं। अनुस्वारविशेषण
नुमग्रहणं। नुमो योनुस्वारस्तेन यथा स्यादन्येन मा भूत्। तुरीति। अथ वा अविशेषणं परेणः कर्तव्यः। किं व्यवायेन। अविशेषेणा
वोणो यथा संज्ञाः। नोनं हि तेवर्णव्यवाये विच्छात्र प्रतिषेधः। अविशेषेणानुपयोगसंज्ञा व्यवायेन। अनुकरणं हिनुमन्तेनानन्तराः संयोगा इति
संयोगसंज्ञा संयोगे गुरुविभिन्नगुरुसंज्ञा गुरोरिति निवृत्तो भवति॥ उपधासंज्ञा च व्यवायेन मेदुष्कृतं निष्कृतमित्यत्र इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति
षत्वे सिद्धं भवति॥ नैमरशिवव्यवायेन॥ न रेदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते। किं तर्हि सकारो विशेष्यते। इदुदुपधस्य सका
रस्य यो विसर्जनीय इति। अथवा उपधाग्रहणेन करिष्यते। इदुदुपधं तु यं विसर्जनीयं विशेषयति। शर्व्यासः इदुदुपधात्परस्य विसर्जनी
यस्येति॥ अनन्तरविधिश्च व्यवायेन॥ कृष्णर्तानिरुक्त्वर्ते इति। अन्तोनस्य विधयो भवन्ति सन्निपत्य सनेरिति सिद्धं भवति। एतदपि ना
नि अव्यवायेन। अर्हस्य मातरस्यादृशाभवन्तीति विसर्जनीयस्य चमविष्यति। हिर्वेधनेव्यवायेन। उरः कटः उपः अनीचिवस्यचत्वरस्यप
रे इदं भवतीति द्वित्वेवर्णे सिद्धं भवति। स्यानिवन्नावप्रतिषेधश्च व्यवायेन। यथेदं भवति उरः केणतुः। ये नोऽ ज्याचाप्यरनितानेपचमिहा
वि स्थानिवदावावा प्राप्नोति। अचो रहाभ्यां न महोरस्के नेतित्वात् त्वनि धावनि षि च प्रतिषेधः सिद्धो भवति
॥
स्यैकृतेसंयोगसंज्ञायां नस्यादिति द्वित्वान्सयोगाभावादनुरूपाभावान कृतो नस्यात्। महोरस्केनेति। शर्वणं सिद्धेन स्यादित्यर्थिति निषेधः। अथवः
चरस्मिन् सर्वविधावित स्थानिवत्स्यानिवद्भावे रागरे तस्य ॥ ॥

प

नि

दुर्ग

अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् ।। १ ।।

...रामेशनन्द्रविवर्णा ... विवार्थेन किं पुनरिति ... अतः परं ... वर्णा ... पदार्थ ... ममन्यन्ते नैव विचारस्य ... वर्णा ... एकवर्णा ... अनर्थकाः इति ... अर्थवत्त्वात् ... इति । अर्थवत्ता ... वर्णानुपलब्धौ चेति । अनर्थगतेः ...

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णाः । कुतः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति अध्येति अधीते । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् आभिः एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ अपक्राम ।। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति ।। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् । वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपः यूपः । कूप इति ककारेण कश्चिदर्थो गम्यते सूप इति ककारापाये सकारोपजनेनार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजनेनार्थान्तरं गम्यते । ते मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य । यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य । यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ।। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्षः ऋक्षः काण्डीरः आण्डीरः ।। वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते अनर्थगतेरिति न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति ।।

... तोऽर्थं न गम्यत इति विवक्षितेऽर्थे ... मात्र मन्येत ... किमिममारभ्यते ... अनर्थकस्य ... आपीयते ... ।। परमतस्य ...
... आरोप्यते यथा न किंचिद्रूपं तत्र करोति ... किंचिदाह मुक्तरामं करोतीति ।।

एवं तर्हीति। वक्ष्यतोर्थो न गम्यते। अर्थान्तरं गमयन्तरर्थः। तस्मार्थो इति। वर्णस्य। वर्णे च वर्णानामर्थवत्त्वमविरुद्धमिति कथं तस्यैव वर्णाः प्रत्यवतर
त्याह। सोर्थ इति। प्रकृतोर्थ इत्यर्थः। वृक्षवृक्षादि। तत्तार्थतान् संयोगस्य उच्चरितस्य पञ्चमुक्तस्यज्ञात्वस्यतो यो निधीयते अवरहितः कुत्स्त्रप्रसन्नस्येवचि

एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति किं पुनरनर्थगतेरिति। तस्यार्थस्यानर्थः अनर्थस्य गतिः अनर्थगतिः अनर
अनर्थः र्थगतिः अनर्थगतिः अनर्थगतेरिति॥ अथवा सोर्थः अनर्थस्य गतिः अनर्थगतिः अनर्थगतिः अनर्थगतिः अनर्थगतेरि
ति। सन्ति हि तथा निर्देशाः कर्तव्याः न कर्तव्याः। उत्तरपदलोपो वात्र द्रष्टव्यः। तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः एवम्
अनर्थगतेरनर्थगतेरिति॥ संघातार्थवत्त्वाच्च। संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। येषां संघाता अर्थवन्तः अवयवा
अपि तेषामर्थवन्तः। येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा। एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्स न
मुदायश्च शतमपि समर्थम्। एकश्च तिलः तैलदाने समर्थः। तत्समुदायश्च खार्यपि समर्था॥ येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदा
या अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा। एकोन्धो दर्शने असमर्थः तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम्। एका च सिकता तैलदाने असम
र्था तत्समुदायश्च खार्यपि असमर्था। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि। अर्थवत्प्रातिपदिकमि
ति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक् तत्र को दोषः। परस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति सिध्यन्ते

ग्रहः। न च धात्वर्थान्तरं स्यमुक्तं भवतीति विशेषावयवस्यर्थे संग्रहः। सार्थकत्वात्तु वर्णस्य त्रिपदिकत्वमित्याह (स्वनमिति॥ ॥
नर्थगतेरिति सत्रार्थग्रहेण यः कोतोर्थः स्यते नात्मभावमित्यर्थः। नलोपादीनीति॥ अवयवार्थेन विनैव भवति। यतोऽपदेवावयवानां प्रातिपदि
कसंज्ञा वर्तितेति तदेव समुदायस्यापि न तत्र रहितत्वादिह केवलकानन्तिसमसमासग्रहणेन चतुष्टयानीति स्वसमुदायेनावयवसमुदा
यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवार्यते न समर्थवत्समुदायमात्रस्यार्थवत्त्वार्थेन समुदायार्थवत्तेनैव तदवयवानामपीति विनक्रमस्त्रिश्यो
यते॥

[illegible]

संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् । संघातस्यैकत्वमर्थः तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् । वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति । वर्णव्यत्यये कृतेस्तर्कः कसेः सिकताः हिंसेः सिंहः वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता लवितुं वर्णोपजनो नार्थोपजनः विकार आदेशः घातयति घातकः वर्णविकारो नार्थविकारः यथैव वर्णानां व्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थस्यापि व्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यं । न चेह तद्वदतो मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति ॥ ॥

[illegible]

॥

नमपमितोहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता ज्ञायते तत्र तन्मयितुं नैवोक्तमर्थं गतो नवमत्रेण्यर्थः। संघातार्थवत्त्वाच्चेति। तदुक्तं। न कूप सूप
र्णो
वयवमिदं वर्णोऽर्थवत्तोऽनर्थकारूतिचाक्रमत्वमाप्ये वयवमिताहेतुः स्वभावतः तथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां
ना वर्केचिदर्थैर्युज्यन्ते न चैत्रेण चैत्रदानी कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वोऽर्थवान्भवति। ज्ञातं भवितुं कश्चिद्यानर्थक इति सर्वेऽनर्थकं तत्र कि एमि
मस्माभिः। शब्दे कर्तव्ये धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपातानाम् एकवर्णोऽर्थवत्त्वेन ततः अतो नानर्थकाः इति। स्यादेतत् विकल्पितं वा एकव्ये न्त
वयवमवतावर्णानामनर्थवत्त्वायो हेतुरूपादिः अर्थवत्तो वर्णो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शना
द्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति। संघातान्तराण्येव तान्येव तानि यथा निरूढ्यर्थान्त
भेदं रेष्वर्वतन्ते कूपः सूपो यूप इति। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनं स्यात् यदि हि कूपार्थः कूपे स्यात् सूपार्थः सूपे कूपार्थ
श्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे च न तु स्वरूप नकश्चित् कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे
यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा सूपे अतोऽस्माभिर्हेतुः संघातान्तराण्येव तानीति प्रकाशार्थान्तरेष्ववर्तन्त इति। इदं चान्यविभ
क्तानां वर्णानामर्थवत्त्वे प्रत्येकं साधीयोऽनर्थकत्वे घोतितं। यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकार
स्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति कूपशब्दे ककारस्यानर्थकः स्यात् ततश्च समर्थ रेण्यते सैषा नार्थवत्ता संघातस्यापि प्रातिपदिक
संज्ञा नान्वयोऽर्थस्य विद्यते। अतोऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यतामिति। एतस्यापीति। प्रसंगादोषपरिहारं वक्ष्यति ॥ ॥
सोऽन्यतरदर्थेन गुणोऽनर्थको न युज्यते। संघातस्य तु गुणवद्धर्थगमकत्वेति॥

१०८ ये त्वपवादांत्यस्य अपवादोऽन्यादि [illegible]

आवागादि ति। आवोगे अवग्रहाः न विम विकल्पेति पत्युन्नत [illegible]॥ अथ प्रधानानादि विप्रधानाप्रधानमेनि पौनःप्रधानमेव कार्यं तत्प्रयोग क्रिति
प्रार्थानामनुबंधानामच्छेतान प्रवर्तन्ते रसर्थः। शेषोनि ति। शीलेन वांशेनिसमवधान पूर्विकाप्रवृत्तिः। यथा लोके ग्रामनेता इति सहस्रं स्यात्
संनेतस्त्विषेः सहस्य विषार ति एव मिहापि वर्णानामावापेणानिर्दिश्य रसर्थः। लोपश्चेति। परनाद्विनमाद्यत्र्यादिरेतेन संहते तसंनेनाक्षेता
श्रेरउणअन्नकृष्णओरःऐ औच्। नमाहारेनुबंधानां कथमग्रहणं पुनः एते अक्षसु वमाहारार्थी अनुबंधाः किं यते तेन या आग्रह
णे नग्रहणं क सन्नामयेति। किं वस्मानुरधिगतकारीयमिमधुगकारीयतीति रक्तोपनामेति प्रणादेशः प्रथमेतं आदाना नत् ॥
किमिरमावादि कितिआवार्धणामपवादो ता नेतेषा वापी [illegible] अनुकार्यति। कृतवे नः अप्रधानमाना अप्रधानमाद्यं नरवल्ल
वेते यामस्तु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते। कानहिरेव्वस्तुकृतेरतान यमादिवार्णमध्ये तीलम्यनेपनुस्मतानियम्परिइति। आवः अ
तु इत्योऽस्तु लोपश्चलन्तर्अोपः खल्वपि मायस्य ति। के कालोति ति यायोगः नकालानोपधामेवेत्। अवोग्रहणमकार्यंत
नेषोनमविष्यति अथवा योगविभागः करिष्यते। केकालो चउऊरे सेकेकालो स्वचमिननोद्वसरी धीयुनसेनाभ्रमेव तिकालो
च। एवमपि कुतरस्तत्रापिशोनेति। तस्मात्रसीतएवपरिहारः एवमेवार्थः अपर आह सवादीनां चवनात्पाणिर जावेदेव
विधानकाले अनुबंधानां लोपाः संनिधानाद्वसंतान प्रवर्तन्ते अनु योगोस्तु अकार्यमिति यथास्तु न कालेषु स्तु कार्यमिति॥ ॥
वेधास्तु आरणएवमिति। इतो [illegible] तारतिवर्द्देवकार्यमसेन एवप्रलिपारये तिस्वतज्ञान किंचित्कार्यमिति पश्यते कृकालोनिति॥ सिद्धे अनु
योगविभागेन कालविशेषावगतिस्म्मा ज्ञायते। ततो नुबंधानामुकालनाभावः। एवमपि। कार्यकालपक्षे शास्त्राणि
करूप्यात्रेम मते। अथवा यथम्य्यापरिहारो कित्तावे तोकार्येणचवराहुर्यैनेकालानित्यसंमत इति तथाप्यहमेव मात्रोकोलोच्च
मनेन च माविकेनेनमसीत कतो नु न रिहतो क्तः॥

स्थश्च यं एते शास्त्रि द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तत्र यत्स्था नार्थः अनुवर्तते एव भाष्ये । कथं स द्वा हा पदं । निर्देशोऽनर्थको लोपप्रतिषेधार्थो न ग्रहणं स्थानात् ॥ ल
अथ किमर्थमिति । अनुवर्तते न कस्मिन्नित्याह स्थानि कृतमिति तद्यथा । [illegible] तथा हलो न यहणं स्यात् [illegible] स्थाने भवति पकारस्य तपरेणाः गौरिति ॥

अथ किमर्थमेतत् स्थानान्तरत्वपरेणाः किंपरेऽत्र संप्यतामेवं स्वरः यद्ये केन सौके मिति परसवर्णः स्यामिद्वा तारनुस्वारस्ये चद्विर्व
चनेनैव परसवर्णस्य स्याद्धलो यथायहणे न ग्रहणात् रूपं स्यात् द्विरस्वर्णो यथा स्यान्नेन तदितिप्रयोजनं नैव रूपमेननात् । द्विर्व
चने परसवर्णे मिति द्वंद्वे कृत्य मिति यावे तात्तिद्धन सुत्वे नेपरसवर्णो एवता अनुस्वारेण सवर्णो नर्हि तस्ये न स्याप यहणे न ग्रहणात्
द्विर्वचने यथा स्यात् ॥ मानुद्विर्वचनेनानुच्चमेरो भवति । सति द्विर्वचने त्रिप्रकारं असति द्विर्वचने द्विप्रकारं ता किमेरः । न सति द्वि
वचने द्विप्रकारमेव कथं हलो लोपः परि लोपपरस्य यमेकस्य लोपेन भवितव्यं । एवमपि मेरः सति द्विर्वचने करो विद्विप्रकारे के ए
त्रिविप्रकारे असति द्विप्रकारमेव सप्रयत्न मर्थमेरो नस्यात् यदि निमित्तो लोपः स्यात् । झलो वा सवर्णे लोपः । यथा मेरु तथा का ।
अनुवर्तते विभाषा हो वियहणपमयं द्विरुपदिनि मित्तोलोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अनुस्वार द्विर्वचने परो यपि स
वर्ण इति लोपो न विद्यते । प्रत्यसिद्धाचार्यः विभाषा लोप इति तो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति नेतर इति लोपकं नि मित्त स्यलो ह
विप्रा वेनप्रतिषेधो वर्त्तते कृत्यः परेतर को हा स्या मिति द्विर्वचने लोपापवादः सवितापते कथं वारस्य चके नेपणा वेत शुद्धाः यदुत स्यु
रो वाय मो वाय दिवा वर्त्तलोपः स्यात् द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् किंतु हि तस्यो यो गयो रूपा इत्याह पर स्यते द्विर्वचने त्रिधेत्वनः संयोगः
अतेऽत्र वर्तत्रारिमाः रहेरानीकर्त्रो हर्त्त्रेति द्विर्वचनसामर्थ्यात् लोपोऽनवर्तितव मिहापि लोपोन स्यात् कथं तिवर्ती ति तत्स्मादि
दं योग यथा स्यादिति । अनुवर्तते इति । कृति कृते एव मेर इत्यत्र । तेषि लोपः स्वर्यं प्रतिषेधोऽवकाशः तदेतत् संस्ते संदिह्य मा वा यीति
६ स्यानां त्रूर्ने स्वः तदेतदिति तापके न समस्या विधरयति । आचार्यो परेत्रापार्थं पर्यासिर्तिर्यते स्त्रनुवर्त्तते इति विभाषा यानुवर्तते नेचेति ॥ ॥
१२ विभाषेति । न स्यात् द्विर्वे व नसंयोगस्य वर्णापाणु इति । ताकोत्तापमा हारः कृतो नव कोरतो निस्थित ॥ ॥ ॥ ॥

नणः। भेदे हे अवतीति। किं पुनः कारणमिह अणी ग्रहणेन भेदे हः। नहि केवलाः इति। नओष्ठ्यानां तु स्थानके पि तु लोके कर्तुं मेन होघरसौ हि रला स्या

द्वि त्रय ग्रहणमर्थम्

नणः॥ अथ यत्कारोऽहि रजुवध्यं तत्पूर्वस्यैव परश्च तत्राणग्रहणं स्यात् ग्रहणेन भेदे हो भवति पूर्वेणाचाप्युः परेणावेति
म कारेऽस्मिं स्वावर्णग्रहणेन भेदे हः। दृश्यते पूर्वस्य दीर्घाणामिति। अथ संदिग्धे पूर्वेणानपरेण। कृत एतत्। परेणाचा
वा। नहि दृश्यते परेणाः संदि। ननु चाय मस्मिन्नाण्डदृश्यादृदद्दति। एवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेणानपरेणाय दिहि प
रेण स्यात् अणग्रहणमनर्थकं स्यात् दृश्यते पूर्वस्य दीर्घादिरं सेवक् याता। अर्थवैतद्विनश्चायाता। अचोऽ
त्यस्य भवति दीर्घः। गुणवद्दति। अकिंमर्थमणग्रहणेन भेदे हः। कैणादति। अथ संदिग्धे पूर्वेणानपरेण। कृत एतत्
ग अभावात्। नहि केपरेणाः संदि। ननु चाय मस्मिन्नण्वादौ केति। एवं तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेणानपरेण। यदि हि
परेण स्यात् अणग्रहणमनर्थकं स्यात्। कैवरेसे चकृयात् अर्थवैतद्विनश्चायाद्‌ अचोऽत्य तत्र भवति। कृते
दीर्घत्वमुद्दति॥

त्रय अणग्रहणा

द्दित्ति केवलनेोह्वकारः। तथा पीके मात्रे रेफः। अत्राहुः। नमुनरम्मत्रयोगविभागेनघ मादीनामसिद्धत्वा भावात्मुद्वसतेषु ह्वकारादी
नामभावः॥ ॥

१०

न हि परं तावदिति ॥ ननु वमोऽभावोऽरम्यतावच्छेदकत्वस्यापेतनेव स्पष्टेऽत्र स्फुटतो भीमवच्छिन्नसंबंधावच्छिन्नाभावो तावदिति । तत्स्यापन्नत्वेन
हि परं तावदिति । तथात्वेऽप्यत्र व्यापकत्वे निवेशतावच्छेदकत्वानुमानविकल्पानवच्छेदकत्वमनुद्दश्यत्र कौनहि परं तावदिति कार्यमाजस्यार्थः अत्रेः प्रय
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतासमर्थ्यावच्छेदकत्वं विस्थिते । गुरुत्वेऽपि च स्थिति तिक्तिप्रकारेण स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभिधाने [illegible]

अत्र लिंगसामान्यग्रहणे संदेहः अत्रो प्रत्यासत्त्यनुमानविकल्पे । अत्र संदिग्धं पर्वतानपेक्षा । कुत्रचित्तादात्म्यात् । न हि परं तावदिति पक्षे
संदेहः संनिवेशनिरुक्तत्वरूपप्रत्यक्षमात्रमनिकर्षणाद्दृष्टेः । यद्वा न हि सामर्थ्याव्यवच्छेदकत्वान्तरानपेक्षा । पदार्थे [illegible] पक्षेऽपि सामान्यग्रहणमनन्तर्थके स्यात्
अत्र प्रत्यक्षानुमानविकल्पेऽपि च भूयात् । अथ वेतरविनिर्मुक्तं । अत एव हि प्रत्यासत्तिः । अन्यथा सामान्यग्रहणे संदेहः
कारणस्वरूपविति । अत्र संदिग्धं पर्वतानपेक्षा । कुत्रचित्तादात्म्यात् । न तत्र स्यान्नेत्यपेक्षाः सन्निवेशव्याप्यसंनिकर्षाद्धेतुः
भेदविनिश्चितत्वात्स्वाप्ययुक्तरसविशेषान्तरद्वयोऽपि पक्षः अवच्छेदकत्वमेतत् [illegible] हेतोर्धर्मिणः प्रतिलोपस्यैव च नेकस्यावच्छेदकत्वे
भवितव्यमिति विभाव्यावलोपः । विभाव्यावच्छेदकत्वे । अत्र यत्तदिति तत्त्वलोपः । तेऽपि इति । परं तत्त्वेऽपि च संभवः न हि च त्व्रा:

२ चतुर्णामेव स्ववपोतादिविकल्पे तर्हि स्वरूपमिति मनुजा । किंचित् ॥ स्वपदोत्तस्थोऽपि स्वविधानेऽपि रूढिर्जीवनस्यात्मागर्भेऽपि वक्तृ-अनर्थीः पात्रस्य
कौतुकं तैर्को विधिविवक्षितत्वनस्यानिवृत्तिः निमित्तधर्मत्वप्रसारणप्रसंगः लोपे वावर्जनीति तस्य प्रसंगात्तत्र विविक्षितत्वस्यानिवृत्ताद्वाहृत्य
निमित्तत्वाल्लोपेन भवति हि । निसर्गे बाधितस्य तेनैव न तु लोपे कियमालोपप्रवृत्तावस्थितेन स्यानिवर्त्तिस्यानिवर्त्तनेनैवाहृत्य लोपः प्राप्ते
अत्र तथा च तान्तस्यानिवर्त्तिते । अनर्थीति । गधेर्थं-दृतु किं तु गणामेव स्वात्मसत्येन नद्-विभक्तिवाक्यं किंतु गणस्वरूपतत्त्वस्य लोपनिषेध
भावयतः प्रवृत्तिसलोपनिर्दिष्टं तेषुकृते ॥ ॥

रहापित हीति । धातुपग्रहणोन हि किंतिनाधातोरेव परत्वे भित्रि तेधातोरकारपरत्वेनमन्नेनत्राद्य ष्णाधो नेति भ्रमः । इहापीति । नन्वत्र धातुग्रहणामाव
पयोनन्वन्यान्नत्वं कृतान्नेत्यर्थः । सद्गौरितितिषु श्रीकृतादिमिक्र कारस्यअकारेण च यथा स्यात् अकारोना न। [illegible] मर्थं तत्पर त्वेनक्रियते यदि हर्द्र
तत्का रेणाग्रहणं स्यात् अकारेणवत्ता दिन्नकानन्वथाहकप्रवन भवतीति अकारोनैवस्या नीनाव्यारेशः प्रसज्जेतेति किं तपरत्वेन
रहा[illegible] नहिमात्रलोपित्रत्वात्भिति परत्वं प्रसज्जेतत्या वार्थं परित्वेपपत्ति नात्रपरत्वेनभवतीति यदत्र स्वरहा नोतिति धातुग्रहणे कृते
तिकृयं कृत्वोतापकं धातुग्रहणं सि न स्यो नन्वे रहमाग्रमात्रलोपित्रत्वात्भिति यदि वा तपरत्वे स्यात् धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्
एवत्केकृते अनेकान्तादि त्वेनमविष्यति एवं पतिता वार्थः नात्रपरत्वं भवतीति । ततो धातुग्रहणे कृतेतिहापितहीतिपातो इति । विकीर्य
किलिहीत्वेतिति । मान्तरेवेवप्याधाश्रुतेवं भविष्यति । इहापितहीपातोति । मात्रलोपित्रत्वात्भिति नित्यात्तत्वं धातुग्रहणकृते यो इदं तहीना
तर्था तद्वीनमयो तत्पदि त्वं तत्स्यात्रुधातुग्रहणमनर्थकं स्यात् तत्रापरत्वं प्राप्त्येथ कृते तत्र ग्रहणे तोर्दे इति अणुदितवर्णोपलो
चनपरतिद्ध उदित्वंपरेण न पदैलाकृत्वपरत्वं नवर्णोप ग्रहणे तत्परत्वं कृतं यद्यं कृति इति न परकरणो केतेनिकाल्पपदमावार्थः
पदेन तद्गृहणो निर इणुग्रहणे गुणहीनेदेहः अनेहिष्यं पदे न तद्वीन कृतं त्वनतेषां स्तुत्यं ऐतीनस्यात् एवेतेतिरवंतावन्मापग्रहणे
ततकतो किंयोनतित्वन्मनु तन्नवतिकृपदंता ताप केत्तवि[illegible]कवि दिशेने यग्रहणे तत्र इदंतत्र स्वो माना तः प्रमाहात्पग्रहणेषुनन्वि
त्यो मात्राः सौपमेवंत्वत्पापत्त्वान्मानि मनिद्देनमित्यन्तरीयो सेवृत्तत्वात्त्वानानत्वात्पवंतावार्थः पदे तानपदेवं ताति । किंतु नवर्णति
त्वन्नावित्रत्वेपतकारो हि रत्नवधाते ह्रत्नाव्ययस्मावार्थः सवमेवापरिभाषाव्याख्याननोतिविप्रोपत्र तिपत्रिनहि मेरेहापरित्व
कतवनलपकंपरेणाणुग्रहणो । अईचत्वरति । अईनवातकः ॥ णमितिअणुदिन्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति अणुग्रहणोर्दत्वे
वन्धोहि मात्रात्वाद्वीधि । किंतु नरिति । वर्णोक्तमिति । वर्णोच्चारः वर्णानि मनुवेधः कं ॥ णोणग्रहणमिति नित्यात्वात्पास्यतेः ॥
नच्छिपतरत्वर्थः । अव्यानन्तरति । नापरगमाहारो रहूते किंतु माणीयत

नम्वन्ता नकारो इति। अकारस्य परं यत्र स्यत स्थेन भावयति तिनस्या भावः त्रुजुर्भ कारः संयोगांतस्येति लुप्यत इति तस्याप्यभावः संयुक्तावयविति। तद्देशान्तु
देशान्तरं आकाशस्याप्रथासे स्थले लक्ष प्रयोगेषु स्याणमिति प्रोतेन प्रवर्तते नानारसार्थः किमिदमिति। अत्रोच्यते आकाशपदं नित्यपृष्ठोऽयो वार
कोस्वर श्रोत्ररारति वो क्रमात् अथ अत्रानक्षरात्मकतिक्रियात्रा शेषनित्यस्यार्थस्य चाव कारमिति र्थ इति। अत्र शिष्य संशयेनैवीविना शास्त्रार्थ
नमन्दः तमस्य। हलन्त्य। किमर्थमिमौ सुखनामिकावचनौ वर्णौ वृभावयनुवृत्त्येतो नत्रकारश्चान्वयव्येतिकथं पाणिनिमकारोणमस्या
वहृणानिहृनो पमौ पमि नोपरति। संयुज्य कारो णाह नोपज्ञो पनिनोपरति नित्वं ज्ञाके। हकार मकारयोरपि हकार मकारयो र्अं
१ः प्रसमेता नहकार मकारो हकार मकार [illegible] परो कः कथं पुमः खण्यमपरइति। एतदपमकृ नकारो णापुमः खण्यनप
रइति। नैवं ज्ञाके हकार मकार परे पिहितवत्पित्वप्रसमेता नहकार मकारपरः खयमितिकथं रः मोक्षलात् रविरः मुक्तिन स
मिति। एतदपमकृ नकारो णारः नोक्षलात् रविरः गुणितिनममि निर्वेज्ञाके हकार मकारयो रपि हि परतो यो र्मकार मकारा एव
णमौ स्यातां। नहकार मकारो परो तो कः प्रयमपिवं वाणमान्य पञ्चागमितिः वेदस्यात्मस्योतानुरेशो नप्राप्नोति। संयुनाव
येवागामानामागमिनः संहितकार मकारो परो तो नस्वारपि कृता आगमा उपिनमविष्यतः। अथ किमिदमक्षरमिति।
अक्षरं नक्षरं विद्यात्। नक्षीयते नक्षरतीति वाऽक्षरं अक्षरं। अत्रोऽर्णबुनस्य मौणादिकः सः प्रमयः अक्षु
नरम्य श्रेष्ठं वर्णं वा हुः पूर्वसूत्रे॥ अथवा पूर्वसूत्रे वर्णा स्यानार इति प्रसिता क्रि
स्यमनपूर्वस्य स्वरूपे। नम वलमतं परमार्थतो वितो। व्यवहारनिमित्तयानुवर्णपरवाकस्फोटानां नित्यमस्यातिस्फोरस्यवा त्रियते॥ ॥
अत्रोतेर्वर्णि। सात्मस्य स्यात्ववंधनोपकृते अनुकारणोस्मरइति तदर्थमक्षरे त्यागोनोतमक्षरं परं वाक्येवार्णवारु इति निरुक्तिपर्वणो
स्यार्थः पूर्वसूत्ररितिव्याकरणानोर्वर्णो अक्षरणामिति वचनात्॥ ॥

[इष्टबुद्ध्यर्थोऽनुपदेशः प्रत्याहारार्थः अनुबन्धकरणार्थश्चेति नानार्थविषयः]

किमर्थमिति। वर्णानां साफल्यतः प्रत्याहारार्थतामदर्थमेसाधुना यानात्मकः। वर्णानामनित्यत्वात्। वर्णानामनुज्ञातेनानार्थेन तद्वाचो विषयः ज्ञा-
प्योतावान्निर्दिष्यन्ते व्याकरणैस्ततः परिज्ञानादित्यर्थः। प्रत्येति। व्यक्तेर्वेदः प्रत्येकं तेनत्स्य च ज्ञानं च विषय इत्यर्थः। तदर्थमिति। ज्ञाप्य-
इत्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति। अन्वादिरोपरहितानामर्थमित्यर्थः। लघ्वर्थमिति। अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः। वाक्समाम्ना-
य इति। समावष्टेरेव वर्णैः वाग्व्यवहार इत्यर्थः। पुष्पितः फलितश्चेति। शब्दरूपफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां चन्द्रतारकवदिति

किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुपदिश्यते। वर्णानामेवाविषयोपदेशश्च यस्यपर्यन्तैः॥ तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं
लघ्वर्थं चोपदिश्यते सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः॥ पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो
ब्रह्मराशिः। सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते। इति श्रीप्रथमस्या-
ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ ॥

अनादिनिधनत्वमेवाग्व्यवहारस्यैव सत्त्वं। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्त्वमेव शास्त्ररूपतया प्रतिभातीत्यर्थः। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनकृत-
स्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। मातापितराविति। माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारक्रमात्यानद्वारेण व्याप्यते। महीयेते
इति रूपतां प्राप्नुत इत्यर्थः। महीयत इति कैयटादियजैतः। श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]

अथ वेति । किमन्न शब्दोपदेशनाम्नां कश्चिन्न बहुलसंज्ञो हृद्दिशब्दः मनस्येतद्दृष्टीनां मित्रे हृद्दिगित्रमिति । संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकं तस्य व्याख्यान
मथ संज्ञेस्येवमिति । अथ शब्दः । संज्ञायाः प्रयोजनार्थः वृद्ध्यादीनामिति । संप्रत्ययार्थमिति वेष्यया कर्मणि षष्ठी । वृद्ध्यादयः संज्ञास्तेनाथ
था शब्दे वेदत्रिस्मर्थः । यथा लोके इति । कास्मायनेना संप्रत्ययो लोके वृद्धान्तलेनो पात्रः आख्यकारस्कि वा कां आहारेणानर्थकत्वेनोक

अथ वाथः कृत्वा पाद वृद्धिरिति कृत्वा त्वा पाद वृद्धिरिति । यत्सूत्राणामाकारैकारौकाराणां ॥ संज्ञाधिकारः संज्ञासं
प्रत्ययार्थः । अथ संज्ञेति प्रकृतमद्वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः किं प्रयोजनं संज्ञासंप्रत्ययार्थः वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञे
ति संप्रत्ययो यथा स्यात् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके । अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेति संप्र
त्ययो न स्यात् । इह हि व्याडिनां बहूत्सूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह कथं । यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थ
कानि वाक्यानि दृश्यंते । अर्थवंति तावत् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि ।
दश दाडिमानि षडपूपाः कुंडमजाजिनं पललपिंडः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥

इत्यनेनैवोनयति । बहूत्सूत्रमिति बहुव्रीहिः प्रकरणं वा अपरार्थः समाहारे द्विगुर्वा । अर्थवंतीति । यथा लोके अर्थवन्ति प्रयुज्यन्ते एवमनर्थ
कान्यपीत्यर्थः पावदात्मनमावाप्यन्नसाधितेनावदनर्थकताशंका । दशेति समन्वयाभावाम्माह । दशदाडिमानीति ॥ परार्थानां
समन्वयाभावादनार्थक्यं ॥ ॥ ॥

आचार्यकारादिति। आचार्यग्रहणं व्यवहारादित्यर्थः॥ वृद्धिरादैच् संज्ञेति। वृद्धिरादैच्सूत्रस्य मात्र नवाद्धि। वर्ण्यो नैव प्रकाश्यते। यथा ऐचां वर्णानां
वर्णाले। अपरइति॥ प्रदेशाद्वाक्यैस्य निष्पत्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वाक्यैस्य प्रवृत्त्येत्यर्थः। अनाकृतिरिति। आकृता माहृवर्णा प्रदेशोऽस्य
संज्ञासंज्ञिसंदेहश्च क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहोऽवक्तव्यः कुतोऽयं तत्र वृद्धिरादैच् संज्ञा। आदैचः संज्ञिन इति
पूर्वैरेवः संज्ञा वृद्धिरादैच् संज्ञीति। यत्राव्यवस्थेति। संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्तव्यः आचार्याचारात्
सिद्धिः आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकं वैदिके
ष्वपि यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु लौकिकास्तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त
इति। तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। वैदिकाः संज्ञां कुर्वन्ति। स्फ्यो यूपश्चषाल इति॥ तत्र भवतामुपचा
रादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः वृद्धिरादैच् संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अ
परे पुनः सिचि वृद्धिरिति आकारैकारौकाराणां वृद्धिरिति मन्यमाना यथा प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा येन प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति।
परश्चायते। क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहोऽवक्तव्य इति। संज्ञासंज्ञिसंदेहश्च संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः
कृतः आचार्याचारादेव। तत्र आचार्याचारः अनाकृतिः अथवा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः लोकेऽपि ह्याकृ
तेनायमर्थः। वृद्धिरादैच् एकतासंज्ञा। आदैचां गुरुत्वात्संज्ञिति तिमतो मौञ्जीत्यस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। स ॥
ते। माघवार्थं संज्ञाकरणं। यथा सर्वशरीरनिर्वर्तनार्थोऽनेकस्य एका संज्ञा क्रियते। नैकस्यानेका प्रयोजनाभावात्। आकृतिमता
ति। अवस्थानेऽपि सम्बन्धस्थितिमत्संज्ञा निमित्तं देवदत्तादिकं सामान्य

लिंगेनवेति। कृत्स्नादिमातदर्शनेऽपि येनोमनर्थः। तमेवोपास्वेति। योऽहिसत्र कारणभूतात्मनैगमकं ते सत्त्वमिति समकथंहत्रिकारानमप्रामाण्येनाश्यपती
मर्थः। अपरितु अत्रेति। न यापि परिहारांतरं सूचयता आचार्येणानेन प्रमाणानेनाभिन्नतरत्वमर्थः। ममत्राणेति। लिंगेनवेमेन तदुक्तमवमिमर्थः। अन्या
रूपैः संतेतेनानुमापयसि द्वनात्रव कर्त्तये। अर्थे वेतहीति। एवं सतीत्यर्थः। इः कारादि वज्जुष्टंधेयुक्तनादिकमा परवृष्यते तमतश्रुतेयोसंताते
लिंगेनवा। अथ वार्हि विहितं गमासमनवस्था भिदर्थं लिंगमंगेतेति। उहिहृत्वेवतल्लिंगं करिष्यते। नांदेहरेइरं नावरमुक्तो। यदृत्य
तेन्या वार्योवादादिति। किमत्रोक्तं। तमेवोपास्वागमकं ते सत्त्वमिति तं संचयुम्नः प्रमाणीकरणमितेनतरयुक्तो॥ अथापि तु
प्य न्यायस्त्वभिमवानेनेनपरिहाराहोरणानाकृतमिति लिंगेनवेमाहृगजाधिवक्रचैः। यद्यप्येतद्बच्यते। अर्थे वेतहीति। सत्तान वक्तव्या
लोपश्च न च नैव्यः संतामिनगमनुबंधेयु करिष्यते। न च संतापानिर्दृत्रिकुच्यते। एवं चेवतः संता संतितिनेप्रमाणम्य रूपं निव
नैते। तेनानुबंधानामविविरत्रिंर्विलम्बितिविरुद्धमेवेऽपाणिनीयं तुभवति। यथा मासमेवाक्कनेतु चोद्येऽसंता विकाराः संताने
चनपार्थं इतरथा स्वयं प्रत्ययोपथालोकरति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचावव
नमित्याशासमने परमिति किंकरिष्यते संतावसंहितेन॥ काशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्य
चना प्यत्यये निवर्त्तते इति संता लोपश्च न वक्तव्यो भवत्यर्थः। प्रमाणमन्तर। ॥ अनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण ॥
ति॥ प्रामाण्ये प्रमाणत्वमर्थः भ्रमप्रमादविप्रलिप्साद्यभावादिति तेन आचपश्रोत्रस्येच त्रिविधयोच प्रमाणत्वाचरुः प्रमाणपवर्तितेऽर्थपवित्रेति। दर्भा
णामावेदनीयत्वाति। शाचाववत्काशे इति। शाच्याच्छुरस्यहेतुमात्रमहतेति। मनः प्रणिधानेऽपि तत्र सर्वमागमाद्बोद्धव्यम् ॥ ॥

१

प्रत्ययमानर्थक्योपपत्तिनेत्यंतामेवप्रत्ययकायप्रसंगात्तित्प्रयत्नमुखेनप्रतिक्षिपति। किमत्र दृष्टिः। कृतमनयोर्भेदेनेति। आदेशवत्पर्यंदर्शनात्प्रत्ययोगीति
ऽत्र वचननिर्देशः। आदेशवत्प्रतिनेवांचाद्दुनिर्देशो यत्कार्यंकृतमर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदेशस्तु द्विविधिप्रयोगोगमासमूहित्यर्थः। निरू
ति। यत्तु मतेरन्तिप्रयोगः तत्रस्यतेत्रस्यपदस्यप्रयुज्यमानस्यनियमानामुक्ते। अपितु प्रत्ययप्रवस्यशब्देति अस्यप्रयोपसर्तनागमादिरू
न पस्यान्नोकेवचकेवलएवशब्दिद्वशब्दः। यत्तुमतेरन्तिनस्यानोनियमः। किंपत्तेनानेकेवप्रयुज्यमानानिमिरमस्तुरागमस्ते। तवृत्तिनिर्देशकेत्तितोऽथ

किमतोपरत्वाक्षे। अतः संतासंत्तिनावेचकृतेनोलब्धेनतत्कंसासंतिनावेचेति। न पुनः साध्यनुरागमनेऽस्मिनरागस्तुमाधुन
मनेवक्रियते। कृतमनयोः साधुनेकथं। उद्धिरस्माप्रयविशेषे। परिहरः प्रकृतिपादे। तस्मात्क्रियेनुप्रत्ययः आदेशोऽभ्य
सरमसाम्नायत्र परिशः प्रयोगनियमार्थंतर्हिदेश्यतत्र द्विशाशामर आदेशः प्रयोक्तव्यारति। वेदृश्यप्रयोगनियमआगम
नेकिं तर्हिसंस्कृतमसंस्कृतमपशब्दान्नत्र संतेनेवांचप्रवृत्तेरसभिसेवोभवति। तद्यथा। आहरेपात्रंपात्रमाहरेति। आदे
शास्तर्हिमेमुः। द्विशशब्दस्यादेशः अशीतिनिर्दिष्टस्यादेशाभुव्यते। नवात्रप्रवृत्तिप्रथमः आगमास्तर्हिमेमुः द्विशशब्दे
स्यादेशआगमाः आगमाअपिवसीनिर्दिष्टस्यैवोच्यते। लिंगानुबंधानचात्रप्रवृत्तिनवत्स्यागमलिंगंप्रथमः॥ ॥

नशाशेऽर्थवाचीतिदंमस्मिनप्रशाशरतिस्यानेनप्रद्विशशब्दार्थमादेशोवाचकत्वंतुशक्तानेनात्रप्रयुज्यार्थोभावादित्तिसामर्थ्यभावात्। वक्ष्यमा
णेपितरर्थमम्नायाम्बवमेवस्यान्यादेशामप्रयुक्तः। यथानाभिनिर्भेदं च। पात्रीपात्रं चेति। आगमाअपीति। अत्रापार्थाः वेस्यतेत्र
नागमकानामर्थमागमकारमर्थः। लिंगेनचेति। द्विशाविशेषप्रतिपत्त्येकारादिलिंगेतत्रक्रियत इत्यर्थः ॥ ॥

इदं चन्द्र इति विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापरं व्याख्यायमिति द्रष्टव्यः पदानीत्यत्र सामानाधिकरण्येन नैकविभक्तिकं
योरप्यर्थस्यैकविभक्तित्वेन तु सामानाधिकरण्यमित्यनयोरुपादाने। संज्ञासंज्ञिनोर्व्यक्तिविशेषणविशेष्यत्वे प्रसिद्धप्रसि
द्धिवशात्तु भेदेनोपादाने। ननु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेकविभक्तिकत्वं तिष्ठन्तो शब्दयो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्याधिकरणे

इदं चन्द्रपि भवः सामानाधिकरण्यं एकविभक्तिकत्वे च द्वयोः केवल स्यादिति कयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञि
नोर्वा। तत्रैव न स्यात्। विशेषणविशेष्ययोरिति न वाच्यम्। द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावः। न चात्र द्व
योः प्रतीतपदार्थकः। तस्मात् संज्ञासंज्ञिनोर्वा। तत्रैतावान् संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति। स चाभिधेयसंदेहः प्रश्नोत्त
रमानाक्षरे यत्र तत्स्यात्तरस्याहु। साऽसंज्ञा कृतः एतत्। तच्छब्दार्थे हि संज्ञाकरणे। तत्राप्ययं नावश्यंगुरुलघुतो मे योपल
म्भयितुमर्हति। किं तर्हि स्वनाकृतिता मपि। स्वनाकृतिः संज्ञा स्वाकृतिमतः संज्ञिनः लोके स्वाकृतिमतो मां स्पर्शेद्
स्पर्शे च रत्नरिति संज्ञाविधीयते। अथवा स्वावर्त्तिन्यः संज्ञा भवेति। वृद्धिशब्दश्चावर्त्तते। नोदेशश्च तद्यथा। रत्नतरत्रावि

स्वाभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्चवि ((वररत्नशब्द आवर्त्तते नमो-स्पर्शः।। ।। ।
शेषणविशेष्यत्वं। अन्ये तु नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रयइति सामानाधिकरण्यं विशे
षणविशेष्यभावेऽर्थयोरेव मन्यते। न चात्र द्रव्यइति। न तयोः कश्चिल्लोकिकार्थः प्रसिद्धः इति। आवर्त्तिन्य इति देवदत्तादिशा र्थः।
शाहि शब्दादिप्रतिपादनायावर्त्तते।। ।।

अर्थवति। अन्तसमनिवासंतिनिवृत्तापिविषयीकृतेनाशेनपूर्वनिर्दिश्येसंज्ञापवर्ज्जनरूपार्थः ततश्चार्थवदूनं तारमाराद्यवदेशस्य च संज्ञितो गुणार
वः संज्ञाः इहवृद्धिसंज्ञान्यार्थं अयथापाटक्रमः। आर्थल्यमयथाक्रमः अवमेद्गुणसिद्धिरेतयोअविशेषेतिपर्यायः कुरूपकाल्युपमपरस्मिन्नुपर्

अथवा पूर्वे व्यारितः संज्ञीयते आदिनासंज्ञानुक्तानपतत्। सतो हिकार्यिणः कार्येण नवितव्यं। तद्यथा। इतरत्रापि सतोमांसपिंड
स्यादेवरत्नदत्तेति संज्ञा क्रियते। कथं वृद्धिरादैजिति। एतदेकमाचार्यस्य मंगलार्थं मृष्यतां मांगलिक आचार्यो महतः शास्त्र
स्यौघस्य मंगलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुंक्ते। मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाणि च भवंति। आयुष्मत्पुरुषका
णि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वो व्यारितः संज्ञी परो व्यारितात्संज्ञात्र वृद्धिरादैचिति यथा।
संख्यावाचकस्यापि संज्ञाधिकारः अत्र एकस्मिन्नपि संज्ञा क्रियते तस्य परमात्मेतिराजतिति। तत्रापीहं अनुवर्त्स्यात्। अथवा। आप्ना
नैः वैपरीत्यः क्रियते। न हीदं लोकाद्भिद्यते यदिदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा। गोनाम कश्चिन्निष्क्रम्य निक
र्षे वा गृहीतोपरिहारमर्थं गोरिति। न चोपमाया वदेरपमस्य संज्ञेति। अवगतिवाक्यस्य संप्रत्ययः। तेनैतत्स्यात्। कृतः तत्र पूर्व
रभिसंबंधः परनिरहापि कृतः पूर्वोरभिसंबंधः कैः। आचार्यः तेनैतत्स्यात्। यत्नेन हि संप्रत्ययः परिहृता भवितव्या कृतवृत्तिः। लोके
भिट्टिपद्मसंप्रत्ययपरिहृताभितस्याकृतः अयमत्र कृतः। इहापि कृतोदृश्यः॥

विभाषा वा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः अत्र कृत्यारेनस्यैकाकीकृत्यतेर लानेना विपर्ययेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते। अस्यानर्थितो
तरेणापि संज्ञाशब्दयोगे लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबंधः सिद्ध इत्य
र्थः ४

सवोर स्थारिष्विति। विधेयावयवे यः सानुबन्धेरुद्दिर्व स्यमारे। तत्रसंतावि धानस्यचरितार्थत्वात्। मनेरेहिरिमारे रहिरापकारे रुः सा को

सवोर स्थारिष्बुसंतानामावात्तत्राश्रयत्वेतैतराश्रयत्वात् प्रसिद्धिः सतः संज्ञिनः संज्ञानां त्राश्रये संज्ञाश्रये संज्ञितिमिर
स्थारिष्वितरेतराश्रयत्वात् प्रसिद्धिः। कारतेरेतराश्रयता। कृतानोर्देवासंतत्यानवित्तस्यैतत्वाचोर्देवोनावंचे। तदेत
दितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा। नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति। ननु
च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा। नौः शकटं वहति। शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचि
द्भवति। जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति। जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकं तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भ
वति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। किं हेतु नित्यशब्दत्वात्। सिद्धमेतत्कथं। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः नित्येषु स शब्देषु
ता माद्ददवो संज्ञा क्रियते। न संज्ञया ऽऽद्वो दवो भाव्यते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रं। किमर्थं शास्त्रमिति
न वैनिवर्तकत्वात्सिद्धं। निवर्तकं शास्त्रं। कथं। मृजिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता। तत्राने
५ नानुबन्धोऽनामि तो शरंस्यामित्यनरे शोतारखाः ((व मिह त्रिः किंपतेम ऽजेरक्ति स्मृत्य प्रयेषुम् तिपसंजेमार्जिः साधुर्भवतीति॥
मिरितराश्रयेतितोध॥ सामश्रेतराजुपवेशोनोत्रं। सिद्धमिति। न हि मृजेरहूर्वस्थाकारो भाव्यते। किं तर्हि मृजिप्रकारेण शब्दा
नामसाधकत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधकत्वाद्व्यानं क्रियते ॥ ॥ ॥ ॥

धर्मैकत्वेऽपि प्रत्येकपर्याप्तिरूपवैलक्षण्येनैतद्विषयत्वविशेषेतरद्यापि नाप्यनु। सा दृष्टा येषु समासः। समुदायेनान्वयादिति। अन्यथा समानेऽर्हद्दिगादौ समुदायस्या
दैवः। यत्रोक्तिः समुदायो वेत्यवयवविशेषो कृतार्थः कल्पनं न्यायकल्पितमिति विचार्यते। अन्यत्रोक्तिः। यत्र सा व्याप्तसमुदायप्रतिपत्तिरिति प्रपत्त्यैकेन अ
नेकार्थः। अनुसहयहणं निषेधार्थं स्यात्। समुदायस्यैव समासस्येतराथा स्यात् अन्यथा नामिति। नेतरत्र। तत्र यत्र तत्र समर्थानां वाक्यानां सह
ह ह्ह ह
एवं समासे गाभावादित्यत्र समसहयोगान्यान्य समुदायेनान्वयं नास्ति समासार्थस्य चैत्रं अत्र अन्यत्र सहदिं अत्र च सहयहणं वानि कारकस्य कृतेन अ
नेनास्थितो। भाष्यकारस्य मते यहणं व्येतत्प्रयोजनं न हृष्टपचियन्ति। अतएव पर्वं चेति। अत्र वाक्यसाहरेन वाक्यार्थः कृत्समुच्चयेन चैत्रवरत्राहीना
धर्मैकत्वेऽपि गुणासंत्वे न चतरतिवक्त्रयो। किंप्रयोजनं समुदायेनान्वयमिति। अन्यत्र सहवचनात् समुदाये संज्ञा। प्रसंगः अन्यत्र सह
व नाम समुदाये दृढिगुणासंज्ञयोरप्रसंगः पर्वेऽनिसहन्नानो कार्यं करोतीति तत्र सहयहणं। तद्यथा। सहसुपा इत्यत्र अन्यत्र सहेति
अन्यत्र पर्वेचवाक्यपरिसमाप्तिः प्रत्येकं चेद्वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति। न चोच्यते प
हेकामिति। प्रत्येकं च भुक्तिः परिसमाप्यते। ननु चापवर्ग्यापि दृश्यते समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्य
न्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहयहणं क्रियते। दृढागुणशब्दे कृति
धं
ते समनेत्राप्येतदेव दृष्टं प्रत्येकं परिसमाप्ता वेदा इति। अथ तत्रेतरेण सहयहणोत्सहमतानो कार्यं भवति दृढागुणेत्यार्थः प्रत्येक
यथा। अत्रारम्भोऽर्हत्या तावन्निति नायमीनस्य स्यात्कृताकिया तु समुदाये समाप्ते गीतादिक्रियासमुदायमिति विचनेन ॥
स्वतान्तस्याः। तेषां संतानत्वं नामा समुदाये प्रवर्तते। दृढिसंज्ञा गुणसंज्ञायाः पादेऽर्थपदार्थान्तराणि भोक्तुमिति तत्र प्रत्येकं मवति
चते॥ गर्गा इति। अत्र दण्ड्यमानत्वं शतसमानसाधारण्यत्र पादानस्थान प्रत्येकं गर्गा गुणकर्म। न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतं
उत्त्वेनैव समुदाये समाप्यते। अर्थिनश्चेति। राज्ञः साधारण्येन प्रतिपाद्यते दण्डयेद्धि चौरस्वामिनस्तस्य साधारण्यमतो वाक्यार्थं गम्यते। अ
थवा तत्रार्थेति। व्यापारस्य चैतत्वात् समानसंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तिरिति ह्यौ योगविभागात्सिद्धस्य सहयहणं नियमार्थमिति

अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालानिरूपमर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः। आकारस्येति॥ व्यक्तिः प
दार्थो भेदकाश्च गुणा इति निरूपणीयग्रहणस्य कोऽयमारम्भः तत्कालग्रहणस्य वैयर्थ्यमातनोति तदा प्रतिपत्तव्यं तपरत्वमित्यर्थः। अ

४२

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्। आकारस्य तपरत्वं क्रियते। किं प्रयोजनम्। सवर्णा
र्थः। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। के च। उदात्तानुदात्तस्वरिताः। किं च कारणं न स्या
त्। भेदकत्वात्स्वरस्य। भेदका उदात्तादयः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके। य उदात्ते कर्तव्येऽ
नुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति। अन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। भेदकत्वाद्गु
णस्येति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वाद्गुणस्य।
भेदका गुणाः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति। एवं हि दृश्यते लोके। एकोऽयमात्मा उदकं नाम। तस्य गुणभेदादन्यत्वं भ
वति। अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति। ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते। तद्यथा। देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शि
खिकारणमिति। अभेदका हि गुणाः। मुण्डे न हि कृते चोऽपि स्वामाख्यां न जहाति। तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति॥
र्थं क्रियते नित्यानित्यमपि वाच्येयमिति अथ किमर्थमिति प्रश्नः भेदकत्वादिति। सर्वगुणानां ग्रहणार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः एकोऽयमि
ति। उदकत्वजातियोगादेकत्वेन विवक्षितं। किं तर्हि भिन्नमिति नानात्वमस्यैकमुदकद्रव्यं गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदि
श्यते॥ ॥

ग्रस्य विवृतिः॥ आकारस्य ग्रहणमित्यस्य तरात्रि वेदे गुणानां भेदकत्वे । नो चेत् तस्य प्रयत्नस्य ग्रहणं न स्यात् । तेषां तत्र भेदकत्वं पवित्रं कार्यं सिद्धम् अस्य
दि भेदाभेदेन संग्रहः प्रयत्नभेदात् सिद्धम् इति अभेदान् भेदेना पौति प्रश्नः किं पुनः सिद्धम् । अवैति ग्रन्थे । उदात्तभेदेऽपि न स्यात् तु दारं हि न स्यो
च्चारणं भावस्योच्चारणं कथं स्यात् इति गृणः प्रयत्नभेदेन न विवक्षितः स्वार्थः । यद्यपि वेदे प्रयत्नभेदेनोदात्तनिपातनेऽपि स्यात्

तस्य पवित्रं गुणोपनतं भेदकाभेदकानि किं पुनः प्रमाणम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यं कुत इत्यतत्परत्वात् स्वर
२ विधिः तद्विषयः प्रस्तुतः उदात्तादिना ग्रहणं करोति पदं भेदका गुणाः सुः उदात्तमेवोच्चारयन्ति तत्र भेदका
गुणाः अनुदात्तादीनां नोदात्तस्य ग्रहणं स्यात् नातिरिक्तः स्वरितोऽपि स्यादिति । नेपदे दोषः आश्रीयमाणो गुणो भेदको भव
ति । तद्यथा शुक्लम् आलभेत कृष्णम् आलभेतेति तत्र यः शुक्लं कृष्णं वा लभ्यते कृष्णमालभेतेति न यथोक्तं कृतं भ
[illegible] भवति॥ ॥

ति यावत् तत्राप्य विवक्षा प्राप्नोति नेन स्वरो यत्र तत्रापि हि स्यात् तेन तत्र स्वरितादिव नाशादेरुपस्य प्रस्थः स्वरः प्रातस्तत्र किमुच्चारयति संदेहः
न्नोच्चारणे प्रयत्नेन विवक्षार्थं विहितायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणे विवक्षार्थमेव तन्नः ॐ इति यथा । अन्ये त
[illegible] एकश्रुत्या स्वरिताति पक्षेऽत्र इति । कश्चित्तूदात्तोच्चारणेन द्विवक्षार्थम् इति । अनुदात्तादेरिति अनुपलक्षणार्थं अनुदात्तत्व
तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रैव तदुपग्रहणम् अकुर्यादित्यभिप्रायः॥ ॥ ॥

रंभत्वान्नभवतीति। प्रत्यये तु दूसिमान्करात्रेतेसिद्धेमान्नारीनोर्हेति मार्त्तण्ड दूरादाहूते चाकारप्रश्लेषविशिष्टपरत्वार्थः। स्वरं तद्धितेषु॥ न
ष्टमः प्रमाणत्वाद्वैराहूतान्नभविष्यतीति चेतन्न। तत्र प्रेतत्त्वाद्धावेदवोन्नामेति किंतु एतन्न त्रमात्राद्विमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणार्थं च वक्तव्य
ग्रस्संदेहार्थं प्लुतकारः। एतत्साध्यमाने संदेहः स्यात् किमिमं वावेद। अहोस्वित्सकारोप्यवनिर्दिश्यत इति॥ संदेहमात्रमेत
द्भवति। सर्वसंदेहेषु वेद प्लुत इति प्लुते॥ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति। तथा लौकिकग्रहणमिति कावचास्या
संदेहप्लु मः अनवाप्तिस्थाप्यसंज्ञा तीयके प्लुतकं विशिष्टलकारो तितरोभात्। औत्सर्गिको रीति॥ इदं तद्धि प्रयोजनं अन्नोन्नयति तल्लिमात्र
चतुर्मात्राणां ग्रहणमिति नो द्विमात्रचतुर्मात्राणामादेशानामभवन्निति। वृद्धौ दूः प्लुतौ दूः वृद्धान्तरके प्लुतेरके। वृद्धार्थवाप्लुतेवावृ
द्धाः प्लुतावृद्धौ॥ वृद्धाप्लुकाप्लुतेप्लुका। वृद्धाजेदूनः प्लुतेदूनः वृद्धाभेतिकायनः प्लुतेभितिकायनः वृद्धजेनपगारः प्लु
तेनपगार इति। अथ किमर्थमातोच्चितकारैकस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनो द्विमा■त्रचतुर्मात्राणामादेशानामभवन्निति
परलकारेवेति विधिमात्। न तुतः परोयस्माल्लोपेन्तपरः नेमाह। तादृशपरत्वपरः। यदि ताद्विपरत्वपरः अरोहवितीहे
वस्मात्प्रवत्तिवः नवः प्रवः रमस्त्वनस्यात्। नेपवकारः कलान्दूरकारः किंदकारो प्रयोजनं। अथ किं तकारो यद्यसंदेहार्थं
गाहृद्धिगुणविधौ तेषामपि प्रसंगात् त्रिविधापतनपर लकारः दकारो गेप॥ अथ प्लुतप्लुत्वार्थं लकारः दकारोपि ह्रस्वदीर्घे च ॥
ने। इत्थं द्विश्रितेवोरपेति। पंक्तिनर्थं लकारस्तेना कारस्य संवेधानावाल्कथमादिमेतत्वं पंरं अथ तेन सवर्णग्रहणार्थं तत्र कारस्यो व्यत्ते आत्व
पि कं लाकारार्थं तेतापकहुरणाप्याकारप्रश्लेषविशिष्टमाने प्रतिपत्तिः गौरवेभवति। पतितु तकारो अकारस्यस्वरूपग्रहणीतिः प्रक्षा
भवतीतितकारस्य हिनस्यात् संदिग्धत्वात् कार्यप्रतिपादनार्थं वलाद्विभक्तितो समामाद्दिनेतनमिरे सिद्धं॥

रेफो गुणानन्तरं तन्निमित्तस्य माणात्मकज्ञापकात् कारेनिकारादिकारस्य गुणो रेफो भविष्यतीति सूत्रार्थः आनन्तर्यं सूत्रेऽतिदेशः आकारादीनां सामान्यविशेष्य
णार्थं ऽभिन्नार्थः आकारस्यैव गुणत्वविधानसामर्थ्यात् ऋकारस्य गुणो नापि भिन्नविधानात् ऋकारस्य गुणत्वं स्थानेऽन्तरतम इति ॥
स्यादिति। एवं हि मात्रा निर्देशात् स्थानं सा ऽधिकारो ऽकारो ऽर्थे ऽपि कारो गुणः स्यादिति। अकारस्यैव अनन्तरो ऽकारो गुणः स्यात्। तथापि
रेफो गुणान्तरं हि। ऋकारस्य गुणः किमर्थं निरूपणमात्रं व्यवस्थार्थं न तु निरूपणार्थं निरूपणं क्रियते। आकारनिरूपणार्थं व्यवस्थानिरूपणार्थं तु न तु निरू
पणार्थं च आकारनिरूपणार्थं तावता याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति ऋकारस्य गुणाभावे न भवति ऽवस्थानिरूपणार्थं प्राप्नोति। तथापि तस्य
स्य गुणः प्राप्नोति। ऋकारस्य गुणाभावे न भवति येन निरूपणार्थं निमित्ते निमित्तेन अनन्तरस्य गुणः प्राप्नोति। ऋकारस्य गुणाभावे न भवति। आका
रनिरूपणार्थं न तावत् अर्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नाकारस्य गुणो भवतीति। यद्यकारोऽनुपपन्नो न स्यात् तदा ऋकारमनुबन्धं करोति। कथं
ऋतो रापरत्वे। किं कारणं तत्र स्थानेऽन्तरतमः। तेनाकारस्यैव यथा स्यात्। यदि वा कारस्य गुणः स्यात् किं कारणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते रपरो
कारयोः पार्श्वे तामिति रेफे स्थाने गौरवः। केवलस्य रपरत्वं। एवमपि ता वार्थः नाकारस्य गुणो भवतीति तेन ऋकारमनुबन्धं करोति। एवं व्यवस्थानिरू
पणार्थं नाभिन्नार्थः अपरे तु प्राप्तमर्थं नावशेषस्य गुणो न भविष्यति यतः तन्निरूपणार्थं नाभिन्नार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो
भवतीति। यद्यपि तु रेफे ज्ञापितं। कथं कृतार्थतापत्तेः। इकारात् एवं स्थाने ऽन्तरतमो ऽनिवृत्तिर्नाम यथा स्यात्। यदि वा कारस्य गुणः स्यात् तदा ऋकारे
रपरमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते च यस्मात् सकारात् तोपरत्वे तामिति रेफे स्यात् तु परतो मे गुरुरस्तीति। यद्यपि तावदर्थः नाकारस्य गुणो भ
वति। अतो नोपलक्षणं भवति। आर्द्धधातुकोपदेशे परकार्यं तत्र स्थाने ऽविधानात्। उपदेशे मात्रा विनिर्दिष्टो ऽनन्तरेण साम्यमिति ॥ ॥ ॥
र्थादि प्रतिपत्तिविलोपनार्थमेकारमेव परिशेषितमर्थः। यद्यप्येतनिति। यद्येवं किं गुणो विधीयमानो लाघवेन सिद्धत्वं सन्ति सकारादिक
परत्वा ...वाच्यं रेफः प्राप्नोति। सिद्धविधिरिति मात्रा यथा कारादिकारस्यैव भविष्यतीति परिहारः ॥

पत्राचरिति। विशेषणविषापन्नापापकव्यतापकाक्षेपः केचिराहुः रकः कि तेन तापकेनाकार्यसिद्ध्यर्थं ते निराकृते यद्यप्युक्तात्तर्हि तापकाशेषांश्च यथा
योन्तथुक्तासिद्धस्यार्थस्य नक्षेत्रा सर्वं तापकमेवेति व्यापि के तत्रापत्याभेदनेतापकमसमर्थनं कर्त्तव्यं। आपाद्ययोः पीति। के कारणेत्यापाततास्याविरुद्धत्व
रूपश्चव्यागार्थत्वादिति भावः यद्विधिमिति। अथाद्विरत्नसंब्धेकारणत्वविनिमित्रमिता पादितेन बाध्यते। नहि न्यायप्राप्तमेव पादः शक्यः कर्त्तु
मैतानि संनिताप कानि। यस्तावदुच्यते किञ्चकारणं तापके आकारस्य गुणोनभवतीति। तत्रार्थमेतन्नस्यानुगुणेऽरणे कपोः पश्चिम
तापनुरोधि। निषत्रहिंसायोऽगीति। तत्रानन्तार्थं कृकारमनुवर्त्तते। यदप्युच्यते परे शसामर्थ्यात्प्रथमस्य गुणोनभवतीति।
तदिप्यह्यस्ये प्रयस्य रस्यषाडे। तित्रत्रदूपरे शसामर्थ्याद्बाध्यते। आपादयोपितहिंनिशानुवृत्तिः नेयदीषः यद्विधिः प्रत्ययपरेशो
नर्थकः सविधिर्वाध्यते यस्यानुविधिर्न निमित्तमेव नाशोवाध्यते। गुणोऽत्र प्रत्ययपरे शोनर्थकः आपादितानां पुनर्निमित्तमेवापर
शुद्ध्यतेनवेदवत्तेतापकेनव्यं नन्तस्यगुणोभवतीति। किंतु विधिरात्मस्माणोतापकार्यो भवति। नचयतनेगुणोन सिध्यति।
तोस्यैनत्तन्नेगुणात्रप्रमाणत्रकारोभविष्यति। नचु नरेकारोवास्यादेकारोवेति। अत्रतर्यन्तोर्ध्व मात्रिकस्य मात्रिको। कारोभवि
ष्यति। एवमप्यनुमितिकः पाशोति। परत्वेत्ताणु होभविष्यति। एवं तर्हि गमात्व्यवंशेनचक्रत्यः मेश्शुगुणात्रप्रमानत्रोतर्यन्तमो
नपन्तापनतदूषादिरूपादिति हिरण्यसंशातानात्रोत्वोतिह निपातनान्नात्रे ।। कारः पाशोतिजनस्यादिन्यूहरणेकर्त्तव्यं।। ।। ।। ।।
गणतत्राबाधिष्यते। परत्वेलोति। रूपयहूरणसेदमेवशयोजनेपादकारसरूपेनाद्गोवपथास्यादिति। गमेरपयपश्चिति। ममस्यांतनेदु
रममोस्येहविहरयनेदमत्रगोत्रुवर्त्तमानोपमेरषिविधीयतरस्मतापकेदित्तमितिचंतन्ननिरर्थमर्थस्तेस्थिते ।। ।।

संज्ञेति। गुणवृद्धिशब्देन गुणवृद्धोरिकः स्थिदन्ताद्वृद्धि गुणवृद्धिग्रहणमाक्षिप्तं गुणवृद्धिशब्दस्याकार्ये विनियोज्येते तेन गुणवृद्धी भवतो
गुणः वृद्धिरित्येवं वा वृद्धिरिति विनियोज्येते। अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणेन गुणवृद्ध्यधिकारोऽयं वा सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दस्या
नानर्थपदार्थविनियोज्येते। आदेशा इति। उभयत्रैव संहितमेव वैधायो वा त्रीयाद् रूपं वृद्धिशब्दस्य संज्ञा अनुवर्तते इति आदेशा इति ॥ ते

यदीग्ग्रहणं क्रियते। षष्ठ्याः पञ्चम्याः स्थाने विपरिणंस्यते इकः अनुवर्तते। संज्ञया विधाने नियमः संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः
। किं कृतमेतत्। नहि। कथमनुच्यमाने स्यात्। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहण
मिको गुणवृद्धी स्याताम्। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति। यदि तदनुवर्त
ते अदेङ्गुणो वृद्धिश्च ... वृद्धिसंज्ञा ... एवमनुवर्तिष्यते। वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति। वृद्धिरादैच्च
को गुणवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। आदेङ्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः यथा मण्डूका उत्
प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

नेतरयोरिति। वृद्धिरादैजनुवर्तमाना आदेङ्गुणः इत्यत्रापि तादेङ्गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति। संबध्यत इति। संबध्यत इति संबन्धकर्मणि ...
पुनः कस्मान्निर्दिश्यतामित्युक्तं निर्देशः। आदेङ्ग्रहणमेव वृद्धिग्रहणमदेङ्गुणस्यानुवर्तते तेनार्थेन संबध्यते ग्रहणमनुवर्त
मादेङ्ग्रहणं नास्ति। कोऽर्थः गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यमेव स्यात्। अथवेति। वृद्धिरादैच् ... को ...
... स्थाने नैतदे... धिकारमत ॥

अथ [illegible] योग इति। एको भवति। वृद्धिरादैच् अदेङ्गुणः। यो भवति निष्कल [illegible] सम्बध्यते। यद्यपि प्रतिपत्तिकालो भवति [illegible] कार्यं।
यते तथाप्येकवाक्यतापत्तिर्न वृद्धिरादैच् अदेङ्गुणः। संज्ञा गुणसंज्ञे तिना [illegible] वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्गुणः संबन्धः। अथ
वा भवचनादिति॥ यथा कथमयेनाणुबाध्यते। अर्थसिद्धे त्वतारभ्य कृत्वा तात्त्वार्थकं विधेः। अण्गुणविपर्ययात्। एत
मदेङ्गुण इत्यदृष्टां मान्तरे नमन्दिर्स्यते किम् [illegible] विहायत इति। अर्थे हार्थीकृति। भाव कालाणां वृद्धिसंज्ञानामयोः [illegible]

अथवा एकयोगः कथं स्यात् वृद्धिरादैजदेङ्गुणः। गुणः तत एको गुणात् वृद्धिरिति। नैवैकयोगे अनुवृत्तिर्भवति। अथवा
अचश्च नाच्च कारा करणात्प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेणापवादस्यापवादो बाधको भवति॥ अत्र भाव
संज्ञा भावेनतवकारस्य चानुकर्षणार्थं स्यात् करणात्प्रकृतापा वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका न विद्यति
यथोत्सर्गेणापवाद स्यापवादो बाधको भवति। अथवा वक्ष्यमेतत्। अनुवर्तिते च नाम विध योगे चानुवर्ति
नादेङ्च भवेति किं तद्धिपला न्वेतीति। अथवात एवं निष्ठितेतरेण शिष्यास्तेद्
शिष्यत्वं तावता नर्थास्यं सेद्धा शिष्यकारणात् वृद्धिसंज्ञा सेवं यमरेण बाध्यते। यत्र संज्ञानुसंति विशेषे णायेनु काधिकौ
न वेपोयमानाकुमारि संज्ञा विधूयेभवर्तीते। अर्थवैतिविनाप्यातिलना योमेभवद्वित्व भावेन यो रक्षा नना तुवन्नो ताको हे
न योगवन्नयह णस्या तर निराश्विता। अनुवर्तमान श्च चनूयत्नाभावो द्वौ वृद्धी गुणाभ्यां निर्म संपद्यते अविवृद्धि नाया अ
यत्नेन निना वृद्धि रचं संबध्यते न ह्येहा विद्ध्यद्वृयहणां सेद्ध। गुणस्य चानुवर्तमानस्य विपन्नाभावात् वृद्धिर्न संबध्यते
एवं वृद्धिग्रहणं येनो भवति। अथमेति अनुवृत्तात् ज्ञापको निका अधिकारानाद्यन्तिमसमुदाय स्य चादेशा [illegible]
[illegible] वृद्धि [illegible] भवति निर्देशो व्यतिगुणाय वाचेयातु जैनिसमुदाय मेनगभौ वा ॥

किंपुनरीति तत्र भवत्यायं व्यवारोपरहर्गोनाद्यश्रयः। ततोऽन्यगुणारहितविशेषं रूपाद्विगादन्योन्यापेक्षयतिरहेतु गुणाकृ नास्ति करहि
। तत्रयपरिहृत्यैकिंकोऽनंविशेष्यतेरगेन स्यानेऽन्यगुणोऽभवतीतिस्यचभवत्वन्योन्यस्यभवति। तद्यथोऽन्यशेषोऽभवति। यदान्योन्याभावेति पू
र्वमेवं नामन्यगुणोऽभिधीयते। अन्योन्यस्य गुणारहितपश्चादिकोऽन्योन्यविशेष्यते। तदानयायं विशेषणान्वयोऽभवति। अथान्योन्य
स्यगुणा रहितविधीनस्थानपश्चीकिंतर्हिरगपेक्षया। तयथापश्चीतदा स्थानेपश्चाभावादन्योन्यसंबंधेतस्यानुपपत्यानवि दि

किंपुनरयमन्योन्यसंशेषः। आहोस्विदन्योन्यापचारः कथं चायं तद्भेदः स्यात् कथं वा तदुपचारः॥ यद्येकं वा संतते
देव॥ अन्योन्यस्य विधायोऽभवेतिर्किं पुनरुद्दीअन्योन्यसंबंधेतितरोऽयं तद्भेदः। अथ नानावाक्यं। अन्योन्यस्य विधा
योऽभवेति। तर्किं पुनरुद्दीअन्यस्य वाक्ये नस्य चेतितरोऽयं तदुपचारः॥ ॥

तदुपचारपक्षोऽभवति अथाप्यनुमानमेव हि बाधः। यत्र येन प्रमाणस्य बाधा योगात्। तत्राश्वोऽगावपदस्यपदार्थं तस्मिन्न पदको गुणः
रहीरस्यार्थः संपद्यते समुच्चयपत्ये समवायोऽपसंगतः न हि युगपत् द्वौ पदार्थौ संभवतः स्यानेयोगोऽपपद्योगाश्रुति। विकल्पोऽपि
न भवति एकस्यानस्यार्थस्यतस्मात्तद्भेदात् तदुपचाराश्चेवायं शक्यते। यद्येकमिति। अनेकयोगाव्यवहितयोरप्येकस्मिन्नार्थे
रेशेषसविनिमित्तसंनिधापितयोरंगाणि भावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः। अथ नानेति। अन्योन्यस्येति
...वयवयथाभिक्रः स्यानिमात्रहिशेषणाभावदंगस्योपस्थानमन्योन्यस्यमेतस्यानतश्चानयोर्भित्रविषयत्वात्
जेभंः ॥

क्षे ॥ धृ: दविति ॥ मिरारीनाम निगंतनारत्नोंमसमेनरंगमिकृ महतांनकं चिद्यैनीत्विनेसुग्वरे रंगछिग्रहणं कर्तव्यं। रोधोतरमण्यात् । कर्तोर
कष्ठ यंगणा युक्ति । अत्र गमोमेनत्मरेन सर्वां गोण्युक्ता थिचनेततत्रेगोनेथवालोंमस्यति विधिरस्मत्रनुयक्ता श्रीमेस्मनुयमेहारायाता । २।२।नि
कस्मात्तविशेषः हरिगुणात्तत्नोंमस्येतिहेतुन्निमिरिम निगुर्गनलघुपधर्शेरग्निसिवस्तुरेछिग्रहणं हरिगुणात्तवनोंमस्ये
निचेत मिरिम निगुगनलघु पधर्शेरग्निसि वस्तुरे छिग्रहणं कर्तव्यं । मेरगुणात्तरकर तिचक्रमेच्य। अनेनमना हिन श: श्रे
कोलिरिगुणारकरनिचक्रथ्येअनेनमनाहिनशशेति। अमेरगोति। गुणः रकरतिचक्रथ्य अनेनमनाहिनशशोति। क्षिप्र
क्षुद्र योगुणाः रकरतिचक्रश्च अनेनमनाहिनशशेतिसर्वारेशाथसंगाथ्यानिगंतमयसर्वोरेशाश्च गुणोंनिगंतमयशाश्रे
ति। वानावाना। किंकारणं अलोंमस्येतियथेचेतयंत्रमिकसुपसेकोना। अत्रगमेतिचस्थानसंश्रीनयदिरानीमनिगंत
मेगंतम:। गुणः सर्वारेशाः शाश्रेतिनेयदरोषः यश्चेवरिनोमस्यतियशेमनिकसुपसेकोनाएचमेगमेमहिस्थानयशी।
नयरिरानीमनिगंतमेयंतत्वमस्येवनानि (कुले) गुणाः कृतः सर्वादेशाः एवंतारहनापैरोषसमुच्चयः सर्वापुस्ोपेदेश्यः या
र्थैवायेचः पहितः मिरिम निगुगनलघु पधर्शेरग्निसि वस्तुरेछिग्रहणं सर्वारेशाश्चसंगोत्यनिगंतमस्येति। मिरेर्गु
भ गोरेगोगुणाः शाश्रेति। पश्चैर्वहीति। अत्रगमेतिष कु(णः रकरतिचवनारेसप्यनअत्रमस्येतिचवनारेकोनपुम्येतच गुणाः
याणितेवोमममनेनैतेतिनाथ्यात्र थोरूपमस्तीतिना। निर्वारेशागुणाप्रसंगः सर्वापिरुक्तो।। ससर्वारेशाः शाश्रेतिपदंसर्वत्र ॥
यथितिमिराहिछिग्रहणं कर्तव्यमितमेवाथेहेतुनेनेरसुपात्रमितमर्थः उच्यतेचेति। मिरेरितिचोरनाथो ॥ ॥

मातुरित्यति। यथासंख्ये निरागे स्यादयस्य पञ्चीतरान्तो स्योतस्य मिति मिन्नालादारउपस्यानं स्थानषष्ठी स्यशोप स्थानेनिमिनित्तेनतस्योः
॥ एवस्योत स्थानेन सप्तमैकोगुणः प्राप्नोतीति विरोधः। ऊस्य यगुणारति। समानन्नापत्नारेतन्तु ओस्यावयवोयोऽन्त्यस्तस्य गुणारति॥

अथकस्मान्नहितरपचार इत्याह अस्येति चेतन्तु मिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो यत्र नेत्यनिषेधः रथ्यास्येति चेतन्तु मि
सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो यत्र नेत्यप्रतिषेधौ वक्ष्यमाणः तुमिगुणः सपथेहभवति। अनुहरतुरति भगुणः किः एवमनेनिज
मर्धे वेविषः अत्रापि प्राप्नोति। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः सपथेहभवतिकर्ताहर्ता। नयति। तरति। भवति। एव
हिमाईहितुमिसत्रापिप्राप्नोति। ऊस्यगुणः सपथेहभवति। हेअग्रेहेवायो इति। एवं हे अग्निचित् हे सोमसुत् इत्यत्रा
पि प्राप्नोति॥ तमिगुणः सपथेहभवति। अग्रयो वायव इति। एवमग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। ऋतोङिसर्व
नामस्थानयोर्गुणः सपथेहभवतिकर्त्तरिकर्त्ताकर्त्तारौकर्त्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति। घे ङि नो
तिगुणः सपथेहभवति अग्नयेवायव इति। एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः सपथेहभवति वाभ्र
औ मांडव्य इति एवं सुश्रुत। सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ ॥

नेमाविभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्। अत्रमेवाह
अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति दृष्टेनेतिरोच्यते ऊस्य कोगुणो यथा स्यात् ईर्घस्य मा भूदिति निवर्त्तनार्थे स्थान्यस्यात्रयस्या
मन्ननंतस्यापुकारस्य गुणार्थं असतिस्यस्यात्र स्थानेगच्छेतिस्थानषष्ठी स्यादगंघोकारेणविरोध्यतरस्क का ।
गस्यगुणः ॥

२ नेति॥ नेनेत्यादेशो गुणो निषिद्ध्यते नेति। नियमार्थमिति गुणस्यानेकस्येति नानेकस्य नियमिति नाग्निर्दिष्टस्य ग्रिहितिस्यादेशेन न पदनिवृत्त्यर्थमपवादः
निमित्तः तत्र मेतेमिति कारस्येत्युपपत्ति निषेधकारस्य चोपपत्त्या स्यादिति निषेधार्थमेतत्। नेत्यादिकिं पुग्विधिः। पुगन्तः लघ्वीत्युपधाल
घूपधात्वतः सर्वाद्यादेशनिर्देशादेशस्य गुणो नन्वनेकाः। यद्यनेकस्य नेति। एकैकेनानेकेन नियमं दृष्ट्वास्यानेकस्य कृतस्यैव गुणः
[redacted] नेपदेशः पुगन्तलघूपधग्रहणमनेकनियमार्थं पुगन्तलघूपधग्रहणमनेकनियमार्थमभिप्रा
यः पुगन्तलघूपधस्यैवानेकस्य नान्यस्यानेकस्येति। यद्यनेकस्य नियमः स्यात्। किं च यद्यनेकं सार्वधातुकार्धधातुक
योरिग्। नेनमम्वेरिहेनियमार्थं स्यात् इटिमार्दिटिनुमोरिति चेति॥ दूरादेशो गुणस्य नियमः सोऽनेकस्यापि प्राप्नोति।
अथाप्येवं नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः
४९५ नियमः सोऽनेकस्यापि प्राप्नोति। इटिमार्दिटिनुमोरिति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधा
तुकार्धधातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति॥ एवमप्ययं न प्रिगुणोः नियमः॥ सोऽनेकस्यापि
स्य नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति न तु सार्व॥ अत्रोमित्यनेन तु पर्यवसितमिति॥ ॥
धातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति। अथापीति॥ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इत्यनेन गुणो
नित्यं पुगन्तस्य वा देवोक्तं तेऽनेकेष्वादिनापान्त्यस्य नेनवा॥ एकमिकवाक्ये नियमद्वयं न स्यात्॥ एवमपीति॥ अनेनेति
तुः पर्यवसितपुंगन्तलघूपधयोगे सार्वधातुकेऽनेकस्यैव नियमोऽसिद्धो गुणः प्राप्नोति हेतुस्य हेतुदृष्टेतुदयेऽरोऽनागलघूप
धस्यानेकस्यगुणाः परिहृतः॥ ॥

इत्यत्र ह्रस्वत्वान्तरङ्गत्वात् स्यात् एवम् प्रत्यययोः परिभाषयोः परे तु स्वस्वकार्यप्रतिपादने तत्र यदि कथं चिदेकविषयेऽसंनि
पाते एव विप्रतिषेधः स्यात् तदा अन्तरङ्गेति । अन्तरङ्गे विप्रतिषेधे नित्यत्वादिति सूत्रे अन्तरङ्गं बलीयः परत्वादप्रवृत्तेः
१ अप्रवृत्तिः ... [illegible] ... यथा नित्यविप्रतिषेधे ... इति ... इति ...
अप्रवृत्तिः अन्तरङ्गस्य विप्रतिषेधो ... परत्वात् ... [illegible]
इत्यन्तरङ्गस्य ... परिभाषा ... परिभाषा ... परिभाषा ... इति
यथा दिक्को गुणः ... विप्रतिषेधे ... [illegible] ... पूर्वको विप्रतिषेधः ...
वा ... अपूर्वको विप्रतिषेधः ... अन्तरङ्गस्य ... गुणः ... [illegible]
... इति ... गुणः ... विप्रतिषेधेन ॥ ... पूर्वको विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे
परमित्यत्र ... योगः ... नियमः ॥ ... विप्रतिषेधे ... पूर्वको विप्रति
षेधः ... कार्ययोः ... विप्रतिषेधः न चात्र ... कार्यपूर्वकः ॥ ... कार्ययोः ... विप्रतिषेधः ... [illegible]
... [illegible] ...
... [illegible] ... स्थानिवद्भावः ...
नित्यवद्भावस्य ... नित्यवद्भावस्य ... ॥ ... पूर्वकः ... विप्रतिषेधः ...
... अर्थः ... परिभाषया ... कार्यकाले ... कार्ययोः ... [illegible]
... विप्रतिषेधविषयत्वादित्यर्थः ... कार्ययोः ... विप्रतिषेधः ... अर्थः ...
... [illegible] ... ॥ ...
... [illegible] ... नित्यवद्भावस्य ... पूर्वकः ...
गुणस्येत्यर्थः ॥

एवमपि तेषु परीरंभाश्लेषनगुणाद्दृष्टीकरणमस्मात्॥ अन्तौ तमिति वेतत् येन नाम कालिसं येनार्थं स्याच्चवारत्वादिप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः॥

एवमप्युक्तः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायं योगः। ननु चरितार्थमेतदास्या
वकाशः प्रसंगः चयनं वायकोत्पवनेनावकाशः इति। अथापि नियमः प्राप्नोति नाप्राप्ते नियमे योग आरभ्यते। यावता
चनाप्राप्ते नियमे अयं योग आरभ्यते तेन रपवादो यं योगो भवति। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो ● विप्रतिषेधः। अथापि
कथंचिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात्। एवमपि विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यंति॥ एव
मिहापि स्यात्॥ अनेनिजुः पर्यवेविषुः इति। एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति। यत्र ब्रूयात् इकारेण तत्रेको प्रस्थि
तं द्रष्टव्यं किं कृतं भवति। हितो याय धीयादुर्भाष्यते। नत्रकामवारः प्रत्ययमात्रो नरके विशेषयितुं रको वा गत्ययमातां
यावता कामचारस्रहनावन्निरि ● तिपुगतं नष्ठु पृथक्त्विर्दिशि प्रश्के हेत्वगत्ययमात्रोनेके विशेषयिष्यामः।
एतेवां यरितीति॥ रहेदानीं ज्ञुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकहस्वाद्यो गुणोभिकारः प्रत्ययमात्रो विशेषयि ● ष्यामः॥ एतेषां

नं एवं कोऽपीयमतं अमंब द्वयरिभावो तरपस्सम्बनो पपद्यते॥ एवं तर्हीति॥ पदे शार्थत्वादनयोः परिभाव ((गुणो भवति रक
((रगंतानामिति॥
योर्गुणत्वात्तरस्यो तासंबंधाभावात् परे शवाकाश पर्यालोचनयानार्थस्याव
स्थानमित्यर्थः॥

मै॰ कथं तर्हि पृथक्ग्रहणं गुणे वृद्धिरपि इत्यत्र गुणवृद्ध्योः ग्रहणं ... ॥ ६

अत्र वृत्तिकृता एवमेवोक्तम् । तत्र ॥ शिवसूत्रयोर्व्याख्याने अत्र विधानात् कृते तत्र सूत्रकारेण वर्णानां स्वरूपेणैव ततः सवर्णग्रहणमिति
प्रत्याहारेषु शिवसूत्रेषु वर्णानुपूर्वीनियमः सूत्रकारस्य नियमः तेषां गुणविधानादिभिः संज्ञाविधानेषु गुणवृद्धिसंज्ञयोः प्रसिद्धा
न तु निर्माणमेव भवति । तत्र शिवसूत्रयोर्वर्णेः पकारो रेफश्च तस्य ग्रहणे पतुल्यतेन स्थानेऽनवधानादेः सवर्णग्रहणमिति

अथ नामधेयेनात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावत्स्विरे इति विभक्तिकानिर्देशो निरनुबन्ध इति । अथवा पञ्चमी समासो न विद्यत इति
निर्दिश्यते इति । गुणे न लघूपधस्येति वेवं विधायते गुणे न लघूपधस्येति । कथं तर्हि गुणवृद्धी तः गुणः लघ्वी
पधा न लघूपधा । गुणे न लघूपधा गुणे न लघूपधं गुणेन लघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अग्निवृद्धि
मनीहृप सस्य न भिन्नत्रिवृत्तिनन्नीति ॥ ऋकारो द्विरनिर्दिष्टो येनात्र तिन्ननसमस्तानामिति । इत्यपियोगविना
क्रियते ऋकारः गुणो भवति । ततो रन्तेः इत्यस्य वृद्धिगुणो भवति । एवं शिवसूत्रयोरपि यत्र ... गुणे न ... ॥
सिद्धं सोपसर्गं सिद्धमतिप्रसङ्गे ग्रहणं करोतीति तस्यैतदन्यत्र न रेफ यथा स्यात् ॥ अनिको मा भूदिति ॥ ॥

सिद्धं से इ हः स्थो दिश्ग इति प्रत्याहारे मिति पञ्चमी समासः पतिर्गुणं ज्ञन लघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते । तत्त्वमपक्षा प्रत्यया आत्रेयम्
भावानो प्रतिषिध्यते । तत्रस्य गुणस्य भिन्नस्थाना मात्रित्रिमित्यादौ किंति चेति निषेधो न प्राप्नोति यथा लेगवावरति । निषेधो यः कृ
सनोः कित्वविधानात् तावकारविसर्गस्य तावेति लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

ग्रा[redacted]विना विति। कुत्विन्न निर्दिश्यत इति न जो मत्व द्धेत्व म्मे च्वेधः कुत इह निर्दिश्यमानस्यैव गुणस्य भावो। न तेर्वृद्धि परि तिन्त्ववृद्धि लं च पि

र नेत्रानक्यसं ४२

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थं। किं वृद्धौ ये गुणा वृद्धिग्रहणं चोद्यते। न पुनर्गुणग्रहणमपि प्रदिश्य किं चिद्गुणग्रहणमप्रयोजनम्
निवृद्धिग्रहणमाश्रिनरविनु मर्हति कोऽत्र विशेषः। अयमस्ति विशेषः गुणविधौ न क्वचित् स्थानी निर्दिश्यते स्थानि
निर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यं वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्र स्थानी निर्दिश्यते। आचो ञ्णिति। अत उपधायाः तद्धितेष्वचामा
देरिति। अनन्तरं परति। वृद्धिग्रहणं तु न कर्तव्यं। वृद्धिग्रहणं क्रियते। किमर्थं तत्र नार्थं। कृती तिप्रतिषेधं वक्ष्यति। स इ
ह प्रिय श्रात्स्यान। कस्येदानीं किं। अमयेय युरहेः प्रसङ्गः। प्राचत्व ञ्णिति लक्ष्यते॥ तस्मात् ऊनार्थं। मतेर्वृद्धिरविज्ञायमान
च्यते। मा कि निमान नः। स इहः स इहवानिति। इहार्थं चापि स ऊनार्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं। मतेर्वृद्धिर्विज्ञायते माच्यते।
से को य थाप्यारूनि कोऽस्मानः रिति। स ऊनार्थं क्विति च योग विभागात् सिद्धं। स ऊनार्थं क्विति च योगविभागः करिष्यते॥ मृजे
र्वृद्धिरचः॥ ततो ञ्णिति॥ क्विति ञ्णिति च वृद्धिर्भवति। अचश्च रसेचं यद्यवेतृद्धि रुच्यते। स्मसाई अंशो ऽन्त्वृद्धिः प्रशो इति॥
मतस्यास्तु पारा नारन्नो सपरिभाव पोंऽत्वैवस्य॥ अदिचो क्ते। किमुक्ते ऽस्य नेमविकारं समरेऽपाद्यकार्यं भवतीति ॥
र ऽर्थः अरोपीति। नन्वत्र गमा सर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति नम्र सङ्गस्यच प्रवृत्तेत्वाद्रिहितेतु पुनर्लक्षणेन प्रवर्तिष्यते
एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ

अपि कीर्तिरिति। पूर्वं विप्रतिषेधात् तेनैवोपपद्यते कीर्यं करति। अथ नासीदिति परत्वात् यस्मादिदं कृत्यपोत्सर्गत्वात् कारस्य नास्ति वृद्धिः असंगत इति पद्यते
इहापि किन्तु तत्वविधिनापि एतत्पूर्वत्र नतात्राय माक्रितं तरवोरामिति। तेनोपधीनाम विहृता संपूर्वे हतैत नस्य गात्र वृद्धिः तनोटनोपधाप्रकृतेनेत्येतस्मात्
देना त्यां कारस्य न न विकल्पितो रात्री चौरैकि पिञ्जानीति तिङ्ख सात्मेतम निमित्तस्य कल्मात् वृद्धिर्न भवति ग्रहणे तो। किं हि वृद्धि। तत्र भवानु ग्रहणेन
इह्डे पतिषेधानुपपत्तिः कि ग्रहणक कारणात्। वृद्धि इकः प्रतिषेधो नोपपद्यते किं कारणं इकः प्रकरणात् रप्रसंगात् योगे गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः तेन वेत्र प्रतिषेध
जेति प्रसंगात् वृद्धिर्भवति। न स्मात्सन्नेति प्रसंगात् वृद्धिः भविता च। एवं तर्हि प्रत्ययोपाकरणाम् नेतरत्नत्वे कर्मविधानात् वृद्धि मा भूदिति। वृत्तिमनेति पि
मार्जेर्वृद्धिरिमम न तु; वृत्तिमम्मार्गं गुरि नाम पर्वात्र दिहाषि माधी ते निकल्पा अपि वा विधानः कर्तिव्यर्थमत्र दीर्घत्वानववि। ततः अविद्यानि। अन्यत्रेव
कि मिमनेति वृद्धि भवति। तरीमाते तिष्ठति मनावतेतुः किमर्थमिदं। निवमर्थः। अन्तात्रावेव चकि निवार्याकात्रमात्र समइः सप्तरोदेवि। तनो ये
कानि विज्ञेतिम नेहि वृद्धिर्भवति। पिम्म जेतिपरिम जेति। पश्चिमप्रवृत्तः पंचमस्य नेतुरिति। रहार्थमेवानर्हामि नर्थे वृद्धिप्रहृत्ते कर्तव्यो। किं विप्रतिषिद्धे
वे कोम्मतरसेको यथा स्यात् निको मामितिरिति। कस्मात् पुनरनिकः वाचोकेषा अकारस्य अचिकीर्षितं। अपि तु र्षिताने तरत्वानो पेन्नाथ कोम विज्ञाति। क्रो
कारस्य न हि भवति। अपारीता अधिवीतस्मात् ग्रवितृत्वः प्रतोवङ्गतस्ममोवा। यस्य स्यात् र्पाशो ति सिम्य सम मम भवति। न तु वेदमविन्दु
जोपे कृतानवरे वोत्तरत्वाद् नि तेनगरति। अप्रविहृत्वेनो पलक्षणाभिवृद्ध्यात्। जिनरत्ने भवति। यत्न नस्य तत्र्हि पामोति। अचेत्सेवा। अत्र सेवात्पूर्वे
तन्माणा वृद्धिः किं पिकाममिमनितपरत्र नत्रिदा पतिपविधत्तो। अको विता। अस्योवीत्त। मिदिर्वृद्धिः। ब्यपाप्रतिषेधः॥ कर्थं नास्यो वृद्धिर्नाम भवति
मरश्रुतो हस्तोपरेतीकप...रत्नमार्थसंप्रवर्तरनुरो पतिः साधूहस्ते हीनि नेशीतिनहाणा मविरो॥ वेमति मृहर्तमपि नाववनिष्यते॥ ॥
येनाद्विमात्रा स्यानियेधकथं यत्नोनि...मस्य वोधायामलन्वयपतिसह्य नमीभवतो। एवमिहाप्युपाणेर्दृतिविधपरति नास्तिप्यक्ति
नः। इमात्। नतिषेधप्रधमपरकनिषेधेवाति नार्थना तुनः पतिषेधांति वृद्धिनैमारितमत्राद्ग्रवमतीति। सर्वत्र यातिपते रमर्थः। स्याद्दनता
गवर्के कन्वेधूमम्यापारत्नाचवृद्धिनीयो विधिप्रहृतः परत्वपूर्निषेधोगाकाः कर्तुहस्माहंभुहंत्वे मितिनभयचापिद्यापानेत्रकर्णेवि
धेः

नमास्त्वपीति। अपि ताह्यामिति रिद्रुदिः अकीमाहूति। नोतः पार्श्वमध्यपरमिपार्श्वमेनरुक्तं। पद्येवेद्रूस्माद्विमव्रनादिद्रीसमेन पूर्वमवर्णाद्दीर्घ सिद्धे, रु
द्रे रिप्रसिद्धेप्रभंगः। सेकहो [illegible] यथाश्रोद्धत्विमारतेपकारनेनरस्मानादिकीतिप्रसिद्धधातुः। चौरंगनारिति। उचटार्तेत्राः किवमेकापेस्ततेरुदिलकमिवाः
लिप्रेरुनुमनिर्दिश्य रीन्निपाः भोवंतमीति नावः। किमर्थमाराणामिति चेन्न। अविधुमस्माणामेपातिः। स्मामितिः तिस्थिप्रहृतामकृतानाअविमवीपतिवेधार्थे
क वैचाः एवंस तिगौरवाभावः। नित्यमानम्नाविधि। नेटोक्तंप्रगिव र्तते पाविमर्थः। नमिध्वीति। न्यायादृष्येतत्सिद्धमतिषेधनापाप्तिसम्बायेनतरंगस्पर्द्धा।
अथ वार्णाविधिरुद्दिः पर्सस्मैपदेशिद्विविधिरुद्दिः पाठोतितन्मान्हूनेनतनस्मात्मात्रुदिवीधिकानस्मादिनिदीतिप्रतिषेधः। अतिनुनः फविरमत्वादिच्याण
द्वारे प्रतिषेधिदेतत्मगौणिनमवति। अलीनात्हुः मनातेयक्ष्यहूनतो। अर्थोप्युहूतिः मुतेम्पुक्तेतेत्यसादिति प्रभवेक्वपतेप्रतिविद्धेत्याकार्यो विनमद्रे
ति। यदन्त्रार्थसंचारदितिमितर्थोरुदिद्यहरुणंकर्तव्य। लिविदुद्दिविशेषणात्वात्। नाद्भिनिमामसत्यानुपीत। ल्पथ्वीनानिताहक्तिप्रयोतनसंचाराङ्गमा
र्योचसरेतोस्मातेसर्वनम्मात्वरुदिनैमविध्यति। प्रदितात्हिमिचैतनेगंगवतिअकीर्धितं अराधितगुणो अकिनेरपरमेपानेतम्मानतरुद्निपाप्रोति [illegible]
देवहनेतसेतेवैमविष्यति। रुहनाहिंम्बानीतस्मरापीतः। गुणोरपरेवानेसम्नातरुद्भिनंप्राप्तोतिङ्मेतत्नस्माणापाश्चेरीतिप्रतिषेधः। मानन्देर्वन्नो
नस्येसेचेनविष्यति। रुहनाहिंम्नावीनः। अपावीनात्गुणोफतेअवारेश्वानेसमनाद्दिरुद्दिनैप्राप्तोतिहृनेतन्नस्मणापाश्चेरीतिप्रतिषेधः। मानन्देर्वन्नो
नस्येसेचेमविष्यति। स्नोतस्मेस्याचातेनचेरनोते। स्नोतस्मेस्मचयकारोनमिर्दिश्यते। किंचकारेणनव्यपत्तोनुमनिर्दिष्टेचकारः। पद्येवंमानन्दाने
ते। मानन्दान्नपीनस्य नापिप्राप्तोति। अविमव्योर्मनिरस्वानिनरुक्तंवन्तचक्रेअः। तिसिद्धिम्नोतेनिमानत्रीपप्राप्यनरुद्ध्योनोअर्थचेनहृति।
वैषाः प्रतिषेधोनवकाशोमवतिगुणोकृतेअपारेशेनपोतानोमेपर्चप्रतिषेधोभविष्यति। एवं तमोचार्यप्रवृत्तिस्तत्रिपदि। [illegible] चांतरंगमवती
ति। परप्रमतोहन्नारेर्लोपीतिअकारपरहणं कौ [illegible] निफलंफलाभावात्। अकारग्रहणात्मेनत्ययोनननेरहमानेता। अकोपीतानुमाणीनप्र
द्रिमिच्छांतरंगमावे। अकारग्रहणमनर्थकंस्मानुगुणेकृतेतेयनपमातरुदिनैमनिप्यतेपद्मपतिलाचार्थः। नेविद्येतरंगंमवत्गीतिअत्रीकारपर
हेकृतेतिसेनरर्जिलापचं अमन्नेरनाप्यचनेप्रयाप्नेकिंपद्मागुणः प्रतिषिध्येतदारर्थमेतस्मात्मकृतेतन्मयरीदितिः। पत्रहिं ताराओः प्रतिषेध
वाधस्यान्न प्रयोजनंस्याविधिः। तर्थोपंफ्नः गुणोतोनो। शाकिंतेनवनेहृतांगमकीतिरर्षीपवितिप्रचाकरोसकारस्यपरतोनयोगीतिक्रतेतिजत्सारि॰
क्रतेपोर्यामिनोनचरुद्रिनेपेधः स्यात्॥ अन्यथागुणापारेश्चपेदिहरणारुद्धिः तस्मादिन्नसमाहुद्दिनस्येपा ॥

रि

यथाऽऽदित्यस्तं तत्र भिरं गुणः स्योर्थः [illegible] निनित्य [illegible] नार्थ [illegible] तिच [illegible] यथा स्यादिति [illegible] मानन्तु निंदमार्थो विषमास्त्विति [illegible]
यस्मात् [illegible] मन्तो हि तोदेगुणात् [illegible] गुणात् [illegible] तिके नगुणात् [illegible] यकि [illegible] गुणाना यथा
दृष्यन्ताः दृगुणाद [illegible] ताद्दिस्यात् [illegible] तेनपदाः स्यात् [illegible] सरकोलेनरहिता [illegible] मानन्तवा नमेरेन [illegible] कार्यं [illegible] विधी [illegible]
ते [illegible] इति [illegible] तरनमस्यान्यत्वा [illegible] तः पदो [illegible] स्यात् [illegible] विचार्य [illegible] तेन पदवदी [illegible] यथा [illegible] पर [illegible]
व्याहे [illegible] नासत्ता [illegible] मास्त्री [illegible] स्यात् [illegible] तेनागानर्थ [illegible] पद्या [illegible] व्यवस्थे [illegible] तिचवी [illegible] नोगेनस्तु योगविभागः
यथाः स्यान्नेयोग [illegible] यथाः स्यान्नेनोग [illegible] कोपि [illegible] स्याद्विष्यात् [illegible] विभगुण [illegible] किमर्थं
स्यात् [illegible] नत्रार्थं [illegible] नत्रार्थं [illegible] कार्ड धातुकयोर्गुणा [illegible] चसर्वेषामेवनिवृत्तिः [illegible]
योगे [illegible] पानीवात्तो पुनर्वचनं [illegible] किमर्थं स्यात् [illegible] विषयार्थं पुनर्वचनं [illegible] चविषये [illegible]
[illegible] उत्तरत्र [illegible] सर्वेषामनन्तरस्य विधिर्वा निवृत्तिः [illegible] योगे [illegible] यथा [illegible] कार्य [illegible] कार्ये वचनात् [illegible]
दृष्ट [illegible] अधिकारे इमे योगाः [illegible] अधिकारमनु [illegible] भवति [illegible]
करोति [illegible] योगा [illegible] तस्मिन् [illegible] सार्वधातुका [illegible] धातुकयोर्गुणो भवतीति [illegible] वाना [illegible]
[illegible] गुणाद्दीर्घ [illegible] इहापि [illegible] महे॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति कोगुणा
[illegible] तस्य [illegible] इतरेतराश्रयं [illegible] इति [illegible] धातु [illegible] पादे [illegible]
[illegible] स्यान्नेयोगे [illegible] तिष्ठते॥ [illegible] इति [illegible] नन्तरार्थं पुनर्वचनं [illegible]
[illegible] कर्त्तव्यः [illegible] गुणावृद्धि [illegible] गुणा [illegible] विधी [illegible] यथा [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible] अवश्यं कर्त्तव्या [illegible] अपेक्षा [illegible] अपेक्षा [illegible]
[illegible] पारे [illegible] इति [illegible] महे इति [illegible] इति [illegible] महा [illegible]
[illegible] प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे [illegible]॥

मधातुलोपे॥ गुणवृ॰ ॥ यथा मारूयंमिमिमेनगुणवृद्धी मावारिस्मारिमायाथा रीधींचेरीरामिमिवामंचवृं पमिमायामिचेपे स्याताम् कल्पक्रम धातोर्लोपे गुणवृद्धिचमं
गन्नबाहनर्थं कीर्तिवेधः स्यादिति निमित्तमर्था हानेकरे ग्राजोपोत्र धातुलोपेमित्रग्रः॥ अत्र चक्षिङ्य वाद्य मधूरायस्य यथरे द्वाराहर्माघ्यायपदोरमध्र ग्रीत्य
थथा सतुरायधा हा चयवेतद् पागे पाहृत्रति॥ धातुग्रहणं किमिति॥ त्रपमनेनतृणोपथया प गमनंसंस्नथा के वात्तुरारा नामिमत्रग्रमेनपारितो॥ तिनाग्निपधातुत्रह
णीनलोपे वि शेषणं मार्ह धातुकथ्यहृणं चितात्स्याते श्रृनुवेधलोपस्य वानेमिति के नाक्यविते निगुणत्र निषेधीनेमविध्यमीमिवग्रः॥ किंहाते गुणवृ द्वि
विशेषणं मार्ह धातुकग्रहणं किमत्रमिमाध्यः अनुवेधीनधानेकेरग्राः यस्माद्रु गयेहाश्चेन्मे नाय पागेनन्जाहृर्ष्व धातुमंतके चन मसोक्तिकार्थलत्र्मे
न्न रार्ह स्येच हि कि पाचा विनमितितायेच पुत्रा धातुसंता॥ (नीत्नीति)निमार्ह धातुकग्रहणे नाश्ववारसाग राधं मवहू वीहि सेविधोगवत्तिनाननध्याः कर्ग
मधातुलोपआर्हधातुके॥ धातुग्रहणं किमर्थं रहमाणन तृन नन्नविता नतिवितुंपन्नवपविता चविनितुं आर्हधातुकत्रतिकिमर्थं विधाय हो रूपध मेरीहा निकि पुन
रहमार्हधातुकग्रहणं लोपविशेषणं मार्हधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधगुणवृद्धी याथा तलनेमवतरलि॥ आर्हधातुकनिमित्ते गुणवृद्धिविशेषणं मार्हधातुकग्रह
णं धातुलोपेप्रसंगार्हधातुकनिमित्ते येगुणवृद्धी यथा तुलनेनमवतरलिकिं यानः यदिलोपविशेषणं तं त्रपेहुः त्रेहुः अत्राग्नि या होमि॥ अथ गुणवृ
द्धिविशेषणं लोपेपचतिअत्राग्निश्रामीमि॥ यथेषा मितमथा ग्नि त्रय लोपविशेषणं कथमुपेदृः त्रेहुः इति॥ वृद्धिरंगेगुणो गरेनग्नः प्रतिषेधः
अनिहंतहि रंगमंतरंग॥ यद्येवमार्थं धातुग्रहणेन॥ इहकस्मात भवतिलनूनविता नवितुं आर्हधातुकनिमित्ते लोपेप्रतिषेधः नचैवमा
र्हधातुकनिमित्तो लोपः॥ अथ वा पुनरस्तु गुणवृद्धि विशेषणं॥ ननु चोक्तं नोपधयाती लोपाश्च ग्नि यामीति तिनेपदोर्येनिपातन्नाः सिद्धं किं
णत अथ याख्याना यार्हधातुकस्यचलोपविशेषणानेधातुग्रहणमनर्थकमप्रतिपादनायम् ((निपातनं। वेलेकोपे रीति॥
तृ राहृहरलोपमासः॥ किंपुनरितिः॥ आर्हधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा अत्रस्त्रीहि सेतमपविशेषणं वेतिपसत्रच
पमवान्यग्रः वेदहृति॥ ननागुणाणानिनस्यागाड्रमितत्रिवेधीनमविध्यति॥ यद्धि हानेन तमभिधानादेरंगसंज्ञैत्थितमितस्तोषवः॥ वर्जिरं नहति॥ त्रया
सर्वेषु न घः यद्याहृ प्रमगे योगस्ताराषरविधीतरंगोगुणाच्चहिरंगः परानुपूर्वमुपर्गयोगस्त्वरागुणोतरेगः॥ यद्गुणाद्य त्यायो सत्रो निषेधीव हिरंगः
यथा सयहि तिलवहिरंकोपणावीनि तिवचनादिरंगवेचात्वयणेत्र श्रिलक्षप्रतिषेधस्यचेनासाध्याग्यत्रगाभिलतरोषः॥ ॥ ॥ ॥
समर्दथावहिरंगस्यासिद्धनादिरहसिद्धिः नतुनानानेतेषरिहति विधयोक्तंयंधरिमायाग्रहरति चन्त्रकार्यदिधावानेनर्थलवेताश्रयणोतेत्रनिषेधार
त्रपहाणनेपरिभाषोत्रा॥ ५४

पश्चकृत्वश्न्येष रति। दरमत्राकालेपि विशिष्टः तेन धातु पादे योकारान्तः परिमल मध्यपदलोपः समासाविति कथं मित्रापंतवेमिरितिति विभिन्न [illegible]
द्रव्य हृन्नर इति पन्लोपः [illegible] दृति। यद्दरो विधिर्हि [illegible] गुणमगध [illegible] धातु [illegible] हृन्नर इति पन्लो
पः समित्रदृश्य [illegible] कतेनलोपवतुनरन्वच्प्रन [illegible] विभाव इति पन्लोपः। तृण न्लोप इति। तर्हि मित्रकारस्य [illegible] सेना। तथा च हृ [illegible]
पीतलान्नककर्मेणा। पश्चाकृत वचन्लोप प्रतिषेधः पश्चाकृत वचन्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः पदं [illegible] भिन्नरिता। [illegible] कुकुभ [illegible] समगध कः [illegible]
मितिनाद्रश्चरकः पन्लोपे नीरराजु। [illegible] लोपश्चिम अनुबंध न्लोपः। प्रतिषेधार्थं। तृणन्लोपश्चिम अनुबंधन्लोपे च प्रतिषेधो [illegible]
तृन्लोपः। अभावितरागः। [illegible] च हृ [illegible] अभ्यभावात्। अनुबंधन्लोपेन्तर [illegible] पदे [illegible] [illegible] स्वरः। प्रथमः [illegible]
मध्यथः [illegible] प्रोति। [illegible] निपातनात्। [illegible] तद्धि [illegible] कर्तव्यं। न कर्तव्यं। तृन्लोपेक [illegible] ति। द
कृ [illegible] तृन्लोपेदृ [illegible] लक्षणायोगुणादृथोः प्रतिषेधः [illegible] लक्षणायोगुणादृथोः प्रतिषेधः स्वरः
पश्चथः [illegible] [illegible] निपातनान्स्वरादि [illegible] प्रतिषेधो न [illegible] नव [illegible]
। यदी [illegible] लक्षणायोगुणादृथोः प्रतिषेधः [illegible] अनुबंधलोपे कथं [illegible] नारायणमिद्धं। आर्हधातुकमिति [illegible] लोपप्रतिषेधः नेदि
य आर्हधातुकमिमित्ते लोपः पश्चार्हधातुकमिमित्ते लोपप्रतिषेधः नीरराजु [illegible] स्वरः। [illegible]
एकान्तः [illegible] भवति। [illegible] नीरराजि [illegible] भवति। कथम् [illegible] एवं [illegible] कथं [illegible]
। मि [illegible] लोपश्च [illegible] नारायणविरश्वपतेनि [illegible] अभिरीति [illegible] विरश्वपतेमि [illegible] अ
हरिहरौ हरिनाशुभहरत्र [illegible] नलोपः [illegible] माणिनि। ((जा [illegible] वे हृ [illegible] स्मात्रा र्थः। [illegible]
अ [illegible] माणविमपि [illegible] तात्र [illegible] दूर [illegible] हरा [illegible] भवति। [illegible] तिधानुश्र [illegible] लोनकर्त
येभवती [illegible] अनुबंधन्लोपः [illegible] नन [illegible] रितः। [illegible] कारणादिति। [illegible] निर [illegible] विपजेनात्र [illegible] अर्थः
पत्रपाञ्चपत्रादि [illegible] लोपविरोधनामार्हधातुकत्व [illegible] मिमर्थः। नीरराजु [illegible] पर्णा [illegible] लोपानपत्रपमि [illegible] दृ [illegible]
पनीर [illegible] सिध्यति [illegible] हिना [illegible] नीरराज [illegible] कार्या। [illegible] सहितम् [illegible] दशा निनिमाहात्म्य।।

भवत्वादित्तु लोपादिलोपस्यासिद्धधात्वादिति भिन्नत्वादिपस्य इत्येव हि सोऽयः अपवादविषयपरिहारार्थं ओनर्ते नेतिवृत्तौ तत्रयत्नेन तदर्थः कृष्णमासः। क्षतेनर्तिः
वर्णीहो स्मेकादेशधातुकत्विति। अन्त्यलोपस्यगुणादेशोस्त्यापितमिति। यद्यपर्यायोवितिविवत्ताद्वृत्तेनाधिक्यं नेच्छन्ति वचोरितिः गृ

चरितार्थीगणान्तं क्रियतेनियते तु प्रयोजनार्थं स्यात् प्राप्नोतीति परत्वेन धातुलोपः तिनेवं विज्ञायते धातोर्लोपस्यानिमित्तयं नर्दिधातोर्लोपो
यस्मिन्निदं धातुलोपे धातुलोपे इति तस्मादिकृत्स्य गुणादयः वरितहिं तस्य गात्योर्गुणादयो प्रतिषेधः पापचकः पापटकः म
यचकः। इयरकः अत्र न प्राप्नोति। अल्लोपस्य स्थानिवत्वात्। अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवत्वात् गुणादयो न भविष्यन्ति अत्रा
र्लोपः। अनार्लोपे पुनरस्य योगस्यान्याप्यः कथं चेनितिरितामरीमृजत इति कृषेर्भावात् निर्दिष्टस्तादिति। अत्राप्यकारलोपे कृते
तस्य स्थानिवद्भावात् गुणादयो न भविष्यन्तः यत्रतर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः कच स्थानिवद्भावो नास्ति
यत्र हलचोरादेशः लोलुवः पोपुवः मरीमृजः मरीमृजतीत्यत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् गुणादयो न भवि
ष्यन्ति। ननु किं कृतेन प्राप्नोति इदं सिद्धं संप्रधार्यं लुकि कृते यता यङ्लोपे इति किमत्र कर्तव्यं। परत्वाद्यङ्लोपः नित्यलुक् कृतेऽप्यङ्लोपे
प्राप्नोति अकृतेऽपि प्राप्नोति। लुगप्यनित्यः कथं अस्य यङ्कृते लोपे प्राप्नोति अकृते न प्राप्नोति। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति
कृत्स्नोऽयप्रत्ययनेरनाशवः अत्रापीति कृतेऽप्यकार॥ अनवकाशास्तर्हि लुकत्र चकाराः लुकि कोऽवकाशः अवशिष्टः॥ ॥
लोपः कार्यैदानि कृतमनन्यवदितिप्रकाराः प्रसक्तं संलोपे वस्तुवेति भावः॥ नित्यो लुगिति। लुकृतान्यपरनिर्दिष्टता। अनवकाशादिति॥ अन
मेलोपेत्लुगारंभात्॥ सावकाशादिति। भिन्नविषयो लुग्लोपो। अकारस्य लोपे
यकारस्य तु कृतत्वनास्तिवेन ना प्राप्तिमायः॥ ॥

यथा धीति। पदेऽचि विधेः प्रत्ययकाराकारसमुदायस्य यण् इति निर्दिश्य स्वविधिविध्यनादरार्थं चेद्यप्। यथेरिज्यां गोणाभ्यामिति भावः। समानाश्रयस्य इति तु न
काल्वलादिरिति भावः। नोनावेनत्रत्रचरू लपग्रहणानुवृत्त्यानेति त्रिकेनेत्र गोणाकृयाणिच यत्र द्विपोस्तत्रे अवति। नकुलितरथिकेनसेनिषेधोऽननन्तो
ऽवति उपधत्व मितिमितिम्नमकितस्मनमवतिपरितर्थकारलोपः क्विपं तनदोनगमस्य तत्रस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति।
नैवः अत्र गीति [illegible] चनिषेधात्। अनर्थकोऽयमपि तिचतलोपस्याणितर्थप्राप्तिः अत्राराेऽपवादयोगमविधानात्। ननुलोन्नुवादिश्वत्ता
र ध: स्थानिवद्भावेन न भिर्थं तितेवां स्थानिग्रदर्शनात्। नेनवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यत्र आह यः। अत्रापमत्रस मोर्भिर्विचरतां। एवं प्रत्या
अथापि कथं चिरनरवकाशोनुकृत्यादेयमपि न दोषः अत्रलोपे योगविभागः करिष्यते अतो लोपः ततोऽयस्य यस्य च लोपो भवति
अतरमेव॥ किमर्थमिदं। नुकेवलस्यानितद्वाधनार्थं ततो हलः हलन्तत्र स्य च यस्य लोपो भवतीति। दद्दा धितद्दि चवत्वायो गावि
भागह्या लोपोऽनुकेवाधेत॥ कृ स्पोन्नोनानावदूषभोपदीरा॥ नोनपतेर्नोनाच। समानाश्रयोऽनुग्लोपेन वाध्यते॥ कथं समा
नाश्रयः यः पत्तयाश्रयः अत्रच यागेच पस्तयोस्तत्रेलुंभवति। कथंस्परः॥ यश्चधः इसभ्रयः॥ नीरदानुः कि कुर्वितारति।
उक्तैरोधे॥ किमु क्रैनिपातनात्स्यादिषु। रेकिमः उपसारणमिति॥ निकुचितेणु क्रोः किमवधिपातनस्य णोविधिरनिमित्तत्व
स्यातेत वे। केचिदाहुः अमतिहिनिषेधे लोनुवादिषु नयपयगुणः स्यात्। न च तत्र कर्तृं स्थानिवद्भावो॥ [illegible] ॥ द्विर्यात् यति ॥
नि। आदिशार वः हर्षनातन थार्दीर्द्दार र नत- नामस्तनानति तिषु तिवयवृत्तस्वरगोदि- गुणः स्यात् इयः दीर्घायुर्वी तिष्ठुरपा
तः नवी नवमोरनीधं सरतिश्रवितिरता मिसुपधालोपः स्यात्। यापावाराीत्याकारलोपः स्यादितिसत्रमारं तिपमितितवलोत्तुगादिष्वे
ण रद्वेषुनर्हन्नाविन तेन स्याचनगुणोन भविष्यति। रदीरद्यारतिसंतारचकोविधिरनिमरतिणुलाभावः रेयुः रनत्र पुरः परविधित्वा
त्स्थानिवद्भावाभावात् आगमविधेरनिमित्तत्वादायुर्भावः। नवीन्नमोरनीधं सरस्तत्रत्तानिकिकारमोतेरनोः चौ मिति च वचनान्नलोपो भवति
वालाप्यकारमतेत्वाहुः हेत्वरसनेनैवलोपधालोपो भविष्यति। यायावावारमारेयीदिप्रयोगो रयोलेनरा॥ हत्रेत्रेष्वनहेन्नाविनेव वधहिता

कृ॰ मे वा। कृ॰ति पति पित्वर्त्तिना। इकारमनुवर्त्तते गुणवृद्धी इति च तत्रपरि रुकौ कृ॰ तीत्यनेन विवेद्यो यतो कृति परतो परस्कार मितरात्मकि द्विविधमिर्देश उर्वं स्येति नीना
वो। प्रत्याना द्विरित्व ग्रहणात्स्य व्यानेन मर्थाश्चेत्या। चिते क्ङति मित्सा रायेच निवेधः स्यात्। ननु मित्रामित्वा राजिनित द्विमित्र ग्रहणो कर्तव्यो। पराणु कृ॰ इत्यां
ङिाद्यहृदि विद्रोह वर्तनं नरापरसमत्वात्। मूपसंगपृच्छा नहि विधिहि तं कार्यविधेयः। न्यपि ननमिति निदेहत्रूधोरेधि सिधि शब्दाता धातु प्रत्यानात्मिक्रमित्रसयस्मोत्य कृ॰
मेमित्राहितयोः पदृक्रिः तपधा रोरवीमर्थं मितिः। तपधा पाठ्य पीकः। यनिवधार्थं तारवीतेर्थवृ॰ मित्रमपनिवेधनिह ग्रर्थः। अत्र हि तिजिव
कृ॰ तिचा कृ॰ तिपति यथेनत्रिमितिमग्रहणां कृ॰ तिपमितियोधेनत्रिमित्रग्रहणो कर्तव्यं कृ॰ त्रिमित्रे ये गुणावृद्धी प्राप्नुतस्तेन भवतः इति च स्ययो किं
प्रयोजनं तपधा रोरवीत्यर्थं। तपधा र्थं तरवीत र्थं च। तपधार्थं जागन्। मितः। मित्वानु किं पुनः कारणं नभिधातिः। कृ॰ तोक्ष यतेन
यत्रेच कृ॰ मनोनो गुणाभावी गलितत्वेन स्यात् चिते क्ङतोः इत्गुनस्याते। मित्रः मित्रवानिति। ननु चयस्य गुणात् च नान्न कृ॰ मारेते
नविरोधविध्याम्नः। पुगंतलघूपधस्य च योगस्य गुणत्वंन। न चात्र कृ॰ स्वरे। पुगंतलघूपधस्येति निवेचिता यते पुगंतस्योस्य गा
लघूपधस्येति। कथं तर्हि पुक्तोतः पुगंतः। लघ्वी तपधा लघूपधा पुगंतश्च लघूपधा च पुगंतलघूपधं पुगंतलघूपधस्येति।
अच्च रचं चेतदेवं विनेयं। अंगविरोधतो हि समीहा विपमसेता। मितग्निखित्रित्रोरवी सर्थं च विधाच होदृथेरारवी ति ॥ मे
के ङ्णोनचवृ॰ मित्रः ननु चेति। अंगे कस्य वा पुगंतलघूपधस्येति संनिधानेमन्यते। तथा हि कृ॰ तिगुणावृद्धीन भवत इत्येकस्य मानो कौ
पण्माभेवृत्तां मिपुगंतलघूपधस्यापेक्षान्तर्थ चा कृ॰ तीतिप्रत्ययग्रहणात् तस्य चेनांगे संनिधाप्यते तन्नास्य कृ॰ ति मित्रमितां द्वौ लघूपधस्यानं
मर्थाश्चिह्नोनिवेधः॥ लघूपधेति॥ तेतोस्य समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्र हवश्यो वा प्राप्तिरित्यर्थः ॥ ॥

नद्विभिन्नपरस्याप्रविरहतामारः॥ शावरं नरति॥ सार्वधातुकमितिभिन्नस्य गुणस्य निषेधे विनश्यघटनस्य तन्निषेधायवकारिस्मर्थः शिवमिति विवक्षितो हि गुणे
गतो विधायतरारं तिसुरारोपारः॥ तृणोऽर्थरति॥ यद्येवानादिरयन्तिस्यः शापरं गुणेनतरापभिन्नप्रतिरूपवमकारोपि निषेधेन भिन्नस्तनमाशापः॥ नर्थ
भसतोषेगुणो नमवति सिनिषेधायवदेगः॥ सत्यपि हारोत्तरस्यसमवायरेतद्रा भित्रं॥ वमन्तरूर्पति॥ सामान्यमनस्य गुणे न विद्येपनभ्रसतापरामर्शेनप
त्यामे पुनर्हि ज्ञेयनस्य तापरामशास्त्रिरूपेतानमिनिर्देतेनस्य निवृत्तिः क्रियते॥ परमार्थतस्तु स्तूर्णापचारस्यैरेकचाकारतायामशासत्रमानं

परिनष्टिभिन्नपरहर्णा क्रियते॥ शावरं नरोपः शिवमिति शिवमिति यति॥ शारुरूपवत॥ शास्त्रश्चपतः॥ अत्रचमर्थोऽतिशावरं तस्मान्तरं गलसशामा
नाः श्रेतरं गलस्य तानारंवेपरूवंरोरूनयोरनुपधानामाहगो न भविष्यति॥ एवं क्रियतेनवरं नविभिन्नपरहणेन कश्चिद्दोषो नभवति॥ रमा
विचनमयस्मादिभिन्नपरहणमपप्रयोजनानि॥ हतोऽर्थः तपोयतेऽश्रोपता॥ नोपमानिः योयमानिः नेति कारतिनेनानिकेनिप्रयो
मनानि॥ रूरूनावता॥ रुतोरूर्थरमिप्रमक्रस्यानभिनिर्देत्रमयप्रतिषेधेन निवृत्तिः शपाकर्तृत्वं तेवधात्वपरेशावस्यायामेवाकारः
१ रहवत्रयोयतेऽश्रोपतन्नोपमानिः योयमानिर्भिनिवहिरेणगुणाहदीर्घत्वं तरंगः प्रतिषेधः॥ अभिद्वहिरंगमंतरंगे॥ त्रिविकार
तिपरेगाहरेवाण्यवहितनाशमविष्यति ॥ ॥

स्या
गाधरस्त्रिमिहंतः॥ हिनमिमारोहपमक्रान्तभिनिर्देत्रगुणनिषेधे वचनस्यचरितार्थ्नाहुणोरूर्थरतिमतान्कानिरन्नावयोपारः अवरिप्रमभिन्न
रनवेनगुणमंतरणभावासन्नेरूपक्रियायां गुणिरवर्तते॥ यद्येवमयनरमारोपमक्रान्तमिनिर्देत्रगणवरावकारः कस्मादेवमनिवर्तते॥ मेयरोगः
गरभवतीमस्यां चोरन्यायाङ्गुणरूपेणाचारनान्यायेगुणानिषेधविषयः॥ शपोयगरति॥ येत्रोपमितेप्रसारणे हतेतेऽभयपरामयता॥
हंहिरेणोगुणाः अपोपतरमारोपवहिरेणाभ्ययतान्तरहिर्दहिरंगाभिनिकारति॥ किंतरेनकोऽगमस्यकोपिनामरूवर्णः पक्ष इति तस्मान्न
गितान्नमप्रयपरेगाहरेवाण्यवधानादिति॥
॥श्रीरीषनागनारायणः॥

धात्वर्थं कृतस्य त्वेनेति। धात्वर्थोपरक्तोपमर्ने निषिधौ तिधात्वर्थाह्मात्रस्यस्ति तन्नादित्वानुरक्तिरित्यर्थः। पदीति किंस्मनेतरस्य धातोर्गुणाद्यहीन भवतारति चकार्थं मतावश्यः॥ धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य किंस्मन्ते तोर्नेति सतावश्यः॥ धातोर्विहितस्येति। धातोर्विहितो किंस्मनंतरो चाधातुविकारपीत्यवान स्य प्रतिषेध इत्यर्थः। अथवेति। पत्रगणाद्धर्ते विधौ धर्तोमत्त्राक्रितिनेंगुणविकृत्त्वस्य प्रतिषेधपरिभाषा भवति तत्र गुणं तत्र स्य प्रयुध धस्ये नत्र प्रा स्यात्र पल्ल

उपधार्थेन ताच्छ्रार्थः धातोरिति निवर्त्तते। धात्वंकिं स्मरन्ते न विशेषविध्यामतः। परिधात्वर्विहितो ध्यते। चिकरणा स्यन प्राप्नोति। चित्रगुणातः स्तु गुणेः स्तु नीतः। उनीतरति नेयरोध्यः॥ विहितविशेषणे धात्ववृहणं। धातोर्वाविहितं इत्ति। धातोरेव ताहि न प्राप्नोति नैवेवं वितायते धातोर्विहितस्य कृति नीति कथं तर्हि धातोर्विहितेकृतीति। अथवा कार्यकालं मतापरिभाषेयं॥ यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं गुणंतलघूपधस्य गुणो भवति। लघ्व्यिततिद्वस्यच तिक्ङिति नेति। अथवा यं द्रष्ट्वा क्ङिनोगे किंदूहत्तेतरन नचकारोतस्यानवकाशत्वाद्गुणाद हीनस्य विधातः। अथवा वार्यप्रवृत्तिनीप्रयतिस्थस्त्तपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति यदर्थं चर्चितं पिवष्टं च्छिपः क्ङः इको गुणल द्धन्वेतानेति। क्ङमनोक्तिते को गेति कथं क्रुताताप कैः। किंकारणास्येतन्म योक्तनं गुणः कथं न स्यादिति यदि चात्र गुणस्य प्रतिषेधो न स्यात् किं कारणं समर्थं कस्मात्। पश्यतिलानार्यो भवस्मय धालक्षणस्य प्रतिषेध इति ततः कुस्मनोक्तितो को गेति॥ ॥

नेमतियेवनायवधानमितिस्त्रिमिसत्वो निषेधोनक्रिय्यति। अथवेति। मान्नः नाभाष्यात्तथापिप्रतिषेधात्रचेष्टा पापायावे तो पाद्द्रगुणः प्रति वेद्द्वा: तार्वतिप्रतिषेधस्त्राणि तिंगुणेतनलघूपधगुणा प्रतिषेध अनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्त्तते। अथवा पधोरद्गुणप्रत थ्ये ताभाव्यं तथाहि। पथान्यात्मसंस्कारा यम त्रिवीयमानानिगुणभेदं प्रत्युंनतरतिपदेतक्ति त्रिकत्वं। अथवेति। कित्य द्विर रोगपिकन्यानक्षितिशिविभाकोपतिष्टगहस्यार्थः अनेकपतिहारोपमासो नामयक्कनाहनार्थः॥

वहिरंगमपरत्वात्तत्स्यासिद्धत्वात्समत्वात्प्रियधानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ अथवेति ॥ ननु वहिरंगमीमांसायां भूमयविशेषोपवाद्यार्द्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वं तत्र
विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणं न वहिरंगीकृतेः स्याल्लेषयंकाचोद्गमनमात्रा ॥ तेनेति ॥ वीतीत्यत्रोनेमित्तकत्वात्प्रोपपद्यगुणनिषेधः पूर्वेणानपायोनीत्यार्द्धधातुकग्रह
णकामनर्थकत्वं चोतेरवायामविविधेर्धीयवाध्यतरमर्थः यद्दिमित्तमनिमित्तमनतरंगत्वाहुप्यते ॥ न सार्वधातुकनिमित्तइति तदुत्तरमाद्दोनिषेधोभ
वेद्धीत्यर्थेनापिवार्थः क्ङितीत्यत्रोत ॥ नचाचक्ङिते परत्वात् पमपनसंप्रोनत्वायोमि ॥ ननु मतान्तरसिद्धिरित्यप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः
अथापिननु मतोगत्येकचोतेएवमपिनदोषः कथं ॥ ननु मतानुमंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किंतर्हि योसौ ननुमतानुप्यतेत
स्मिन्परे गेतस्य यत्कार्यंतत्समवतीति ॥ अथाप्यंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ एवमपिनदोषः कथंकार्यकालत्वंसंतापतिमार्द्धधा
तुकार्यंतत्रच एष्वेसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोभवतीत्यपस्थितमिदंभवतिक्ङितिनेति ॥ अथवाछंदरूपमेतत् ॥ दृश्यानु
विधिश्छंदसिभवति ॥ अथवावहिरंगोगुणोन्तरंगप्रतिषेधः असिद्धंवहिरंगमंतरंगे ॥ अथवापूर्वस्मिन्योगेपरार्द्धधातुक
ग्रहणमनवकाशंतत्सानवकाशत्वाद्गुणोभविष्यति ॥ ॥

यतेर्यनश्चजोरमतमप्युपसगरुकोनाप्यकोगुणो ऊंभावाद्विषयनेनुपरूकोपदूविषयोननानि आर्द्धधातुकग्रहणस्यसंभवंतीति तोदिति
भो रोर्नित्रेरोधोत्रिणोहोत्रिमोत्रिरमारिधुजुवीदृर्घीस्यादिभ्योपरूकितिविकारवकारयोरन्त्योपरतिनोपेरूतेअसमार्द्धधातुकग्रहणोपरू
वीहावप्याश्रितेनेधातुनोपरत्निगुणनिषेधः प्राप्नोति ॥ समाधि रिनेवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणंस्यात् अनेनवाचक्यवधानान्नादिति नि
षेधइतिमतिप्रयोजनेनकथमनवकाशंस्यात् ॥ ॥

नव्वरेणउ ॥ धृतेभ्य मधुमितंपत्र इत्यनयि रिशुनं स्वात् पूर्वः । मामुद्यावदि । उ । तोमत्कार्यं तस्य नाकृदेवा के । वद्यतिदि ह मनसिकितृ इ । तियत्कार्यं ५
रुजात्कोतो निरकरमेनवेष्ठपुणाहृ इतिपोनिमिद्रर नर्थः । नकारस्यदि ॥ अत्र वेदर नेत्रस्कृनात्रेपात्स्यानि मित्त संबंधिधी यत्तर तन्निमित्तविनिर्मियधीन मध्वर्मत
ला उत्र भवति नु निर्वज्ञ भवतीति भव्यकारस्य वल्न नामनपा तिकारत्र निन्द्रायाय मामः । अर्थं निमिति - तर र तित्त तन्नुद्दि । तोलकारस्य मित्तकार्यः निम्न
नवरिज्ञ कारेदृश्यवि ॥ अत्र नव्याप व्यादः पचेत्तीति निमोपक स्यानत्त एवं समनमेयामुदरीदि - तेमत्ताय के नस्यापि मित्रव्य नकारस्यादि - द्वाप रेशत उति यतेरेक
देशार गोतृनुदूर नदूर । द्विनारो विशेयत्पार्थस्यात् ग दि - तोयदिति ॥ स्यानिन्नावेननारेद्रोदि - नियत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति तिताघ्येतनतृस्थाद
नयवर्दि । कृषीवतेसंघ्रसारणादि केतरनिर्दिष्टपतीतेच्चे तत्स्यानिवन्नावात्स्यारृणिरेसे । नर्थकः स्यादित्यनिरेशः । किं यमात्ता दि - नियत्का र्यन्तरम

रहक स्तात्र भवतिति वसायनः कामपते ॥ तदितत्कार्याणि विधुकरणात्तरस्य स्थता योर्धृत्पृथ्वो ः प्रतिषेधः ने चैतेरनसेशे । नकारस्य दि - न
वारेशो वृस्यानिवन्नाव यतेनः नकारस्यादि - नारादेशेवृस्यानिवन्नावः मानोति ॥ अधिपये । अपुनवेत्त्रकर्त्ये । नकारस्यदि - ना देशे
वृस्यानिवन्नावये समरृ तिषेधामुदेदि - हृवना तिदंर्यवरृ वेना मुदेदि - हृवने नाति । नवत्ता यपमा व्याऱ्र्यानदि - रारेशादि - तोनवेति
नियपेतनस्या थ्यतेकार्यं निसेदि - नः ररनश्रुतिदि - तोयत्कार्यंतनरुयमिदि - नियत्कार्यं तन्नभवतीति । केवलकुयभेदात् । नादि कमभनुच्य
मानेनमवते ॥ याभुदरपवदि - हृवनारस्यपर्मप्रश्नुचदिद यानुदृत्तरा वस्यदि - नादि - नेवेवकारोनितस्यतत्रयोत्तनेदि - तोयत्कार्यं तन्न

वेमेयनाध्वकः अपवर्गं प्रश्नेति ॥ समुदायस्यदि - धापरेशोकर्मयेमामुदसमर्थो यानुस्वशम्येनेम ॥ धात्स्यानदि - नियत्कार्यं तन्नाभृद् इति ॥
तं किं पतेन समुदायस्य । कृति चेत्तन्नवति भित्रयद्वाध्यय सात्स्यानतारगुणानि मित्तेतियामुदिदि - नियुणानिषेधः सिधनिय दिन मुद्राय
स्यानिवन्नावेन नदि - नार्थनस्यविषयन्तयाणुरोदि तस्य वधीस्यन्ना किंदितेनतत्तापवतिदि - नियत्कार्यं तद्वारेशोनभवतीति । केपोचित्साद : वृ
वर्णं प्रश्नेन श्रेषु बहीति । तत्रायपवदि - तद्वारेणास समुदायस्य स्थितं निधीयत्तरतियायेश्च पक्षेवेद्विकृतीति । विभिन्नसमसमीपस्से । विगुणानिषे
धः । किं भतिसुर्क्तिमत्स्येदि - नवेनकरोतीति समुदायः परामृश्यते ॥ ॥ ॥ श्री

पं १२४ ... ...

दीर्घे॰ वर्णितं। छेदोऽविषयत्वादिति भाष्याशयेन प्रयोगाभावात् ह्रस्वानुविधिर्नास्तीति॥ यद्वा भाष्याशयमपि ह्रस्वस्यानुविधीयते अस्मिन् ह्रस्वार्थसंबं
धादिति भावः। तथा च दीर्घनिमित्तादिप्रयोगः छेदनिमित्तादिह्रस्वच्छेदस्यानुविधानमित्यर्थः। ननु छेदस्य ह्रस्वानुविधानमिति स्वयं च
दीर्घेभ्यो विशेषः किमर्थमित्यत आह। गुणवृद्धीमात्रत्वादिति। आदिरन्त्यः आदिद्यकः अन्त्यसंज्ञा अन्त्यद्यकः अयं योगः शाकोकर्तृक
यदीर्घेभ्यो विशेषः छेदोऽविषयत्वात् ह्रस्वानुविधिर्नात्र छेदस्य अदीर्घदीर्घप्रतिनिवृत्तावृत्तावप्रतिषेधः। दीर्घेभ्यो छेदोऽविषयोऽह्रस्वा
नुविधिः छेदस्य निमित्तदीर्घेभ्यो न्छेदोऽविषयत्वात् ह्रस्वानुविधिर्नात्र छेदस्य अदीर्घदीर्घप्रतिनिवृत्तावृत्तावप्रतिषेधः
अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः प्रत्याप्तिर्विधाने चेन्नत्र समासादीर्घत्वाद्धेत्वापवृत्तः रूपप्रदीर्घत्व। अदीर्घप्रवृत्तेरनेन
तासः संबद्धिद्वन्द्वत्वमुदाहरणं अदीर्घेदिति॥ दृष्टस्य प्रवृत्तं अदीर्घप्लुतेति। अयं तु निवृत्तः प्रतिषेधविषयं आरभ्यते सम्यक् श्चेव
क्रियते यतो प्रतिषेधं बाधते एव मित्यसमविघ्नाधत। नेत्यदीर्घः तु निवृत्तः प्रतिषेधविषयं आरभ्यमाणानस्य तास्थिप्रतिषेधं बाधते
कथं तु समानीयः प्रतिषेधः पः पदव्याप्तयः पकृत्याप्रत्यश्चापि। अप्रवृत्तेतत्त्वात्पुमतत्वबाधनेऽव्यत्तिरावाधेतकृतिनेत्या
स्मिन् प्रतिषेधे तु निवृत्तौ आरभ्यते। अस्मिन् तु पुनः प्रासेवाप्राप्ते च॥
ह्रस्वानुविधिरित्यस्यायमर्थः गुणाच्छेदस्य ह्रस्वत्वे नन्तु सर्वत्र गुणनिषेधः स्तात्। अदीर्घेदितीन ह्रस्वात् प्रतिषेधः। अदीर्घप्लुतिरित्यस्मादत्र
अनभक्तानन्तु यादेशाः॥ पकृत्याप्रत्यश्चायमिति। गतश्चांतरंगत्वाद्येनेनेत्याभावमित्यर्थः येन नाप्राप्ते इति॥ कार्यविशेषविनाश्यत्रायामद
न्यायेन तु कार्यसामान्येनाश्रमितस्याप्रापेक्षायामेतत् न्यायवचनात्॥ ॥

कथं दीध्यदिति नेदं दिथरता सुत्नोपः घरं मेघदेदिधिर्दुकारस्लोपः वेवेरोगदा वितरागमः सम्बन्धसमये नेति ॥ ववनो॰ दि॰ ला हृणामावः ॥ दीवर्णं वर्णे दीदी
धीवेवी दिनी कारलोपः क्विबित्तुरावसमये नेतिपाहः तथरता स्परि॰ लाहृणामावः एवं नेकाचरतिपणारेवाः ॥ र्दतिवर्त्तमानरुपं ॥ वेदद्दी ऋतीम
तः विवदीदिति णिचदिधवतेः क्विप् अतो लोपः इसकारस्लोपः चन्द्रमामिद्धलात्सस्तु योः रूढिरिति रूपे एवं तत्र सिद्धेऽनस्थानिवदितिन स्नोप
स्य रूतो स्थानिवन्दावाभावः श्रोतमिति निस्त्रैणग्पिमनुवर्त्तनाहेगाधिकारविहितं यद् पं तत्र मिदः तेरेव निवार्यतेरेव यथा स्यादिति निय

वदितः ये योगेनारभ्यते ॥ कथं दीध्यदिति । वीव्यदिति च सम्बन्धसमये नेदीध्यदिति चवीव्यदिति च अयन्नुरावसमये न भविष्यति ॥ ४२
ध्यापिः यहृणो ज्ञानसमकर्त्तं कथं अकणि ॥ अयं अरणि ॥ थ्रा ॥ कणिनाश्वो र्णिनानाश्वरुति । श्रार्द्धधातुक स्येद्वन्नादेरी तन्त्र तेरिति वर्त्ते
मानेचुन्नाहृहृणा स्यश्यो तन मिरे वयथा स्यात् ॥ वरस्यत्वा श्रोतित न्वाभूदिति किं चीनन्नाश्रोति ॥ १ ण: चहृति ण: क्रियं
णि वहिववेरधेमयः णिवदीः दीर्घत्वं नमश्रोति । नेथरेपः श्रोगयश्राधिन्त विधस्य तेन चेतरांगे ऋथवा सुसिद्धे दीर्घत्वं तस्या सिद्ध
त्वाद्वियमोन भविष्यति ॥ ॥

मेनेनर्थः । वैरूपधायाइतिचदीर्घत्वे नोगः ॥ पत्नु यहोलिरितिदीर्घइतिदीर्घत्वं तद्ववनात्स्वति । णिवद्विधिप्राह्वणफुलानीमतउलकारस्लोपस्य स्थानि
न वश्रावाक्रु नेततलाभावात्तुमभावत्वेनक्रिपर्दीवीतिकर्यं सातमहत्तः सेवेगस्येतिदीर्घत्तमितिनचोरवीपं ॥ क्रो ङ्गिधिः शनितस्थानिवाद्वित्स्थौ
यवरतानृवदिण्यतेनत्रुक्तेलुपमनस्थानिवदिति । अथवेति । रतुवेमस्तिविपमेदीर्घत्वस्यासिद्धत्वात्क्तिनिषमेन याहृत्रिः तनश्चे शान्तु
प्पाश्वविक्रुतन्तरुवएवेद्ग्रयो गेष्वानुविरतः स्थानावीदितताजुमिलोपएकारे हो सिद्धरश्चसिद्धत्वविधेयवचनात्सचापिदीर्घश्च भवति ॥

हलोनंतराः संयोगः कथमिदमिति। किं संज्ञाशास्त्रमनंतरा च हल्श्रीति: अथ ... तेतरारस्येतिपक्षः। अंतरेतिवर्णाभक्तः कालः। अविद्यमानान्तराहलो सर्वे
नामनेघवर्गी अविद्यमानान्तरा अध्येपस्यासिधमनन्ताधारस्य॥ अथ यद्यहरति। अर्ईमात्राकालोनंबयहल्स्यतेअर्ईमात्राकालेष्वपि नावर्णान्तरमुच्चार्य
तेनवगुरुतरमन्तरमिति अकौतेनभवेत्। नेचदोषइति। दोषविरहन्नेयसंज्ञा किंयतेप्रयोजननामिविरुत्रेयवाहलोन्यथाभावः अधिकरणान्तरे हल्गा
ते धेवेधाभावात्तद्विशार्थमाणानामिमा देतु वाकस्पदेशेमनुवर्तेतनगुरुरान्तरमिति अथ पमयत्रो हरोषर निचेत। निवेविघेरिचयेषकृता
हलोनंतराः संयोगः। अनंतरारमितिअथमिदंविकापते। अविद्यमानमन्तरमेषामितिद्योहलोरविद्यमानान्तरगत्वादिति। किंचातःयदि
विकापते अविद्यमानमन्तरमेषामितित्वचयदेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोति। अद्दल्सित्यादिति। विद्यतेत्यन्तरं। अथविकापते अविद्यमा
नान्तरगएषामिति। नदोषो भवति। यथानदोषस्तथास्तु। अथवापुनरस्तु विद्यमानमन्तरमेषामिति। ननुचोक्तं अथव्यहदे संयो
गसंज्ञानप्राप्नोति। अद्दल्सित्यादिविद्यतेत्यन्तरमिति। नैवदोषो नप्रयोजनं। संयोगसंज्ञायोमहद्वचनेयथान्यत्रसंयोगसंज्ञायोसह
यहगोकृत्वेचेदहलोनंतराः संयोगः सहेतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं सहभूतानामेसंयोगसंज्ञायथास्यात्। एकैकस्यमाभूदिति। यथान्यत्र। तत्र
यथानचापिचेच्छतिमहभूतानांकार्यंकरोतितत्रसहग्रहणं। नचयथासहसुपाउमेत्राश्लेसहेति। किंचस्यात्। प एकैकस्यसंयो
गसंज्ञास्यात्तत्रहनिर्दोषात्। निर्यातजशामस्यसंयोगादेरितिलोपः प्रसज्येत॥ इहचसंस्कृतअत्रसंयोगान्तस्यलोपः प्रसज्येत। इहचसंग्
नेहस्तिगुणोर्त्तिसंयोगाद्योरितिगुणः प्रसज्येत॥ इहचदृषत्करोतिसमित्करोतीतिसंयोगान्तलोपः प्रसज्येत। इहचश्लाकाचरतीतिकोः सं
वपवत्थाचयहंचेरकामः कुर्वन्निष्युवोनिरीसा ... प्रसज्येत। इहचनिर्यातोनिर्वातः संयोगादेरातोधातोरितिनिष्ठानत्वं
रावविसमासवशमासेतोपगृष्यतसरितिसूत्राणाम्संदंयथासवयहः॥ संयोगसंज्ञायामिति। इहहिसंज्ञावदानंतर्यमात्र ... प्रसज्येत॥ ॥
स्यनानोहलोचमेकंसंयोगसंज्ञाप्राप्नोति। किंचस्यादिति। इहयोरानंतर्यचैकस्याः संयोगसंज्ञायांगुरुसंज्ञापतिव हकार्यमिति। हिंसात्
निर्वापादिति। नतिरेकेयकारः संयोगदितिनावामितिः नगुसमुदायस्यापिसंतिलेअद्योदहोप्पोदहरतिषकारस्यहर्वेचनेकृतेककारस्य

संयोगादिरिति॥ कथं हस्त्रानुपमर्दं नार्थस्य हितावगतिरिति चेत् अर्थ्यते इत्युक्त्वा समासः अर्थात् उक्तस्य स्यात् संयोगादिरिति तत्रच्युतो स्यात् संयोगाः सन्ति पक्ष कारण
देशस्यानां संयोगस्य समासार्थलाभात्॥ संयोगावयवा इति॥ अत्रापि संयोगस्यैतस्य इत्यस्य संयोगेन पदस्य षष्ठेः पणात् तस्य तद्विधौ तदुक्तावयव ग्रहणमात्रेण
संख्यानेदः संयोगेयथा हस्वेते चेत् समर्थविशेषणे॥ संयोगयोरिति॥ षष्ठी समासस्यार्थी यत इत्यर्थः संयोगयोरित्युक्तिवचनं निर्देशाः स्को
मैथरोपः षष्ठाबहुव्रीहे हृस्वान्त्रिवर्णावात्॥ निर्णीयान्तरान्तरसंयोगादेरित्येतं प्रसज्येत तेनैव विशेषणे संयोगस्यादिर्यस्य सोऽयं संयो
गादिः संयोगादिरिति॥ कथं तर्हि संयोगो स्यादिरयस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति॥ एवं तावत् सर्वं भोगेऽपरितदते॥ परंतु व्यक्तेरिदं
बहुवचनान्तोऽपि संयोगेनासस्यालोपः प्रसज्येत तेनैव विशेषणे संयोगोऽतोऽयस्यान्तरेऽसंयोगान्तो संयोगान्तस्येति कथं तर्हि संयोगा
नावश्यतादिरिह संयोगान्तसंयोगान्तस्येति पदं पश्यते॥ दृष्टान्तावस्तितिस्कोः संयोगयोरिति निर्देशः प्रसज्येत तेनैव विशेषणे संयो
गावादीसंयोगादीसंयोगाद्योरिति कथं तर्हि संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति॥ परं पश्यते इह च निर्णीतो निर्णीतेऽपि
संयोगादेरनान्तो धातोर्यत्वमिति निषान्तं प्रसज्येत तेनैव विशेषणे संयोगस्यादिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति कथं तर्हि
संयोगादीपस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति॥ कथं कृतार्थेऽकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति॥ एतेऽकेवलस्येति समासनिर्देशो यथा गु
णवृद्धिसंज्ञे वचने कृते अनुबन्धपमस्याजादिरर्थोऽनेः अनुदात्तवचनस्यालिंगिति तेषां यथा गर्गाः दारादेरपिताम्भितिविधिनसूत्रे णानेन
प्ररोऽनचस्मैचेति॥ न च पदमेकेऽपदार्थेऽति॥ समान्तानिनिर्हृतोऽपरितनदसमेकमित्यत्वान्तेऽदृष्टहृगाविसहृष्टवहृगाः कर्तव्ये अथवा तोऽतरणमेक
दिशेनायनसमीपवारहितहतोऽदृष्ट्यात्॥ तेनायमर्थः कल्पितत्वाग्यः संयोगः इति त्रिवचनं पदे केवलं द्विगुणासते भवतोऽपुरुषानार्थः मतुपवदृत्तान॥
परोऽनेचयः संयोगः तस्यादिः समीपोपः कुकारः सकृदन्तपार्थेपदतिन वचनमितिशकाव्यस्तितिशोमोति॥ संयोगादेरावशसवादि संयोगात्
गरतेऽचसंयोगान्तेपच्याकारसव्यंत्राद्वागोर्नेतविधितिसिद्धमादिस्थरगोहितसंख्योपयागार्थं॥ कथं कृतेति॥ संयोगसंज्ञापायन्दर्शनात्॥ स
त्रसंनेसिमनवादिरित्सर्वात्मः संयोगस्यार्थस्याभ्यायामाहृशवहृगोनकर्तव्यमित्यर्थः॥

अ

व्याहोस्विदिति॥ हयोरित्यस्य विशेषणात्वस्य वलादहू ह्रस्वेत्यर्थः। पद्याप्यकादेशत्रसमुदायस्यैकादेशे द्विर्वचनेनाप्यवैकादेः पदान्तहयोरे
वहलोपानेतयैतराद् हयोर्मध्ये वा। हल्ल इति नानेत्व हूवैचननिर्देशात् मंत्रेति महिन त्रौर्ध्वलोपितनुमिरूतेनसमुदायसंयोगसंतानगुणन

अथ यत्र बहूनामानंतर्यं किं तत्र हयो र्हयोः संयोगसंज्ञा भवति। आहोस्वित् त्रिचतुरादीनाम्॥ कश्चात्र विशेषः। समुदाये सं
योगादिलोपो मस्जेः। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति॥ मङ्क्त॥ इह च निर्ग्लेयात् निर्व्लेयात् निर्ग्लेयात् सं
निर्व्लेयात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति॥ इह च संस्विद्धीदेति। अत्र तस्य संयोगादेरिति॥ न प्राप्नोति। इह च
श सेस्व्यैतरिति गुणो र्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति॥ इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लो
ह पो न प्राप्नोति॥ इह च निर्व्लोनो निर्ग्लानः। संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति॥ अथ हयोर्हयोः सं
योग हयोर्हलोः संयोग इति चेत् द्विर्वचनेन सिध्यति इन्द्रं मिच्छति। इन्द्रीयति॥ इन्द्रीयतेः सन् इन्दिद्रीयिषतीत्यत्र
हलोर्हयोर्हलोः संयोग इति चेद् द्विर्वचनं। × ः संयोगादयर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति॥

योरिति सलोपाप्रसंगः। निर्ग्लेयादिति यः संयोगो नासावेकादेः यथा गादिर्गकारः लकारसमुदायो नासौ संयोगः इन्द्रीयिषतीति अ
त्रैष्ठौ संयोगो नरेरो रोचा तत्र रकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचनप्रतिषेधप्रसंगः

सं

श्रकलिगेति लिङ्गत्वनात्वप्रः श्रलिङ्गवद्विधिर्हिश्वनारेशोलिङ्गमंभाव पटैनश्रयः श्वारेग्गेरेनस्त्रुगांसानिहित्रश्चोतोरनुङ्गारैयुरकारोनिकारेणाश्रयवृ
तंस्नोतद्विरैश्वमरव। श्रविद्यमानमिति। वहूनोवानत्रात्मेसमुरावहित्रेन्नमनरवहूनामेत्तयोगान्सेनानहुयोहुयोः। श्रविद्यमानानात्। संयोगस्याद
यः नहुयोरवमरुचनवतीतिसैसर्गवाद्द्वयोगस्याद्विशेषावणतिहूरुनादूहूश्चुवुयोर्हयोः संयोगसंज्ञानप्राप्नोतिप्रसः। इष्टमेवेतिवानेतिश्रलं
अन्तोणयुक्तरूतिहितीयाकस्मात्नवणवति। न अन्तो। यहामयावेश्यानियनावधिरूपताविरहिंगानांचमोचात्राकमगत्नुः श्रथीश्रत्र
तवलरिगवेमेरतिगनदाहूतीपा। पराहृनिपनावधिमेनविवस्थते श्रयितुसंवेच्छाचेतराश्चप्रावनवति। तहूर्हिनतायोकितयोर्वाच
नालिपेः नचाप्रघयोषः किंकारणं। श्रानिषेः नहूराः संयोगानद्योनहिहुरुयंत्रां श्रनारेशे निवर्त्तते। श्रथयद्येवेहूनोसंयोगसंज्ञा
श्रयोमिहयोर्हयोः किंगतमेतरियतास्त्रेत्रेण। श्राहोस्विद्द्वनामध्यस्तु वः कत्रेकर्तव्यः। गवमिताइकयोः पराण्यवेहूनांसंयोगसंज्ञा
नरैवंविगृहः करिष्यते। श्रविद्यमानमन्त्र। सेयामिति। पराहयोर्हयोरनारैवंविग्रहः करिष्यते। श्रविद्यमाना श्रत्रात्कमिति। हूयो ग
श्रीयंत्रागफस्मिद्द्वियनेवानवात्पत्मविवहूनामेत्तयायोगति। पानुरितवानयपश्चात्तनिर्दिष्टानिश्वेतात्मसमलप्राप्नोयनमभवितायांत्र
संयो ग नुतर्हिपसनुरायेसंतानानप्रयोरूः। समुदायेसंयोगरित्योयेमकंनेरितिनिवरोधःचस्पस्यात्। श्रोमासत्वमिस्ति। मिरत्नुवेगसंयोग
हिन्नोपार्थमिति। श्रथवा श्रविशेषात्। संयोगसंज्ञाविज्ञास्यतेहयोरविहूनामपि। तवहयोपसंयोगसंज्ञातराश्वेतोपोमविष्यति ।।
मिनेत्रुनाम्नसहितयोरिति। श्रथविनिमन्मानाशात। इतिपापाशुकथहूना। विपत्तावविशिष्टसावियथापाः श्वनारूःपातिरुक्षि। एषामितितहूरथनि
रैशारिनिनयोहूर्यः। नहूनमाविवस्यगावृत्र्यनाशात्। संस्कारेरहूयोनेस्याताहितामायोसाराजात्सहुपोर्भवतिसंवेतिपपुरूतेत्रेयाते। पराहयोहूयोत्रा
नेतुयविगरानहूराः नवराश्रतिवेचांवरयायोति। तराहित्रहूनामध्येनेत्रनारितपा। नूतनपिवारामापूतारुण्योवहृयत्रतिः। यमेवनहूनोसंतपामसुदाय
हिवनवरिनमर्थः। श्रामानसीति। मेचानुपेवनोपार्थमेव ---पयेरुत्या। श्रभारवः परेतुमितिश्रवुपधातानाश्रराहूसवनतोनेत्रापाश्रा। कृतोति
संयोगादिलोपस्यापिद्द्यारैसुपधातमनुकारस्यां। श्रविरोषात्। तिवहूनामनेतोऽपुहूयोर्हयोरिपुत्रचतिवहूनामपीलपवितारनीमविरोपः
कार्यार्थनात्सेयोगसंज्ञापाविरोधाभागरेरूथा। संनपासैरायमतुयराफिर्षादिरित्यनेनधन्यारविरोषचरायपुकोहूनां संनिधोवहूनामेवसंयोग
संतेतामिनेश्रेश्राश्रीयमाणोमकौर्हयोश्वान्सवैरूतिमितृतः ।। ।।

नेषु॰

कि॰ चोघ्नरोधात्परिहर्तुमाह। परस्तु व्यतरे इति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति निर्लोपमात्ररे विशेष्यानंतरमिदं द्रष्टव्यं। निर्गुणे धातादित्यादिषु यधीरेत्र

वा हृलः संनिहितात्वात्पिकार्यो ऽनात्मेतापन्निष्ठ पुषकार्यो ऽनाद्यारंगपरधात्वपवर्मेधोगव्यतेपुन स्पष्टपुष्पाष्यिताताम गुणरोधेकार्योनात्मेव

वर्षनोत्पकार्यो ऽनात्तर्योऽवमेनाव्यवनैतरे इति। भ्याख्यार्थः व्याख्यानात्रामर्वाक्षिश्वनात्रोक्रोपवातिपन्नमवितिारि इत्यत्र इति वचनाद्यामहृस्कार

परस्तु व्यतेरह वनिर्लोपात् निर्लोपात् निर्लेपात् निर्लेपात्। वाव्यस्य संयोगादेर्षिमेत्वं न प्राप्नोतीति। अंगेन संयोगादेर्विशेष्यवि

व्यामः अंगस्य संयोगादेर्विति एवं तावत्समर्थ मोगेषभिर्हते। परस्तु व्यते रह वगोमानमकरोतिपधमा न करोतीति संयोगात्प्रस्य लोपर

तिन्नीयोन प्राप्नोतीति। एइस्य संयोगातेविशेषणं विभ्यामः परस्य संयोगान्नसेति। परस्तु व्यतेरह निर्लोनो निर्लोनः संयोगादेप

तो धातोर्थगतरे इति विद्यानत्वं न प्राप्नोतीति। धातु नामसंयोगादेर्विशेषणविभ्यामः धातोः संयोगादेरिति। तगनं तरहित वचनोत्व

स्त ऐते हितहृलः संयोगसंता भवतीति वक्तव्यो। किं प्रयोजनं न व्यवहितानां मा भूत्। पचतिपनसो न नु चानेन तरहितु व्यते।नेनान्त

हितानोन भविष्यति। इष्टमानंतर्यमव्यहितेषु। अव्यहितेष्वनंतरशब्दो वर्तते। यथा। अनंतराविमौ ग्रामाविति उच्यते। न पंचाश

तान्तरानघ्नपर्वताश्च भवति। परितरहितव्यवहितेष्वनंतरशब्दो भवति आनंतर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनंतर्यवचनं कि

मर्थमितिचेदेक प्रतिषेधार्थ एकस्य हृलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकस्य हृलः संयोगसंज्ञा स्यात् इषेयञ्च यो

मकारे योर्णेनं तेतानयोरपि वा योनिति। आत्मसन्नोपवसेनान्यथ करि निकार्थे इत्यादेश्चगृहमतोः नग्रर मातृप्रसज्येत॥ ॥

मिति। अनंतरस्य मनेवमेतोषाविषयोनिर्दिश्यते। यत्रानंतरयावहात्सनत्र संज्ञा नैवेकाकिन्नं नंतरव्यवहाराद् इति भावः। एकप्रतिषेधमेवप्रयोजन

नेइपेवेभारापिनाहेतिसामोमिरत्नि शुणुमहवचनमिप्रायेनाविनिरर्थस्यात्॥ ॥

ष्ठ्यन्तु। अमिति। यद्यपि ग्रामस्य कुलमस्ति तयोर्मध्य। पर्कतृयाधि मित्रमाणिप्य मध्यवधायकमिति षट्कं तरनेन विद्यते। ग्रामस्य ग्रामिति
के चिरर्थमेर्देन ग्रामेर स्थितं ग्रामनितान्तं ग्रामामानान्वि धने। अन्येति कराद्दर्ते। तत्र चानेकरात्रि योगः एकत्रान्तिते चेतिर ॐ न वि

नवान्तन्तातीय मवायान्। नवाय घसेयः किंकारणं। अन्तनान्तीयमप्यवायातां। अन्तान्तीयकं हि लोके मवधायकं भव
ति। कथं पुनर्लभ्यते अन्तान्तीयकं लोके मवधायकं भवतीति। एवं हि के चित् कश्चिदाह। अन्तरेण ग्रामं कु
इति। स आह नान्तरेण कुलं मत्पादते इति। किं पुनः कारणं क्व चिदन्तीयकं मवधायकं भवति। क्व चिन्न भवति।
अन्तान्तीयकं मवधायकं भवति। कथमनेकार्थत्वाद्ग्रामशब्दस्य। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्त
ते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा ग्रा
मो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति। यः सारण्यके ससी
मके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते अन्तरान्तराविमो ग्रामाविति। सर्वं चैवं तद्यान्तान्तीयकं मवधायकं भवति।

कस्य तत्र परपक्षकरणं तत्पक्षः। तद्यथा सारण्यक इति भाष्यं तान्निर्देशादुपचरितं नेदं ग्रामपरं ग्रामस्य पद्मं चेरूर्ध्व इति भाष्ये ग्राम
ग्रामाणां मान्निनि दित्रि कृतो ध्वस्तापाश्रये। तद्यः सारण्यक इति। तत्र ग्रामशब्दार्थेन ग्रामादीनां पर्वतादीनां चाव्रमायास्तु ग्रामलाभागदात
न्यथं ग्रामयोर्मध्ये। ग्रामेनाध्येयमिति ग्रामराशेः पार्श्वयोर्मध्ये वर्तत्रि प्रत्येकं पदश्रतिपादानतामयाति। ततः सीमन्यप्यनीम न

११५

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। मुखोपेता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्यते येन सार्थ्यो। अवचनमिति विग्रहः समासो मा भूयपदे। यौनस्येयतुक्तरतिप्रश्नः किंमिति। निपातनात्
मुखसंगेन नासिकयैव उच्चारणात्। किं कारणं यस्मात् शून्ये क्रियते। निपातनान्नासिकायत्तेनानुनासिकवचनमिति न भवति। अथवाथ केन यत्नेनुभावमेवार्दं यद्दुवचनमिति
भागप्रमुखेनोच्चारणात्। आगमस्य नासिकया। अपि सिद्धे यस्मिन्मुखेन नासिकवचनं स्यात् अनवकाशो। यो दीर्घं यदुच्यते मतः चाते ह वा यथैव वपुस्तो। यु
मुखको एव। मुखहितो पदो। मुख सहायेनार्थः। तत्रनासिकामुखमाहुरवर्धीन्मुख वा रहेनोक्तो। मुखे चात्रनासिकाव मुखनासिकासावचनम यो
ति। मुखो पदे हि तेति। मुखस्य वचनासिकापारभ्य परं ततान्ते स्यानो नान्तरमेवानुनासिक स्वरतोऽयमिति तत्र सा भी त्या मुखे चतनासिकावेनुभाष्या सत्र
तत्वेयच्छिद्यते। परसेकारपर्शे मुखनासिकापरनिरपेक्षं वचनमिते तत्रारंभिणसर्वनामवत्तु स काश्यपेण संक्षिप्यते। पष्ठा तन्त्रीतस्य प
मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः किमिदं मुखनासिकावचनमिति। मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिके वचनमस्य सोऽयं मुखना
सिकावचनः। यद्येवं मुखनासिकवचनमिति प्राप्नोति। निपातनादीर्घत्वं भविष्यति। अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासि
कावचनः। अथ किमिदमावचनमिति ईषद्वचनमावचनं किंचिन्मुखवचने। किंचिन्नासिकावचने। मुखद्वितीया वा नासिका व
चनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः॥ मुखोपसंहिता वा नासिकावचनमस्य
संयोगसंबंधेन मतो पमानतान्हवर्हिनंतरमात्र दीर्घपद
पेतमन्तरेति। परानुत्पत्तौ नाऽथपेपारचनी तिपरेमुखमायतो रा मुखनासिकावचनी करेति। सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥
पसेवा। अत्र चीने कैरदर्शने। अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया। तत्र नासिकावचनभागानुगमयनारा
मुखवचनोऽपि भागो नासिकावचनः उच्यते। यथा संयोगे तस्य वानुनासिकपकारानुनासिकोऽनुनासिकश्चयति भाति। अत्र च वासा
रभासिन्या योनासिकाभागस्यच मुखेन नासिकयावोच्चारणादनानुषभ्रस॥ अन्ये योगादर्शने मुखनासिकोत्तरतान्तः स्यानान्तरमेवानु
नासिकत्वमिति। अत्रानिनासिका मारवासिन्या पः यद्वानुसर्वेश्वरवर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया चोराप्रमाहृतानिनापेन नाप्यकात
मनपहृता नभवित्या वर्णमाहुर्णोऽन्या चतुष्कः सघः वन्याम्याच्यरिमत्ता॥ ॥

यमानुस्वाराणामेरेति। आसारवासिन्नावानवतात्यस्यरति॥ आद्यः तत्रविधिमेरे त्रोमुयमानुस्वाराणवारेजाः स्पुः विंदुमेरेनुनासिकस्यादिस्याद्दु
दं वारस्वेदो मुयमानुस्वाराणामसेनवारः प्रतिपद्यि स्यातंवचटतपानासिकिाः पक्रमितिचकारलोपप्रसंगः औरेनयमिनुनासिकस
हि रुलोः किमेतिरोधप्रसंगः आसारवासिन्नावेनेमि॥ अथयेनायः किमात्राह्यवनरूः इत्रामुवपरोपरति। अनुवारेतावयमानु
स्वयमुखग्रहणे किमर्थं नासिकावचनेनुनासिकरतीयत्र अमानेयमानुस्वाराणामेवप्रसंगस्येतमुखग्रहणे पुनः किंयमा
णानरोधेनभवति अयनासिकाग्रहणे किमर्थं मुखवचनेनुनासिकरतीयत्र अनानेवचटतपानामेवप्रसंगस्यानासिका
ग्रहणे पुनः किंयमाणानरोधो भवति। मुखग्रहणे शक्यमकर्तुं केनेरानीमुभयवचनानामभविष्यति। आसारवासिनायेन
नयथा केचिन्नासरवासिनः केचिन्मुखवासिनः केचिदुभयवासिनः ये आसारवासिनः ग्रहणेते आसारवासिग्रहणेन येमुख
वासिनः ग्रहणेते नासिकावासिग्रहणेन ये उभयवासिनः ग्रहणेते उभयवासिग्रहणेन [redacted] एव
मिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः तत्र ये मुखवचनाः गृह्यंतेते मुखग्रहणेन ये नासिकाव
चनाः गृह्यंतेते नासिकाग्रहणेन ये उभयवचनाः गृह्यंतेते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च उभयेर्भयवचना नोसिद्धं।
यमानुस्वाराणामपि आश्रोतानिवर्त्तयेन उपानेनरेन्तरेतराश्रयं तु भवति कारतरेतराश्रयतामतोनुनासिकसंज्ञतयाअपि
गधेसंज्ञयावनामनुनासिको भाव्यमाहतरेतरेतराश्रयमेवभवति रेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पंते अनुनासिकसंज्ञापो
रनेरेतराश्रयेन कौकितु सुकौ सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतोनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञया
नुनासिको भाव्यते यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रं किमर्थं शास्त्रमिति चेत् निवर्त्तकं शास्त्रं कथं स्वापवित्रेष्व
ष्य॥ मासाणसेभवंविधावचोतरतस्मान्मुखवचनसोभंषेध ((ोपविलोपमनुनासिकः तस्यमर्वज्ञानानुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन
((निवृत्तिः क्रियते छेदस्य दिप्रतआस्न्नुन
नोभविष्यति नुनासिकावचनः॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ चत्वारो ऽत्र पक्षाः संभवन्ति द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः ॥ त्रिपदो बहुव्रीहिः ॥ तुल्यमास्ये प्रयत्नो यस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नमिति बहुव्रीहिः ॥
आस्यप्रयत्नशब्दे योऽसौ तत्पुरुषस्तेनबहुव्रीहिरिति ॥ तत्र द्वंद्वगर्भे बहुव्रीहौ इति पक्षे चात्र कस्मात्तावत्तत्र समेत नास्य कार्यः पूर्व
पक्षः ॥ तुल्यपासेमितमिति ॥ अनुमसमर्थं अवनुनो पारे पतेरू दिशा रूपस्य समरूपा प्रपादिः यथा प्रथमाः कुशानः प्रतिनोमेतुनाम
रसवपदार्थभावः प्रवेतुल्यत्वारे ॥ ॥ किं पुनरास्यमिति किं पुनस्तत्र अवतेनात्मादिके स्थाने वमिति प्रश्नः ॥ लौकिकमिति ॥ प्रत्यु
क्तं रेवतेस्मादि वक्ष्यमिद्वमित्यर्थः प्रथमात्मादिकमपि लौकिकमास्येन ध्वनित्रयोगवशादास्यत्वात्तत्रित्तिक इति

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ तुल्यशब्दः समानार्थः ॥ आस्ये च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ ॥ तुल्यौ आस्ये तुल्यः प्रयत्नश्च सवर्णसं
ज्ञं भवति ॥ किं पुनरास्यं लौकिकमास्यं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् ॥ कथं पुनरास्ये ऽस्मिन्नेन वर्णा भिद्यन्ते
स्य ॥ अत्र मेतदास्ये तत्र इति पाञ्चास्य ॥

नतद्यमिदमितिशुत्वमेव प्रतिद्वन्द्वो लौकिकमुक्तं तस्यैव प्राथम्यात् प्रहणं तु कमित्यर्थः ओष्ठादिति ॥ काकलकं नाम ग्रीवायामु
न्नतप्रदेशः कथं पुनरिति ॥ यदि निमित्तं वर्णानां वर्णनं तत्तौ तालादिस्थानेष्वपि प्रवर्तितव्यं स्यादिति प्रश्नः आस्ये भवमिति ॥ सतामपि निमित्त
दिवर्णान्भुवेएव वर्णतेनतालादिष्वित्यर्थः कृतमादरतिकरणेन ॥ आसन्नम वचनातिस्फोटपक्षे ॥ मित्यत्रिः यत्किस्फोटपक्षे
न ॥ सति अत्र मेतरितिमिति ॥ आरू पूर्वास्यैदनेनेचपिदस्पतरलिदः ऽन्नरस्य कमेवात्रकार्ये आस्ये दन्तेदृष्टिको मित्यत्र प्रपक्षे ऽज्ञा
तव्यं पूर्वतो नारस्नात् ॥ ॥

कः प्रयत्नइति किं प्रयत्नभेदप्रयत्नस्यास्यप्रयत्नाभेदप्रदर्शनार्थः ॥ आस्यमात्रनरूपितभावे निर्दिष्टेन तु प्रसमः क्रियेतेतेनैव हस्वस्याय साधनेन ग
तिर्ति,मास्योपादाने इति ॥ आस्यग्रहणं सवर्णसंज्ञानिष्पादकत्वभावः नासिकापि नवा स्याद्वर्णानां नित्येति भित्रो विवृतर्हि आस्यान्तरे

आस्ये प्रयत्नः प्रयत्न इत्युच्यते प्रयत्नः प्रयत्नोद्घाटते सर्वत्र साधनेनत्र प्रसमः परिग्रहादिकमास्यं किमास्योपादाने प्रयोजनं ॥
सर्वेषां हि तत्तुल्यं ॥ वक्ष्यमाणं ॥ प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति ॥ सवर्णसंज्ञायां भिन्नं स्थानमिति प्रसंगः प्रयत्नसाम्या
त् ॥ सवर्णसंज्ञायां भिन्नं स्थानमिति प्रसंगो भवति नयगर्दभयो ॥ किं कारणं प्रयत्नसाम्यात् ॥ एतेषां हि समानः प्र
यत्नः भिन्नताया स्तु स्थानस्य प्रयत्नेन सर्वे स्थानमितरेतरं च ॥ आस्ये परिगृह्यमाणे प्रयत्ने तत्र सवर्णसंज्ञा भवतीति
व्याख्याने

वितनमस्ति तत्संवृत्ताहृत्यानासिकात्वं वा यथा नासिकात्मात्रिः विसर्जनीयस्य ककोपमते तेनोऽस्यतासामवर्ण्यं भावेति नदोषः सवत्ति ॥
नास्यपरीक्षा च सरस्विति भावः सवर्णसंज्ञायामित्यर्थ हे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्तर्गत प्रयत्नयोः स्वत्वेनानाभिन्नस्थानानामपि प्रसं
गः आष्वेऽज्ञाकारः प्रत्याहारानाव्रत्रामद्वितः अत्र प्रत्याहारेऽजपद्दशानां षाद्वेतीत्यर्थः शकारस्य वृत्तिविवृततत्वाद्धस्यशानां सवर्ण्ये
प्रसंगश्च ततःगाठमारो वृणोतीति नोपपद्यतः ॥

…वमपेति॥ आसेपेथें तुस्नोरे शरू नास्पेनं रेशो विशेष्य मेतत्र अभिचारा भावा राम्यनं रेशम्य विशेषणा मपक्रमित्यर्थः। प्रयत्नविशेष
णामिति॥ तस्य संज्ञ व अभिचार सत्त्वा बाह्य सर्थः बाह्यप्रयत्न स्वरसाम्ये तोः आश्वं तवाग द्वैतो स्पृष्टे तव त्स्प्र् ष्टतासंवृततावि वृत
ता ख्याः॥ बाह्य त्या स्वाह्निति॥ काकलकस्याधकारूपत्वात्स्थानमवर्णास्य कर्ष्टेति सन्निवाचार्य रेशस मनेवे द्वपृष्ठरायाम्यनं रेशो वि
शेषमपि किमास्यो पारा मेपयोगं नेसंशयो हितनुल्ये प्रयत्नविशेषणामास्ये पारा ने॥ संनिरुद्यस्यानवाद्याः प्रयत्नाः ते हपिताम
वेतितेषु सन्नसम्वृषिमवृत संनासिद्धान्तवनि॥ के पुनस्ते विवारसंवारो श्वासनादो घोषवरघोषा अल्पप्राणतामहाप्राण
तेतितत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकंठाः श्वासानुप्रदानाः अघोषा श्च एके अल्पप्राणाः इतरे महाप्राणाः तृतीयचतुर्थाः
संवृतकंठाः नादानुप्रदानाः घोषवंतः एके अल्पप्राणाः अपरे महाप्राणाः यथा तृतीया स्तथा पंचमाः॥ आनुनासिक्यंच
र्मानुनासिका मेथाम धिको गुणः एवमप्यवर्णास्यस्वर्णासंज्ञा नेथा श्रोति वाच्ये स्यास्यात् स्थानमवर्णास्य सवर्णमुख स्थान
मवर्णमकारछेति। एवमपि व्यपदेशो न शक्यते। आसेपेथों तु स्नोरे शरतिं व्यपदेशि वन्नायेन व्यपदेशो भविष्यति॥ सिद्धंति
शेष्यतेरति प्रश्नः सर्वमुखेति। अवर्णनिष्यतौ सर्वमेव मुखं व्याप्रिय(?)ते। अतं नहि भिद्यते। यथा स्यासमेगुल्कन त्रु चोक्ते सवर्णासंज्ञा
तद्वृति नास्य वाह्य स्थानता। एवमपीति॥ अवर्णस्यास्येन व्यपदेशो न तास्येद्वयः॥ व्यपदेशि॥ पाभिचरेशो ह्यतिपमंग अप्रयत्नमास्या
वन्नायेनेमेव ति॥ सर्वो वस्था पुत्रमास्यमास्य व्यपदेशो व्यपदेशो न तु विशिष्टेना वस्थावर्णामात्र नहि तुल्य इति॥ ॥
इति ??मेशाख्ये पदात्मपरिच्छेदः॥

नदीति॥ अ॥ [illegible] स्पृष्टत्वादि॥ [illegible] तस्मादि॥ कारणमिति॥ [illegible] स्पृष्टतादि॥ निद्धापामूर्धोपाधमस्यानल्पादिः॥
पदेषुं प्रयत्नस्पृष्टता नकतैर्यतस्य [illegible] स्पृष्टत्वान्[illegible] समसमेततः॥ यते [illegible] सार्थमुल [illegible] पादानं तेन हदृ ये:
त्कल्पाले सवर्णसंज्ञानवति अविशेषितइति। अस्येन मुर्थः हृद्रु [illegible] प्रयत्नः तत्र स्पृष्टायाः प्रयत्नान [illegible] स्पृष्टः
रेऽभो पल्लवेति॥ अत्र पूर्वं स्पृष्टतारम्भ [illegible] नारः [illegible] निरन्त्रे [illegible] विचारा [illegible] कार [illegible] प्रयत्नो [illegible]

वेपरोष्यः॥ नहि [illegible] किंतर्हि [illegible] तत्र [illegible] स्पृष्टा [illegible] प्रयत्नं [illegible] स्येन [illegible] अनेकत्र
चेत्र समप्रयत्नः अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः कथं न हि प्रयत्नेन प्रयत्नः किंतर्हि [illegible] प्रयत्नस्य प्रयत्नः
यदि [illegible] प्रयत्नः [illegible] वर्णस्य [illegible] सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति [illegible] वर्णो वेति। अवर्णस्य [illegible] सवर्ण
संज्ञा प्राप्नोति। [illegible] वर्णो [illegible] सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति॥ [illegible] तुल्यास्य [illegible] हृस्व
[illegible] संज्ञा [illegible] सवर्णसंज्ञा [illegible] प्राप्नोति। अ [illegible] र [illegible] ॥
[illegible] प्रयत्नः [illegible] वर्णो [illegible] इति [illegible] सवर्ण [illegible] वर्णस्येति॥ [illegible] प्रयत्न [illegible]
[illegible] प्रयत्नः [illegible] इति [illegible] स्थानं [illegible] सवर्ण [illegible] अ [illegible] कार [illegible]
[illegible] सवर्णसंज्ञा [illegible]
[illegible]

९२१

कि-
३१

नन्वनार्षविधिग्रहणं स्वरूपग्रहणानान्तरतम्यादेवोच्चारणं तु स्यात्प्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा न विधीयते किं स्यादिति । [illegible] सवर्णे दीर्घ [illegible]
[illegible] इकारादीनां रेफविकारत्वाभेदाभावो नोति प्रश्नः समाधत्ते । ऋकारलृकारयोर्मिथः सवर्णत्वं वक्तव्यम् । यथा [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] इकारस्य [illegible] यो वा स्यात् । यदि तु प्रयत्नसाम्यमात्रेणैव सवर्णसंज्ञा स्यात्तदा ऋकारलृकारयोर्नैव स्यात्सवर्णसंज्ञा [illegible]

अथवा किं न प्रयत्नभेदेपि तुल्यास्यप्रयत्नं सूत्रं । प्रयत्नभेदेपि [illegible] तदेवं तुल्याः [illegible] [illegible] किंतु
[illegible] तु सवर्णसंज्ञा [illegible] सवर्णसंज्ञाया अभावेन [illegible] सवर्णसंज्ञा । यदि [illegible] सवर्ण समा
[illegible] स्यात् सवर्णसंज्ञायां [illegible] स्यात् । यदि [illegible] सवर्णसंज्ञा न विधीयते [illegible]
[illegible] ककारखकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एवं चेत् [illegible] सर्व [illegible]
[illegible] प्रयत्नभेदेपि यत्नः तदेवं [illegible] इः आस्ये प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नं [illegible] किं [illegible]
[illegible] तुल्यआस्ये प्रयत्नं [illegible] । अथवा [illegible] ततो बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः प्र
[illegible] । अथवा [illegible] ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्नो येषां ते इति ॥

८ वर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वमिति । वर्णानां प्रथमद्वितीयादयः स्थानाः शिक्षायां पठिताः [illegible] । करणानुमितं वर्णानां [illegible]
[illegible] चविकृततानां [illegible] सवर्णानां [illegible] निर्देशं [illegible] इति [illegible] प्राप्नोति । [illegible] इति [illegible]
[illegible] अनुनासिकेति [illegible] कारस्य [illegible] । तुल्य [illegible] आस्य [illegible] [illegible]
[illegible] आस्य [illegible] स्थानेषु [illegible] प्रयत्नः [illegible]

नस्येति। यत्नशोनिं सामि संबंधा शब्द। बोध्यमिति। अन्यथा वर्णानां पेक्ष पातुल्यास्य प्रयत्नेनैव सवर्णत्वेन ततराश्रयसमस्यापि कार्यं अल
मित्यत्रा रेफकारेकौ ककारौ मिद्यार्थः स्यात्। तस्माद्वचनमिति। तस्येत्यस्य मनुकरणशब्दः तस्येत्यस्य वचनमित्यर्थः सवर्णस्य च
नमिति। नचरेफौ ककारौ मिदर्थं च वचनेरेफस्यापि रेफः सवर्णौ भवतेरेव मूर्धन्यमुद्गरेवं॥ एवं वचनसामर्थ्यादिदं परिहृतमुच्यते

तस्यात्र सेतिरुपक्षरुधे क्रियपवेतनवे। पोपस्य तुल्यास्यप्रयत्नः सवर्णसंज्ञो यथा स्यात्। अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः अन्यस्य स
वर्णसंज्ञो मा भूत् तत्त्वाय चवचनेन वचनसामर्थ्यात्॥ तस्येति वचनेच अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति
वचनसामर्थ्यात्। सवर्णसंज्ञा वचनसामर्थ्यात्॥ यदि ह्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात्। सवर्णसंज्ञावचनम
नर्थकं स्यात्। संबंधिशब्दो ऽयं तुल्ये। संबंधिशब्दस्तु न लभ्यमेतत्। तद्यथा। संबंधिशब्दाः मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्य
मिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। संबंधाच्चैतद्गम्यते। या यस्य माता यश्च यस्य पितेति। एवमिहापि तुल्यास्यप
यत्नं सवर्णमित्यत्र संबंधिशब्दाच्चैतत्संबंधादेतद्गंतव्यं। यं प्रति तुल्यास्यप्रयत्नं तं प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति ॥

न्यायेन परिहर्तुमाह संबंधिशब्दो ऽयं। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् समानार्थोऽपि शब्दः संबंधिशब्दः। प्रपात्रः सवर्णशब्दः संबंधि: भा
वः यथा तुल्यापकमारात् तस्य केनचित् तुल्यापवादिनः कस्मोरराति अपितामनात् तथेहापीत्यर्थः ॥ ॥

२१। संबंधिशब्दा इति।

अकारान्तकारयोरिति॥ स्यात्कम् ऋरायुधायेति सारंभः अत्र धात्वर्थे ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानेन तेन योगेन सवर्णत्वं बोद्धव्यं [illegible]
ति॥ तत्र लृकारवचनमित्यत्र ऋकारस्य धर्मातिदेशः। तत्र लृ इति रूपसिद्धिः कृ इत्यत्र प्राप्तं एव पक्षे दीर्घो न विधीयते तत्र चलनात् लृकारस्य दीर्घो नास्ति
र्णो यो लृकार इति दीर्घ ऋकारो न विधीयते सवर्णे इति। यथा विधाय सवर्णसंज्ञाया ऋकारस्य लृ इति लृकार ऋकारयोः ऋकार इति
स्याद्दीर्घो यथा सवर्णसंज्ञा॥ तत्र इति वक्ष्यामीति॥ ऋकारस्य लृकारः सवर्णः इति तत्र सवर्णो विधीयते। ततः लृ इति ऋकारान्तरेण वा समानार्थे
र्थे तेन लृ इति रूपं च ऋ इत्यस्य द्वैत्वसंहितायां कृ होता ऋकार इति रूपं संहितायां विकल्पेन दीर्घ ऋकार इति [illegible] होता कलपरूप इति अविकल्पेन एव
॥ होतृकारो न वेद्यते होता ऋकार इति रूपं द्वयं लृकारः संहितायां संहितायां च होतृकारो होता लृकार इति ऋकारो होतॄ का

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा विधिः होता लृकारः होतृकारः किमर्थं पुनः ऋकारस्य सवर्णे दीर्घः
इति दीर्घो यथा स्यात् न तत्र किंचित्प्रयोजनम्। सवर्णे दीर्घ इति तत्र वाच्यं तेन लृ इति वाच्यं न भवति सवर्णे यथा स्यात् इह वा
न तत्र ऋकारः स ऋकार इति सवर्णे दीर्घे तत्र ऋ इति प्रत्याहार इति वक्ष्यामि ततः लृ इति लृकार रोगे लृकारो वा न भवतीति
स्यात् [illegible]। अत्र ऋकारस्य अन्तरंग ऋकारस्य दीर्घे ऋकारो भवतीत्यनेन ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वं
होतृकार इति॥ अत्र ऋकार इति॥ होतृ लृकारः ऋकारस्य लृकारस्य च ऋकार लृकार इति वक्ष्यामि अत्र ऋकारस्य स्थाने ऋकारः। प्रयोग यथा होतृकारः
होतॄकार इति॥ तत्र ऋकारः दीर्घः ऋकारलृकारयोः होतृकारः होतृकारः इति होतॄकारः होतृकारो होतॄ ऋकारः॥
१५ ऋकार ऋ इत्यनेन विधीयते सवर्णसंज्ञाया ऋ इति नाच [illegible] अत्र ऋ ल इति मात्रा इति विरहः अन्येषु लृकार
रेनपि ऋकारलृकारयोः विहितानां तासां तयोः ग्रहणार्थं मात्रा [illegible] वक्ष्यामीति। सवर्णे दीर्घसंज्ञा न विधीयते
ल ऋ लृ ह्रस्वमात्रा विधाने विधेयं ततः संहितायां द्विमात्रादि योरिर्यसंज्ञा न भवतीति तस्मात् द्विमात्रा [illegible] ऋकारः
[illegible] इत्यपि तत्र पाणिनि वाच्य वचनं लृकारवचनमिति पुनः सवर्णे

किंतु नैतिति। फंके कृ स्मिन्नमेहितायां ग्राऋकृल्लआव यश्चैकपदं पंचाध्यं तत्रो अवश्यामि मित्याशित्वय सवर्णसंज्ञा या ऋसमं च यासि वामित्यादर्श मंत्रो के
न मौनु यथा मिथ्यमित्यो च्यानेरहदृयो र्ऋकारयोरकृदृयथु ऋ ल्लादिहृतमा यकदा विदै ऋदृयथु ऋ कअ वभिकदा विदिहृत ऋदृकारः ल्ऋ का
योः कदाचिदृकारो तरतम ऋदृकारः कदाचित्ल्ऋकारो तरतमऋल्ऋकार इति सामर्थ्य मन यो: एश्चै वोः तत्र तरमि चि। अत्र (ऋ) ल्ऋ मीन थैर
परर मत्रररं मिनति। निल्ल कारा कारो ताश्रसाहारस्त्रो श्री पंतेनते त्रोऽरमस्या कारस्याताद्रुपरः ल्ऋकार स्तनपरः॥ अत्र नामि मि। त्र सर्ण
सवर्णसंज्ञा यो त्र र णहृपरह्न तत्र ऋर ल्ऋकारग्रहणौ कर्त्तव्यं भवति। ऋक्रूण्मान मि मि ति रुक्मचद्रतितानपश्चेगः मिनि स्त्रुति॥ एतेष्मा दृषंचितो
किंतु नत्र त्माप: सवर्णसंज्ञा वचनं मेव मापः दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति। अपिच ऋकारग्रहणौ ल्ऋकारग्रहणौ सति हितं भवति यथा ऋरं भव
तिऋकारः परेहृत्र पः मानत्रा थ्यः प्रमिनि हि भवति। पद्म ल्ऋकारो मानन्ल्ऋकारो इतिवा शु व्याप्तिरानेः उपकर्णी यति वा कर्णि यति
द्रुमवि मि है भवति त्र य ल्ऋकारो यति। नपो ल्ऋकारो यति यदि तर्हि ऋकारग्रहणो ल्ऋकारग्रहणो सवि हितं भवति रत्नपरः ल्ऋकारस्यो
भिरपरत्रेपा श्रेति ल्ऋकारस्य लप रत्नं च स्याभित्य ज्ञा चर्यं चक्रू यो। अत्र मेता सवर्णसंज्ञा यो वि ध्यर्थत्र देवसमाेरकृता अनार्थं भवि ष्यति।
दृढ त्रहिरे या भ्यां तो ता: समानपररर भवत्र ऋकारग्रहणो वोहितमानृणामिसेव मर्थं तद्दिताभियानेति। ऋक्रूण्मानेपश्येति। अत्र था
मेत्रा मपि सवर्णासंता पा मिहृकस्मात्तु भवति प्रऋक्रूण्मानं पश्यति बुहृगुन रार्थ्या यते ति व स्यामित्यपरत्राहृ तिमि त्युमध्य मेर्व
गैर्ल्ली रामे श्च यथा पेने ति य स्यामि वर्णकरे रा श्व वर्णग्रहणानणा। येनर रति यो मोल्ऋकारो ल्ऋकारः तदा श्रयः प्रतिषेधो भविष्यति पि
यः ऋर्त्रत्र रारेतर्त्रं तो मि यकारः मात्स्त्रमा नि मि त्रता ((प्रैवं न्याथी रथा भ्यो तानेऋकारग्रहणो न वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणो न गृह्यतेर
ध्य व धा प कृ ते न ना श्री पं ते। रहृ गुन स्यात्तु पारा नमेव। वर्णैकदेशा इति। अत्र वपति यो मोऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥
वसन्स्याया ण निवर्त्तनाता। अत्र ग्रहणाप श्रेष्ठु श्वा रेणकृ ति गराणा ना मना मीचः। ऋ दितो ल्ऋ दितो च ल्ल रेनानुबंध निर्देशात् मेरेन
यो पा दानाहनुबंधकार्येषु परस्य ग्रहणा भावात् सेकृ णा भावः॥

तृ (?) दह्य (left margin)

दिहृणा (right margin)

नाज्झलौ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञायां प्राप्तायां निषिध्यते। अत एव च निर्देशादाकारादीनामपि हलां ह
सवर्णतानिषेधः। अज्झलाविति॥ अच्हलोः सवर्णसंज्ञाभाव इति बोद्धव्यः॥ शकारप्रतिषेध इति। द्विवचनान्तस्य समासेऽपि शा
नतानां सवर्णतायाः। इकार इति। अच्त्वं हि स्वरूपेण ईकारेण ग्रहणम्। सवर्णग्रहणानीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति स्यादिति क्रिया
विरोधादेवास्त्वेवं न व्याप्रियत इति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति। यत्र निषेधोऽस्ति शकारस्य इकारेण न ग्रहणं स्यात् अनेन

नाज्झलौ। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषे
धः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल्च। कथं तावदच्। इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णा
तीत्येवमच्त्वं। हल्त्वं स्वरूपेण। तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्शतानि का
र्याणि। झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति ॥ ॥

सवर्णत्वनिषेधात् इह गुम्फनिस्वापादौ नास्ति। अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः। प्रकृत्यवापवादविषये
तिन्याघेत्रनास्ति अप्रचारस्यैवासंभवात्॥ परःशतानीति। शतात्पराणि शतादधिकानीत्यर्थः। करणे कृता बहुलमिति द्वि
हल्वचनात्समासः पारस्करादित्वात्सुडागमः सकारस्य श्चुत्वे अनचि चेति द्विर्वचनं झरो झरीति लोपाप्रसंगात्त्रिशका
रसंयोगश्रवणप्रसंगः शरोऽनचि चेत्यत्र तु निकारेण शकारो न गृह्यते। अनेन सवर्णनिषेधादित्यतः शकारस्य द्विर्वचनं

सिद्धमनन्त्वादिति॥ मत्र प्रत्याख्यानसाधारणमुक्तं। प्रयत्नभेदाद् ऋऌवोः सवर्णसंज्ञा प्राप्ता: अविशेषमाशंक्याह॥ नाज्झलाविति॥ अनयोर्मात्रान्यास॥ प्रत्न
नं न आणिकारेणाकारेणत्र। स्थितेसवर्णसंज्ञा याऽप्रसिद्धिं न सत्येऽन्यस्याहात्मन्नविति हिनश्चेद्विध्येत्यर्थः। एवं च विषयपरिहारेण तरेरि
यो सवर्णसंज्ञा प्रवर्त्तते। न त्वेतत् ऋत्विग्न्यायस्थापीतस्तेभ्यो येऽप्यरेशे संज्ञा प्रमाहार सवर्णस्तेषु नियम्येद्युपरि सवर्णस्य वेत्तेनरस्य
सिद्धमनन्त्वात्। सिद्धमेतत् कथं अनन्त्वात्॥ कथमन ओं एऌ ऐकार ओ एवर्णानो॥ ई चन्द्र ए संज्ञास्थाने विहितमकाराणां॥ ई यदि
मे चानुवर्त्तते। स्वरणां विहितं। ई यदि ति निवृत्तं। वाक्यापरिसमाप्ते वीप्सुनः सिद्धमेतत् किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति व
र्णानामुपदेशकालाः। उपदेशोत्तरकालो इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालं आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सव
र्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सवर्णग्रहणं एवं न संज्ञा। समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णसं
ग्रहणं भवति। नाचाजेकारः शाकारेण हल्त्वात्। विपर्ययेण ह्रिकारः शाकारेण हल्त्वात्। एवमीकारमकारेणान्यत्र हल्त्वात्। तत्र
कोदोषः कुमारीशेतेकुमारिहतेत्यकः सवर्णदीर्घत्वेन प्राप्तो विधिर्व दोषः। परिहरत्युक्तः सवर्णदीर्घत्वमत्र प्रत्याहारग्रहणं
यत्रोदा ... अत्र इकार ईकारेण हल्त्वात् नित्यशाकारेण हल्त्वात्॥ ॥
चाविन्यादिषु प्रवर्त्तते। नत्वेतेषु परे शादिषु न त्वादिलाभ नित्यत्वान्न सत्वं। गणनिष्पन्नामणुदित्सस्य प्रवर्त्तनादिकारणाकारस्य प्रहणा
त् सवर्णत्वे शाकारयोः सिद्धं एवमीकारोऽप्यत्रैकारेणान्यत्र। स्थितौ कारशाकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारीशेतेत्यत्र सवर्णद
र्घत्वं प्राप्तमेवावीप्सुनः इत्यतो निवार्यतेऽनयोक्तग्रहणकशास्त्रे प्रवर्त्ततेऽकवेति विध्ययविभागदर्शनाय बोधकरोतीत्यर्थे वर्तते
ति॥ इकारस्य प्रत्याहार इकलोपे इति कः सवर्णदीर्घत्वाविषयाभावादिति प्रश्नः॥

ऋतद्वेषः

अनन्त्यमेव वाक्यापरिसमाप्त्या सामान्येनानुपपन्नमेवं चेन्मन्यसे आह । अपर आह । इति । अस्मिन्पक्षे इति । कथं हि सामर्थ्ये हेतुर्विकल्पो भवति । इह तु सा
प्येवेदः । किं तु हि त्वत्र हेतुरनन्त्यवाक्यापरिसमाप्तिः ॥ ऋकारग्रहणमिकारेण ऋकारस्येतिवाक्यत्रयोर्व्याहारात् । प्रतिपत्तिविकल्पार्थं
वाऽत्राहरेत्यर्थः । ननु चेति । आतिरूढत्वमेवेदमनुपपन्नं स्यात् । स्वरूपकथनमेवेदं नैतच्चोद्यम् । नेदमेवेत्यर्थः ॥ इतर आह सामान्येनोपरि नि

अपर आह । ऋकारॢकारयोः प्रतिषेधे ऋकारप्रतिषेधोऽनन्यत्वात् ऋकारॢकारयोः प्रतिषेधे ऋकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः अपोति
२व किं कारणम् । अनन्यत्वात् । अथैव ऋकारो गृह्यते कथं नावरेणोत्कारः सवर्णग्रहणेन ऋकारमपि गृह्णातीति । एवमप्या
ह लृ च वोपदेशात् तुल्यत्वे । तत्र कोऽदोषः तत्र सवर्णलोपे दोषः तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । यतः ऋतानिकोर्यातिकरोऽनीस
वर्णे इति लोके न प्राप्नोति ॥ किं तु मेतत् । कथं अनन्यत्वात् कथमनन्यत्वे वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । उक्त्वा वाक्यापरिसमाप्तिः अस्मि
न्सत्येवमेतत्समर्थितं भवति एतच्च समर्थितं । कथं । ऋकारस्य ऋकारेण सवर्णसंज्ञाभावान्न तु मनुचौ ऋकारे
ऋतानिकार्यातिमति सवर्णे इति लोपेन प्राप्नोतीति मानयोः ॥ ननु च नेदो भवति सति लोपे हि ऋकारं आस
ति लोपे ऋकारो नास्ति नेदः आसति लोपे हि ऋकारमेव । कथं विभाषा हि द्विर्वचने एवमपि नेदः आसति लोपे क्रवि
हि ऋकारेकदा द्वित्वे ऋकारोऽसति लोपे हि ऋकारे नेदमेव कथं नेदो न स्यात् ॥ यदि नित्यो लोपः स्यात् विभाषानुसन्नोपः
लोपो लोपः स्यात् विभाषानुसन्नोपवतितमेनाति ॥ पथ्या भेदस्तथा न ॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निके
नेदमर्थः द्विर्वचनमपि विभाषा परौ । तुनासिकेन्नुनासिकोरेस मनुस्यैनानुबन्धे । निकार्यो हो ममनस्यामितनुबन्धेनात्यर्थः ॥ इति
महामहोपाध्यायकैयटपुत्रकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतु
र्थमाह्निकं ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ किमर्थमिति ईदूतोरन्यत्वात् त्रिकालनिरस्यर्थं नोपपद्यते तद्यतं उदात्तादीनामभेदकत्वात् गुणानां तद्गुणानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि
नोपपद्यते नाभिप्रेतोपि दीर्घोच्चारणात् स्यताधिकरणाद्बुद्धानां न भविष्यति कृतानां तु व्यतरेवेति ॥ अथ गुणेतत्कालानां तपरकरणेनानित्यत्वं : तपर इति व्यक्ति
पक्षे भेदकाश्च गुणा इति भावः केचादिति कृतानामग्रहणप्रसंगात् सूत्रे उदात्तेति कश्चिदनुनासिकग्रहणमप्युक्तिं तद्गुणाप्रसंगो नोच्चा[redacted]र नेन
हि दीर्घोऽनुनासिकः संभवति अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात् कृतानामिति व्यक्तिपक्षाश्रयणादस्य दोषेनत्वपेतेरत्वात् अ

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ किमर्थमीदादीनां तपरकरणं प्रगृह्यसंज्ञोच्यते तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां ग्रहणं यथा स्यात् केचित् उदात्तादय
स्तद्गुणानां प्लुतप्रयोजनमेतत् किंतर्हि तिप्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति किंकारणं अतत्कालत्वात् नहि प्लुतानां तत्कालाः अपि द्व
:प्लुतः तस्मात् सिद्धत्वात् तत्कालाएव भवंति सिद्धं प्लुतः प्रगृह्यसंधिप्रकरणं तस्य तत्र परंत्वप्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । तत्र एक
त्वात्तापकं सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यं किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं अप्लुतादप्लुत इत्येतच्च वक्तव्यं भवति ॥ ॥ १ ॥

श्रीभवानीनीशहार ॥ ॥

सिद्ध इति । प्लुतासिद्धत्वाश्रयणात्कृतनुदात्तत्वं त्रिपाद्यं प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया वृद्धिः प्रवर्तेतेत्यादि दिदस्सतिः असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभा
वार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति अप्लुतमिति असिद्धत्वे कृतः प्रकृत्येत्येव माक्षप्रयोगात्कार्यिविनाश्रयणा[redacted]द
सिद्धत्वाभावोनुमीयते सामान्येन त्रपादसंधिप्रकरणविषये सिद्धत्वे ताप्यते नन्वप्रकृतिभावएव तु यथारोहत्वेएव सोत्सर्गसापवादे च प्रकरण
मिति प्रकृतिभावविषय एवाहेतके सिद्धत्वमुच्यते किमतस्येति प्रकृतिभावएवाश्रयणात् सिद्धत्वानाश्रित्य निप्लुतः इत्येतावदेव शीयति अ
कृतादिति सिद्धिः कृतेष्वनीतिति तपरत्वादेवाप्रसंगः ॥

भा॰ कै॰

किमन्तरेति यद्योर्देशेऽनन्तरापीभावे प्रागुक्तं तत्रापि प्रकरणमध्यपतितानामुपस्थितिर्भवतीति बोध्यः कार्यकालमिति कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्यैव बाधा
न्यायानुष्ठानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः उपस्थिते हीति उपस्थितमनार्षमिति करणः अथ द्वितीयस्य प्लुतस्याप्यभावे प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः
प्रकृतिभावः स्यादिति तत्राह वक्ष्यतीति यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति तत्राश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः देवदत्तो३ अत्र देवदत्तेति परिहृतमिति ननु
व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतोऽनन्तरविधित्वान्न पुनरनपेक्षत्वात् अन्यायमाश्रयः स्वकृतिपक्षस्याश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणाद्वा प्रयत्नाधिक्याद्वा प्लुतानामभ

किमतो यद्यसिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु प्लुतं नाविधावसिद्धः तस्मात् सिद्धत्वात्तत्कालात् एव भवतीति संज्ञाविधौ चासिद्धः कथं कार्यकालं संज्ञापरिभाषं
नेकार्थं तत्र द्रष्टव्यं प्लुतप्रगृह्या अचि प्रकृत्येति उपस्थितमिदं भवतीहेदं हि वचनेन प्रगृह्यमिति किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनं प्रगृह्याश्रयः प्र
कृतिभावो यथा स्यात् मा भूदेवं प्लुतः प्रकृत्येत्येव भविष्यतीति नैवं शक्यं उपस्थितेऽदोषः स्यात् अप्लुतवदुपस्थिते इति वक्ष्यति आचार्यः नैव
वर्णं प्लुतकार्यं प्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽन्येन विहितत्वादिति तस्मात् प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृति
भावो यथा स्यात् परिहृतं दीर्घाणामनपवादः प्रगृह्यसंज्ञोच्यते एवमप्येकादेशेऽबेकः सवर्णेन दीर्घः प्राप्नोति ईकारो ईकारे न प्राप्नोति किं कारणं
अनणत्वात् परिहृतं दीर्घाणामनपवादः प्रगृह्यसंज्ञोच्यते नैवं शक्यं इहापि प्रसज्येत अग्नी३ इति अग्नीइति तत्र कारी दीर्घाणामेवानपवादः
प्लुतसंज्ञा वक्तव्या दीर्घाणां यथा प्लुतानां न प्राप्नोति ॥ ॥

विष्यति प्लुतानां तत्प्रवर्तिष्यते सवर्णदीर्घ इति अयं भावः अप्रकृतिपक्षे प्रगृह्याणां प्लुतानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिदिति यत्किंचिदेतत्
वं प्लुतस्य निकृष्टानां न स्यात् प्रयत्नाभेदेन गाम्भीर्यापेक्षकेन तच्छब्दस्यानपवादे भवतीत्याकृतिपक्षे विवक्षितेऽवर्णे दीर्घ एव क्रियते तथा वर्णस्य दीर्घेऽपि
इकौ नस्यातो परिहृतमिति प्लुतसाहचर्यादेकारेऽपि प्लुतस्य नाविधीयत इति सिद्धत्वानामिति यत्र वचनेन तत्र प्लुतनिर्देशः एतावताऽपि पक्षे प्लुतानाम
व्याभावात् तत्र कालोऽनोग्रहणमिति ध्यातव्यम् ॥

-स्थानिवद्भावसूत्रम्-

अनभावी तिकृतेभावी स्यमकृतभावी तानीपकृतः तस्यैव प्रकृतिभाक् ननु कृतस्यासिद्धत्वात् कृतप्रवर्तेश कथं लभते निषरोधः कृतो ग्रस्यभावी निदुत्थाद्
स्यन्नमेतत् नेवतत्कृतस्यासिद्धत्वं अन्यथा कृतो सिद्धस्य यमपि व्यवहारो न स्यात् कार्यकालपक्षमाश्रित्याह एवमपीति तत्र स्थानी इत्यत्रापि शास्त्रे नृत्वा
सिकप्रतिषेधे क्रियमाणे कृतस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावादनुनासिकः स्यात् तथोद्देशपक्षे स्थाने णत्वादिः कथं पुनर्यपसौ यावता कार्यार्थं त्वात्ता संज्ञापरिभा
षपकार्यकाले तैरन्याख्यानेषरोधः यदा तु द्विरुपयोजनविषयेषु योजनमात्रमभिसंधाय प्रविष्यति किंचिद्रनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषेव
एवं तर्हि कित्व एतेन यत्नेन यन्ति इत्युक्तः स्वरसंधिविधिं तिस्थानि इत्युक्तः तस्यासिद्धत्वात् नेत्वकालाः एव भवतीति कथं प्रत्यापक नुक्तं प्रतुत उप ज्ञा
ज्ञवीति तुम्भावी प्रकृत्येवमेतद्विज्ञायते कथं पतन्त्यो जनमुक्तं क्रियते तव्यानग्य अनुनासिकस्वरानि एवमपि चत्विद्देशपक्षकार्यतस्य तस्य
नवाप्नोति अथापि प्रत्यापातुना सिकरति एवं तर्हि किंनएतेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषं अत्र चालावुसिद्धः
तस्यासिद्धत्वान् कालाः एवमभवति कथं पुनरिद्रं विज्ञायते इदारंपोप द्विवचनमिति अयोद्धो सिद्धराधनेप द्विवचनमिति कश्चात्र विशेषः इदारपोद्वि
वनेप्रत्ययाद्दिति द्वेरं स्यत्विधिः इदारपोद्विवचनेत्प्रपत्ययात्तिवेरंतस्य प्रपत्यसंज्ञो विधेया पर्वतेर इति पचे श्वेरीतिवचनाद्रविष्यति अस्मिन्विव
नेप्रयोजनं किं एवेदं इति माप्नेः इति ॥
गीयते तरासुंमवस्पेवायंवसोऽप्यथाकृतमपाद्विप्रतिपत्तये प्रपः महत्वात्कार्यपर्यालोचनेन प्रत्तप्रतिपत्तये स्मत् कार्यकालपक्षः कथं पुनरीति इदारपोपद्वि
संहितेनसाद्विशेषणीनु द्विवचनेनदाद्विवचनो तत्र मीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवदादीनां सत्तया भाव्यं अथ द्विवचने संज्ञितन्त्र विशेषणं
मीदास्य स्थानेऽनिष्टं नविधिरप्रधानेन प्रधानस्य मीदादेर्द्विवचनमिति पक्षः तत्रोभयोरपि विविक्षया दोषवर्धनात्सर्व पचेतेरनीति एकाराद्वि
त्वेनेनभवतित्यपि तन्नस्यतः वचनादित्ति द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिव्यनरस्यर्थः अथातीति प्रत्ययेसमवतिगौणस्य ग्रहणामन्याय्यमित्य
र्थः पचेद्रति अत्रादिस्या द्विवद्वावादेकारो द्विवचने ॥

सो-

गी के: वृ ह्रतीयः

एकस्येति । समासापेक्षस्येत्यर्थः । ईदूतोः केवलयोरेव संभवतीति वचनसामर्थ्यात्तयोः सिध्यति एकारान्तस्य द्विवचनस्य पूर्वपदत्वे तु ह्रस्वादेशे संभवात्तदर्थं वचनमिति ध्य
नीतिदोषः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यन्तस्य लुप्तस्य प्रत्ययलक्षणेन सिद्धिरिति दोषाप्रत्यासः । अथवेति । प्रत्ययग्रहणाद्यस्मादित्युक्ते द्विवचनेनान्तस्य विधिः पश्चाद्द्विवचनान्त
मीदादिभिर्विशेष्यत इत्यर्थे पक्षो भवति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः स्यादिति । तं परमित्यत्रोन्नग्रहणेनानुत्ता
पितइतिकथमेतत्य सोपपत्तिः । सत्यं यत्तु यथेव सप्तमीसप्तम्यर्थे पदमिति तत्राख्यकार इति नेतर एवं चोपपादोपात्तेरोमं पक्षे निराकर्तुमाह तु कि प्रतिषेध
इति । दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽन्नोक्तः कुमार्योरगारमिति । कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासः । यावता रज्ञो संख्या विशेषण

ईदूतौ सप्तम्यर्थे

स्यात्तद्धीदाद्यन्तं द्विवचनमिति ईदाद्यन्तमिति वेरेकस्य विधिः ईदाद्यन्तमिति विरेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया । एवं दूरतिमालेरतिनदाद्यन्तत्वात नवाप्यप्र
दोषः किंकारणं स्याद्यन्तत्वात् स्याद्यन्तत्वे कस्मिन्कार्ये भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यतित्यथवा एवं पुनरपि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति ईदाद्य
न्तं द्विवचनान्तमिति वेत्तत्र किं प्रतिषेधः ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेत्तत्र किं प्रतिषेधो वक्तव्यः कुमार्योरगारं कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमिति ईदाद्यन्तस्य
ते द्विवचनान्तत्वं भवति प्रत्ययलक्षणेन तस्मात्सप्तम्यर्थग्रहणं तत्र कर्तव्यं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य परमार्थमेव समासार्थं तस्यार्थग्रहणं करोति । एतदाह
यत्पदार्थः नप्रगृह्यसंज्ञा यो प्रत्ययलक्षणं भवतीति तत्र हि सप्तम्यर्थग्रहणं कर्तव्यं नैकर्तव्यं ईदादिभिर्द्विवचनं विशेष्यते विभ्यामः ईदादिवि
विशिष्टं नचद्विवचनेनान्तं नविधिर्भविष्यति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमिदाद्यन्तमिति
गम्यते नैवदोषः यथा तावत्कुमार्योरगारे वध्वोरगारे वेतत्समस्य विशेषोऽयं स्येत्यत्र हि
सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन हि स्यादयं स्यनेनेति दोषो प्रत्यासः । तत्रप्यन्ति । ईदूतौ सप्तम्यर्थे च तद्विधौ सति प्रत्ययलक्षणेन तो मे गौरीस्व पिब्वितरस्या
ग द्विपुनिद्धा याप्रगृह्यसंज्ञापामर्थ्यग्रहणं ज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तत्र हीति । स्याद्यन्तं ज्ञायते नाप्रत्ययप्राप्तत्वं तीयप्रथमः पारि
गृहीतः । तत्र दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यं भवतीति सप्तम्यर्थग्रहणं भवतीत्यर्थः । ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमि
य त्यत्र संज्ञा नस्याद्वदेते द्विवचने किं तर्हि अंतिमस्य कौमारे तदन्तमिति द्विवचनान्ते ईदाद्यन्तमिति । ईदादिभिः सोऽस्यानन्तरपदस्य नेपधाभावाद्दीर्घ

शुक्लः मामिति शुक्लशब्दाद्दिक्सङ्ख्येति समासे ... शीभावः ... [illegible]
[illegible] द्विवचनं ... [illegible] ... द्विवचनमिति ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... शीभावस्तु ... [illegible]

एवमग्नेः ... [illegible] ... शीभावः ... [illegible]
[illegible] ... शीभावः ... [illegible]
प्र [illegible] ... भवति । शीभावो ... [illegible] ... शीभावः । शीभावे ... [illegible]
ले [illegible] ... विधिप्रतिषेधार्थमिति । [illegible]
[illegible] ... विधिः ... [illegible] ... ॥ ॥

[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... [illegible]
[illegible] ... विकल्प्यते ॥ ॥

भा॰ कौ॰ चोदनोपमात्र वाक्यगृह्यमेति। अस्मिन्नसत्यन्यापरस्मर्थः अतस्य वैदिकशब्दान्यतत्वएव शास्त्रस्यासिद्धत्वासुग्रहाविनरूपणमेवकार्यं प्रश्नोत्तिनादेशजन्यताविलयपादिवसंगः
दे॰ अ॰ गी अन्नीश्चानन्तरत्वेपादेकः वाक्येनिश्चयत्स्यान्तरत्वाद्वेदेः अनीष्वेवत्वतत्कारवेक्षः ननुचेदिहपराष्ट्रमन्त्राहरिहंगनुसारपौः। तदेवमीन्वादिवसिद्धादानिश्चर्दानाद्वेकल्पये,
वेद्यासिद्धमिति दैन्यादीनामसिद्धत्वप्यानेनपरोक्षयानानन्तरंचनिवहिंगपीभाष्याप्रतिषेधान्तः ननुचेति पक्षोदेशप्रदतेवासुपासिद्धत्वंभविष्यतीत्यर्थः कार्यकालत्
पत्तमर्थमाह वचनार्थोहीति वचनस्यचपोत्स्मनित्यर्थः नैकमिति अनेककार्यसिद्ध्यर्थमंतास्वेनैकेनयपुनतरस्मर्थः अन्यनुपत्स्वेनैकेनापिवपुनाते पुरुहारी

अत्रोपमात्र वाक्यगृह्यमंतापांतस्यासिद्धत्वादपावेकारेषेधप्रतिषेधःपात्रगृह्यमंतापांतस्यर्दंतस्यअतस्यचासिद्धत्वादथावेकारेषाभ्यात्पुर्वमिते
धांप्रतिषेधोवक्रायः अर्थीश्ववचश्चर्मात्र्यामतेचमनुञ्च अग्नृह्यामाते वचश्चगृह्यमंतावचनतामर्थादिपारपोनभवि ष्यंतितिवचनार्थोहिसिद्धेनेदं
वचनात्सुप्यंश्रुमितात्यदेतस्यवचनेषयोतनोंकिंपसिद्धेचगृह्यमंताकार्यंतरर्थमेतत्स्यातश्चत्तौचगृह्यस्यात्वनामिकरर्णमिन्कंचपोतनेयो
गांभेवयोतपर्वनिषद्येतावत्स्यपोतनेस्यातेषांपंचवृपाररत्नोचगृह्यस्यात्पुनामिकोरसोवेत्रिविधप्रतिषेधाहात्रवचनावगृह्यमंताकिंपनांअपादयोवार
तिवगृह्यमंतामविष्यामिविधिप्रतिषेधेनेवपुनोविधिप्रतिषेधःविधिप्रतिषेधपरिमिस्मृचाते एवौवगृह्यमंतापोण्पारवः ११ पगृरामंतातीम्यते
यद्विपर्ययरूतोपवति एवंनाहिंपिदिवगृह्यमंताकांक्षापेकांतेसतापीभावमनाकांक्षेनचोपनिष्ठेनेदृष्टयंचगृह्यःप्रकृतेस्वपाठित्वमिदंभव

स्यादि नोवेवापत्तिमिति नचनवेदहेतुहयंकर्मांयपादिरित्तिवा।पस्मादृगोवमानेतुनासिकोविधीपने एवंगावगतकोवानयगृहरणमिति अत्रोवापुके अनुकाप्यांरल्पारावतुना
१ सिकस्याचमंगवतुनरेरंकांपेकानेदिसंतापीभावेचकांणोत्कर्षणविधीयमानाचगृह्यसंतानवचैवगृह्यकार्यत्वांचपतीत्यसिद्धत्वेवाधियन्तरस्मर्थः विधिप्रतिषेधाहेति
अपावेकारेशप्रतिषेधानावक्रमणं विधिप्रतिषेधाहाचगृह्यमंतेनिविकल्पार्थविशारदः नैकंपोनिमितादिल्कपीहाग्नेभाष्यकोणीक्तोनवानिकिकोणीनिवनरपेच्छो स्म॰
दिकल्पे नेत्यपुनरुक्तिरवसिद्धपरत्निभावःकाथ्यतरतिन्यापमिथ्यतरस्मर्थःइत्तरत्नगृहीतामिथ्यापचाह एवंविपर्यासमरुति अभिप्रायपकाशपितुमाहवचनंदीति॥ ॥ २२

हिकारपाठो योगो [illegible] विभक्तिप्रतिषेधः [illegible] भवतीति [illegible] प्रतिषेधः [illegible] हिकारपाठो योगो [illegible]
[illegible] हिकारपाठो योगो विभक्तिप्रतिषेधः [illegible] हिकारपाठो योगो [illegible] भवति [illegible]
[illegible] सिद्धत्वमिति [illegible]
[illegible] विभक्तिप्रतिषेधः [illegible] विभक्तिप्रतिषेधः

[illegible] विभक्तिप्रतिषेधः [illegible] हिकारपाठो योगो विभक्तिप्रतिषेधः [illegible]
[illegible] भवति [illegible] सिद्धत्वं [illegible] भवति [illegible]
[illegible] एवमप्युक्तः [illegible] विभक्तिप्रतिषेधो भवति [illegible]
[illegible] सिद्धं भविष्यति [illegible] सिद्धो भवति [illegible]
[illegible] सिद्धत्वं [illegible] सिद्धं भवति
एवमिहाप्याप्यावसिद्धं भविष्यति ॥

[illegible] भवति [illegible]
[illegible] सिद्धत्वमवाप्ति
[illegible] भवति ॥

पा॰ टि॰ अथवेति यथोद्देशपक्षाश्रयेणेति तदुच्यते कार्यकालपक्षमाश्रित्याह अथवेति अरस्तुरिति संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठी अरसः संबंधिनिर्दिदेशोऽस्मि [illegible]वीति अरसंज्ञा अरस्थाने [illegible] अ
[illegible] इति [illegible] परस्मिन् [illegible] अरसस्य [illegible] इति [illegible] अरसस्य
[illegible] इति [illegible] इति [illegible] निभावः [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] अथवेति [illegible] इति [illegible]

अथवा [illegible] इति [illegible] इति अरसः अरसः [illegible] मात्रप
[illegible] इति [illegible] भागः एकोपन [illegible] यथा [illegible]
[illegible] इति [illegible] नैव परोऽनः
एवम् [illegible] इति द्विवचनमिति निवर्तते यदि द्विवचनमिति निवर्तते [illegible] इति एवं तर्हि [illegible] इति निवृत्तं [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] भवति [illegible] इति [illegible] विशेषणत्वात् [illegible] दोषः किं कारणं [illegible]
त्वात् [illegible] इति ॥

[illegible] इति [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] इत्यर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति [illegible] अर्थः [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति [illegible] एम॰
[illegible] इति [illegible] इति [illegible] ११
[illegible] विशेषणत्वादित्यभिप्रायः ॥

भो॰ हृत्कस्मादिति अत्र हि शब्दस्य भेदो शेरति न तं बुद्ध्योऽनु मेरन्न चतुर्णाम् भवेयमिति प्रश्नः शेऽर्थवद्ग्रहणादिति सिद्धं तत्र स्यैवेत्यंतांगव्याद दे
पत्वारस्माधाराणत्वाद्रूपसिद्धिः विहेतु वचरर्थस्यास्यंशीकरणार्थं वचग्रहणं हृते वच वशेरहेः नर्थकः समस्येकवचने नार्थवत् तयोः समुदायः र्थीनुराधो
दुर्भावादनर्थकः अवयवी नित्य बहिरंग न धी पदसमस्येकवचन पोऽर्थवतोः समुदायोः र्थवानेव वचपद धर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः हृद्गोति अ

भा॰ रह कस्मान्न भवति काण्डे कुड्ये वंशे इति शेऽर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहणं नचैषोऽर्थवान् एवमपि हरिशेवश्रु
शेरन्न प्राप्नोति एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति अथवा पुनरस्त्वर्थवद्ग्रहणे नानर्थक
स्येति कथं हरिशेवश्रुशेरिति एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् अपरस्तद्धितार्थेन समुदायोऽनर्थकः

तिपदोक्ते हि कृदिति प्रतिपत्तिर्भवति लाक्षणिके तु लक्षणानुसंधानद्वारेण बहिरंगेति न तस्य ग्रहणं अथवेति अर्थवत्समुदायस्यापि कस्यचिदानर्थ
क्यं पश्यार शेरादिस्मादिवाक्यस्यापदार्थानां परस्परमन्वयाभावात् इहापि हरिशेषु वाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनेऽप्युक्तासमानरा
श्रयमात्रप्रतिपादनेनार्थेनान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यं ॥

निपात एकाजनाङ् निपात इति किमर्थमिति निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात्तस्यैव संज्ञा केवलस्य [redacted] प्रयोगाभावात् अन्यस्यार्थवत्त्वात् किन्तत् प्रत्याहारस्य नायाय नियमाभावात्तस्य च एकाजिति प्रत्यय इति कोऽयं प्रयोजनं प्रत्याहारार्थत्वमिति भावः निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते प्रयोजनकत्वादिति सामर्थ्यमेव निपातस्य प्रयो· स्यूतनेऽर्हः अच् अप्राप्तस्याग्रहणेन विप्रकृष्टग्रहणं एकाजिति किमर्थमिति एकग्रहणसामर्थ्याद्वहूनां द्विप्रत्येन तत्स्वरूपेऽर्थे येन निश्चितं निर्णीतं

निपात एकाजनाङ् निपात इति किमर्थं चकारानन्तरग्रहणं एकाजिति किमर्थं येऽर्थे स्वरूपेऽर्थे तत्त्वं एकाजित्यपृच्यमानेऽप्यविशेषोऽसि एषोऽपि द्वैकाच् एकाजिति नायं बहुव्रीहिः एकोऽच् यस्मिन्नेकाच् एकाजिति किं तर्हि अनुकर्षोऽयं समानाधिकरणः एकः अच् एकाजिति यदि तस्य कर्षोऽयं समानाधिकरणः नार्थ एकग्रहणेन इहकस्मात्तस्य विशेषेऽर्थस्वरूपेऽर्थे तत्त्वं अनेकपौनिपातस्येवर्णितार्थे किं तत्कर्मेत्येत द्विककायमन्तर्मात्रांतस्येत्यन्यग्रहणसामर्थ्यात् यदि हि स्यात्तस्य स्वस्यात् अन्यग्रहणमनर्थकं स्यात् यदि तस्य अन्यग्रहणस्य प्रयोजनं किं च तेन स्यात् प्रत्याहारग्रहणं तस्य प्रयोजनं नैवदोषोऽनयोरनं ॥

निपात अनुकर्षोऽयमिति चेत् तं गत्वा द्विपरार्थत्वात्प्राधान्याच्चेति भावः नैव दोषः इति ननु उऐ हीति निहनं तस्य बहुनिपाताद्यानन्तरस्यात् नैव दोषः प्रत्याहारार्थतां पर्यन्तस्य सिद्धत्वात् स्वकार्यस्य चकार्यान्तरात्प्रसंगात् अकारेण स्वप्रत्याहारसिद्धं ॥ एक॰ २५

वीति चेत्काशिदस्याः वग्रहणस्य पदत्वस्यान्नान्तं ग्रहणेनेदंतंनिरस्यतेद्विपर्पंचककनवतीमितिविशेषाभावात्स्यात् पाठार्थमाप्याहनंसहिते शेषदीभावाद्विनेत्रौ
कालेवीति नित्यकालाप्यत्र एकत्वोदेशुक्तंतत्रतदविदेककालकं वारुपके नाप्यरूपावीति भावत्वेनग्रहणकालानि निरचोंतत्रा तत्रियानीति च
दृशिका ग्रहतंस्यग्रहणमसीतितरंतवद्विमात्र दीक्षनवीति सूक्ष्मतयोः वार्थप्रभिसिद्धीति पक्षितहितिनेनतरंतविद्विनिक्तिपतेस्त्रान्तस्यासावन्नाद्यतनवत्ती
भावाकर्थपदवत्तैं नैद्यदोषः वांग्रहणस्यापवधानापवतं विधिः पद्यमंतंविधीयते पचानुवृत्तिग्रहणीस्थाने चाथवालिंगादस्यग्रहणंनियामेनविशेषस्यादि

एवमपिकुतत्वनद्वयोः परिभाषयोः वारकाशयोः अवच्छिन्नयोरग्रहणंतववेकस्मिन्येनविधिस्तदन्तं तस्येतिचदयमिहपरिभाषाभविष्यतित्य
ग्रहणंतववेकस्मिन्निति इयंचनभविष्यतियेनविधिस्तदंतस्येति व्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिहपरिभाषाभविष्यतित्यग्रहणंतववेकस्मिन्निति
येनभवतियेनविधिस्तदंतस्येति परपक्षनाहि. विषमिवेधुतानि एवंतर्हिसिद्धेपरस्परग्रहणेक्रियमाणेएकग्रहणंकरोतिनैतज्ज्ञापयत्याचार्यः तत्र
:क्षुमकरणंग्रहणेनातिग्रहणंभवतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अंतेर्गहणस्यग्रहणस्यज्ञानिवायकत्वात्सिद्धमिति परुक्तंनदुपपन्नंभवति ॥ ॥

विशेषणत्वात्तदन्तविधेरभावादिति शब्दाविशेषात्स्वरूपविधिरूपकत्वसंबंधात्तदंतपरिभाषाभविष्यतीति एवंतर्हीति पंचाद्यविधीयमानत्वात्प्रत्ययानंतरितेनेच
णत्वात्प्रत्ययानेनैति वृत्तंज्यापविरहायां सिद्धप्योकग्रहणमसत्तोनिर्देशकस्यार्थं स्वरूपग्रहणाभावकापनितामार्थं ग्रहणंज्ञापनफलं
मे पदने किंपुनः स्यादुपद्याद्यनुग्रहपस्यग्रहणंस्यात् उच्यते इह चरदज्ययेहीतिप्रहरामध्येकासंज्ञास्यात्रापवाद्यतंपिकाशिद्धैवनवतिसंसे
नवकृमिभावाद्यदेशोनस्यात् एईपोक्तस्यसंधिः स्यात्तत्रचनुरापपरिग्रहणेधात्वविधानमनुग्रहार्थःस्यात् एकमिपातस्यानुग्रहस्याभावा
समुदाय॰ चात ॥

श्री॰कै॰ ७४

चनाद्रि॰ तिक्रिमर्थं विशि॰ इति॰ नैगम्याद्योर्द्विष्पविभागवर्णनात्पद्य॰ इहकस्मादिति चक्रंधनिश्चयोविशेषावीतानात्पद्य॰ चर्थेवचाद्विशेषावसापरम्मत्वां॰ धारेथ॰ प्युत्प्लग्नमिति॰ चाद्रीपार्थनिवेधक्रियापायोगेषाम॰ एतं॰ चाद्रिमुत्रिद्रि॰ मधाने चाख्यापत्तानिश्चितिप्याधिमनामविधौरि॰ निर्दिष्ट॰ चाउरकोनान च॰ कोनान॰ चाद्युद्रिहचान॰ चाद्विकुचादिति॰ विनाने नैमिपर्यता॥ सहने नैस्मिविधि॰ पूर्वकवनम्मवाक्यार्थस्याम चानुचोनन्याचात्र॰ प्रयुज्यते॰ चाएवंतुमन्यसे नै

[illegible]

चनाद्रि॰ तिक्रिमर्थंन्याउरकोनान॰ चोरकोनान॰ इतकस्मान्नभवतिन्याएवंतुमन्यसेन्याएवंकिं नद्रिति॰ सानुबंधकस्येदमाकारस्य हलंन्तनवबंधकस्याचाकारः कृपुनरयंसानुबंधकः कृपुनरयंनिरनुबंधकः ईश्वरर्थेक्रियापायोगेमर्यादाभिविधौचपञ्चमीन्तद्रि॰ नोवि
ग्राह्यकस्माणपोद्रि॰ न

वंपूर्वममंस्थाः संपतिमन्यसरत्ताकस्यारंभसूत्रेनायमाकारस्संपरे॥ तथास्थनैः॰ वचआकारःप्रयुज्यतेततःस्मृतोपीनिर्दिश्यते॥ आए
बंधकस्तदिति॥ ॥

[illegible]

तृ॰ ११

वेत्तं निपातसमाहारोपमिति अनर्थकानामपि निपातानां कर्मप्रवचनीयत्वादीनां दर्शनार्थमेवाभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तं एवं तदीति च
रिपुतत्थापाणादितिभावः औधुयातमिति आउरित्यत्रातवद्भावादुवर्णयमाप्तिः निपातनिषेधः प्राप्नोतिः पर्युदासेत्वनदोषः तत्र अस्योकारस्याकः कुमहृग
सहैकादेशश्चाद्भिवद्भावादुकारग्रहणे दपगृह्यसंज्ञा तस्याश्च प्रयोजनं कचिदुपलब्धा यामो आयात मितिपाठेत्र कृतिमावः अरेभव
०नेग धनत्र इतिसध्यति०

औत किमुदाहरणं आहोइ तिउताहोइति नेतरस्मि प्रयोजनं निपातसमाहारोयम आह उ आहोइति उत आह उताहो इति तत्र निपा
तएकाजनाऽि त्यवसिद्धं एवं तर्ह्यैकनिपातारंभे अथवा प्रतिषिद्धार्थोयमारंभः औधुयातमह तः औधुयाते रहतीशकां अचि
त्सख्यायंसख्या वक्तव्यो औतश्चिप्रतिषेधः औदंतोनिपातस्य चाचुतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अन्तः अदः अभवत अदो भवततिरोभ
वत नवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेनम प्रियव्यति ॥

विर्ति चेत तेनात्र निपातत्वं कृयादिश्चीत्यत्र निपाताधिकारात प्रतिषिद्धार्थत्वादस्यकथमत्र प्राप्तिरितिचेदुभयार्थत्वाददोषः तथा चोदंतनिपातस्य
प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमानाप्रतिषेधाभावादृशभवतित्यत्रापिभवति औधुयातमि अत्रापिपरत्वाद नाङ्गि निपातनिषेधंवाधनरतिप्रतिषिद्धार्थत्वम
पिस्यादिति कोविशेषः औकारस्य प्रतिपदोक्तस्यग्रहणमित्युक्तं ॥ ॥ श्रीरामनीशहार ॥ ॥ ५ ॥

एवमपीति ओंकारस्यान्तपतितत्वे केवलमविगोमे सैरितिमा सप्तद्वारणात यस्य द्विमासा दुवाराणां नामिस्याद्गुणः त्यादि साधारण्यलक्षणेन यद्गुणं तं निव्याख्येतत्वा
सणिकमुच्यते एवं तर्हीति गुणारम्भतो गौणः यथा गोशब्दस्य वाहीके निमित्तोऽर्थो वाहीकः मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः तत्र स्वरूपमित्यत्र रूपग्रहणे
नार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वात् शब्दवतः कार्येण भवितव्यं स चार्थः प्राधान्यान्मुख्य एव गृह्यते गौणोऽस्यार्थः शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण वर्तते
अनियतत्वेऽगौणार्थः तस्माल्लौकिको यं न्यायो गौणमुख्ययोरिति गौणे भवेदित्यत्र नाशङ्कि विधर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणात्वमर्थस्य गोभवति सं
त्रैवरनोपकृतेः कर्तव्य संधी भवेतिव्यासगणेति बहुवचनदर्शनात् प्रकृतो वा गोत्वमारोपितं न मुख्यमिति वगरस्यत्वाभावः शब्दाश्रये चेति सा

एवमपि स्त्रगौर्गौः समपद्यत गौर्भवत् अत्र प्राप्नोति एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः इति तद्यथा गौरनुबन्ध्यो ऽजोऽग्नीषोमीय इति
नवाहीकोऽनुबध्यते कथं तर्हि वाहीके स्यात् भवतः गोस्त्विति [redacted] गामानयेति अर्थाश्रय एतदेवं भवति यद्विशब्दाश्रये तावत्र
त्रेतद्भवति शब्दाश्रये च रः स्यात्वे ॥

श्रेय तावत्यातिपदिकाद्विभक्त्यावृत्पत्त्यापांकार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसंनिधानात् गौणत्वं प्रतीयते तस्य वस्त्वार्थस्य मुख्यस्यपदेशेनालिङ्गौणोपेक्षया
संबंधिशब्दत्वात मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावे [redacted] भावात् शब्दाश्रये च रुक्कं न तत्रार्थोऽनापेक्ष्यते तत्र यथा यद्वेत ल्लागमाद्भवेनेति गुणा
भ्यपोऽश्रितः क्रियासंबंधः वोक्ताद्यापानुन्यामात्र स्यान्तस्योरणा एवं गौवाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबंधापेक्ष्या विभक्त्युत्पत्त्यापांकर्त्तव्या
पानुन्यायात्मामानाधिकरण्याद्गौणार्थवाद्भवति भवतीति परकार्यं तावत्यायेन प्रातिपदिककार्यं विरुक्तं शब्दाश्रये चेति ॥ ॥ एम॰ ५९

तत्र ऊँ इति कस्मादिति निपात[illegible] समासे प्रस्तावात्स्वरः प्रत्ययमिति एकादेशे कृते स्थानिवद्भावात्संज्ञासिद्धिः इत्यत्र प्रत्ययलक्षणं उ इति चिति ऊँ इति तदेकयोगेन
नसिध्यति एकयोगे हि सूत्र इति निपातस्य शेषेण प्रकृतत्वाल्लभ्यते नच प्रत्यये तथा प्रकृतिनिपातस्य कामनादि निनिर्दिष्टं वाक्यमभवति शाकल्यस्य स्वरस्याचारे शेषविक
ल्पितेकस्वरूपे स्यात उ इति ऊँ इत्यन्यतरस्यामिति एवमाह उञ इति योगविभाग इति उञ इत्यत्र शाकल्यस्येत्यादि प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्य
मतेन विधीयते नान्येषामिति निरुपपदेन अनुसंधानद्वारेण विभाषा संपद्यते उ इति विती इति ऊँ इत्यत्र पर्यायेण शाकल्यस्येति नादेशस्य तेनतदा प्रगृह्यस्य

उञः ऊँ इत्येकस्मात्सूत्रभवति स्थाने इति उञो ऊँ इति उञ्यत्र न ह्योज उपस्थानः उञोयमन्येन सहैकादेशः उञ्ग्रहणेन गृह्यते स्थानी एव
इति र्दुवयति नोञ एकादेशउञ्ग्रहणेन गृह्यत इति प्रत्ययो निपातस्य निपातस्य पृथगेव संज्ञा स्यात्सि नेत इति ज्ञापके उञ्ग्रहणे नेति [illegible]
ग्रीयमाणे मर इति दोषः कल्प्य स्यात् यद्यनेकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्येत नतु ज्ञातुं [illegible] उ इत्यस्य प्रगृह्यत्वाभावात् तन्मात्रस्य प्रगृह्यत्वाभावात् [illegible] उञो
वेति वक्तव्यं स्यात् एवं तर्हि केनचित् निपातस्य इति स्पष्टार्थ उ कारो विशिष्यते एको ऽननुबंधकः अपरः सानुबंधकः तस्येदं एकादेशः उञ इति योगविभा
गः उञ इति योगविभागः कर्तव्यः उञः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति इति विति ततः ऊँ उञः ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाक
ल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति किमर्थं योगविभागः शाकल्यस्य शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा
यथा स्यात् ऊँ इति उ इति अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ अत्र द्वितीयोऽनुबंधकः

ओ निपातमुदेशः स्यात् ननु च विति ऊँ इत्येतेनैव स्यात्तत्र शाकल्यग्रहणानुवृत्त्या अन्वादेशे हि विकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यंति अथवा शाकल्यस्येति शा
कल्यग्रहणं तेन विकल्पार्थं ग्रहणं न भवति पारस्य इति एतदेव व्याचष्टे शाकल्यस्येति भाष्यमिति विषयस्य संज्ञा इत्युक्तं तत्र येषामपि वर्णानां तेषु प्रकृतस्य एतत्
निर्देशात् देशविषयग्रहणस्य शब्दरूपस्य निपाताभिधेयः तथापि दोषाय इति यदि निर्देशात्वेपरार्थकः संपद्यते ॥ ॥ १७ ॥
[illegible]
[illegible]

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। ईदूतौ सप्तमी त्येवेति। सप्तमी वरत्वी त्यादीदूदंतं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येव प्रत्ययलक्षणेन तु मामकीपामपि सप्तम्यां सोमो गौरी
अधिश्रित इत्यादौ न भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रकृत्यान्तर इति। तदन्तविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधि प्रतिषेधात् सप्तम्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनी त्वादसत्याद्य
कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणस्य संभवात् गौरी त्रायप्रसंगादर्थग्रहणं कृतं। अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता
संज्ञेयं भवति न प्रत्ययमत्र वर्णनिमि[illegible]त्तेति लोपेपि सिध्यति। पूर्वसवर्ण इति। सति च पूर्वसवर्णे एकारे ऐचोवादि च द्वा[illegible]पादवतीकारः सप्तमीति सिद्धा सं

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। ईदूतौ सप्तमी त्येव सिद्धे। अर्थग्रहणेन लुप्तेर्थे ग्रहणाद्भवेत्। लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञां नाप्नोतीति कृ सोमो गौरी अ
धिश्रितः इष्यते चात्र। विभक्तिरिति तत्प्रत्ययलक्षणेन न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणं। नात्र सप्तमी श्रूयते। किं तर्हि पूर्वसवर्णोत्र भवति पूर्वस
वर्णे सवर्णो लावान्तमभावः प्रसज्यते यदि पूर्वसवर्णस्यादेशस्थानिवत्त्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति न चालिं सप्तमी ईदूतौ।
तत्र वचनाद्भविष्यति वचनात्प्रत्ययदीर्घत्वे नेह वचनाल्लब्धं आलिंस्यादेतत्स्य वचने प्रयोजनं किं यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते दृतिं न ... कंस
रसीनामिति सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति सोमो गौरी। अधिश्रित इति। तत्रापि तत्सोपथ इति तत्रापि सिद्धं हंकथं पद्दिसरसी शब्दस्य व
त्तिः अपि च लोके सरसी शब्दस्य वृत्तिः कथं दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते॥

ता आदीभावरति एकारे चंबाधित्वा ... स्यातां वचनादिति सर्वत्रैव सप्तमी श्रूयत इति वचनसामर्थ्यात्सप्तमी श्रुते न सप्तमी सद्भावेऽसत्य
ग्रहणं तु मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना ... इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः मुख्यकल्पनासंभवत्येवेत्याह यत्रेति सरसी इत्यत्र सप्त एफ
शब्दात्सप्तम्याः ... शब्दस्य पाठि ... नीकरणाणामुपदेशत्वात् ... त्युनी कारोकृते नेमवतीकारः सप्तमीति तेन चेवस्यात् तगौरी इत्यत्रेति भावः सासीपरीति २२
यदीति संभावनायां तस्मात् ... तमेत द्वचनात्सर्वत्र तु मामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोर्थग्रहणेन॥ ॥

ज्ञापकमिति इंद्रेदित्यत्र तृतीयचतुर्थयोः स्थाने द्वयोरित्यर्थः । इह ग्रहणसूत्रं ज्ञापकं लोपविधौ पूर्वपरयोः लक्षणं स्यात् । नेदं ह्नोसमग्नी त्येव सर्वत्र संप्रसारणं वा पारो नोपरे इह इदं ते
तत्पर सूत्रमिति तत्परपर्यवसानेन तु मायाम पिसमम्पोसे नाम विध्यतीति किमर्थं ग्रहणेन । तत्क्रियमाणे तत्पर लक्षणो भावेन त्र्यपति संज्ञाविधौ प्रत्य
यग्रहणे तदंतविधेरभावात् तदंतपसलत्रो नेव द्वि तदन्तितापनकलाभावादाह नावेति ताप्यम्यो नयतीति तिसंज्ञया मितिसमासे कृते सप्तमीसमुच्च
इतर्नीकारांते सर्वपरमिति स्यात् तत्परसूत्रं इति तदर्थमर्थग्रहणं अर्थेति अर्थस्यैवात्र संबन्ध इति प्रश्नः आहत्वार्थे तिसमासे एवार्थवत्वात् सर्वो

॥ ज्ञापकं स्यादन्तरंगत्वे एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः न पूर्वपरसूत्रेण अंतपरलक्षणो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । कुमार्यगारं कुमार्यगारं ॥
॥ वध्वागारं वध्वगारं तत्परलक्षणेन प्राप्तं तदा न भवतीत्याभावात् पूर्वपरस्य महत । अर्थवाप्र पूर्वपरस्य मा भूदिति एव मर्थग्रहणं वाप्यानर्थो वा ॥
॥ प्यस्य नृपा मातिनर्थपातिः अर्थक्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्माद् दोषो न भवति । आहत्वार्थावर्जनेनेति अर्थाहत्वार्थायां न दोष एव स्वगद ॥
॥ तदर्थावाचनदोषः समुदायार्थोऽभिधीयते । इहेनोसमग्नीत्ये पूर्वपरग्रहणाद्वेति एवं स्वयं समवर्णोऽसावात्मभावः प्रयत्ने वचनापत्रे ॥
॥ इत्यनेन ज्ञापितमसीमदि ज्ञापकं स्यादन्तरंगत्वे मा वा पूर्वपरस्य महत ॥

नरपरयोर्वर्णवरानर्थकयात्समस्यर्थोऽत्रनास्तीत्यर्थः समुदायार्थ इति इन्नो हि पूर्वपरलार्थमप्यभिधन्तेप्रधानार्थमपीति खार्थे संस्कृत्यप्रधाना
र्थस्याभिधानात्संबद्ध एकत्वार्थस्य विवेकानवगमात्समुदायार्थोऽतिरोहितप्रधानार्थो वाभिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणे न पावानेवार्थो वाक्ये समस्य
म्यते नाभिधीयते केवलोऽत्र समुदायस्यैव ग्रहणमिति समासेन भवति पूर्वसंज्ञा ॥ ॥ ७

१२५

तथाप्यत्र तथाप्यत्र योर्भुसंज्ञाविधौ गमनादयः प्रतायप्रकारानां देरे दृष्टेरं न प्राप्नोतीत्याह कृतेत्याह मिति किं प्रयोजनमिति देरेदृष्टेत्यामेवैतानामः करणा
व्येवक्तः प्यान्नेकतेर दानि पश्चात्तिर धात्वनुकरणानो देकशेषकृते देह निर्देशात्मिद्धो देरेदृः पेदामविधु सेना कतानावानो वैयाकरणानिव द्वाचेनासिद्दैति धु
कृः स्वात्वमतानामिति भवतेः प्राप्य धोराध्याहे तिविभाषितत्रणेद्धः कर्त्तीकर्म णोवा कपत्ययः स्वात्वेन्मता स्वात्वेनचाभतो तोः स्वाकारांतात् स्य

॥तथाप्यत्र घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं किमर्थं॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं॥ तथा प्रकृत्यैव घुसंज्ञा भवं तीतिवक्तव्यं किं प्रयोजनं स्वात्वम्॥
॥न[redacted]
॥नामिधेयसंज्ञा क्रियते सास्वात्वमतो नामेव स्यात् स्वनात्वमताने नस्यात् ननु चेमं पिधानि घुसंज्ञा कार्येति स्वाहृण नुके तनैवैते स्वा॥
॥त्वमता द्रष्टव्यं ते किमर्थं किमर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं भित्यात्तु प्रतिषिध्यते तदर्थं प्रणिदद्यते प्रणिदधतीति भारद्वाजीयाः पठंति घुसंज्ञा॥
॥यां प्रकृतिग्रहणं शिष्टिकतार्थं घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते शिष्टर्थं विकृतार्थंच शिष्टं कृदाकृते विकृतार्थं लव्ध्व पिधाणि दातापणिधा
॥ता किं पुनः कारणं न सिध्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः स्वात्वम् तामेवा स्यात् लक्षणे नपे स्वात्वम्
॥तामेवा नस्यात्॥

द्धैः नतु लक्षणेनकृतानाहरति द्विवियोंसत्यव्ययमभिप्रायः एजंतानुकरणात्वप्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्चप्रयोगस्युयेस्वाकारांताः प्रयुज्यंते
तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः। सामान्यानुकरणं वा दाद्येतिद्यकूपदेनिर्दिष्टमितिवाणिदयनेदभिः एकमेतासां ने गंदेतित्वा त्वंभवति प्र
णिदातेति घेतेदं हो वाहपं प्रणिधातेति घेटस्वात्वेणीति जानाति केहितलक्षणानुसंधानदोषेण प्रतिपदिकर्वाहिरंगा अपिपदोक्तेत्यंतरंगा॥
भ्यादिप्रकर

कथमिति राधाप्रकृतयइतिषष्ठीसमासः कर्मधारयोवाउभयथाप्यत्रापिरितिप्रश्नः राधाप्रकृत्यइति ईश्वरस्यादीन्नरैः आत्मभूतानामिति
राणरात्मधात्रो प्रकृत्यश्रुयामिति प्रस्तावस्येत्यामितिलभ्यते अयंथितीति एतत्सूत्रेतीवंवाक्येनिधानाद्धुराधामस्थेयोसम्पूर्तन्नइतिप्रकृतीना
मेयमिसिधानि तत्सूरस्मादिनिधु माशब्दयोमध्येप्रकृतिग्रहणेकर्तव्यंतद्भाभ्यामविसिम्मत्स्यतेप्रणिमिनोतीति मीनातिमिनोतिदी ङंस्यपित्तितिस्था
स्थयक्रियमाणेपिप्रकृतिग्रहणेकथमिदंज्ञापते राधाःप्रकृत्यइति स्याहोसिदाधीप्रकृतयइति किंवातःयदिविज्ञायतेराधाःप्रकृतयइ
तिसएवदोषः आत्मभूतानामेवस्यात्अनात्मभूतानांनस्यात् अथविज्ञायते राधाप्रकृतयइति अनात्मभूतानामेवस्यात् आत्मभूतानांन
स्यात्एवंतर्हि नैवंविज्ञायतेराधाःप्रकृतयइतिनापिराधाप्रकृतयइतिकथंतर्हि राधासंज्ञामवंति प्रकृतयष्टेवामितितत्रार्हि प्रकृतिग्रह
णंकर्तव्यं नकर्तव्यंइह प्रकृतेनमर्थग्रहणमनुवर्तते कथप्रकृते इह तौचसमर्थइतितेनेवस्यापिराधाप्रदाय अर्थइति नेवंवाक्येरदा
निनासमानार्थानत्रापिराससतिदाशतिमेहंतिपीणातिश्नमतीनांद्धुः एतेषामपिप्रसंज्ञाप्रायोति तस्मात्रैवंशक्यंनचेदेवं प्रकृतिग्रहणंकर्तव्य
मेव नकर्तव्यम् किरर्थेनतावत्राथे अर्थःत्रमाथेप्रकृतिग्रहणेकर्तव्यंप्रणिमयतेप्रणयमवतरुसेवमथेनासूलादपकर्तव्येनेप्रकृतौ
माप्रकृतौचेतिनपदिप्रकृतिग्रहणंक्रियते प्रणिमिनोतिप्रणिमीनाति अत्रापिप्राप्नोतिस्यवाक्रियमाणेपिप्रकृतिग्रहणे इहकस्मान्नभवति
प्रनिमाताप्रनिमातृप्रनिमातव्यमिति आकारेणतस्यहि तौग्रहणंविज्ञास्यतेयस्यैवनर्तक्रियमाणेप्रकृतिग्रहणेत्राकारेणतस्यहि तौग्रहणं
विज्ञायतेएवंक्रियमाणेपिप्रकृतिग्रहणेआकारेणतस्यहि तौग्रहणंविज्ञास्यतेविकृतार्थेनचापिनार्थः दोषएवैतस्याःपौर्णमास्यातस
त्वविधानात्भवतिमाप्रकृतितत्समनयोः गामाशग्रहणेषिति अस्यचार्थस्येदयःपिन्नमहाविणाप्रनिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्येवेतिगामाराग्रहणेप्र
प्रतिपेधसामान्यग्रहणार्थलिंगं अन्यथाह्यस्यलोपःणिकत्वास्त्रग्रहणेनभविष्यतीति किंप्रतिषेधार्थेनविन्नेन सामान्यापेक्षयाचविनानुबंधप
हणइतिलक्षणाप्रतिपदोक्तयोरितिचपरिभाषाहृपानुपलभ्यानभिदेहनापयतीतिधेदोपिसिध्यतिरोहतघोरेत्यत्रवादर्ईस्यनहेतोनिचत्वार्थस

अ॰

भा॰कै॰ समानशब्दानामिति समानस्य तेनामित्यर्थः प्रनिदापयतीति प्रणिदापयतीति ... वाक्ये समेनेदाधात्वोः संयोगे तेनोदाहरणेनोपपन्नमुपपाद्य क्रियमाणे
... आगमस्य तत्वाद्यं करोतीति ... अर्थवद्ग्रहणादिति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य परिभाषेत्यनेन ... पर निषेधो यमानस्य
आ॰ प्रोभवतीति दिक्रियमाणे ... भवतीति दाधोरेवार्थवत्वं नानुनर्थक्ययो ... तिनानिघुसंज्ञा अनुपसर्गादिति अघुप्रगाम्युघुसंज्ञा दाघोरनिघु
संज्ञकोपसर्गाय स्योपसर्गत्वेन स्माप्स्य ... विधीयते अन्चड्राधोप सपानानि घुशब्द स्योपसर्गत्वं किं तदर्थीरपेक्षयेत्याशङ्क्याह अदिति

समानशब्दप्रतिषेधः समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रनिदापयति प्रनिधापयति दाधाघुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति समानशब्दाप्रतिषेधो
वद्ग्रहणात् समानशब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकाः प्रतिषेधाः प्रतिषेधघु संज्ञकस्माद्भवति अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतो दाधोर्ग्रहणं नैते तादर्थ्यवंतो
:३२४ अनुपसर्गाद्धा अथवा यक्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवति न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः अदापितरिं नवाप्नोति प्रणिदापयति प्रणिधापयती
ति अन्यापि नेतो दाधावर्थवंतौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः ... नवार्थवतौ स्यागमस्य ग्रहणीभ्यां तस्य ग्रहणे नारप्स्यते पृथग्घ्यत्रेन वाप्यपदोषः किं कारणं
अर्थवतस्यागमस्य ग्रहणीभ्यां तो थवद्ग्रहणेनारप्स्यते यथासम्यत्र न पृथाप्यत्राप्यर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन रे ... न्यत्र सविता विकार्यविनेति ॥

अत्रापि प्रक्रिकृतेपकाणंतोऽर्थवान्नकेवलोदाशब्दः प्रतीतमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाग्रहं प्रतिघुम्क नवार्थवतइति लक्ष्यात्मकस्य भावस्य निमित्तस्याद्युप
चयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः यथा देवदत्तस्यांगाधिकुराङ्गुलौ रोदहाप्यंतरंगत्वात्कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चाद्दुत्य अः प्रगाम मोघुव्यपदे श
ननिवर्तयति नाप्यर्थवत्वमित्यदोषः अनर्थकस्याप्यागमैर्व्यपदेशहानिनक रोतीत्यर्थः समुदायिके आकोपकारयोर्वृद्धिगुणव्यपदेशहानि इ
हत्यर्थं नतोऽर्थग्रहणादर्थवतरस्यं कं यदाच प्रकृत्यर्थः प्रण विशेषणेनेत दायंवीहारः स्यादर्थ विशेषणे नेतुपस्य दाधोऽस्त्यनुपसर्गत्वात्प्रणत्वं नेत्येवं
ग्रहणीभ्यां तदितिप्रायो भासिताप्रनेत्र पकारकरत्यर्थः ॥

पुंकं पुनीति तत्र धातुनित्येष्वागमविधेर्यतस्तत्र डागमादेशविधानात् एकत्वस्यार्थवात्र दाधव इति तत्र वस्योरोध इति भावः अयं पुकमिति तत्रापि एषानित्यम
नीयादेशः क्रियत इत्यनित्यत्वं तेषाः पक्षेभयोर्दोषो नतनेकश्चोद्यः बाहुमिति पक्षेणावाच्यानवाद् ननिवर्त्तिवाचीनतत्रयुक्तत एवयोगनिमाः कार्याः कुम
न्मनिमृत्नणाहारेणवतिपाद्यते आगमस्त्ववस्थित स्याः पूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि आदेशास्तु इति इदं भवतीत्यनेनद्वारेणात्रान्यस्येत्यादे
शः क्रियते सर्व इति आगमास्थानीयार्थः सर्वपदादेशा इति पदशब्देनस्य भिरं तेनगस्थाने अपितु कार्य्यं वर्त्तितं प्रयमानेष्वनीयमानेषु स्वनिवृत्य

एवं पुनर्यन्नित्येषु नामशब्देष्वागमशासनं स्यात् ननित्येषु नामशब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः आ
गमश्चनामापूर्वः शब्दोपजनः अथ पुकं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः वा ढं पुकं शब्दान्तरैरिह भवितव्यं तत्र शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रति
पत्तिर्युक्ता आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः तत्कथं सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविका
रे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

यादितत्सर्वे पदं एकदेशविकारे हीति यद्यपि सर्वविकारेष्वनित्यत्वं यथापि दध्यादेः पयसः पाकादिप्रयुक्तस्यापि विकाराभावप्रतिपादनपरमे
तत् बुद्धिविपरीणाममात्रस्यागमादेशयोर्गमिभावदारेण क्रियत इत्यर्थः पदेदेवदाशब्दस्य दाश्रुत्त्यादेशः क्रियत इति दाशस्थान
स्थेकस्य संगः नैषदोषः नित्यता समर्थनाय पादेशपक्ष आश्रितः पक्रियायां तु कल्पितायामागमिभावस्य आगमादेशयोर्भेदेन

भाग १ भाग १ व्यवहारेण स्यात् ॥

अ·प्र

दे:
५

दीर्घ इति उपादीयमानः निर्दिश्यते यो नानिर्दिष्टनोति । नालेकोतो ह्रस्वादादेश्वाद्युसंज्ञाप्रसंगः इह खल्विति एतद्विषयत्वात्वविधानादीर्घस्य ह्रस्वदाप्रकृ
तिरितिदोषः नैवेयमिति एवम्वस्यात्वस्यात्वविधानादित्यर्थः सन्निपातेति अकित्वसंनिपातेनात्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तस्या घ्वोरिद्धेति कि
त्वं स्यादित्यकित्वस्य विघातः स्यादिति घुसंज्ञा अनेनैव आकारस्यात्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते अत्र केचिदाहुः दीर्घः स्थानिनाऽऽकारेण घुसंज्ञा

श्रीनागेशकृतौ तु

दीर्घः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे दीर्घः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे वक्तव्यः उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति आत्वे कृते स्थाघ्वोरित्वं प्राप्नोति
कुतः पुनरयं दोषो जायते किं प्रकृतिग्रहणाद्दोषोऽथ रूपग्रहणात् रूपग्रहणादित्याह इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते उ
पदिश्यते सनिमीमाघुरभलभेतिनेत्यदोषः दाप्रकृतिरित्युच्यते नैवेयं दाप्रकृतिः आकारेणानामिनेताः प्रकृतयः एतेना
नामपीकर्मणीतोः न चेयं प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणे न गृह्यते सतर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः घुसंज्ञा कस्मान्न भवति सन्निपा
‹स्वकृतिः› तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति ॥

भवत्येवेति प्रतिशाते निर्णत्वं भवति अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्व इति विष[redacted]यविशेषो निर्दिष्टः अन्ये त्वाहुः निर्देशो एतेनेतानामनुक
रणानामात्वे कृते दाणराजपाम्नो वेकशेषे देहेत्यदाधारतिनिर्देशात् दाणोनाप्तिश्चापि न हि तदनुकरणस्यात्वमस्ति अघुणविषयत्वात् ॥ एन
ध

तत्पूर्वानिषेधेइति रोपानवनाद्यसत्वैवनिषेधःस्यादित्यर्थः स्वाद्वादमितिं नात्मनत्वप्राप्नोति वाक्यंतावदिति तदेहेपोषधातुप्रकोपेपरिसिद्धौ वाक्यमेवेति इत्यंतावपांस
तामेव प्रयोगेदावाइएवार्थंचिन्त्यार्थंकृत्वनतरत्यर्थः चाथवेति स्वानुबंधानामेकांतत्वपत्तेउपदेशेएतं तानानात्वमुच्यमानेदे येनप्राप्नोतीतिज्ञापकोपन्यासः

नैअंतं नादि

तत्प्रतिषेधेनदेश्यनेअंतत्वात तत्प्रतिषेधेदेशैपिप्रतिषेधोनप्राप्नोति स्वरातंप्रत्वेनप्रचारतेकृतेभविष्यतित्याद्यात्वंनप्राप्नोति किंकारणं स्वनेअंतत्वा
नमिद्दुमनुबंधस्यानेकांतत्वात मिद्दुमेवतत कथं स्वनेकांतास्वनुबंधाः पित्वनिषेधाद्वा स्वथवाराधाद्वपिदितिवस्थापि तत्वाप्रथमंपवकंमे स्वरादि
तिप्रत्युच्यमानेरहापिपसत्वेनप्रतिरापयतीति वाक्यंतावदनेनापिनिपुत्वात्रोतस्यप्रतिषेधोविहातं एतदेवाहविप्रतेपद्यात्यासमेवात्क नतुचोक्तं
तत्प्रतिषेधेनदेशेपिनिपातितनवेनतनिद्दुमनुबंधस्यानेकांतत्वादिति स्वयेकांतेप्रत्रोत्सएव एकांतेप्रचनत्रोपः स्वोतेकृतेभविष्यति ननुचोक्तंतस्यात्वंन नै
प्राप्नोति किंकारणं स्वनेअंतत्वादिति पक्षात्लोपेकृतेभविष्यति नत्वापंतरारोहमवतिभूततदर्थमस्याभविष्यति एतत्त्वानुप्रकृतंपत्यर्थेहेवमानुबंध
कपइत्येवमुक्तवर्गनिर्दिताथने स्वनेपितिकोत्वानुबंधलोपेकात्तस्येवभवति स्वथवोपार्थमहतितीपपति नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति यदयमुदीचां
माझेव्यनीहारइतिमेरःसानुबंधस्यानन्तत्वमइहतंकरोति स्वथवावाचेवापं नैरेवलिकपमवदामनीतिप्यनिकरणंभविष्यति ॥ ॥

माइइति मेरोयहणंनमाइ इतिमेतेव्यनिहारोणनित्ययोगात् माइ सुविरूपदायालात्यमितिनीनदनिकारातित्कत्वाद्दा निहारयोगस्य प्रतिरानंच्छनिहारइनेकोर्थः
उदीचांमेरः इतिनुनकृतेपदेहिनानुबंधकृतमनेजंतत्वमितितदापितसात् स्वथवेनितिदवादिभुराव् रोधनइतिपठेभ्यनरस्सर्थः ॥

पा॰ ३ ९६

आख्यातवत् एकवर्त्तेति हस्तवारीतिर्व्याख्यावार्त्तिकं तथैव सदत्रिके तस्येक्तवद्भावः ख्यातीति किं नेकस्मिन्नितरेण न्यूनतंस्यात् एकस्मिन्त्रिसूपनेपेक्षमाणीतिर्दे
शाखापंक्तिवद्विनावाक्यमस्य ताद्विशिष्टावपदेशप्रत्ययाभ्यां वक्तव्यमिति निवृत्तेः शाक्यादिव्हुद्यौ षण्मानोपमेयपौ पदार्थाविषयसंबंधपरिषादनापरकार्यं वचनम् १

आख्यातवदेकस्मिन् किमर्थमिदमुच्यते समस्तस्मिन्नाख्यातवद्भावादेकस्मिन्ना
ख्यातवद्वचनं समस्तस्मिन्समस्तात्पूर्वेनाख्यातमितिस्त्रावाधिरिक्त्युच्यते समस्त।
स्मिन्समस्ताख्यातानिवृत्तिरितिसौत्रस्तुच्यते समस्तस्मिन्नाख्यातवद्भावादेतस्मा
त्कारणादेकस्मिन्नाख्यातापदेशान्तिकार्यौ तिविसिध्यंति इत्यंतेवस्तुरीति
संज्ञोपपत्तेनसिध्यंतीत्येकस्मिन्नाख्यातवद्वचनं एवमर्थमिदमुच्यते ॥

विकल्पोर्थिन्त्रविभक्तिकतंस्यात् उपमानोपमेयभावस्य नगमेन सर्वातिदेशनांकार्यनिर्देशस्य प्राधान्यात्प्रमेवेदहाश्रयणं किमर्थमिति व्यवदेशिवद्भावेनसिद्धत्वात्
कर्त्तव्यमित्यर्थः इत्योषुध्येन प्रवृत्तिगौणेभ्यस्मादिस्याद् । समस्तस्मिन्निति आख्यातौ विधेनेष्विंद्रलिंगरहितवनस्यभावात्मवर्णतादिस्य थैःके विशेषणभावादितिपाठ ॥ ॥ ५१

तत्रप्य परेऽपि शब्द्रवचनमिति सर्वेकार्यमिति प्रत्येकंव्यापकंरूपंतत्रमितिसर्थः तत्रचिमित्रपशास्त्रान्तत्स्वोऽपरेशोपस्मात्समपरेशवीचस्तुमपरेशाद्देनन्यभावारविप्रमा
त्तमपरेशः सम्नेतुल्यबलत्वेनैकार्यकत्ती प्रियपरेशात्त्रद्धवती प्रयुज्यते वचनादिति वचनेदेरविनस्यात्नोपलभिरकालेनोपःलोशनादविमशायमः विप्रतिषिद्धं चत्र
मकामार्ग्रमप्रयोजनत्वमपस्मारयप्रकारमितित्वंतस्मात्तत्रवचनादिति यचवचनेवचनादिनेपद्धोकविज्ञानंतस्माल्लोकव्यवहारादिमर्थः वचनादिपाये

अथ प्रयोजनमेतत् किन्त्विति तत्रप्यपरेऽपि शब्द्रवचनं तत्रप्यपरेऽपि शब्द्रावेकस्यःअपरेऽपिवेकस्मिन्कार्यंभवतीत्येकत्वं किंप्रयोजनं एकाहो
द्वेवपमार्थे वस्तुसेकावेद्वेवयमस्येतिप्रशुङ्गीहिनि शास्त्रनितस्मिन्क्रियमाणेऽर्द्धवस्मात्तपणावपुणाः एकपञ्चोस्मत्तस्मात् अपरेऽपिदेकै
स्मिन्कार्यंभवतीत्यत्राविप्रिद्धंभवतिपरेचोरप्रलंपशोर्ये वस्तुनिष्ठाशेषवत्पर्यायोस्मत्वचनवत्कोर्यमे एवमस्मिन्क्रियमाणेऽर्द्धवस्मात् कोऽप्य
१० विहीयमत्वीति एतस्मात् द्वेधोमावक्तेत॥ एतेषामन्तरम् अपरेऽपिवेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यत्राविप्रिद्धंभवतीति अत्रादिश्यपरेऽपिवप्रावेक
४ स्यःबचनस्यःअवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धं अन्तरेणापिवचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् तद्यथा लोके बालामहुरावेणामरेस्वर्णानीमवतिचेतद्
कस्मिन्नप्येकतालोग्रामरति विषमउपन्यासः ग्रामस्य द्वोप्येवद्रूपः अन्येवशालामहुरावेवर्तते तद्यथा ग्रामोरग्रहरति अस्तिचात्रपरिते
१ पेववर्तते तद्यथाग्रामंचविहरति अस्तिमनुष्यैत्ववर्तेनेततद्यथाग्रामोगतो ग्रामस्त्रागत इति अस्तिमारण्यकेससीमकेसस्थंडिलकेवर्तते तद्य ४
था ग्रामोलब्धइतितद्यःसारण्यकेससीमकेसस्थंडिलकेवर्ततेतमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकग्रामालोग्राम इति॥

नियतमार्थःवचनेनेतदत्रतपप्रभति इनःपत्तिप्रवनंव्यापकः अन्तरातस्यभवतीतिनस्थापनेकार्येपयरवचनस्तेनेपृथगर्थवन्तोधातवोगंधर्वर्णपरकोतिमर्थस्म
स्मात्यामतान्यांनत्वतिसपरेशःएकादिनिर्दिष्टत्वेनापुत्रकसप्तशोरिपमनेकुकिपादि यपरस्यात्सस्याग्रीहमेकावस्थायुक्तेशोभिमत्तस्यपरेशः एवंविमि
अनयः सूत्रादितोविशेषोऽपि प्रदिश्यातोकेवलोवीतिनस्थापनकारसनिपधिश्यतेलोकविज्ञानात्सिद्धमेव्यवहारादितिलोकवचनान्तविस्तव्यवहारात्मकोऽनुस्मा

॥ महाभाष्यप्रदीप ॥

पू॰ वृ॰ ० पदमनुदात्तमिति पादपूर्वात्पदात्परस्य यथा चैकपदाश्रयमित्यादिष्वपि इति न तु सर्वः कस्माद्विकमेव पदं भवति अत्राप्यर्थ इति पदशब्दयोरर्थः सोऽस्य पदार्थ अ॰ इ॰ च॰ ०
२४ इत्यर्थः चैकदेशेऽपि गम्यते सर्वपदादिविधिर्वा तत्र पदमेतद्विशेषमाश्रित्य पदसामर्थ्यम् इत्यादि पदमस्यावसानं भवति अपदे च ॥ अन्योन्यमिति
नेति पुनराकनीयानिति पदविशेषणे अत्राप्यर्थ इति बहुकृत्वोऽपि प्रयुक्तः प्रथमपदेनैकाधिकरणे पदार्थः सोऽस्मिन्नेव विकारे इह दृष्टान्तेन पदविशेषणे एकुचेत
नपो पदानेकादिविशेषणान्यपि सोऽप्यनेकः प्रतिषेधः प्रथमपदवर्णनं तत्र [redacted] अपनयेषोऽयोगार्थः अत्र तस्य

यथा तर्हि वर्णानामनुदात्तपदे पदमनुदात्तं तत्समानुदात्तं परमनिष्पत्ते भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णे पदं एकपदाश्रयम् एकं चैतत्
मिति अत्राप्यर्थे पुनः सोऽपदेशः पदं नामार्थः अनुदात्तार्थः सर्वं नामार्थः पृथगर्थे द्विकपुत्रेऽपि पदं भवति अथ नैमेषेऽपि अथ नैमध्य
मः अथैकनीयानिति भवति चैतदेकस्मिन्नपि अथ मेध मेषेऽपि अथ मेध मेषमध्यमः अथ मेध मेकनीयानिति तथा प्रकृता पदसोऽस्य
मानोपाचतनिविश्यप्रथमवर्णग्रहणेति तथा हि स्याना निर्गमनिर्गुणहेतोमेव प्रथमं समानमिति ॥ ॥

नि॰ अवि॰ इ॰ तः एवं योगमना प्रयुक्ता येन भाविगर्भाये तथा प्रथमगर्भग्रहणेऽप्यनुबन्धे अत्रोऽपि बहुपुत्रत्वेऽपि निष्पादगर्भस्य प्रथममपदेशादर्शनात् तथा विदस्य प्रथमस्य
श्री पदेशः कालेऽपि निरुक्तत्वेऽपि योगतः एवं मागमनं समत्वा प्रथमस्याप्यपदेशं तत्रानुक्रमेणोऽप्यागमनिर्गुणभावी न्यागमनानिर्गुणमात्र स्याप्यकुर्वीत म
प्रथमं व्यवहारं पदमनिरूपयोगतः सोऽपि कोऽपि प्रथमव्यवहारमिति च निपातनार्थमने तेनानिर्गमनिर्गुणस्य पात्रं तत्रान्यमेवं विधि बहुवागमनेऽप्युपदेश राम
प्रथममव्यवहारदर्शनात् तथा विधत्वादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः अन्य ७१

स्तुनो पेगंदस्याख्यानुसार स्वरेति यद्यपि च दृश्यते ऽस्थितेषु स्याद्यन्तशब्देषु प्रत्येतत्तथाप्यपरवर्णानुनासिकमात्रमेतयोः परत्वेनिमित्तं तत्रैकस्मिन्नुपपन्नमिति भावः
परे तु एतावभ्यस्ताः स्याद्वा नित्यमित्यस्मिन्विति नस्तु न पश्यन्ति तत्र तयोर्गिमिनोपयोः परत्वेऽन्तस्थः तस्मादेकस्मिन्नेव स्थाने व्यवस्था परत्वेनार्थलौकिके तु योः पा
गापदलौकिके नव्यपदे शिवद्भावेनाधेत्तव्यपदेशा एकस्मिन्न विधि प्रतितत्त्वापियोगात्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य प्रोतिस्यात्तत्तेषु प्रतिषेधमाह
दुः स्थानयत्विरादौ राजन्वरति प्रत्ययस्यादौ राजन्ते चिन्निताद्यू राजन्यमित्यर्थः कथं पुनर्भिन्नविभक्त्यो द्वंद्वः उच्यते प्रत्ययस्य परादौ राजन्वतस्य प्रत्ययो वि
वपरतिप्रत्यये विनदृश्यते यद्यज्झितियदादौ राजन्वेन तत्त्विनो पि सर्वं विभवतीति नाति भिन्नविभक्तित्वं त्रिरोरविस्यादौ राजनिरस्य योतत्वितातिगदे

स्थानेन द्रुवच्छशब्दोपिकं कथं चपरवर्णानुनासिकत्वात्परांतयोः सिद्धमेकस्मिन्न स्यादुर्धन्दस्थाने स्यादिः स्वनुनासिकपणो त्रः एतौ तु कस्मिन्नपि भव
तिस्वरवर्णानुनासिकत्वात्स्मात्कारणादेकस्मिन्नपि स्थानेनापदिष्टा नित्यकार्याणि भविष्यन्तीति नार्थं स्थानेन दृष्टावेन नानदीप्रत्याहः स
प्यमेतत्तत्त्वमित्यस्मिन्निति कोनिवृत्तस्थ्यो गस्य प्रयोजनानि स्थादिवत्वेषु योज्ञनं परस्य पञ्चित्तादौ राजन्ते प्रत्ययस्यादि दात्तो भवतीतिरे
वस्यात्कर्तव्यतेरायः स्त्रीपगवः कायेत्ववरस्यत्रनस्यात् जिनादि नित्यमितीदं वस्यात्स्त्रादिनुंवकोधनिः स्याचिवस्यः गार्ग्यः कृति त्यत्रनस्यात्
वसादेरर्धधातुकस्येद् प्रयोजनं स्थाद्धातु कस्येदृत्वादेः इट् वस्यात्कोष्यतिदौ प्रतिजावित्तमेदिषत रस्यत्रनस्यात् यस्मिन्विधिस्तदादाविति
प्रयोजनं वस्यतियस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे तितस्मिन्क्रियमाणे स्थविशुणात्तुभ्यं वांधो पर व द्वारे दै वस्यात् तस्य यः स्नु वाः स्त्रियोस्तुवोरस्यत्र
स्यात् स्नोधातुत्वे प्रयोजनेन्का इनोदीनो रवस्यात् एस्यिपरिवृ चौ धौ एवं रस्यनस्यात्॥

कावेषि प्रयस्यादौ राजन्वं भविष्यतीति चेत् अकार विषयं प्रवलिंगस्यादि तिरकारो कार्याः प्रत्ययस्यादौ राजन्वं नस्यात् विशेषणार्थं चास्य पिन्कारसंस्थानेष्वादिस
वेरस्य तापकं स्यात्तस्मात्यंद इति स्वत्र परत्वात्प्रत्यये तिलोपकृते स्वादि त्वाभावप्रसक्ते राजन्वेन स्याद्वीनितरविधौ स्थानिवद्भावविधि प्रवृत्तानमिद्धे शुलुग्वविधौ
तनु स्याविषु मानत्वान्वाधिकृहत्वेन तु मस्यादिते तिरिति किनो मित्वे तो देव निमित्तस्य नाशिवे मृगमदे स्थानविवर्धः सम्प्रस्तरलन सुस्वरत्वेऽतरनान्दिस्यतर्ह
नोपधिहि निमित्तद्दरदी निवेतावकेमि स्थितयति रस्यादिति मिपरत्वस्यो नयस्मिन्निधि पिरि मस्य चरवत्यति तो नुवर्तते इति प्रयोजनमनेनोपन्यासः स्वो

ञ्चंतवदित्येनविधिलटं त्नस्येतिञ्चनेनैवगतेर्थे पंचार्थपंपुनरुपन्यासः कृतइति ञ्चर्थवतोव्यपदेशिवद्भावात्तशब्दाकारस्यानर्थकत्वादिहप्रयोजनम्

ञ्चथांतवत्वेकानिप्रयोजनानि ञ्चंतवदिवचनांतप्रग्रह्यत्वेप्रयोजनं। इह देदिवचनंप्रग्रह्यंइदेवस्यात् पचेतेइति पचेथेइति लुङ्दिइतिमालेइत्यत्रनस्यात् भिदोर्तोत्यस्यप्रयोजनं ईडेवस्यात्कुन्तग्निवेलानित्तानिपानीत्य त्रनस्यात् ञ्चवोत्पादिदिप्रयोजनंदितञ्चात्मनेपदानांटेरेत्विइहेवस्यात् कुर्वातेकुर्वाथेकुर्तेकुर्वेइत्यत्रन स्यात्ञ्चलोन्त्यस्यप्रयोजनं। ञ्चतोदीर्घोयनिमिपि च ईहेवस्यात् पराभ्यांपराभ्यामिति ञ्चाभ्यामित्यत्रनस्यात् येनवि धिलटंतत्वेप्रयोजनं ञ्चचोयतः ईहेवस्यात्चेयंजेयं ञ्चयंञ्चध्येयंइत्यत्रनस्यात् ञ्चाद्यंतवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्य त्रापिसिद्धंभवति॥

त्वेनोपन्यासः ञ्चाभ्यामिति ञ्चत्रदेञ्चंतवत्वेउपपन्ने तेञ्चाकारेञ्चस्यागमस्यैलोन्त्यस्यदीर्घत्वंभवति एवंञ्चप्रयोजनोपन्यासः ञ्चयमिति ईमोरूपंइत्या राम० स्तित्यमिति। ८२

[illegible]

नान्नमयोषा छमंतापांतरीतो प्रतिषेधः छमंतापांतरीतो प्रतिषेधो [illegible] नयाश्लोनरीनरइति छमंतापांतरीतो [illegible] प्रतिषेधः छमंतापांतरीत
[illegible] प्रतिषेधः [illegible] प्रतिषेधोः प्रतिषेधः [illegible] ग्रहणं [illegible] ग्रहणं।
[illegible]

[illegible] ॥ ॥

[illegible] ॥ ॥

त॰कौ॰
६०

बहुगणवतुडति संख्यासंज्ञस्यपार्थमिति संख्यायाः एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः नन्वेति यथा प्रयुज्यमानं तेषु नैमित्तिकत्वेनोपात्त
तेनैव एकादिकायाः संख्याया ग्रहणं स्यादित्यर्थः कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् एवं चार्थाभिधानशक्तिः गौणी प्रधानवेतिर्हि अवयवाद्वा
प्रत्यये तेनैव भवतीति नन्वित्याद्यन्तं नाहो गौणमुख्ययोरिति उक्ता द्योतनरीति मेता विधानानन्तरं तेनोपग्रहणं ग्रामं नगर्यान्यादेशस्यादित्यमेवमन्ते विधान नतोभौ
गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति विशेषाव्यवस्थापनमादनुवर्तना नभेदेन प्रवर्तते तद्व्यपदेशाप्रसिद्धिरिति एव गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति शेषः संख्यानकार्यग्रहणे नवृत्त

बहुगणवतुडति संख्या संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यं बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति संख्या च
संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं संख्यासंप्रत्ययार्थं एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येयेषु संप्रत्ययो यथा स्यात्
नैतदेकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति एवमपि कर्तव्यं कृत्रिमाकृत्रिमयोः संप्र
त्ययः कृत्रिमत्वाद्बह्वादीनां लोके कृत्रिमेषु कार्यसंप्रत्ययो हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येयेषु संप्रत्ययो न स्यात् किं कारणं बह्वादीनां कृत्रिमत्वाद्बह्वा
दीनां कृत्रिमा संज्ञा कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति यद्यपि लोके तथापि लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति यस्यैषा सं
ज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः यदि तर्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः
अर्थे
सप्तमीत्यत्र पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमनर्थकं ... हि यत्र एतत्कृत्रिमं गंगादिषु नैव निरुक्ताचार्यग्रहणं तीर्थं पथ्य इति नन
६
हि तत्र संप्रत्ययो भवतीति यत्पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः उभयगतिरिह भवतीति अथवा ... बहु
वचननिर्देशात् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययः परं तु न च कश्चिद्दोषो भवति ॥ ॥

दीमंतारुमेवो ... गौणमुख्यग्रहणाग्रहायणीग्रहणमाह तत्पौर्णमास्यां ... इति गंगादिभ्यः ... मिति निपातार्थः पादः स्यादिति ... विभाषा ... रामः
ह्रस्वमित्यत्र प्रभवितव्यमित्यर्थः बहुवचनेति अन्यथा ... रोग्येकवचननिर्देशः तदेवाहारिकत्वं स्यात् नेत्यर्थः कृत्रिमाकृत्रिमत्वं ... मित्यर्थः ॥ ५७

१८२

५

उपादेयेति [illegible] संख्या [illegible] पदार्थः [illegible] प्रयोजनं [illegible] विशेष [illegible] इत्युक्ते
[illegible] प्रकरणं १
[illegible] कृत्रिम [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] भवति [illegible] इति [illegible]

[illegible] संख्या [illegible] पदार्थः संख्या [illegible]
[illegible] कृत्रिम [illegible] भवति [illegible]
[illegible] भवति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] कृत्रिमा
[illegible] इति [illegible]
[illegible] कृत्रिम [illegible] कारणं [redacted]
[illegible] कृत्रिम [illegible] कारण [illegible]
कृत्रिमा [illegible] ॥

[illegible] संख्या [illegible] इति [illegible]
[illegible] संख्या [illegible]
[illegible] कारणं [illegible] इति [illegible]
[illegible] विधायि [illegible] ॥

सि०कौ० ४९ तदहरिति देशे पयविति संख्यावत्कार्याणि निर्देशेऽपि विमर्शः पूर्विति संख्या व्यवहारे पुनः द्वित्वं नाद्वैकार्त्संपर्किपेन नगमाद्वैशिककार्यं निषिद्धार्थी संख्याया इत्युपारीपयानेऽनिर्देशार्थत
प्रयत्वोपपत्ति अथवेति गुणसंज्ञाकरणाद्वैकारपः संख्यासंज्ञेन वस्त्वेगुणेनसंज्ञा निर्दिष्टानाप्युक्तीपत्तस्यार्थः भूयर्थवत इति वक्तुमयपतंमचेऽवदपेवाद्यो पतिषेधे ना०
दुर्लभ इत्रिमालिङ्गनेऽयुक्तिवद्विनिर्थक स्यैवेतिनस्यैव निषेधः स्यादि संख्यापकः संज्ञायाः प्रतिषेधं नैवदोषः चनिषेधं संज्ञायाः गुणाकाल एकार्थवत्ता विशकृपया
इत्यभितिवर्णा निरितिताव कल्पमेवमपि भेदवत्वा अथवेति नतमहतः संज्ञापः कर्णाम अर्थीकृता नानाग्रुणत्वानामेवमंतिनोऽभ्युपगममेतत् पद्यापमनौपतीनामेवमनेना

३८ क निशित निर्दिश्यताः प्रतिषेधं शास्त्रि। जपंस्त्वाराय पत्रं नाप कृत्रिमा संज्ञा भाद् नाया संख्या विना। ननु चेयमत्रिकृता।

अथवानेयं संज्ञाकरणं बहुगणनिर्देशो यं बहुगणवतुडति संख्यावद्यं नीमिति सतद्धि चतिनिर्देशः कर्त्तव्यः नक र्त्तव्यः नवद्यं नो एव वतिमनिर्देशो गम्यते च
नेरणा विशतिमनिर्देशो गम्यते नपदाणपदव्यत्वे यत्रसंवेतस्य द्रव्यात् नेवमनाम इतिविरतव पदपेन वनीति एवमित्यात् संख्या संवेयस्मा इत
उभावृद्धितिगम्यते अथवानापंडद्विसंख्या पनिवत्मेकादिकायाः संख्याया संख्याप्रदेशेषु संख्यासंबन्धप्रदर्शितपाप्यं संख्या पा त्रुति एवं संज्ञापाः प्रतिषेधे
धेयाद्विन्यापित्संतापः प्रतिषेधं वा निनतु चोके दस्यार्थमेतस्याविति अथैव दुहतोनानर्थ कल्पेत यौ वनं निशा इत्यपहल्गोनेव हे नैमित्ता होऽर्थवात
अथवा महती यं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कृत एतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनं अन्वर्थसंज्ञा
यथा विज्ञायेत संख्यायतेऽनेन संख्येति एकादिका संख्या च संख्यायते ॥

यमं तानस्याधिकानां तेन बहुगणशब्दयोः संख्यात्वे वत्यन्तवतयोः संख्याप्रपर्यैकादीनां तु कथं स्यात् नैषदोषः दृष्टान्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदहुवपः संतीसर्वस्मा
द्विषयेते तेनैकादीनां तावत्सिद्धं पचतिषिद्धात् बहुगणवतुडतीनिमित्ताद्विविधमर्थं निषमार्थ्यात्संख्यापते भूतएव संख्येव तु एवं सौः बहुगणशब्दयोः तत्व०
संज्ञा न भवति तद्द्विनिर्देशपक्षे विपरम्परया दृष्टवीत्वं संख्यात्विनीवर्णादिनिवृत्तये न्यायाद्यातिदेशः क्रियते इत्यतिदेशेन भवति ॥ ४९

विशेषणेनार्थइति ... नेनविशिष्टं ... प्रयोगइत्यर्थः अथान्यार्थमिति एक ... नइति पाठः भवतु तर्हि ... इत्याह न
खल्वपीति यथा गोधा ... गमनमात्रेण गोधात्वं न हाप्यते ... इत्यर्थः अन्यार्थमपीति परार्थो ... ...
उत्तरोर्थो वा विनार्थः संख्याग्रहणं ... प्रकृतमनुवर्तिष्यते ... विशेषणेनार्थः अथान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति न
खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति पुनरावर्तयतेन वा स्वार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति अन्या
र्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते यस्तु मन्यते
न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेत् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् शब्दस्तु खलु येन येन
विशेषणेनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति अथवा सामान्येनोपनिर्देशः क्रियते न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्तीति संख्या
मेवापेक्षिष्यामहे ॥

ति स्वरितत्वात् वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वा वाक्यार्थानुग्राहि ... इत्यर्थः ...
...निर्देशः ... इत्यर्थः ॥ १० ॥ श्रीकिशुनजीसहाय।

अध्यर्द्धशरणं चेति। वार्त्तिके संख्यापूरणं कर्त्तव्यमिति स्थितं तत्र पक्षयामस्तु च स्याद्येषु शब्दः विषयः ध्येवेदं अध्यर्द्धं शतस्य त्रिभाग चतुर्भागादिशब्द वरसंख्यावा
चिनान। अर्द्धं शब्दस्यैकदेशवाचीनसंख्यावाची एकदेशादिवत् तस्यापि शब्देन समासे कृते यो निकार्यः पूरणीयतेन संख्या अध्यर्द्धं शूर्पमिति। अध्यर्द्धेन
शूर्पेण क्रीतमिति द्विकस्यैवेदस्यानुवर्त्तमानत्वादि तार्थे तिसमासः ततः श्वयो दृश्यतां स्यामिति स्वरूपे जोडाभ्य अध्यर्द्धशूर्पमिति लुक्। अध्यर्द्धकमिति

अध्यर्धं शरणं च समासकन्विध्यर्थं। अध्यर्धं प्रहरणं कर्त्तव्यं किं प्रयोजनं समासकन्विध्यर्थं समासविध्यर्थं च समासविध्यर्थं तावत्। अ
४४ ध्यर्धं शूर्पं कं निध्यर्थं अर्धकं तु किंवाग्रहणं तु किंवा ध्यर्धं ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति अध्यर्धं एवं द्विगोर्लुगनपत्य इत्यादि तिद्विगोरित्येव सि
द्धं। अर्धं एवं पर ग्रहणं तस्य योगतः अर्द्धं एवं पर ग्रहणं तस्य योगतः संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं समासकन्विध्यर्थं
मेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्द्धपंचमशूर्पं। कन्विध्यर्थं अर्द्धपंचमकं ॥ ॥

संख्यायास्त्रति शदन्तायाः कन्निति कन् द्विगोरित्येव सिद्धमिति। समासविध्यर्थमिति संवंधसामान्ये षष्ठीति न समासे विधौ यस्मिन् समासे निमित्ते वा
प्यस्मिन्कार्यं विधीयमाने तु तस्यर्थः। ते न हि द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते अध्यर्धं शब्दः संख्यावाच्येव तत्रा द्विगण्यते एको ध्यर्धो द्वौ न्यू
र्धैर्द्वित्रि इति तीपादिति तन्मते नियमार्थमध्यर्द्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्द्धादीनामर्द्धपि सिवावाक्यमेव च द्वितीयोनियमः तस्य
च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमिति ॥

अधिकस्याधिकरणत्वमधिकयायष्या कीर्तितिसंख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनेनेति हितार्थे तिसमासः प्राप्नोतेऽत्रान्यत्र कीतिवचनात्तु किं कर्तव्ये
संख्यासंज्ञानाम्नीत्यध्यर्द्धपूर्वेति लुक् भवति ततः संख्यायाः स्वतन्त्रासंख्यस्य च निरुत्तरपदवृद्धिः नन्वुत्तरपदवृध्यर्थं मिति वचनात्तु भविष्यति किम
लुकीत्यनेनेतरत्ति अर्हंत्यर्थान्तपोरत्थर्थेषु यः प्रत्ययः तस्य लुग्भावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ज्ञापकात् इममिति एकादिवन्नियतसंख्या

अधिकग्रहणं बाह्लुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं अधिकग्रहणं बाह्लुकि कर्तव्यं किं प्रयोजनं समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं समासविध्यर्थ
मुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च समासार्थं तावत् अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः उत्तरपदवृद्ध्यर्थं अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः
अलुकीति किमर्थं अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः बहुव्रीहौ वा ग्रहणं बहुव्रीहौ वाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति
संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयेऽत्र तिसंख्येयं वसि इं बह्वादीनां मध्यग्रहणं बहुव्रीहौ ग्रहणं शक्यमकर्तुं केनेदानीं
संख्यापूर्वे शेषु संज्ञत्ययो भविष्यति ज्ञापकात् इदं ज्ञापकं किं प्रयुक्त्यं वतोऽस्मिन्निसंख्यायाविशिष्टिनस्यकनो वक्तव्या दिदं क्वार्लिङ्गो
ऽखमत ज्ञापकं स्यात् तेनेत्याह योगापेक्षं ज्ञापकं ॥

वाविंशवद्दादीनां नाम्नीति ज्ञापकात्वयं योगापेक्षमिति अस्य योगस्य उत्पाख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं किन्तु योगान्तरापेक्षं न निषे
गापेक्षं यदयं बहुव्रीहौ गणसंख्यस्य तिसृकृत्वतोऽधिकृदत्ती निरतिपरत्वागमे शानि ततोऽन्यत्र ज्ञापयति मध्ये संख्याकार्यमिति ॥

मध्यमानां संज्ञाया मिति पञ्चमिप्रत्ययादि विभागेनपठितमार्गनंगगोः प्रगृह्यमुपदेशः तेनपञ्चमितिप्रत्ययादु पदेशेष्वकान कारांतानांसंज्ञाभावयंते ६
स्यार्थः तु स्वद्यमिति· अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्रतु मिश्रतानीत्यादीसंहता निरन्तिः प्रयोजनंतु इति विपरीपमानेवसंज्ञाभवन्तिः प्रयोजनम ६
अष्टानामिति परत्वान्नित्यत्वाद्वा लेकृतेतुटोप्राप्तिः कार्यकालत्वात संज्ञायाः उपरनेनीत्यनंतरंगत्वं अचनोदीर्घेति तत्रदिदीर्घग्रहणमष्टानां
१६ मांतावत् संज्ञायामुपदेशवचनं परसंज्ञायामुपदेशग्रहणंकर्तव्यं उपदेशेष्वकारान्तानां संज्ञाभवतीतिवक्तव्यं किंप्रयोजनंश
तापरत्वे तुस्वार्थं· शतानिसहस्राणितुमिकृतेमांताये इतिपरसंज्ञाप्रोतिउपदेशग्रहणान्नभवति· अष्टानामित्यत्रात्वेकृतेपरसंज्ञा
प्राप्नोति· उपदेशग्रहणान्नभवति· उक्तं वार्तिकमुक्तं रहनात्वलुगनिसहास्राणीतिसन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति· अह
८ नोप्युक्तंकिमुक्तं· अष्टनोदीर्घग्रहणंपरसंज्ञापकमाकारांतस्य तुस्वार्थमिति· अथवास्याकारोप्यत्रनिर्दिश्यतेषुकारां [redacted]
तानकारान्ताआकारान्तानांसंख्यायाः संज्ञाभवतीति· इहापितर्हिप्राप्नोतिसप्तमाराद्युक्तः अकालाः एकादश नैषदोषः एकशब्देयंवद्धर्थः
अस्त्येवसंख्यापर्यंतेयथा एकोद्वौ बहव इति· अस्त्यसहायवाचीतुयथा एकाग्र्यः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति असहायेस्यार्थः
अस्त्यन्यार्थे [redacted] वर्त्तते· तद्यथा प्रजानामिकारसहस्रमेकेति· अन्यस्यार्थः सप्तमाराद्युक्तकालाः अन्यास्त्यार्थः तदोऽन्यार्थे वर्त्ततेतत्रैवप्रयोगः
तिष्ठयः अथोपदेशानंतरनिरन्तरार्थंक्रियते यदि चव्रतात्वप्रधानंत्तान्यान्नतदा अवश्वसिद्धिनिपात्यात्वद्याग्रस्तुपोत्तममितिभविष्यति किंदीर्घग्रहणेनकत्तव्यताकतौ
तत्स्यापि द्विपद्संज्ञांतापद्यतिनतस्यापवाद त्वात्परत्वेन वा अनन्तरनिर्दीर्घपसरवादीर्घविहेपविभक्तेसंस्थात्स्यादितिकर्तव्यं दीर्घग्रहणं अकालाद ८१
ति संख्यावाचित्वादुपगमनवादी त्यापपेनवद्व च नमस्यते अस्यवाह्निताप्यनंतरं ॥

स्त्रन्तेति हृस्वादिति च दृष्टः स्यात् अतमवदिति अध्याय इति कृतान्तानुकरणादेशविधानसामर्थ्याद् ब्रवीतु निर्दिष्यते स्त्रीति ततश्च श्नसत्पादिविधि दिक्कृते न्यायेन अवगतिर्
भवति अस्य अध्याय इति हस्तादि निर्दिष्टातद्ज्ञापकात् अन्तर्भवति कृतान्ताच्च पदाद् निर्देशस्य पूर्वो न भेयत्रान्तनभेतज्जस्य श्वास्यादि इतिव्यावर्तिका कृतान्तनिर्देशस्य पूर्वो न
न स्यात् तत्वाद्वा सूत्रमहस्य व्यावर्तितिसूत्रात् अथवा भिति इत्यादि अध्यायानन्तरमातृभोजस्यैनेयज्ञापकमिति अत्र ज्ञापकस्य प्राधान्यं तत्राश्रयेन भविता व्यतान्निर्वचोत्र
त्वेनात्वमनुनीयतेऽदिति जस्य आत्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोतीति विभक्तिमात्रेत्वात्त्वविधीयमानो नैमित्तिकः सिध्यति अष्टन आ विभक्ताविति सर्वत्र राणाधिका

अत्र तर्हि प्राप्नोति अष्टाभिरिति यत्र विशेषणाविति एवं तर्हि अप्रयोगविभागः करिष्यते अष्टाभ्य औश् ततः षड्भ्यः षड्भ्यः षट्चतुर्भ्यः अष्टाभ्य इति यत्र
भवति ततो लुक् लुग्भवति षड्भ्य इति अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते अष्टन आ विभक्तौ ततो रायः रायश्च विभक्तौ आकारादेशो भव
ति हलि लोपः यत्र प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टन इति प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्येव [illegible]
तिग्रहणं हि क्रियते सैषा संज्ञायां षट्संज्ञापक्ष एकं शब्दं कारकं कथं यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते कथं ब्रा
यदि त्वत्र इति त्यपि वर्तिष्यते अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते इति बहुत्व संख्यासंज्ञा व्यपवर्तिष्यते ॥

रेतदेवतद्वापदं स्यदेजिन्तं तद्विधिरिदानीं बहुवचननिर्देशाभावात्प्रमाणम् तेषामर्थस्याभेदेन भाव्यमित्यत्रापि सिध्यतीतिभाष्यः यथालक्षणमिति
यस्य विशिष्टः प्रयोगो नास्ति तेनापि प्रयोगनिषेधस्तत्तिः तत्र यथालक्षणमनुतं तच्च मनुष्यमाध्ये तान्तमित्यर्थः नैव यालक्षणमप्रयुक्ते षड्वर्त्ततेयः
कानीमिव लक्षणे नान्वाख्यानात् इति च यदि तावदिति तत्रापि यद्यपि तद्वचनात् इति एव इति निर्दिश्यते ने तत्पाते इति अथेति तत्र संख्याख्या वर्तितनादि
नर्थत्वाज्ज्ञसंज्ञायोः संख्यायुक्तविधये एव इति निर्देशते न ष्णान्तः ॥

कृतकत्वः दृष्टानुबंधाः कार्यार्थमुदाहरणीयमेव प्रयोगान्तेषां लक्षणत्वान्नानित्यत्वमसाध्यं तत्रैसंदेहः कश्चमस्यानुबंधकार्यकृतमस्यतनकृतमिति विशेषप्रा
भिप्रायः सिद्धांतवादी तमस्यते अबुधेनानुबंधेन नियत सन्निधानात्पर्थाः कारककोटास्योल्लेखंते तदर्शनादश्रुबंधपरत्वं सोच्चारणं स्वसिता नोकोमणा

कृतवत् निष्ठा निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः लोनोगजेरति निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाः
प्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधः स्यात् कः प्रतिषेधः प्रतिषेधः निष्ठासंज्ञाकस्मान्न भवति अनुबंधोन्यत्वकारः अनुबं
धः क्रियते सोन्यत्वं करिष्यति अनुबंधोन्यत्वकार इति लोपात् अनुबंधोन्यत्वकार इति नान्हेतुः किं कारणं लोपात् अनुबंधः खु
प्त्वा अनुबंधे नान्यत्वं भविष्यति तद्यथा कृतादेवदत्तस्य गृहं अन्यदीयत्वासौ करति उत्पतिते काके न स्वं तद् गृहं भवति एवमिहापि लुप्तेनुबं
धेन स्वः प्रत्ययो भवति यथापि लुप्यते जानाति च सोसानुबंधकस्यैव संज्ञाकतेति तद्यथा देवदत्तस्य गृहे अन्यदीयत्वासौ को
करति उत्पतितेकाके यद्यपि न स्वं तद् गृहं भवति अनुतत्पुरुषो जानाति विदुविपर्यासश्च भूरिदृष्टः विपर्यासः प्रविजानोतिसंदेहस्य
भवति अयमतव्यन्तः लोनोगजेरति अयं सत शब्दोपि नोपी तोरति तद्यथा [redacted] तान्त्रापिकादेवदत्तस्य गृहं अन्यदीयत्वासौ काक इति उत्पति
ते पिकाके यद्यपि तत्पुरुषो जानाति संदेहस्तनस्य भवति इदं तत्तदगृहमिदं ते गृहमिति ॥

साधुत्वं विद्यते तेन तत्प्रयोगे देवदत्ते नकार्यः प्रातिपदिकविज्ञानस्य युक्तेन तद्लक्षणात्ताः कर्मसंज्ञकत्वाद्यामात् कृतप्रत्ययमस्य अन्यत्वे परातुलोतमालभेतति
योगः नदात्मेपवाक्योत शब्दस्य प्रत्ययेतः प्रयुक्त इति मन्यते सिद्धविपर्यासदरति सिद्धो विपर्यासस्त्वेषामयमर्थः इत्तं [redacted] दूरमिति बहेतव
सि तत्वमनेन प्रतिपादितेनान्वितेन देवदत्ते वीप्सार्थाभावार ॥

ज्ञानीर्हेति च्यत्रभूतकालोस्तीतिभावः हृश्यंतेत्रेति सिजादीत्यादिश्चवः प्रकारवचनस्तत्रप्राभित्रथंदेवदत्तइतिप्रयोगे कै कृत्वाघवगमात्
लुटे तस्यायंप्रयोगो नानिष्ठांतस्येतिपतिपर्यतेस्थानि प्रक्षिप्यः जः दृन्यस्यनिष्ठासज्ञानभवति अणादीनामसुत्पन्नत्वात् वाहुलकाद्वान्यस्य स्या

एवंतर्हिकारकंकालविशेषान्निर्दिः कारकाकालविशेषाबुपादेयौभूतेयत्नश्चवः
कर्तरिकर्मणिभावेवेति तद्यथेतरत्रापिप्रथमतुष्यः प्रेत्साहर्त्वकार्यभवति सोप
फ्रवेणनिमित्तेनफ्रवेनिमित्तमुपादत्ते वेदिकांपुंडरीकंवाएवमपिश्चाकोहितपन्न
प्राप्नोतिलुटि सिजादिदर्शनात् लुटि सिजादिदर्शनान्नभविष्यति पत्रतर्हिसिजा
दयोनदृश्यंते प्राभित्रेति दृश्यंतेत्रापिसिजादयः किंवक्तव्यमेतत् नहिकथमनु
च्यमानंगंस्यते यथैवायमनुपदिष्टान्कारककालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्य
वगंतुमर्हति पत्रसिजादयोनेति इतिश्रीमहाभाष्येतृतीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादे
पंचममाह्निकं ॥ ॥ ग्रंथसंख्या १२५०

निबंधाधिराजनारीतिस्त्रीप्राप्तरामलंस्यात्तैरमुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेतृतीयस्याध्यायस्यतृतीयेपादेपंचमाह्निकं ॥ ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि कोयमिति ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशात् सर्वादेर्बहुव्रीहिरिति व्याख्यानसमासोऽतएवोक्तौ नैवास्तीति व्याख्यानुपपत्तिः एवं तर्हि किमयं
बहुव्रीहिः साहोस्वित् बहुव्रीहिनपुंसकपयोरेकशेषः यथाकृतेभ्यः कार्यवादिभ्यः परतिवेनिवृत्तः तत्सत्सार्थे सर्वे स्वस्वावारिः सर्वादिरिति स्वत्रादिशब्द उ
पादीयते नत्वस्य यथो नुनोनामानीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वास्य अभिन्नानायस्योनाम्नविधिः सतिष्यन्नतुतिवा बहुव्रीहिः आथः
बस्यनागेनन्नापेनेहिविनाप्युकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञासिध्यतीति मत्वा बहुव्रीहिरिति एवमति एवमपि सेहः किं प्राथमकल्पिको व
हुव्रीहिरथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरितिरहुति कोस्यति तानुमानीति अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते अन्यथाप्यथा चित्रा
गावो यस्येति गावापि शेष्यत्वेन तद्गुणविशेषणत्वमेव गम्यते तथैहाप्यवगम्येत अत्रचार्थं बहुव्रीहिर्गृह्यते पदान्तरार्थमिनः प्राधान्यमावि विशे

सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनीति कोयं समासः बहुव्रीहिरित्याह कोस्य विग्रहः सर्वशब्द आदिर्येषां तानीति पचेवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नो
ति किं कारणं अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति तद्यथा चित्रगुरानीयतामि
त्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते न गावः नैष दोषः भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि तद्यथा शुक्लवाससमानय लोहितोष्णी
षाः ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुणस्य आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्तीति ॥

गाभावमसरावहुव्रीहिः अतएव यस्य सचित्रगुरित्यभिमतः प्राधान्यं प्रदर्श्यते तानीमानीति सर्वनामत्वयोगाः एनेनतत्वस्य सविषयत्वादिदं शब्दस्य गण
पठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानेन सर्वतु इति तस्यान्यपदार्थस्य गुण उपलक्षणानितिवाभिप्रेत्य तद्गुणसंविज्ञाने नेत्र विन
गुणनीयतामिति भाषामि संबंधः प्रेष्यस्यैर्निमित्तविशेषावलक्षितस्य स्वामिनः एवानयनेन तत्र गवां रोदनिका निमित्तनीयता मित्यत्र संयोगसमवायसं
गोनसंवेधेन संबंधिनि कार्यं विज्ञायमाने उपलक्षणस्यापि कर्मभावो भवतिरत्रा त्यादिरुरुरुषा द्वयं यद्राह्वितत्वान्तगुणान्तवयवभेदः समुदायसमानार्थं एम०
तस्य च समुदायस्य युगपद्ग्रहणस्येव प्रयोगाभावात्तत्र तदन्तर्भूतानामवयवानां पुंयोगत्वान्कार्यार्थेन पाससंज्ञा भवति तत्रेद्गमिति सर्वशब्दस्यादिरिति स्पष्टयति पाद ४९

९८

वि[illegible]र्णोभवति विरोधिविपर्याकः संज्ञापरत्वार्थः इत्येतद्दृष्टमिति वृद्धिरादैजित्यनेन प्रतिपाद्यते नन्वेतं कर्तृ द्विर्वचनेऽचीत्यत्र भाष्यात् [illegible] कीर्तिमिति [illegible]
[illegible] इत्येतेनैवेति सिवादीति प्रातिपदिकः पक्षो [illegible] [illegible] योगिकर्तृकर्मणाश्च [illegible] [illegible] निवृत्तानिवृत्तिप्रदाने [illegible]

निषुसंज्ञायां [illegible] प्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां [illegible] नाम प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञाकस्मान्न भवति अनुबंधोऽनास
[illegible] किं [illegible] करिष्यति अनुबंधोऽन्य [illegible] नात् अनुबंधो [illegible] नच किंकारणं लोपात् [illegible] नेनानुबंधः [illegible]
[illegible] विष्यति तद्यथा [illegible] इत्यनेनैकाकेनार्थं [illegible] भवति एवमिहापि [illegible]
[illegible] यथायिकनुष्यनेनानुषितसोत्तानुबंधकस्य [illegible] तथा [illegible] प्रत्येकमात्रकालसिद्धस्याभिनेत्तकैयप्रथिन
[illegible] भवति [illegible] विप्रतिषिद्धं [illegible] प्रतिषेधः [illegible] इत्येतन्नेति [illegible]
[illegible] इति तद्यथा [illegible] [illegible] ति।
इत्येतद्दृ [illegible] इति एवं [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इत्येतद्व्यवहितं [illegible] ॥ ॥ इति श्रीमद्गङ्गेशपदनन्दन [illegible] व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथम
माह्निकम् ॥ ॥

[illegible] निष्ठासंज्ञानम [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्य
प्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥

भा· प्र·

सर्वादीनि सर्वनामानि कोयमिति तत्पुरुषसंज्ञकबहुव्रीहिद्वन्द्वनिर्देशास्तेषु बहुव्रीहिरिति स्थानसमासं न संज्ञाको नेवानीति [illegible] एवं सर्वादिकिमयं बहुव्रीहिरिवाहो चित् [illegible]
व्रीहिरत्र इत्यवोचत् · यथाकथंचित् [illegible] सर्वादिर्यस्य [illegible] तद्गुण [illegible] सर्वनामसंज्ञा [illegible] अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः [illegible]
[illegible] तानि ततो न संवेदितेयाम्याह · नानार्थस्य [illegible] बहुव्रीहेः [illegible] समासेन [illegible] सर्वशब्दस्य [illegible] इतिसिद्धम् [illegible]
हिरिति · एवं सर्वशब्दस्य [illegible] बहुव्रीहिः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः [illegible] तानीमानीति · अन्यपदार्थस्य प्राधान्यात्
[illegible] अन्यपदार्थस्य विज्ञानं [illegible] बहुव्रीहिर्नास्ति · परानुत्पत्ति [illegible] प्राधान्येन
[illegible] बहुव्रीहिः [illegible] प्राधान्यं प्रदर्शयते तानीमानीति सर्वनाम [illegible] इति [illegible]

सर्वादीनि सर्वनामानि · सर्वादीनीति कोयं समासः · बहुव्रीहिरित्याह · कोस्य विग्रहः · सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति · यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्रा
प्नोति · किं कारणं · अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः · बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्त्तते · तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति · तद्यथा चित्रगुमानयेति
ते यस्य ताश्चित्रा गावो भवन्ति स आनीयते न गावः · नैष दोषः · भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि तद्यथा शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विज
: प्रचरन्ति · तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति · इह सर्वनामानीति सर्वशब्दस्यापि संज्ञा प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

[illegible] सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञाने [illegible] · अन्यपदार्थस्य गुणा [illegible] तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानं · [illegible]
[illegible] सम्बन्धः [illegible] बहुव्रीहिः [illegible] तद्गुणाः [illegible] संबन्ध [illegible]
[illegible] विज्ञाय [illegible] भवति · [illegible] समुदायः समासार्थः [illegible]
[illegible] सर्वनामसंज्ञा [illegible] भवति · [illegible]
[illegible] प्राप्नोतीति [illegible] बहुव्रीहि [illegible]
[illegible] सर्वादीनि [illegible]

त्रियतृतीयेति लोके प्रयोगात्स्वीवृद्धत्वानुपपत्ते तस्यादनत्तंसोप्यपुंस्त्वमिपात्तुते किमितरितीति पवत्त्वस्यपुंस्त्वेनासभीति वे चैतत्स्यतानपर्यायवाहितिकाल्प्य:शा
त्रोतीति भवः सूत्रः प्रतिषेधेननास्यप्रतिषेधसीतुपर्यन्तुके ॥ यथाऽऽहृतिः सर्वैर्नाप्यासनुपनयेनोवः नियतनयवाचित्वात्रापाश्चनुमानानियमानाकः तद्वे
नियतिषेधसाहि निवृत्त्यावृत्तानामवैनिपातनस्यानुनतदूपत्तानुत्तप्रतिपादनेनतुतत्पातनपरिहत्वाविविभावः एकोयगतावीति पतीतिकृत्याभुत्तेप्रतिपादनेनाति
ह्-निवृत्तित्रियस्पर्धः अप्रावृत्ति तनस्पृयेवृह्यादिवपवेन्योमाविको: प्रयोगकः यष्टीनिर्देशेन प्रतिपादनेन पथारम्भत्वाख्यानेनेति: प्रतीनियमितित नत

सर्वनामसंज्ञायां निपातत्वासत्त्वाभावः सर्वनामसंज्ञायां निपातत्वाप्यत्वंनभविष्यति किमितिविपातनंनात्र व्यापकः प्रतिषेधोनाम ज्ञायितेषेणा किं
विदुल्पाश्रितोपेणानेनुपपत्तेनतत्वमूलपातरूपापिशावोगम्यतेरुंनभवतीति निपातनसमर्थ्येनज्ञानीपकमेव ज्ञायितेषेणानवपुलक्षितोपेणा
निपातनंक्रियते नत्वकृष्णापादर्प्यापि शावोगम्यतेरुंनभवतीति तत्र निपातनमाकृतमात्स्यापादृश्यावामंनवाणत्वंकिमेष्य वैविधयोप्यंति इदं
कोपुणवीतिवचनाद्वात्यापथावामसृष्टृहृष्वेत नेवदोषः सूत्रप्रकृतिरेव यथाप्रनैहीकिंपदे यथोत्पुक्तः स्थानियंनिवर्त्यपति तत्रनीहिंकं ग्री
वाणहितादिष्व: यथाश्चिति वचनात्तुत्पन्यस्यादीणोप्यासमृष्टणप प्रवृत्तेन नेवदोषः तथापेणा: पृथुप्राहपः कीर्त्यते नत्राहित्योशुद्धोकंत्त्वे नत्तनेत्पवक
नमदेचनेने कयकनेनुश्रीहतिविति नेदृश्यपाविर्दिष्टे: याशीनिर्देशोन्येहार्थः दिवादिस्यहम्भेवाप्यंवमीवाविनियमसायाः षष्ठीकप्त्यासिद्धं निसन्धा
हिन्नेत्यावेति भ्रमपदिविधिपन त्वपत्तपानिशीयेवत्मः प्रकृतिक्रुवधृति नापंचमपुविधि: विहितमासप: प्रकृतस्याप्रवत्तेने तत्रनीहिंकत्वपमर्वना
व्यायकत्वप्राप्तेदोति विवचनाद्याकत्तत्वादपोषाश्रमप्युक: प्रथमन नेवदोषः नातामोहिंकै: कत्वाप्यनैनवाधकोमविष्यति निपातनस्पर्शंनाज्ञानीपक
मेव नातानिमात्वे निपातनपात्प्येनेनहोषकुंभविष्यति पोहतांहिनिपातनानाम्यंतानाविकानिभवतित्रिमपमानेवैवोयन्ति रहानेवंपाकारणाःनन
स्वभिविभाषामेवपमात्मेनेवपमीहिरुनपोवेति सततंनने सहिकनेमहीनविधिः रहपुनर्मवात्रिपातनमात्यपरिहृहन्ति: प्रायप्यपा: क्रियामात्रत्नारंतेप
आर्यप्रामेवावानोपमन्तनामितितसप्रत्नविध्यति ॥ ४७

ऋर्न्नी: पशीर्यत्ने इहनहीति विकल्पः प्रापोतीतिमाकं नपुत्रुपाकननवति इकेनपुरे हापादकृत्वता
नक्षानुमार्थेधानुकमेष्याचारीमिषायेपकेनेवमद्रापकस्य मंपादनात ॥ यथारेयादीति प्रपनश्रुतित्तकलोतापकंस्याविवद्गावाभावस्य नेनकागीनीनुमसमस्या

अ.प. ५

कर्मणोऽध्यपनत्वमिति [illegible] पंक्तीको [illegible] मत्वपरिवत्सया: [illegible] मनुनिर्दिष्टमिति [illegible] तत्समिति [illegible] कर्मणा
नार: [illegible] मावत्ति [illegible] मध्यवति [illegible]
नर्पानिरेक. [illegible] सहलार्थमु [illegible] विचारितं [illegible]
[illegible] सर्वनामा [illegible] शक्तिमिति [illegible]
[illegible] मध्याव: [illegible] मत्वपरवतु [illegible] सर्वनामा [illegible]

कर्तृत्वोऽः ऋ्यल: चाधकाम्येरूनिपातनत्वाभिधर्यति संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः [illegible] सर्वादीनां [illegible] सर्वनामक [illegible]
[illegible] सर्वमिरेहि [illegible] उत्तमपुरुष. [illegible] संज्ञाकरणं [illegible] कर्तव्य: [illegible]
[illegible] सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति. संज्ञोपसर्जनीभूतानि [illegible] किम् [illegible] किंप्रयोजनं [illegible]
[illegible] सर्वादीनामानंतर्य [illegible] उपसर्जनीभूतानां [illegible] किंप्रयोजनं. प्रयोजनं [illegible]
प्रयोजनं [illegible] महाविभाषा [illegible] प्रयोजनं [illegible] संज्ञाप्रतिषेधः [illegible]
[illegible] कथ्यते [illegible] सर्वादीनां [illegible]
[illegible] संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधश्चावक्तव्यः॥ ॥

पर्यवस्थापितः॥ ॥ [illegible] सर्वादीनि [illegible] सर्वनामानि [illegible] शता
सर्वादीनि [illegible] सर्वनामसंज्ञानि [illegible] किम् [illegible] किंप्रयोजनं [illegible]
[illegible] सामा. १२३
[illegible] भवति [illegible] सर्वादीनि [illegible]

९०२

अनुपसर्जनादिति किं बहुधानेन नदेन विध्यर्थो यागस्यास्य। कौमकोष्टुतिय यस्यास्यादिति न वाऽपि निकुरुचरां नदिनोऽप्यणमी। तेनेतरलिङ्गप्रत्यये नानुपस
र्जनेनेति तदा दिनियमार्थं च त्वेकार इदार्विदि विधि कुंभकारी कारा तर्थं भ्योर मिति तिस्म विध्यति। अनुपसर्जनस्य तादिति सर्पो मनुर्जिनि पंच्यात्मकु अव्ययद्वि
ति अकारोऽणकारान्त्योगविशेष्यते अकेकारस्य पेयावकाणा न्कोणेत नायनुपसर्जनस्य स्यर्थः प्रचस्य न्यादित्य पंचनुपूर्णस्य स्य महानकारो गेत्रभ्यो विधीयत इ
ति पाभाषानुपस्थानाद्युपसर्जनाभ्यामपि भवति तेषु दारी नाम इत्यस्य अकारस्य ह्रयः स्यानेविधीयते इत्यपवकां तारस्य रोऽकारौवर्ती नियमो भा न
वोपस्थानादिति तदि स्यवत्र न भवति एवं तु विधौ दायस्येति तद्द्धौ हि कृतेः कारणं तादृविधिविधानात्। भाषानुपस्थानादत्वबाधो जिनदोऽस्य: का वि
ति सत्यमविशेषित न्नियमनुपसर्जनस्यापि पिपाशोति अत्रापरस्मात् अध्यः सन्दादीनाम इत्यत्र परादि पूर्वोभावो यस्थाना दनुपसर्जनाबाते योप द

अनुपसर्जनादित्ययोगः पुरस्तादपकृष्यते तेन समाप्तिमंमत्स्याम: अनुपसर्जनान्ताद्विदितिः किमिदं अत्र ऋदितिः अकारान्ताद्योगविशेष्यमाणावनुपसर्जनस्य
इत्यर्थः यद्येवमनि पुष्करस्य मादिति न सिध्यति प्रविविक्त निर्देशादनुपसर्जन्नस्याद्वादिति अकारान्तादकारान्तोऽस्मि अन्त्यमाणावनुपसर्जनं
नेत्यन्तरत्वो। अथवा पाठिकारे पठ्यते यद्यप्राणाविभक्तेस्तद्भवति यश्चेवं परमपुंचपादाममिच्छात्व यो लुगिति लुक् प्राप्नोति नेषदोषः परद्वशनप्य अं
समासः इहतरि विमसक्तन्याजोनस्थने न प्राप्नोति समनीनिर्देशपद्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति यद्येवं नितनमाति रोऽभितरहति अते तं
ति ॥

पञ्चगोणिमाद्यर्थादिका स्थापि नस्त्राद्विपाग्यः सोतेस स्वयिपीत्तुनाथाविधानामवानुवर्तिनोऽत्रापिन दोषः। अतिसर्वोऽयेन्या दौतु विशेषकार्ये मपर्ये इत
मेव परमभागविभक्तौति परमभागानेस्य दोरीनीरतनारीनी च स्यार्थ दोगान्वे वैधिनी याविभक्तिसदर्थं गतसंख्याक मौ दिवाविनीत सम्परस्यर्थः
महेव मिति परमभागणद्वाविदितावि भाक्लिशेषं संवर्षं मन्धानस्य पञ्चार्थः संचेधांग प्रतिरत्वन्तरोऽभिप्रायः यद्येवं पञ्चकाः शकुनयः इति
कनैः क्वार्थ्यवज्ञानसौत्तुकपाश्मेति उच्यते कनिकृते गुदौनारनुपान नाभावा चोपंचदृतेत करस्मरी पुरुषस्य प्राह सौकि त्यत्रानेनानु विभ
क्तिविशेष्यते त्वनुपसर्जनाभ्याम पि विधिभाषिति तु पसर्जनार्थं सा व्यक्ताश्च शकटाव पवद्धवचनो ऋतिचतुर्थी हो गतिसमासो नो
नः चकृतनविभक्तावितिवचनार्थं सर्वविधिभ्यो विभक्तावित्यर्थः ॥

त्वार्थं इति प्रमाणाद्विभक्तेरितिनत्वमिति निर्दिष्टे पद्यस्य तदर्तितरणादिभ्यो यो विहितः इति स्वार्थे टाप् कं विधानमात्रं चिन्त्यं तेन पर मकारादित्यत्राधिभवति पु
मस्त्वस्मात् एतविभक्तिविधानकरणे येन विभक्तिविशेषणे स्वार्थे टाप् तत्पुरुष इत्यस्मात् तु पर त्वमात्रे एव प्राप्तिस्तु पुरुषादित्यादावपि कार्यं भवति स्वाति सहरतिरि
त्याः सहरति शेदसमासः तत्समासे प्यस्तः स्वपदस्थितिकतारादिति भवति सर्वादीनां यानीति सर्वविषये पक्षपाते सर्वनामत्वं बोध्यं स्वातो वादेः सविषयो

तत्रापि तत्कार्यं नव कार्यं इह तावत् तरादिभ्यः पंचम्यस्ति पंचमी स्वगुण्यस्तिषष्ठी तत्राद्यकं चेद् विभक्तित्वात् तरादिभ्य इति पंचम्यां गवि
कार्यमिति नवकिं नव स्वकं विशेषयितुमन्य इतो विहितात्य एवात तरादिभ्यो यो विहित इति इदरानामधिकारे पञ्चम्यां मनेदु राजदन्तादिषु नाम
भवतीति स्वस्थादीनामिति प्राप्तौ स्वगुण्यस्तु विरादीनामित्य पि षष्ठी स्वगुण्ये पि तत्र कोमवारगढ सुमा षष्ठी न विभक्ति विशेषयितुं योगेन वा
यावताकामवाऽऽइह नावद स्थिरपि भवस्य तणमने दु राजद स्ये न विभक्ति विशेषयिष्यामः स्वपष्ठ्यादिभिर्नूनं स्वगुण्ये विभक्तावतु भवति स्वस्था
दीनामिति इदरानां पिरादीनाम भवतीति प्रमाणे न विभक्ति विशेषयिष्यामः स्वेपनाकारं स्वरादीनां विभक्ताबो भवति स्वगुण्यस्ति यथेव मरि
षः स्वतंत्रं प्राप्नोति नषष्ठ्यायः स्पदादिवि प्रधानस्य समासः स्वगुण्यवानेदे सताकारां पास्य विशेषणमिदं सर्वादीनि यानि मानितानि सर्वादीनि तोपसर्ज
र्वविशेषणः तिष्ठ तेषु रेष ताप्यर्थे यत्कार्यं न च विद्यमानि सर्वनामस्थस्त्वाभिसर्वनाम्न स्प इति स्वस्थ शब्दहणां तत्र विज्ञायते सर्वे यास्तामतमर्थत
मसर्वनाम्न ततस्य इ सर्वभवति सर्वनाम्न उत्तरस्याम स्त भवति यथैवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति तेनैव तदापि का तानामेके कस्यसति
यथा नाकिनाम्निव्विषये यापः शारो वर्जनेन तस्य तस्य तु किं तु न विनश्यमानम सर्वनामकार्यं प्राप्नोति एवं तस्तु भयमनेन क्रियते पारे स्वेव विशेष्य
तेन सिद्धोत्र ॥
येकं सर्वे ते नतेना निसर्वादीनिपरस्य स्वपर्यायपनीयोतिभिन्नार्थत्वात एकं पाराप्नोति ततश्च सर्वे भिन्नोदरे इष्टोर नवाद स्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामान्यपि
कार एषु इरनु यो नतु प्रतिषि [illegible] भागाभिनिवेशिता चतुर्दानां तत्वमीदनशब्दैर्न भिद्यते स्वादनात्मपि सर्वं स्वदे नेति तु तेनोक्तेः तत्रेदं दर्शनं सर्वशब्दस्य एम०
रूपार्थावयवे गणबत नवत्स्व स्वेपिसर्वशब्दार्थावयवे गणपतिषिध्यामने कु वलानास्व वाभ्यादि शब्दं तत्पदमुतेति मतस्यात नाकार्य नवाद इति तत्वमिति पर्यार्थ १५४
सुभयोपादाने तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवतिनापरस्येति प्रमाणाभावादि तिवेदितव्ययं

एकशेषनिर्देशादिति सहविवक्षायाश्चाभावान्नपर्यायेकशेषः एकशेषप्रकरणे च सर्वनामग्रहणं विधेयकशेषवशाद्वेदोष्यते अथवान्याकृत्यभिधानपक्षेऽपि सर्वादयोगे विशेष्यमा
त्वेनैकवचनान्तत्वमपि भाव्यमेव स्यात्ततः कियन्त्यां ततस्तु नैव विवक्षायां त्वनेकत्वावृत्तिः सर्वादीनां पदानां नैवैकशेषः पदानां चैतत्तु संज्ञाते सर्वादिशब्दानां
निःस्वरूपेण विभक्तिरूपाणां विवक्षायामेव सर्वादिपदानां सर्वादिशब्दनिर्देशे अथ सर्वादीनां सहवचनाद्यर्थत्वं नियमाद्यर्थे विरोधे सति परत्वान्नित्यत्वाच्च सर्वादिवचनं
पे॰ सर्वादेरेव वाक्येन संज्ञा यथार्थत्वात्सार्थकताप्रतिपादनार्थेन विशेषं बध्नाति पदानां सर्वादीनां सर्वनामत्वे तत्तु सर्वनामसंज्ञा सर्वादीनामनेकार्थत्वाद्वा

कथं पुनरेकेन पदेनैषा संज्ञानेकस्य [redacted] विधायते एकशेषनिर्देशात् एकशेषनिर्देशोयं सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वना
मानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति सर्वेषां पाणिनिनाम्नां सर्वादीनीति तत्रोपसर्जनेऽप्रतिषेधे च विशेषे सर्वनाम्नः संज्ञा क्रियते तेन तत्रात्र च नाम
एकोऽनुबन्धः कृतश्चैतत् नहीं सर्वादेः संज्ञाकरणं न सर्वनाम्नः संज्ञायाः करणं तत्प्रयोजनं सान्वर्थसंज्ञापक्षे विज्ञायते सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति
ति सर्वेषां नामानीति सर्वनामानीति तत्रोपसर्जनेऽप्रतिषेधे सुसंस्कृतसर्वनामसंज्ञकोऽर्थः अथ सर्वनाम्नः कृतार्थः अथ सर्वनाम
मन्त्रे कृतार्थः पक्षे क्रियते अथवैकं क्रियते कृतार्थं इति नपुंसकस्य सर्वनामसंज्ञा चेति सर्वनाम्नो [redacted] द्विवचनं तद्विधेयत्वात् सर्वनाम्नः सर्व
नामसंज्ञायाः प्रयोजनं किं कारणं द्विवचनतद्विधेयत्वात् अथवा सर्वे द्विवचनान्ता द्विविधाः सर्वनामसंज्ञकाः पदानि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनं चेति परा
पुनरुक्तत्वाद्द्विवचनतद्विधेयः कारणं एवं सर्वनाम्नः सामान्यं भवति अथवा सर्वमेव अथवा सर्वथा सामान्यं भवति अथवा सर्वनाम्नः अथ पौर्वापर्यमिति किं स्यात्पद
शेषकृते न स्यात्ततः प्रसङ्गेन ॥

नन्विशिष्टं सर्वनाम्नीयत्वे पूर्वमेवाविसंज्ञा प्रवृत्तिर्नियमेन सर्वादिविशेषणपुरस्कारानिपदनमस्तु न पाणिनीयाः संज्ञाकृतेति सर्वनाम
सर्वनामसंज्ञाकारणं सर्वनाम्नां पुरस्कारमेव भवति न तु सर्वनाम्नो सर्वनाम्नो भावः इति सर्वादिपदानां पदानां द्विवचनान्तत्वं वा प्रयोज्यं न त्वभावः सामान्येन
एवं नियमः सर्वादेः संज्ञा तत्र द्विविधपदं भवत्येव सर्वनाम्नः सर्वादेर्भवति द्विवचनान्तात् सामान्यविशेषभावः सर्वादीनां भवति द्विवचनादिभ्यः संज्ञा अनेकत्वनिपातनात् भावो [redacted] स्या क्रि
इयं सर्वादिः ॥ ॥

प्राप्यके कृत्वेत्यादीति · कृतेऽस्मिन्वचनादिति विशेषः · एवं यद्द्वेवचनात्पूर्वाचेन द्विःकृतेन परस्मादनुवर्तेत उभयकार्यं हेतुरूपं उभयोर्हि [illegible] निमित्तकारण
वस्य हेतुरूपं द्विवचनात्परस्य निमित्तत्वेन उभयत्र प्रोपमिति · द्विवचने [illegible] उभयत्र [illegible] निमित्तत्वात् द्विवचनस्य तु अन्यस्य
अ स्यकृतेन व्यवधानात् न च कृ [illegible] द्विवचनविषय उभयत्र साधुत्वं वचनादि [illegible] न तु द्विवचने [illegible] पाते
वि पपत्तिः · एवं नहि [illegible] द्विवचनविषयता [illegible] द्विवचनस्य [illegible] द्विवचनविषयता [illegible] स्वार्थिकत्वात् [illegible]
पि विहितद्विवचनपरत्वेन [illegible] द्विवचनविषयत्वात् द्विवचने [illegible] उभयत्र [illegible]

कृत्वेत्यादीति कालो विशेषः · उभयत्र [illegible] द्विवचनविषयत्वादुक्तं · न [illegible] द्विवचनपरोपमिति [illegible] पुनः परि
व नापि द्विवचनपरः स्यात् · न हि द्विवचनपरतासंभवः · [illegible] द्विवचनपरः स्यात् · न हि द्विवचनपरता संभव ॥
एवं च यत् [illegible] द्विवचनपरे [illegible] द्विवचनपरोप
मनादि [illegible] द्विवचनपरोपदिष्टमिति · कथं [illegible]
भ [illegible] सर्वनामस्थाने [illegible]
[illegible] किं पुनरिदं [illegible]
[illegible] सर्वनाम [illegible] ॥ ॥
[illegible] द्विवचन [illegible]
[illegible] निमित्तकारण [illegible] द्विवचनात् [illegible]
पाठे न [illegible] ॥ [illegible] स्थानिवत् [illegible] निमित्तकारण [illegible] १७९
[illegible] २४९
[illegible] ॥

नेभ्यवादिपूरणादिति एकस्मिन्नियमे विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवान्नानार्थोर्हि पयमेरन्यथा प्रापितव्य इति पूर्वः वचनेमंतरेणाधिकेनाविकल्पयमेदोनतम्पतनपूर्व
नास्मानासएवेति मुख्यरस्पर्थः अन्यन्न तत्कार्यलाभानुपपदर्शनमतरस्यमुख्यः तत्र पूर्णत्रपूर्वाणामिति द्वंद्वेचेत्यनेन सर्वाधिनस्यद्वंद्व एषनर्थक
मेषज्ञाप्रतिषेधोनावयवानामिति सर्वनाम्नाभनिमातृपुंवद्भावः येननाप्राप्तेइति न्याय मत्रार्थः नेबहुव्रीहावित्यनेन सर्वः सविधयो व्याप्तः द्वंद्वे
विभाषादिक्समासेबहुव्रीहाविप्रहणं किमर्थं नबहुव्रीहावितिप्रतिषेधंबध्नाति तत्र नतायतेक्कविभाषाकप्रतिषेधप्रतिरिप्रहणेपुनः क्रियमाणेनदोषोभव
तिदिक्पदिदंविभाषाभ्यन्यत्रप्रतिषेधः अथ समासेग्रहणं किमर्थं समासएवयोबहुव्रीहिस्तत्र यथास्यात् बहुव्रीहिवद्भावेनयोबहुव्रीहिस्तत्रमाभूदिति
दक्षिणदक्षिणस्यदेहि अथबहुव्रीहिग्रहणं किमर्थं द्वंद्वेमाभूत् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति नेतरदिक्शब्दयोगे द्वंद्वेचेतिप्रतिषेधोभविष्यति नाप्राप्ते प्रतिषे
धेद्यं विभाषा आरभ्यते सायथैवनबहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधते एवं द्वंद्वेचेत्येतमपि बाधेत नबाधेत किंकारणं येननाप्राप्तेतस्यबाध्यनेभवानेनचाप्राप्तेबहु न
व्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेधपूर्वेविभाषायामारभ्यते द्वंद्वेचेत्यतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्तेच अथवा पुरस्तादपवादान्तनंतरान्विधीन्बाधंतेनोत्तरानितिबहुव्रीहावितिविभा
षाबहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते द्वंद्वेचेत्येतं प्रतिषेधंनबाधिष्यते अथवा द्वंद्वेनावदयं प्रतिपदस्यद्वंद्वकस्याभवति यावदोस्तोत्तरा अपरोत्तरा अन्यत्परस्मिं परं
वांशस्त्रयोमन्यत्प्रतिपदरहितमिति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति पदोवचाद्यो बहुव्रीहिग्रहणेन द्वंद्वकस्याभवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्र
तिपदोक्तस्यैवेति उत्तरार्थतहिंबहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यं नकर्तव्यं क्रियतेन्यत्रैवबहुव्रीहावितिनिर्दिष्टंतं कर्तव्यं बहुव्रीहिर्विधीयते बहुव्रीहिः तत्र यथास्यात् बहुव्रीहि
न वद्भावेनयोबहुव्रीहिस्तत्रमाभूत् एकैकस्मैदेहि एतदपिनास्तिप्रयोजनं समानाधिकरणेति वचनेनैतिनबहुव्रीहिविशेष्यविषयमाणः समासोयोबहुव्रीहिरिति ॥
चेत्यनेनेनतत्र्यात्र विभाषाजसीतिनतिविकल्पविधानात् यदि वानेन द्वंद्वे विभाषास्यात् तस्यनुवादरदोषः प्रसज्येत बहुव्रीहौ तन्त्रदुवादरदोषमप्यभवानानाकृतार्थोऽप
नीयत्वादिदं विभाषाद्वंद्वे चेत्यनेन वाध्यते लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति कृसमासेदतिद्यवरेणोदिरूनामन्यानितहितन्त्याय्यः नेतद्दिक्कदोषि ॥

बहुव्रीहौ नित्यमनेन बहुव्रीहिनिषेधो विधीयते कस्य पुनरयं समासः अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः ब्रह्मादिरिति तस्मादनेन इत्ययं तत्र समासः नबहुव्रीहौ प्रियविश्वायेति प्रियकाव्यस्य विश्वस्य
एषणात् सर्वनिपातनमन्येतिष्ठन्ते इति संख्यायाः संख्ये पपात् तत्रादिशब्दात् सर्वनाम्ना एवेति नियमः कथमिति तदुच्यते विशेषणत्वात् संख्यायाः पूर्वनिपाते
प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति वस्तुतः इति नैतद्वाक्यार्थो यस्तत्पाक्षिकमिति तद्यथा अन्यत्र
नेषिति उपलक्षणमेतत् द्विकपुत्रो द्विकिपुत्रः इत्यत्रापि विशेषदर्शनात् कथं पुनरीति स्थितं तत्स्यात् मित्रानिमित्तेनाकवानावद्राक्ष्य पश्चात्स्यादेतन्नसन्निधाने
रदंतर्हि यथा तत्र सर्वपदमतस्यापि बहुव्रीहेः प्रतिषेधः स्यात् इदमात्र तत्रास्य मतमेषां तरमेवास्तु ततः एवमनन्तरमेषां तरमेव मनो तथाऽदस्याम
एवमतोऽन्यत्र सर्वनाम्नः नबहुव्रीहौ किमुदाहरणं प्रियविश्वाय नैतदस्ति प्रयोजनं सर्वादीन्यस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यं बहुतेषां
ते बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञायाः प्रत्ययस्थान्मिति नैवं विश्वप्रियायेति भवितव्यं रदंतर्हि प्रयोजनं नन्वत्र कर्त्तव्यो सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवित
व्यं तेषु दोषः वक्तव्यं तत्र संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो न भवतीति रदं चापुरुषाणां प्रियविश्वाय ननु चोक्तं विश्वप्रि
यायेति भवितव्यमिति च यत्र प्रियस्येति नावश्यमन्यपदार्थे सर्वादीनामेव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यं किंतर्हि सर्वादीनां पूर्वस्यापि भवितव्यं किं प्रयोजनं
एकतमा इति किं स्यात् परत्वात् प्रतिषेधो न स्यात् कथं तर्हि काकचौर्दिशोपि वक्तव्यं तस्य विशेषः अपूर्वत्वात्स्यामकत्वितकः तत्र कैतवि
अस्यात्रैकैतवत्वन्वियादीनामन्यपि तत्र वाक्यतापि त्वयातरिभिष्यते कथं पुनर्द्विकापि भवता बहिरंगत्वात्प्रतिषेधे नान्तरंगो विधिः सर्वनाम्नि सर्वत्र
नविति पूर्वनिर्दिष्टत्वात्प्रतिषेधो बाधते गमष्टिपरतिपद्यते तस्यसूत्रस्य पूर्वपदार्थप्रधाने तन्मनुदेहापि कैष्यते न बहुव्रीहाविति स्यात्
अन्येनात्यवचनेन प्रयोजनं किं प्रियविश्वाय उपसर्जनप्रतिषेधो नाम्यैतत्किं स्यात् स्वाद्विबहुव्रीहेः न्यायवत्सामकत्वित्कः योऽस्मिन् कपदप्र
पूर्वपदार्थेकदेशान्यपदार्थे विद्यमानां विहरिणा बहुव्रीहिरिति शब्दः विकल्पानवधीति प्रयोजनं एकस्यापि सामान्येन सापेक्षत्वाद्वि द्रोणधि विप्रकामस्यापि विधिरिति
तेवार्थे तद्यस्यार्थस्य विभाषा प्रत्येकमेते तिष्ठति यस्य एककि प्रत्ययस्य यदिति स्वयं तद्विप्रतिषेधे समानकालो कार्यकालत्वात्
इतिमन्येतदस्य तत्वदीति सूत्रोपाकृत्वा यत्र दृष्टं इति प्रतिपादयति अवयवानामवयविषुनत्वं क्रियाकारकप्रतिषेधेन लौकिकैर्वाक्यप्रयोगाहितस्य
एवमेवं प्रयोगान्तरस्याभावात् ॥

[illegible]

[illegible] ॥ १

[illegible] ॥ ॥ २

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १८७

चेत्रं॥ वहिरिस्मनाहमेरो [illegible] तेन योगोत्स्वहिर्योगः [illegible] पंथोस्तुहरीति [illegible]
वहिर्योगः [illegible] उपमन्या [illegible] मन्नाह [illegible]
[illegible] किंमनो [illegible]
[illegible] वहिर्योगीयो [illegible]
[illegible]

चेत्रंवहिर्योगोपमंत्रमाययोः उपमंत्रमानग्रहण [illegible] वहिर्योगिनकृतत्वात उपमंत्रमानग्रहणमनर्थकं [illegible] वहिर्योग [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] वहिर्योगः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ५१ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

६ [illegible]

[illegible] ॥

धा [illegible] धा

[illegible] ॥ ॥

अ॰प्र॰वृ॰१

॰प्य॰ [illegible]त्वादिति सत्यां भवत्यानयर्थः इदं वहिस्यामंता सुखेत्यत्र वचनात्वात्तं सुतिवद्धिति एकस्मिन् त्रिष्वपरीस्पद कस्तुत्वम् विनिमंक्रर्दमं नतोद्विवचोदिवचनबहुवचने
ते वक्तव्ये तेनद्विस्तबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने विभक्तः एकवचनेनेकसित्वविभविभक्तिः सुतिर्गिले भौवाये अस्यानवृक्षमित्रि द्वितायेण्यादि कामकार्यो द्विद्विर्द्विनी
॰र्१ पादौना निपतत्वान्कश्चेय कवचनमध्ये पंग्म स्यात नेपद्यतेय एतरर्थ मे वैकवचनमिनेतद्विपते सुन्त्वासुखमस्मायां तेनद्रूर्णाद गरेरचिपद्रवं ति द्विर्नवचनेवकृत्या
वेद्विवचना भावाय्यत्ते नमर्थाद्विमक्तयुक्तत्रोनिविवचनप्येति पेनहृत्तिक्रोणव्याख्यातंनयमेरकुष्चिने एषानीहत्त्विकाभेतरामनेद्विवेचयत्रयेनमंक्तिपते नत्वास्यता
ति एवेविपदेनर्वेता हृस्यक्ता कान्देवविवर्जनारेकवचनमातोसत्रा वैपिन वैविभक्तः यत्तासवेषतमत्यंतरतिनस्माय चैविभक्तिं तौ तर्थं तंहीत्रिवक्ताप्येद्वि:

अस्यार्थ

कथं द्वंन्वात्यान्ते पत्तिहृद्धि क्रियतेएकस्मिवेकवचनंद्वयोर्द्विवचनं बहुषुबहुवचनमिति कथं नहि एकवचनमुक्तार्थं कौस्यतेनस्य द्विवचनोर्थ्येयोर्द्वि
वचनबहुवचने बाधकेपविष्यातः नत्वाभ्येवद्विपद्ग कौस्यतेनसर्वोत्सुसर्वोत्सूसर्वो विभक्तयोपस्मादिति तथंन द्विनसर्वोक्तमर्वो विभक्तिः स्मादिति
त्रिकपुनर्विभक्तिसंतिकं तत्रातेकस्यपितुस्य येनमोऽस्यकार्येपरगणनया तत्र पोत्ताभिनयनकार्यास्तुपः कुदर्थार्थं प्रहरीनयोगाः ॥ ॥ १९॥

सर्वेशवृत्तकतयतुमपात्रो मन्त्रो निर्देशो वा विभक्तिर्गोत्यत्रा पवर्गी विभक्तेषा सर्वे विभक्तिसंप्रदानत्वपंचमः पञ्चमानिक्रमेकाराणामावात्मतयाप्यायवेकवचनमस्य
भ्युत्पत्तिर्नरा सर्वो विभक्तयोपसमादित्यपि विशेषेशाष्टिनेतरोऽयं पदानुवदेतकं यो निकान्योपेनमर्वे कवचनोऽन्विपृष्टमरेतहकं सुन्यवी भावो रयेकवच
नमात्रये वोत्सग्नेनेवत्रौ पानयमयोर्वृत्त विभक्तोपपादनात एवमनादिति प्रत्ययः सर्वो विभक्तिस्मादिति विघृष्ट्यासी पनेनराऽवेविताने मनेना दत्त्रहोणमाक्ष
सर्वैविभक्तास्यपरिविपदसूत्रीनकर्ततथा एतत्सर्वे विभक्तिस्तेऽत्र नपितृत्वं पस्यद्वन्देनंतरस्नेनायपर्नेस्यते तत्स्नेनिमत्रो पवनेनेत्तो नकपाररनि तृत्तेनेतरतु
स्मात्सत्वात् कुदर्थः कर्मता विषयः कालेनमन्त्रश्रुतरसमर्थ पञ्चमी [redacted] ने कुतोनवनिपदमिसर्वः वोत्ताखुकर्तत्वाः स्यादिति पानमयरपमिमेषमाय पर्ये नेप
पंक्षाः ॥ पत्र॰ ॰२१

इदानीं पदसंज्ञाविधीयतेऽर्थवत्तद्धितग्रहणं कृत्संज्ञं विभक्तिसंज्ञं च तत्तत्पाठविकल्पेन प्रवर्तयति ॥ कृत्तद्धितानामिति संख्याविशेषमिति उभिनि
ऽर्थः तेषामिति प्रतिषेधतद्धितग्रहणेऽकारान्तमध्ये सर्वे विभक्तिकत्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कृत्संज्ञं नक्तिन्ध्येयमुच्यते ग्रहणं कर्तव्यम्
गतीनामतद्धितानां तस्मात् न तु भवत्पदस्य हि वचनानुसारादस्य सर्वे विभक्तिं तन्त्रत्वगौरवात् इति ततस्तेषां च तद्धितस्थाने सर्वे विभक्तिरिति पदसंज्ञा इह

कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं व्यभिचारिलिङ्गं तामे· तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं ग्रहणमस्तु· एतौ द्वौ वाक्यवदिति· तस्मा
त्सुप्त्विग्रहणं च कार्यं· कृत्तद्धितानां ग्रहणं पदाद्वे· पाठेन पदसंज्ञा तत्तामेव च प्राप्नोति· यासीं सुः· यामनीयोऽसि· संख्याविशेषिनाम
विष्यति· इहापि तर्हि प्राप्नोति· चकारेण· कृत्तद्धितेभ्यो· सुबन्तेभ्य इति पदसंज्ञायां नित्यं निषेधो भविष्यति तत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः· न
वक्तव्यः· सर्वनामसंज्ञायाः प्रकरणे प्रतिषेधो ह्यनुवर्तिष्यते· सर्वेनतत्र प्रत्याख्यायते यथा तत्र प्रत्याख्यायते

कृत्तद्धितानामिति प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्याः ये [illegible] प्रातिपदिकसंज्ञां तेषामर्थः तस्माद्गणपाठस्त्वाश्रयितव्यः प्रपंचार्थं न्यासान्तरं च संख्याविशेषमिति प्रयोज
नेन संज्ञा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति निवृत्त्यर्थे नैवेति भावः कृत्तद्धितानामिति इति कृत्प्रत्ययानामप्ययं पाणिनेः विधिः प्रधानानि भवन्ति यथा रोचते अस्य महः रोचा
महीति ततोऽह्येः एतस्य भक्तिपायां द्वितीयायामस्य प्रपादः ॥

[illegible] नीति [illegible] मिति [illegible] मिति लिंगादिशेषप्रतिपादने [illegible] भावात् [illegible] क्रिया [illegible]
[illegible] क्रिया [illegible] भावात् [illegible] क्रिया [illegible]
[illegible] नीति [illegible] मिति [illegible] नैतानि [illegible]
[illegible] क्रिया [illegible] लिंगा [illegible] मिति [illegible]
[illegible] नीति [illegible] मिति [illegible] नन्दर [illegible] न्तरं नविशि:

[illegible] कथं [illegible] मिति [illegible] तानाम [illegible]
[illegible] मिति [illegible] पुन [illegible]
[illegible] लिंगा [illegible] मिति [illegible]
[illegible] मिति [illegible] नीति [illegible] मिति [illegible] परिवित
[illegible] नन्तरेति [illegible] मिति [illegible] मिति [illegible]
[illegible] नन्तरेति कथं [illegible] मिति [illegible] मिति [illegible]
[illegible] मिति [illegible] मिति ॥

[illegible] नन्तरं नविशि: [illegible] मिति [illegible] विशि: [illegible]
[illegible] मिति [illegible] मिति [illegible]
[illegible] मिति [illegible] मिति [illegible]
[illegible] मिति [illegible] भावात् ।

[illegible]

०.प्य नहिंगमिति। हि परत्र पत्वात परपिहून्यो न पुनःकरति। हूपवन्तं रपिन्य यी पत्वाह हिंगं तुकनुरणोत्य पत्वाह्यं संगः। परितुसंनिपातलक्षणस्यापी पके तदाश्री
१९७ यगित्त्वमित्यादिनुप्रमात। हूरवन्तेनु गणमपमोन्य वमाप्याहंगन्तुवहिंगतुनामो निद्धुनकृगानुकृमिदं भवति। भनिहुनलोपरति। नलोपः पूर्वोत्यमि
हूपाहिंगमितिवा। निकुचितहमि निर्कृचेभाचेकृप्रयमः। चमिद्धिनामितिनलोपः। नवकितनिमित्तत्तुपधानुपुतुपधाहित्य कितस्याजिमित्तमित्तपुणो
न भवति। यगुनेति न तुन रत्नेस्यापन धः नेकृनमेषुभावः। सिद्धाभवतिनन्तु नेपानोद्दिपहीर्दनुमानोति नत्वपुभावस्यासिद्धत्वात्सपुको। तनत्वाही एवमंगः

नहिंगंहृस्वन्तं पंतांगनुकृत्यमिदं वहिंगमंतांगे। अनोपोहृस्वहृमिधेंगाहृमिः हृस्वहृमिर्धेंगहृमिीति यनलोपेकृनेहुस्वस्यापितिहनिनुमि
नि तुकृत्माप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नरोधो भवति। एतदर्थमिहापोसनं। धामिद्धन्नलोपस्यासिद्धत्वात्सप्रिय्यति। उद्दुपधं
न्नमकितस्यानिमित्तं। कृा निकुचिते। निकुचितमित्यनलोपेकृते उदुपधमन्याहादिकर्मणो गुणस्तस्यानिमित्तं किन्तु प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधि
निमितं तद्विघातस्येति नरोधो भवति। एतद्दर्थमिहापोसनं। यूज्ञचाकित्तं नयानुमे पस्यादुधातुकस्यिगुणेविधीनवियमति। नाभावोपकिरी दीर्घस्याप्नुआ।
नाभावेपकिरीदीर्घस्यानिमित्तं। कृ। अमुना। नाभावेकृते घुनोदीर्घस्य विधिरिदीर्घं नुपाप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नरोधो भवति।
एतदर्थमिहापोसनं। दध्यमेनत्। नयुदादेरधटृति। ऋस्याचिकितस्यानिमित्तमाना। ऋस्याद्कितस्यानिमित्तमाना। कृ। उपादानामयस्य। विष्णुकृत्स्येति। प्राणेह्रने
ऽपगोदिद्धे। धीतृपाप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नरोधो भवति। उक्तमेतत्। दीर्घः प्रतिषेधः स्यद्योत्हुरति। निमित्तनत्
रुद्वीपविधेः निमत्तानांद्वीपविधेरनिमित्तं। कृा निमत्तिहृति। निमत्तनत्पावृक्तेऽपोहद्धिर्ततः एवंयोगे संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये
तिनरोधो भवति एतदर्थमिहापोसनं ॥ ॥

तस्मिंस्तथाने इस्वोदीर्घीतिदीर्घस्यदीर्घतुकारः प्राप्नोति। तत्रस्थानेऽतिस्पात उकारसंनिपातनिमित्तत्वात भावोदीर्घ
तस्यानिमित्तं विधित्वात् प्रपुनेति। बहुदादेशर्धति। चुनेकाविभक्तम् यमसांप्रामिकः टापाप्रादेशायापामोहेशरति उपारानेनि तत्वेपंपेस्यात्तविधानारकि पत्र०
त्वमेतिपातनिमित्तमानुस्यापयोदीर्घीतिकितस्यानिमित्तं। कितुसंनिपुत्रं चेत्तनिति कित्वाभावेनभवति ॥ १११

[illegible]भिति समुदायस्यार्थवत्त्वस्यात् विपरिणामां[illegible]मिति [illegible]मितरेतरसमासश्चिरी[illegible]वः पाणिनी[illegible] [illegible] बहुव्रीहिर्भविष्यति [illegible]

[illegible] तावत्कालेस्य [illegible] [illegible] भवति [illegible] विभक्तिसंनिपातनिमित्त

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] विभक्तिसंनिपातकृतं [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं [illegible] [illegible] संनिपातलक्षणो विधि

रनिमित्तं [illegible] [illegible] संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं [illegible]

भवति [illegible] [illegible]

[illegible] संनिपातलक्षणः [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] संनिपातलक्षणो [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ॥

भा॰ कौ॰ कापयतीति णिचि हृद्धौ कृतायामात्वं [illegible] पुकोऽनिमित्तत्वात् आगमस्य पराङ्गत्वात् [illegible] पुकं मत्वा दोषोपन्यासः अधिमानिति सर्वज्ञराज्ञ [illegible]
१४ ॥ पुरक्त [illegible] निपातनं कुर्यात् [illegible] निमित्तत्वात् [illegible] इत्याद्यादि
[illegible] नकवक्तमनेपि [illegible] भिनकः वेद्यत्वं पुकोरूपे [illegible] तस्याप्यादृस्तान् निमत्तरीति कारयिता वक्ति

आत्वं पुग्विधेः कापयति आत्वं पुग्विधेर्निमित्तत्वात् कु॰ कापयतीति पुगड्भावे अत्र [illegible] निमित्तत्वात् [illegible] नेदाप्राकाह
[illegible] निमित्तत्वात् कु॰ पाश्रेन रद्धिणिककालोपस्य [illegible] निमित्तत्वात् कु॰ अपयितान् [illegible] इति मनुपरिमाणस्य [illegible]
[illegible] निपातनस्य [illegible] निमित्तत्वात् कु॰ अधिमान् [illegible] नदीहृस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य नदीहस्व
[illegible] संबुद्धिलोपस्य निमित्तत्वात् कु॰ नदि कुमारि ब्रह्मणि [illegible] संबुद्धिलोपो [illegible] इत्यत्र
[illegible] इति [illegible] संबुद्धिलोप इति [illegible]
[illegible] संबुद्धिलोपः [illegible]
[illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] नियमानोपते [illegible] इति [illegible] तस्मादाम्नेन
[illegible] ॥

[illegible] संबुद्धिलोपस्य [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] सर्वेषां [illegible] सर्वपर्यायः [illegible]
[illegible] ॥ पृ॰
१४२

२१७

पमिति ऐपमिति मत्रविधानमाम्यर्थादिं गोवर्णविचालो भविष्यति [illegible] भविष्यति [illegible] पुष्टिरासीति [illegible]
[illegible] पारिषीति [illegible] पुरुषाधायकः स्वरादपदिति [illegible]
[illegible] पचति पुष्टिकृतेऽपपात्र [illegible] नदीति [illegible] चतुरां [illegible]
पीभाषा [illegible] विपाकं [illegible] इन्द्रादि [illegible] पात [illegible] गृहास्य [illegible]

प्रतिषिधे परे [illegible] सम्पीभावस्य [illegible] पुरुषचोपचाराः [illegible] किं पुरुषः [illegible]
[illegible] उपाधिः [illegible] सिद्धो भवति [illegible] पुरुषाः [illegible] विपुरुषः [illegible]
प्रतिषेधः सिद्धो भवति उपचाराः उपपदः [illegible] सिद्धो भवति किं [illegible]
पीपानं [illegible] परस्पर [illegible] पीभाव [illegible] इति [illegible]
[illegible] पीपानं [illegible] पीयानेति [illegible]
पम ने [illegible] प्रासिकं [illegible] पप्रतिषेध [illegible] सहदाधिकारः [illegible]
[illegible] प्रतिषेध [illegible] सहदाधिकारो [illegible] इति [illegible]
[illegible] पाणिनि [illegible] वर्तने [illegible]
[illegible] पदपत्र [illegible] इति [illegible]
[illegible] पीतम्पाने [illegible] पीतमपीतं [illegible] ॥

वार्त्ता। पर्जे [illegible] पात्राणि [illegible] भवति [illegible] पुरुषाः [illegible] पीतं [illegible]
[illegible] पाणिनि [illegible] पातकानेबादि [illegible]
[illegible] भवति [illegible] इति [illegible] ॥

पा॰ कौ॰ १६२

नन्वेवं तर्हीति नवो क्रं नस्मान्नुमस्थानेणात्रुपदिक्तमपि नात्रुः अन्येवर्णांपंति अनन्यपमकथंनमहतीमन्वर्थ मंतानिर्देशानामुपसंख्यानमिहत्विर्भविष्यतीतिनार्थः मन्वेत
ति ओकित्रुन्वाद्रुदिपाद्यामिह्यात्मनमपमन्ताप्राप्नुनस्त्वनमनिनाप्त्वतापनार्थानिन कृतिपपान्येर्वापकार्पणीनसर्वानितार्थः पोगणान्नेनेनाद्रुः नेषांवपमोति
णत्विप्रेषमाणाभावः शिसर्व पुनन्नुमकस्पेनिवेदिनि अन्नितत्तवन्यामेरोपः सुरस्त्रोवुनपोर्टितिन्यामेनरोपरमर्थः सपनमपनि मेवान्पेणपूर्व
पक्षः पयुरामात्पपेण सिद्धांतः अप्रामेर्वीति प्रसत्यपनिषेधपरो पः नत्वप्रस्मिनेनयोपाप्रिः मामतिविध्यतेनतु शि सर्वनामस्थानमिनिप्राप्तिः अन्यथा

पदेनावत्मयोतनं स्यात्तेवापंतुगात नाप्पपाद्भवीभावात्रोति शिसर्वनामस्थाने पुनःपुंसकस्य शिसर्वनामस्थाने पुनःपुंसकस्येति वेद्ध्नापि
शिप्रतिषेधः शिसर्वनामस्थानेपुनःपुंसकस्ये निवलामिविशिप्रतिषेधः प्राप्नोति कुंडानितिष्ठंति वनानितिष्ठंति अनमर्थानस्थापेटकः अन्
त्यकस्येतिनेहि नत्रोनपुंमकेनमामर्थ्यकृतन हिनवतिना नमवानिनपुंमकस्येति पक्षाद्रुच्यते शिसर्वनामस्थानपुनःपुंसकस्येतिवेत्नामिशिप्रति
षेधइति नाप्रतिषेधात नापयमप्राप्तिविधौ नपुंमकस्पेनेति किंनहि पयुरामेपपरस्मात्पुंसकाहिनिपुंमकेनवाधाप्तः यदिकेनविन्नाप्नोतिम
विष्यति पूर्वेणवप्राप्नोति अप्राप्तेर्वा अथवाक्षनेनाप्राप्तिः सानिविध्यते कुत एतत् अनंतरस्यविधिर्वाभवतिप्रतिषेधोवेतिपूर्वाप्राप्तिःप्र
प्रतिषिद्धानयाभविष्यति नत्वेपंप्राप्तिः पूर्वाप्राप्तिर्बाधते नोत्सहतेप्रतिषिद्धानतोपूर्वांबाधितुं परंतुन्वते अनमर्थसमापाप्प्रापेटरम्मरनिपद
पिबकुम्भेः अप्रवेनहिवह्न्निप्रयोजनानि कानि अनर्थपदापानि अनुनर्गोपाः स्त्रोतः अग्न्याद्धुमौनीब्राह्मणात्इति ॥

शिसर्वनामस्थानमितितिविपक्षांशंस्पात नपुंसकस्येवहिशिः पंनवति नत्वेपमिति पाद्यादिस्मर्थः प्रतिषेधप्रकांपकत्वमप्रविरोधपनाद्यः नमव
त्वान्पुरितिप्राप्तिः पूर्वीप्राप्तिर्बाधनेनामप्रविवक्षितइतिरोधः नोत्सहतेइति अपवादविषयपरिहारेणापाः पूर्वनेनादिस्मर्थः अपवेनहीनि इ
दानीमिमसर्थः नत्वेवस्त्रीपुंसयोरितिवक्तमं अनपुंसकस्पेतिवक्तव्यं प्रकंचमस्यप्रतिषेधे दिनःप्रमामोप्त्रीनि ॥

रामं॰ १६२

नवेति॰ नवेति विभाषा पाणिनि॰ समुदायस्यानुकरणान्नवेत्यनुकरणस्य [illegible] पर्यायार्थं वचनात्तस्याविपरीतत्वे निर्देशसमानस्मृतिः [illegible] दिनिष्पन्नाभावा
[illegible] अनेन [illegible] विभाषा [illegible] नवेत्यस्य [illegible] लोके क्रियापदं [illegible] विधिनिषेधरूपा [illegible] समर्थः।
[illegible] विभाषाप्रदेशेषु [illegible] । [illegible] इति॰ [illegible] इति॰ किं पुनरिदं निकारणात्
[illegible] इति॰ समान्यविशेषभावेन निर्देशः॰ [illegible] इति॰ [illegible]

नवेति विभाषा॰ नवेति विभाषा यावानर्थस्तं संज्ञा कुरुते॰ नवेति विभाषा यावानर्थस्तं संज्ञा कर्तव्या॰ [illegible] किं प्रयोजनं
[illegible] इति॰ [illegible] इति॰ [illegible] इति॰ किं [illegible]
[illegible] इति॰ [illegible] इति॰ [illegible]
[illegible] तेऽ
[illegible]
[illegible] ६
[illegible] इति॰ [illegible] इति॰ [illegible] इति॰ किं तस्मान्न॰ प्
[illegible] विभाषा संज्ञा स्यात्॰ [illegible] स्यात्॥

[illegible] इति॰ [illegible] इति॰ [illegible]
[illegible] इति॰ [illegible]
[illegible] इति॰ [illegible] इति॰ विभाषा [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] स्यात्॥

न वा विधिरर्थं कल्पयति इति । यदि वा यावदर्थं पर्यालोच्य संज्ञा प्रवर्त्यते परैरपि सुखकार्यार्थं विधायविभाषा शब्दा इति तेन वा शब्दार्थं न प्रसक्ति न वा लोकव्यवस्था
सूत्रनिर्वर्तयति तदुपन्यस्तार्थो व्यवस्थितमर्थः । विभाषा इति । विभाषेत्यनया व्यवस्था [illegible] विभाषा [illegible] वृत्ते वैकल्पिककार्यं तदनुसारेण प्रतिषेधस्य वृत्तिर्न व्यवस्थया [illegible]
ति पदैर्वृत्ते इति । नेव कु विद्याकारी ममानन्तिमे निर्देशात् सर्वे विभाषा मेनासुभेदिन्प्रयविकल्पानन्तिगीनिर्देशात् प्रयाति विभिन्नविभक्तित्वात् समानाधिकरण्यमनयः [illegible]
चेति । न व सामर्थ्याद्द्वितीयावगतिः । परा सुपां मेव पदात् गृहीत नेवा क्रम परिहार्थे नेतराय सुप्रवर्त्तविगतिः । परतान्न्यायतु प्रतिगृह्यते न निवेशार्थमुच्यते तेन इति विधार्थत्व
[illegible]

न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रसारणप्रसङ्गो नो के । न वा एषदोषः । किं कारणं । विधिपूर्वकत्वात् । विधायकं किंचित्त्वं तत्प्रत्याखेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रसारण
भवति । तद्यथा लोके ग्रामो भवता न गन्तव्यो न वा । नैति गम्यते अधिकारणं येन [illegible] न वे विलोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रसारणं भवति । किं कारणं । विभि विभिन्नं हि भाषा
न लोके निर्देशकारोति अहाहि प्रमानन्तिगीनिर्देशः कि पदाधयत्वाचिनः संप्रसारणं भविष्यति । तद्यथा ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा प्रसज्य गम्यते । प [illegible]
नैव वनतानीन कुविद्याकारी समानन्तिगीनिर्देशः कि पदत्वं न विवास कामवाः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबंधे । तद्यथा पत्र गृहे न भोक्तव्या न वा ।
प्रत्यप्रवाप्य गृहीत्व न्तिमाभिसंबन्धे [illegible] ध्यनेभुक्ति नेकाप्रदेवेनरा प्रतिषेधवाचिनः संप्रसारणं भवति । यदा तेन वा भवता भोक्तव्या य प्रसज्य निगम्यते । नेदेवं प्रदेशभा
धाय हरणोन वा रामभिसंबन्धीन । दिक्षणा मेव द्वयोर्द्वाभ्यां द्विविधिभाषा भवति । किं तर्हि इहैव विभाषेति सूत्रमनासेवितरां निभाषां विभाषा विभाषेति ।
७ विभाषा तिस्यप्रयुपदप्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । द्विर्विभाषा न तु वचयति । शुशावयसुवृत्तिः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणं । प्रतिषेधसंज्ञाक
रणात् । प्रतिषेधसंज्ञैव तावत् प्रयत्नेन द्विभाषा पदरेशोधिकप्रतिषेधसंप्रसारणं यः स्यात् । विभाषा प्रसज्यप्रतिषेधात् । विद्येतत् कथं प्रसज्यप्रतिषेधात् । विभाषा किं
प्रवेशप्रयत्नेनेव तु संप्रसारणं भविष्यति । विभाषितिवितत् । विभाषितेरुत्तभवति प्रवर्तता वचनेनाभिप्रायेणामप्रवृत्तिकेन निहृत्तिकरोतीति ।

गतिः । न वेति । किं पाषाः शाखावाखेयविभाषा वहतो न संबध्यन्तेन तत्तरं गुणितमर्थः । नवेत्युक्तिः तमेतत् न वा विधिपूर्वकत्वादिति । विभाषितामत्वमिति । विकल्पयन्नर्थः ।
न वा शब्द एकनिपातः प्रतिषेधवाचीन सिद्धो यद्यपि तारितिभावः । परिहारस्य [illegible] प्रत्ययं तद्विधादि [illegible] इति नेतोके । विद्वैमिति प्रतिषेधाद्दिविभाषा [illegible]
न्यः सोऽसंग्रीतमर्थः । विभाषितिवितत्तिति । एकविधिप्रवर्तितप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] साधुत्व [illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] साधु [illegible]
[illegible] साधु [illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] विभाषा [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] विभाषा [illegible] साधुत्वं· साधु [illegible] विभाषा [illegible] विभाषा [illegible] साधुः [illegible]
[illegible] साधुः [illegible]
[illegible] विभाषा [illegible]
[illegible] विभाषा [illegible] कथं न विभाषा [illegible] साधुत्व [illegible]
[illegible] विभाषा [illegible] विभाषा [illegible]
[illegible]
[illegible] साधुत्व [illegible]
[illegible] ॥

[illegible] निरवकाशः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नापि द्वितीयः। एकस्याः प्रकृतेः सर्वसंनिधिरिति चेन्न। किं तर्हि विश्वस्यान्तोगतप्रकृत्यंशेभ्यः केवलं [illegible] प्राप्नोति। [illegible]
इति नयेन [illegible] संनिधानात् [illegible] नियामकाभावादिति [illegible]
प्रकृते [illegible] सर्वत्र [illegible]
इति। [illegible] निषेधः [illegible]
[illegible] भवति [illegible]

नापि तृतीयः [illegible] प्राप्नोतीति [illegible]
[illegible] प्रयोग इति [illegible]
[illegible] प्राप्नोति। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]ति नरः [illegible] मार्दधातुकमपि [illegible] सेनरूपमन्ये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] सकर्मकस्य [illegible] कर्मवत् [illegible] [illegible]
[illegible] सकर्मका भवंति [illegible] कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां [illegible] भवंति [illegible] [illegible]
[illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥

अ.म.-ख.१

ग्रा.कौ. स्वामी क्रूराइति निर्देशः विविति पूर्वे विस्मृति ये पक्षे निमावः न जरारीनामिति· ग्रामको शस्त्रभयपदं ग्रामानुवर्त्तेनेमौ वं संबंधः एकदन्तारविति· शमित भय [illegible] द्विमंतात्र पान
निर्देः [illegible] तिनि· ग्रामेस्थान्याग्रामविभाषा स्वप्न विधेन्नु ग्रामविभाषे पद नु किम ग्रामादि पदः भयपदानि [illegible] इति स्वपवाहि विपदानि वनिपद वृक्ष ·अ
ग्रामेति पहन्ता तहत्या ग्रामविभाषा भवनिरूहने भय पदे इति· विपदं देशि कुलपद स्वग्रामे विचारि भयपदानीति भावः ·विभाषा पुपदे नेति· कदैप ग्रामे क्रिया प
कथं वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं स्वामी क्रूरा परविग्रामिने ग्रामे भयपदं वा स्वग्रामे भयपदं वेति स्वग्रामे स्वामी क्रूरा परविनिर्देशे जरारीनां विभाषा·
ग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा ग्रामे कथं वो भयपदं ग्रामको वेविग्रामिने ग्रामे अन्यवा ग्रामे भयपदं वेति· स्वग्रामे· ग्रामको शस्त्रेनि
हतें कृत्वारो इति ते अन्यत्र स्थो· ग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं कृस्योरः संज्ञापाविविग्रामिने ग्रामे क
थं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं स्वामी विग्रामिने ग्रामे अन्यवा स्वग्रामे भयपदं वेति· स्वग्रामे [illegible] स्वामी निर्देशे· मरहशी पाद स्वस्थ माया विभाषा· ग्रामे स्वग्रामे
भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं वा हिमि पौनाः विग्रामिने ग्रामे अन्यवा स्वग्रामे भयपदं वेति· स्वग्रामे वाहिमि पौनाः निर्देशे
नः· पौष पदि विविभाषा· ग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा ग्रामे कथं वो भयपदं· पूर्विग्रामिने ग्रामे अन्यवा स्वग्रामे भयपदं वेति· स्वग्रा
मे पदी निर्देशे· ग्रामे च· रत्नत्रये विभाषा स्वनुकम्पि प्रयात· ग्रामेना हेतु याः त्रिमे शपा स्वनुभ्यं निग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति· विभाषा विप्रलापे· ग्रामे स्व
ग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं· यत्र कृत्वा वा विविग्रामिने ग्रामे [redacted] अन्यवा ग्रामे भयपदं वेति· ग्रामे अकृत्वा वा नि
निर्दिश्वनेते· विभाषा पौषपदे नपतीपमाने ग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं· स्वीनविग्रामिने ग्रामे अन्यवा ग्रा ग्रामे
मे भयपदं वेति· ग्रामे स्वानि निनरः निर्दिश्वनेते· निर्गत धौं विभाषा कृत्वि ग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं· स्वी
तर्धां विविनिग्रामे अन्यवा स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· ग्रामे स्वतर्धी विनिर्दिश्वनेते· स्वधीरो स्वी विभाषा कृत्वि ग्रामे स्वग्रामे भयपदं वेति निर्देशः· कथं
अधिरी वा ग्रामे कथं वा स्वग्रामे कथं वो भयपदं· स्वार्थिविग्रामिने ग्रामे अन्यवा· ग्रामे भयपदं वेति ग्रामे स्वविरोधाय निर्दिश्वनेते ॥

तेविदपदे स्वात्मनेयदं ध्वनि निरहमेवं या प्रविभाषा भवनि निरूहने· स्वधनु तरर्थ पौन भापात्मनेपदं क्रिमनेनरोपपदेनेवपौ निर्वतारश्चात्मविभाषात्मान ॥

२५०
१४७

इग्यणः [illegible] ॥ संनिहितस्य [illegible] इग्यणः [illegible] संप्रसारण [illegible] वर्णस्य [illegible] किमिति [illegible]
वाक्यार्थः [illegible] इग्यणः स्थाने भवतीति [illegible] इग्यणः स्थाने भवतीति [illegible] वाक्यार्थ [illegible]
। [illegible] स्थाने यण्वर्णः संप्रसारणसंज्ञो [illegible] वर्णविधिरिति । [illegible] नहीति वाक्यार्थे [illegible]

इग्यणः संप्रसारणं ॥ किमिदं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते । इग्यणः स्थाने [illegible] संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । [illegible] स्थाने वर्णः संप्रसारण
संज्ञो भवतीति । [illegible] संप्रसारणसंज्ञायां [illegible] संप्रसारणसंज्ञायां [illegible] संप्रसारणस्य [illegible]
[illegible] संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । नहि वाक्यस्य संप्रसारण [illegible] उपपद्यते । [illegible] कार्यार्थी [illegible] वर्णस्य वर्णसंज्ञा [illegible]
इति ॥ वर्णसंज्ञा [illegible] संप्रसारणविधि [illegible] संज्ञा क्रियते । [illegible]
[illegible] कार्यार्थ [illegible] विशेषनिर्देश [illegible]
[illegible] संप्रसारणस्य [illegible] संप्रसारणस्य दीर्घो भवति [illegible] संप्रसारणं भवतीति । [illegible] संज्ञा भवतीति । [illegible]
संप्रसारणस्य [illegible] दीर्घो भवति । संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । [illegible] संप्रसारणमिति [illegible] संज्ञा भवतीति ॥

संभवादित्यर्थः [illegible] कार्यं [illegible] लोके [illegible]
[illegible]
[illegible] भवतोः संज्ञा सिध्यति ॥

[illegible] बुद्धीति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [redacted] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [redacted] [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ॥

[illegible] ॥ ॥ १९

[illegible]

— 209 – 35.

यथाकाशादिरिति न तु काशत्वाभिसंबंधात् [illegible] यत्र वो [illegible] नैव हेतुर्नाशः काल: [illegible] नैव दोषः [illegible] मन्यानावेति सिद्धकालो भ
वति [illegible] एवं सिद्धाविसंयुक्त [illegible] पवा [illegible] सिद्धांत [illegible] भावः [illegible] पदेवान क्रियाकर्मयोगमा
[illegible] एवंविधे [illegible] किंपाक [illegible] एवं संप्रसारणादि [illegible]

अथवा [illegible] मध्येव [illegible] संप्रसारणं [illegible] विधिरिति नैष दोषः यथा [illegible] एवं संप्रसा
रणान्तं संप्रसारणविधि [illegible] संप्रसारणान्तं संप्रसारणं [illegible] भवतीति अथवा [illegible] वाक्ये [illegible] देशात्
तः परे [illegible] एकदेशात् [illegible] विधि [illegible] एकदेशात् [illegible] एवं सिद्धाविसंप्रसारण
निर्दिष्टात् संप्रसारणनिर्दिष्ट [illegible] संप्रसारणात् [illegible] एवं निर्दिष्टस्य विधिर्विज्ञायते संप्रसारणनिर्दिष्टा
त्संप्रसारणनिर्दिष्टेति [illegible] संप्रसारणात् [illegible] भवतीति [illegible] संप्रसारणं [illegible] निर्देशः उपपन्नः [illegible]
[illegible] अथवा पुनः [illegible] नैष दोषः [illegible]
दितं [illegible] सिद्धं [illegible] किं विज्ञायते [illegible]
[illegible] भवतीति [illegible] संप्रसारणं भवतीति ॥

[illegible] एकदेश [illegible] संबंध [illegible] अथवेति [illegible]
[illegible] संप्रसारणादि [illegible] ॥ ॥ ॥

[illegible]

भाविनी निश्चयः संयमात् ... [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अ०प०सू०१

॥ अन्यपदार्थे [illegible] ॥

भाष्यांके २८ [illegible] मिति [illegible] विपरीत [illegible] मिति [illegible] बहुव्रीहि [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिपादनो [illegible]

तत्र [illegible] मिति [illegible] कथं पुन [illegible]
[illegible] कथं बहुव्रीहिनिर्देशात [illegible]
[illegible] विपरीत [illegible] बहुव्रीहिः [illegible]
[illegible] मिति [illegible]
[illegible] पञ्चारिकां [illegible]
[illegible] पञ्चारिकं [illegible]
[illegible] पञ्चारिकां [illegible]
[illegible] पञ्चारिं [illegible]
ति ॥

॥ [illegible] अन्यपदार्थे ॥

[illegible] इति [illegible] सम० १८
[illegible]
[illegible] ॥

समवायद्वारेति ग्रहणताद्येकार्थं पुरस्तात्पदवारम्भायोनात्मीतिमाद्यः सर्वोपचारकाद्वाह् यथोतमनिति समिपात्रेव्यथोतनमेनस्यात् पातुमेवतनत्वमपि
स्वर्थः हिल्काणादिति रौ वर्णादिरर्थः हिल्काणादिति आकारलोपाद्यात् यथोतनमभ्युपगमाद् हितदति हितस्थिति नतु पात्वादयमलपरीरिद्धात्वपत्
च्यतेपाश्रुस्याद्तम्भुमि नैवरोधः पात्यमतैन्त्रवल्कार्थवास्मो तेत्वमुच्यते यद्यामस्मामांनां मां हिल्वाद्यापीति यद्यौक्तमेवमनर्थायते स्थितिकंच क्रमाणोशगिम

पावचनात्सिद्धमितिचेत्रावारत्वात् पावचनात्सिद्धमिति चेत् तथा हिंकाणांस्यवारत्वात् स्वपवारोपयोगः तद्यथाभिरद्वोस्यानतरनेयमो
स्य गःस्यानेयोगेत्यप्यपपात्यसताप्रवारः हियमहपन्यासः पुत्रकेतवपरनवकार्थंमित्काणोम्यानेपोपत्वंप्रसपपात्तुववाधनेरद्दनुनकम
पंसावकाशं कोवकाशः हिल्काणस्यावकाशः हितरहीकारोपदाम्यात् हिल्काणस्यावकाशः हितीस्याकात्मोपोपधाम्यात् यथोतनंतो
मनरदुत्वमं पन्निपोगतःस्यात् पतिस्थार्थमिति योगतःपाःस्यात् नतन्मत्वयोतनंस्यात् कुतोनुवृत्त्येनत हिल्काणोत्पयोमविष्यतीतिनपुनरा
हीति हिल्काणांस्तुपरोमविष्यतीतिनपुनरांतरति हितःपरत्वेनसाहारःपचनात्सिमवः यस्माज्जुम्यासहिन्नु हितस्त्वपीहारः स्थितिमं १८
वः यत्ताजुस्यारंतस्तु नवकोरोधः उपमर्गोह्नोः किं स्थाधोः पथ्योः मेरु धात्वोर्निमितिपुः पूमसेन हितस्त्राप्यपीहारः स्यात्वेद्युपयदि
त्वाणादिरित्पुनःपाः कतर्हीरानीमिरंस्यानहिनईकारोमवतीति यतुमपवाना पोरह् जिति सिद्धेन्त्वाधिकारोवचनात् सिद्धमेतन् कं
र्थपमधिकारोवचनात् पश्याधिकारोपयोगःकर्तव्यः स्थापनोरहितो पर्वोतिरिदमिति स्थापंतपार्वोपयश्यर्थलात्तरभावेनप्रसमयः स्थाप
नयोर्वापश्यर्थत्वात्तरभावेषस्यभावेः पयमयः स्थादिनोवानमविष्यति ॥ १

तकित्यामरत्वादंततमितिनिर्दिष्टंवमेतदुवनीतिहिपोयमवकाशः नम्पोश्रमपमादिः स्यात् पस्माधिकारति यतस्यानपर्दीपासानतोपमत्यातमस्याः
नतुपतमपपाल्वाधनाम स्थायंतपार्वेति यद्याःपयोजनकाबापितो पस्माभावाद्वापितामारावगतिरित्सर्थः ॥

अ.प.न.

नाम्य०
३७

युक्तं पुनरिति शब्दभावाभावयोः सामर्थ्यभावाभावयोः शब्दनिमित्तकृतत्व सर्वस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] किं सर्वथेति । किं न तेन [illegible]

युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
६ [illegible]
[illegible]
[illegible] एवमिहापि [illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible] नापि विकल्प्यते ॥ एम०
१९

२०६

[illegible] इति [illegible] कृतेषु [illegible] सर्वे [illegible]
इति [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] कुतो नेति [illegible]
[illegible] इति [illegible] सिध्यति [illegible]

[illegible] किंप्रयोजनं [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] नेति [illegible] सिध्यति [illegible] नञेपः
[illegible] सिध्यति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] सिध्यति [illegible]
[illegible] सिध्यति [illegible]
[illegible] इति ॥

[illegible]
[illegible] इति [illegible] ॥

[illegible]

भाष्य० चतिमात्वीनीमि-वद्भुवीहि हिपंतत्परति-प्रादिषु हेलकारप्यमकारोभक्त-मकारश्च परांतरनिमकारोपितद्धक्तमामपरांतरसिविहो नुत्वारम्भाद्‌ः श्रमेतनदक्रमात्र
९६ कार्यहतेनात्मपदहतोभवतुनत्परांतरलं यदिहवोनेकारो पिः परांतत्वमपपनरमात्‌ः वीमावेनकारपतिषेधरति वीमावेविधिपिनातेनकार [illegible] वीत्रप्रतिषेधो
वक्तव्यमर्थः निर्दिश्यमानस्येति पथ्यापादः परिमितवृत्तावः पाव्ह्रवृत्तेव भवति नतरं मस्य- [illegible] हीति योविहितपतेतस्यनप्राप्नोति कृतिमिपातिषद्व पमोर [illegible] तरक्रा

एवंतर्हि पादिः क्रियते पादौ गुणवृद्धौ नेत्व दीर्घत्वलोपानुस्वारदीमावेनकारस्यप्रतिषेधः परिपूर्णादिः गुणः प्रतिषेध्यः चपुगंतलघूपधस्य गुणोहोर्मे
तिगुणः प्राप्नोति गुणवृद्धि- हृद्धि- प्रतिषेध्या- चतिमात्वीनिवाहणकुलानि- [illegible] तिके वोक्तिनी तिरद्धिः प्राप्नोति- हृद्धि- नेत्व- नेत्वं
प्रतिषेध्यं- चपुरिजनुनितत्व [illegible] नेत्व- च [illegible] नत्वप्राप्नोति- क्षेत्रादीप्र- दीर्घत्वं वाहितद्धामि कुलानिवहानि नोपधायाः सर्वनामस्थान
इतिदीर्घत्वंनप्राप्नोति- मा भूदेवं- अनोदीर्घोपवितिप्रतिषेधेनभविष्यति- ऊहन्दीर्घ्यां निरदोहितिपदमाद्दीनिवाहणकुलानि- दीर्घत्वलोप- नलोपप्रमत
निद्धाति अपमेतीतेवानिनाच्ची वधस्या- नानापिप्रानो- नलोपः प्राप्तिपदिकान्तस्येतिनलोपोनप्राप्नोति- नलोपं अनुस्वार- अनुस्वारभत्व नित्यति- [illegible]
वेतवः पालेयः- मोतुस्वारोहत्यसीमनुस्वारेण प्राप्नोति- मातृहेत्वक्षु परापरास्य पुत्रीमनुस्वारोभविष्यति- यथाहि [illegible] हति लेयोः वाचंलिहौयाभुः- [illegible]
नुस्वार- वीभावेनकारप्रतिषेधः- वीभावेनकारप्रतिषेधोवक्तव्यः- चपुरीनगरी गुरुकरी- चतुर्भुजत्वणा दीभावः प्राप्नोति- नेत्वदोषः- निर्दिश्यमानस्य
देशाभवंतीमेवनभविष्यति- यथाहि निर्दिश्यमेत्यनप्राप्नोति- कृत्स्नानुमानवहितेतदा- एवंतर्हि हर्वादिः क्रियते- हर्वादेनापुनको पत्नानबहुवचनादि
उत्वाश्च परिपूर्वादिः गुणकोपमतिनह्यत्वत्वहितो वाहुवत्वनिषेधे- नगुणको पप्रतिपेनहहर्षत्व- अग्रगालिणी [illegible] कुलिनी निर्को वाहिनी निर्वाहण
[illegible]
मिनी- हिगुरवः- पद्मावत्विनीत्युमिह्रतने- नत्वंनतत्वा देनेविधपोनप्राप्नुयादिति ॥ इत्यादलिनी

येषामहेनापितव्यनोपत्ववहितसिमर्थः मम्माकुलिनीति निमत्वानुसंस्थैमयाने- तत्रहते- नत्वं नत्वाद्धस्यावाति- निर्को वाहिनीति गर्भुमकदद्धयवपुप्यपर्णन
न्सूत्रमत्वेनपरत्वादाप्यते नरविप्रतिषेद्धनेतद्वैव नप्राप्नोति ॥ ॥ ॥

नवेति नित्यारभ्यंतां गोवली पानिति स्याद्धैवाचविभक्तिनिपेक्षत्वादंतरंगो तत्रनिर्दोषत्वात्सूत्रेनपक्षः स्थितोऽस्त्र किमर्थमितिति किंनापिसत्रेण
इष्टसिद्धिरितिप्रश्नः एच इति एचः पुष्टिश्टावर्णत्वात्स्थश्लेशावर्णयोर्वैद्धि कार्योपावृतः नतुविश्लिष्टावर्णयोरिकारोतिभावः समाहारवर्णाविति स
नवार्णहिगासत्राणात्वात् चनेहिरिगोत्तम अतागाएतेविषयः असिद्धंवहिरंगमंतरंगे इति गुरुकोभयानपरी रागः संख्यातमत्रौसौ नात्म
दतेऽवयवस्पेर्गंनतोविहितुमितिक्वत्वाहिपुष्टोऽभविष्यति एचइग्घ्रस्वादेशे किमर्थमिदमुच्यते स्वरव्यंजनं सवर्णाकारनिर
त्यर्थं एवरप्भवतीत्युच्यतेसवर्णनिरसार्थं अकारनिरसार्थंचासवर्णनिरसार्थंतावत एचोह्रस्वादेशशासनेषु अर्धएकारः अ
र्धंओकारोवामाभूदितिअकारनिरसार्थंच इमावेचो समाहारवर्णो मात्रावर्णस्यमात्रेवर्णौवर्णयोः तयो ह्रस्वादेशशासनेषु
कदाचिदवर्णस्यात कदाचिदिवर्णस्यात कदाचिदिवर्णोव [redacted] र्णो माकरादिरवर्णोभूदित्येवमर्थमिदमुच्यते अस्तिप्रयो
जनमेतत किंतर्हीति दीर्घप्रसंगात्त दीर्घाल्लिकः पाप्नुवंति किंकारणंस्थानेंत [redacted] रतमोभवतीति ॥ ॥

मात्रिपमाणावयवत्वात मात्रावर्णस्येति अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्यमात्रावयवइति भेदसद्भावात्पष्टानिर्देशः दीर्घाल्लिति स्वतंत्रमि
दमिकोनिवर्तकमितिभावः भाष्यमानेऽपिसवर्णग्रहणंदृश्यतेअसस्यामित्याराविति दोषोपन्यासः ॥ ॥ श्रीभवानीजीसहाय

सि·कौ· नवेति अयं दिवाकार्थस्योह्रस्वसंज्ञायोवह्रस्वइति विधेयार्थमिति यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात् देवदत्ते तिष्ठतादि
६२ विधावुपस्थानं माभूत् । अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैव ह्रस्वो विधीयमानोऽन्त्यंत्र तमादीर्घाएव वाध्नुवंति· ह्रस्वस्यबाधितत्वात् दीर्घ सु

ननुवह्रस्वादेशव्यवस्थाते· तेन दीर्घो न भविष्यंति· विधेयार्थमेतत्स्यात् एवं ह्रस्वसंज्ञेद्
भवतीति· दीर्घप्रसंगस्य निवर्त्तकत्वात्· दीर्घाणां त्विकार्थसंगः किंकारणं निवर्त्तकत्वा स
त्· नानेनेकोनिवर्त्त्यंते किंतु दीर्घानिकोनिवर्त्त्यंते· सिद्धास्यत्र ह्रस्वाः दकश्चानिकश्च तत्रानेन
नानिकोनिवर्त्त्यंते ॥

कृते पुनर्ह्रस्वप्रसंगः । निवर्त्तकत्वादिति एकवाक्यभावेनैवरगेवह्रस्वो भवति नान्यदृश्यते मनिकोव्यावर्त्त्यंते· यदि तर्ह्येकवाक्य
ताऽनव्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति· नैष दोषः एवं ह्रस्वश्चात्पाद्य उपस्थानात् ह्रस्वत्वं क्रियते तत्रैवोऽप्यंतर्भावात् ह्रस्वं क्रियमा सम·
णे स्वदृशितपस्योपस्थाने ॥ ॥ १६२

वा

सिद्धमेङः इति एकारस्यतालव्यस्यतालव्यएकारः ओकारस्यौष्ठ्यस्यौष्ठ्य उकारो भविष्यतीत्यर्थः नेत्याह नेति एकारः कंठतालव्यः ओकारः कंठोष्ठ्यः न चात्र तथाविधो ह्रस्वोस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यम् अतएवावयवेन व्यपदेशो भवति तदात्मकत्वं हि समुदायस्य तस्मात्तदन्तरतमौ ह्रस्वौ तावेव भविष्यतः ब्राह्मणग्राम इति ब्राह्मणानां वा तत्र्यत्वे उदाहरणं नेत्याह नेति न षष्ठीति किमिति समासे विभक्तिश्रवणाप्रसंगः न च समासेपि लुकि इति वाच्यमिति न तु योगेति षष्ठ्यां स्थानेयोगायां स्यादिति स्थाननिमित्तसंबंधेत्यर्थः तृतीयायां वेति निपातनादिति योज्यं पचन्तिदेवदत्तस्य

सवर्णो निरस्यार्थे न तावन्नार्थः सिद्धमेङः सस्थानत्वात् सिद्धमेतत्कथं एङः सस्थानत्वात् एकारौकारौ भविष्यतः अर्द्ध एकारः अर्द्ध ऐकारो वा न भविष्यति ननु च एङः सस्थानतराव ईकार ऊकारौ नृतौ त्वाः परिहितौ स्यातां तत्रैवाय सुपरिवोत ननु च भो च्छंदोगानां सात्यमुग्रिराणायनीयाः अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते सुजाते एश्वसूनृते अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतं शुक्रं ते एश्वस्य पजंते एश्वस्य रिति पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव लोके नान्यस्मिन्वेदे अर्द्ध एकारः अर्द्ध ऐकारो वास्ति अकार निरस्यार्थेना पिनार्थः स्थोस्थानतरमर्द्ध्य स्त्वाज ए चोश्चैरतमम पवत्सादवर्णो न भविष्यति भ पसीमात्रेवर्णो वर्णयोः अर्द्ध मात्रिकावर्णस्य भवत सद्द्रमृहरण मिमाविष्कमिति नघश्वा ब्राह्मणग्राम अर्धानीयतामित्युच्यते तेनत्रावरतः पंचकारकी भवति षष्ठीस्थानेयोगा किमिदं स्थानेयोगेति स्थानेयोगोस्याः सेयं स्थानेयोगा स्तम्यत्ययोनिपातनात्तृतीयायावाएतस्या स्थानेयोगोस्याः सेयं स्थानेयोगेति ॥ ॥ अ रु

तं तदेरितिसूत्रत्वारिहारकः संबंधोऽवगम्यते एवमत्रेष्वपि त्रायस्यपोमाप्रां सत्यस्थाननिमित्तः संबंधोवसीयते स्थानपर्यर्थ इति केचिदाहुः तिष्ठत्यस्मिन्नर्थ इति स्थाने अर्थे वर्त्तमानानादनेकत्वं पतिसः त्वत्रे अन्येत्वाहुः अष्ठीघिपदविरामसमनतरस्यामित्यादौ रोपदीनाभानर्थकीत्वात् वस्यानः प्रसंगवाचीस्थानशब्दः न्यायेन तैन्नास्तिः प्रसंगे अस्तिः पाठीतः पदुर्ज्यत इत्यर्थः संपद्यते वाभाविकोस्तिः प्रयोग अर्द्ध इति स्थानकेभवे इत्यत्र प्रयोगोनेनषकार एत्वा प्रयते ॥

किमर्थमिति विनापि तत्रेणेहे सिध्यति स्वात्स्वेनातिप्रसंगइति पृच्छः एकग्रहणमिति षष्ठी टक्रुपायाश्च घोपेणैन तु कं स्यावत्नो वेति शब्देयावतीसंभवइत्यर्थः अ-प-चु-
अवयवेति नियमेन संबंधो नराणां निवर्तनाहिति भावः उपधामात्रस्येति कार्यसिनासंबंधाभावान्ववाहितिवृत्तिनापीत्यर्थः तत्रस्येति हिताभिप्राय उपधा

किमर्थं कुनीत्युच्यते षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थं नियमार्थो यमारंभः एकशतेषष्ठ्यर्थाः पष्ठं नो वाति सर्वेषां उच्चारितायां वाक्पूर्वं तिर्
ष्ठानेश्चाकरणोयाषष्ठी सा स्थानेयोगेव स्यादिति तिबांतेरणयत्नेनसिध्यतीति यस्मा स्थानेयोगवचनं नियमार्थमेवमर्थमिदमुच्यते अस्मि
न्नसति तन्नमेततता किंत्वर्हीति अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसंगः शासोगोहइति अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यंति तत्र को दोषः शासइदङ्
हलोरिति शासेश्चासस्यस्यादुपधामात्रस्यस्यादुपधायागोहइति गोहेश्चास्यस्यस्यादुपधामात्रस्यैव अवयवषष्ठ्यादीनां चाशास्त्रियोग
स्यानभिधानात् अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः किंकारणं योगस्यानभिधानात् संदेहे नियमः अवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः
किंवक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमाने गंस्यते लोकिको दृष्टान्तः तद्यथा लोके कश्चित्कंचित्कृतिग्रामांतरं गमिष्यामि पंथानं मे भवा भ
नुपदिशत्विति स तस्मा आचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणं गृहीत्वा अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवामइति यस्तत्र तिर्यक्पथो भव
तिनतस्मिन्संदेहइति कृत्वा नासावुपदिश्यते एवमिहापि संदेहे नियमः न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः अथवा स्थानेयोगास्थानेयो
गा किंनिदर्शयोगेति अव्यक्तयोगा अयोगा अश्च वा योगवती योगा कापुनर्योगवती यस्याबहवो योगाः कुतएतत् भूम्निर्दिमत्यवेति।
विशिष्टा वाषष्ठी स्थानेयोगा ॥ ॥
पा अतिर्कर्तते संदेहत्वादिति अतिर्योंसंयोगनियमः क्रियतेन तु योगयोगवशिष्टेने नियमे हलदक्षिणाहीति हस्तेदक्षिणोस्येति वहुव्रीहिः भाष्यकारव एम॰
वनात्सर्वनाम्नोपि परनिपातः अयोगेति योगमंतरेण षष्ठ्या एवाभावादिहिविशिष्टयोगेत्यत्रषष्ठ्यानाम्नो निसामर्थ्यान्नतीयते योगवतीतिबहुव्रीहिवषष्ठ्यभावो १९६
कोपइति [redacted] सामर्थ्यात्तं मन्वष्ठीपीकारः ॥
श्री

सिंचिद्धृतं गमिति॰ कस्मादिके॰ चाधिकारेणेनामेति॰ पाणार्थमामाभ्यायां भावात् प्रियकार्थं उच्यते कश्चिदिति यो भावात् परस्य द्धे: नकरोणेति यस्याम रूपमर रतविशे
षणमथाङ्गिके नेमा रानुकृष्यते स्थयमात्रमिति सोन स्वतिजानातुरपुयोगे पुतस्य द्धस्यानुमानं भवतु लिंगानं गमनुष्या लिस्य कथं स्थोरे रन्
चकृत्वा विवि त्रिगमम स्पर्शाभिरस्यं लिंगायश्री स्थाने योगाम वतीति॰ न चतल्लिंगमव्यय व प्रकारिपुकोरुष्यते । यथैवं शाम ररउः हलो: थारो
कामिषर गोक नं यं [redacted] स्थाने योगाभवतीतिविगमा संख्या मीति न कर्तव्यं यद्दे वाद: पुरस्तादव्यय व व अर्थ प्रके तेण तद्
नेत्रानुवर्त्तते स स्थाने योगार्थं भविष्यति॰ कथं॰ अधिकारेणाम त्रिप्रकार: कश्चिदेकदेशस्थ: सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीप: सुवर्णति
ग: सर्वं वेश्माभिज्वलयति॰ अपरो धिकारो यथा रज्ज्वायसा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण । अपरोधिकार: प्रतियोगं तस्या
निर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते॰ तथेदपरः अधिकार: प्रतियोगं तस्या निर्देशार्थ इति नदा ह्यिदं वाद: पुरस्तादव्यव सर्वं एतदु भयात्र वर
त्रे स स्थाने योगार्थं भविष्यति संख्यापमात्रमेतद्भवति॰ तस्य कुमार्यं शब्दे लिंगे शेषमा सेकुं॰ वर्ततेऽयं देशे तल्लिंगे कोष्यते॰ तस्य कतिमात्रं तस्य
ति॰ यदि नियमः क्रियते यत्रैक पक्षी अनेकं च विशेष्यं तत्र ने निष्पाति अगस्य हुले: अणः संप्रसारणस्य निर्हृत्व विविशेष्य: अण्विशेष्य: से
प्रसारणम विविशेष्य॰ अस्मिन्पुनर्नियमे काम चार: एकया षष्ठ्या अनेके विशेषयितुं॰ न यथा देवदत्तस्य पुत्रं पाणि: कंबल इति नस्मात्रार्थो नि
यमेन ननु वोके एकश्रुते पष्ठ्यां यावन्तो वाने सर्वं षष्ठ्या स्थानीना यो प्राप्नुवन्तीति॰ नैष दोष: यद्यपि लोके बहवो भिसंबंधान्या षष्ठी नामो वा
त्यावा छेत्राव स्पनुशा देन कोस्याभिसंबंधो भवितु महतीति अस्य रतं स्थानात॰ शद स्या विशद्धमाने नादये भिसंबंधान्य लोके भवनानिस
र हः स्थाने॰ ने त्रे समीपे रतिसंरे रमा त्रमेतद्भवति॰ सर्वे सिद्धे पृ बेर सु पनिष नेज्या स्थानेनाविशेषत नियतिर्न इति संदेहा स्वकृणो मिति॰
र्थः॰ वर्तं तहीति अदेशो लिंगानां गा स्य सद्भावात्सर्वं द्धस्यानि नोलिंगकार्यं कल्पिष्यती स्वर्थ: यदीति नियता न षष्ठी त्वा हि रोअणि विको व्यभावेन

षष्ठीति

अ.प्र.च.

यतः षष्ठीति तेन पादः परिहस्यापूमर्थः पादंत्र्यं गाण्ययोर्वपक्षः पादकृतः सत्रेषस्यानिर्दि[illegible]ष्टः तस्य च बहुत्वच्चादेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादं त्रस्य।
चवेसे वृत्तूस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भूवं तीतम पमर्थः पथ्यंत्रत्र यानि तेन पादं त्रमेव निर्दिश्यमानेस्थाने न पुनस्तेन तु प्रतीयमानमित्यर्थः यदो त्रस्या
देः पादस्येत्यन त्रुवधु नेसामर्थ्यात्रेवोध्यते स्थाने किन्तु दाहरणमिति कविहरणान्तो णोदंमिद्धमितिशब्दः रकोयणविरध्यत्रेति चाप्यस्तु त्रस्य लक्षण
मप्युदाहरणं त्रयो गावी त्रुभयो पन्यामः रकोद्धतारिमे दानपविधिर्वण्णत्रुसमेतिवे पम्यासंख्यातानुदेशोन सिध्यतीत्यर्थः नेतरन्नो निषत्याहार पा

नतर्हीदानीमयंयोगोव[illegible]व्यः वक्रव्यश्चकिंप्रयो न नेपक्षंत्रस्थाने नुयथा पुन्यते न[illegible] पस्पृश्यारितो किं कृतं भवति निर्दिश्यमानस्यादेशाभ
वन्तीत्येवावोभानकर्तव्या भवति स्थानेन्तरतमः किन्तु दाहरणं रकोयणविरध्यत्रम धुत्रतालुस्थानस्य तालुस्थानः स्त्रोष्ठस्थानस्य
ओष्ठस्थानो यथासंख्यारिति नैतदस्ति संख्यातानुदेशोनाप्येन सिद्धं इदं तर्हि तस्यस्य भिर्पीतं ते[illegible]तामरत्येकार्थस्येकार्थः द्यर्थस्य द्यर्थः वहु
र्थस्य वहूर्थो यथासंख्यारिति नन्दुवच्चतरविसंख्यातानुदेशो नेच सिद्धं इदं तर्हि कः सवर्णदीर्घः रनिदंराग्ये कृपायेरधीद्दमवृद्धः कंठस्थाने
योः कंठस्थानः तालुस्थानयोस्तालुस्थानः ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो ये यथा स्यात नवश्चस्थानरतिर्वर्तमानेषु नः स्थानयहणं किमर्थं यत्रा — अनु
नेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं वलीयो यथा स्यात् किं पुनस्तत्र तेनासो नाप्रमाणतः अकारेणप्रस्था[illegible]ति स्थानत एकारोकारौ पुनः स्थान
प्रहणादेकारोकारौ भवतः श्वश्चनमश्चहणे किमर्थं यो द्वौ स्थानत एकाकि[illegible] सोष्माणः सोष्माणारनिर्हितीयाः प्रसकानादवतो नादवेत्तर्हति
हतीयाः प्रसकाः[illegible] प्रहणे तथैः सोष्माणो नादवे त्रश्चतेभवेनितन्नर्थाः वाग्धसनिविर्हसतीति ॥ ३ ॥
देशान्तरतः साम्यमस्ती ति भावः वृ त्ताकारे च रत्नारो नकारोपि लृ कारस्यारेफो दृश्यनरनिलकास्यस्या नित्वाभावोला [illegible]कनीयः[illegible]कार्यस्येति साद्दृश्य देतुप
र्मोपत्ते कृणमेतत्तेन प्रत्याहारवोपिपर्मोन्तर स्यते वर्णानेकमिति स्थानग्रहणेनु वर्तमाने वा परस्य रः क्रियते स्थानेन्तरतमो भवति प्रत्यतोनेकमान्तर्यं मति — स्थ०
तत्र स्थाने कृतमेवान्तर्यं मा भूदित्यन्तरनियाकेभेरस्यचन्तमयणोमवृत्तिं गस्थानकृतमेव हि लाद्दृश्य एकप्रमाणोसा दृश्याः त्रयोर्त्वागात्मग्रहणमन
र्धकंस्यात सोष्माणो रति अन्यात्तधुणार्वक्रस्यत्याः शः तमग्रहणादिति ईपन्मादत्रे पिजोके सादृश्य च रावरोरुद्दिनादि ह तमग्रहणं कृतं ॥

किमर्थमिदमिति [illegible] इति वक्तव्यः [illegible] यदि [illegible] स्थानेयोगार्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] इति प्रश्नः [illegible] षष्ठी निवर्तते [illegible] षष्ठी [illegible] स्थाने [illegible]

किमर्थं पुनरिदमुच्यते [illegible] अनेकादेशनिर्देशात् [illegible] अनेकादेश [illegible]
[illegible] सर्वस्य [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] षष्ठी [illegible] नि
ग [illegible] भवतीति [illegible] पुनः [illegible] इति [illegible] रत
[illegible] षष्ठी [illegible] इति [illegible] स्थाने [illegible] पुनः
[illegible] षष्ठी [illegible] षष्ठी [illegible] भवतीति
[illegible] षष्ठी [illegible] षष्ठी [illegible] भवतीति
सर्वत्र सिद्धं भवति ॥ १

[illegible] इति [illegible] आदेश [illegible] उदाहरणं [illegible]
[illegible] उदाहरणं [illegible] उपपन्नाः ॥ ५ २ १ १ १ ॥

भो.टी. आचार्यमेति करणमुपमये युगपत्पर्याप्तिरिति निर्दिष्टं पर्याप्तप्रपञ्चतया सह श्रोतीति एवमनुवर्तमानत्वेवं ज्ञातव्यं प्रति
१९ वैयाख्यापदे पारदर्शितामशेषः एवंविधस्तत्र त्रिविधमपेक्षते ज्ञानस्यास्य निक्षेपरीत्यारभ्यमानस्य निरूपणात् एतदर्शनाद्यभावतः पदाद्भुतादेष्टिमा
नः सिद्धिरिति सामान्येन निश्चयाभिप्राय ज्ञानप्रत्ययस्यैव तत्त्वतस्तत्समर्थः परमपि तु नीति एकान्तेन पदवेदनानि तस्य तत्त्वमेव कार्यस्य निश्चयः स्पष्टमस्तीति

तथा च सर्वस्य गुणस्य वृद्धिः पक्षे पेयत्वहृदयो पदं ज्ञानमनुपूर्णमनन्तभावी पद्यवद्धीनत्वात्तस्य भवमीमांसा हि विस्तारतः सर्वोऽप्यर्थः स्यात् कः निपाकः इतिसंज्ञानी
तां विवेचितां कारकोऽप्यकारकत्वेनमान परस्परतः पुनस्तत्र तन्निवृत्तौ समानत्वेनावगम्यमानत्वे तत्र भवनीयमिदं न विद्यते इति यथाक्रमेण
तौ ज्ञानमनिवृत्तौ समस्यास्य पदे तदोपपत्तिवशान्निर्दिष्टाः कर्तव्यः स्त्रीकारकात्मीयत्वात् क्रमे एकाकारकायोमात्रमिति शङ्कनीयः पुनः
ज्ञानमनिवृत्तौ समस्तं तु ज्ञानं तेषां स्वरूपस्य कारणस्य प्रत्ययत्वात् तत्र धर्मीपूर्वपक्षीत्यादेशानुवर्त्तनं भवतीति तस्मान्निर्दिष्टं स्थितं भवति तत्र तेनोक्तं
ज्ञानमनिवृत्तौ समस्यान्तरेण कर्तृत्वमप्रतीतमनुपपन्नमेव योगपद्यं सामीप्यं परस्य किं पदे चेत्तदेव विषयविधानादि विभज्यते तु यदन्यो
ऽयमर्थः स्मृतौ निश्चयमाह सर्वस्य ग्रन्थस्य ज्ञानस्य पर्यायस्य पर्याप्तिः निरूपणापेक्षया तदेव पर्यायस्य तत्र निश्चयो विशेषणस्यैव
स्तोत्रे च नेयम्नु स्तुतस्यार्थस्य पृथक् आदि सर्वाविनिर्णयस्य समस्तं व्याख्यातं तत्त्वं पश्यसि इति तत्त्वज्ञानी परमात्मा विषयः कस्त्वं तत्त्वाज्ञानी
पुनः परज्ञानी परक्रियास्वरूपज्ञानी परकीयस्य पूर्वाः स्वरूपमपि निश्चितं यस्य तत्त्वं प्रतीतिः पदं स्वरूपः ईदृशं विधिं समर्थयति ॥

तत्त्वस्योपदेशस्य भावात्पदार्थनालिपयोगः शुभस्य तु विषयमस्त्वेवेति व्याचक्षते कथं स्वीकारः तत्रापि गोमयादरूपान्तरादिति वचनात् अन्येनु भावात्पदार्थस्यस्वरूपयोगप भो.टी.
वचनीयमाहुः ॥ १९

रैफस्यति एतस्यांमा सोऽयं स्थानेऽन्तरतम इति निवृत्तं नान्तरतमेऽस्थानिन्स्तु च क्रियते क्रियते तस्मादेवेति अन्यथा प्रान्तरतमोऽयं स्येऽन्यनेन न गोर इति प [redacted] नेन्स्तु च
क्रियतेतिभावः अयमिति चौतनि स्यादेशे व्यवधानात्र भवति निहापारन्ति व्यासकाश्चोपसंहारस्पेवानेत्रयेणनन्तविधानात क्रियत एतत न्यास एव
ति अन्यथा भित्रव प्राप्ति त्यत्र रकारस्यनत्वं स्याजात इति कास्पसुस्वरः यथान्तरीया [redacted] लस्थापं तमारनिवचनात किंचनीति किं सान्तरमिदं

१ रुहृधापाणोरः स्थानेऽन्तरतमनिर्देशो सस्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्देशोऽस्यामकारस्यगो हो यां तरतमा प्रकृतिः तत्रपृथी
यत्रपृथीतत्रादेशाभवन्तीत्यत्रोणोपधाग्रहणं सिद्धं भवतिस्थादेशातोऽयं न्तरतमनिर्देशो सस्यां न दोषः क्रियते एतं न्यास एव रम्याभि सुनोनः एवंप्र
वररतिस्थादेशे तोन्तरा तमनिर्देशो सस्यान्तकोग्रहणं कर्तव्यं प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्देशो सस्यान्तकास्यनिर्देशा यांतरतमा प्रकृतिः तत्रपृथी
यत्रपृथीतत्रादेशाभवन्तीति यंत्रोणापितकाग्रहणं सिद्धं भवतिस्थादेशतोऽयं न्तरतमनिर्देशो सस्यां न दोषः क्रियत एतं न्यास एव किंपुनरिदं नितं
नेकं येन्तरतमा अनेन निर्देशे त्यत्रेस्थाहो क्रियतिपारकं अयेन निर्देशो नाम नेन प्रतिपत्तिः कस्मान्न विशेषः स्थानेन्तरतमनिर्देशो नेकस्थानिनिवृत्तिः [redacted]
[redacted] स्थानेऽन्तरतमनिर्देशोऽनेकस्य सर्वस्थानिनो निवृत्तिः प्राप्नोति अस्याः पिता प्रीतिरस्य मधुर्अल्पनक श्रिस्यस्थादेशः प्रतिनिर्दिश्यते नतीत
र्यतोऽरधिशब्दस्यरधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति परिवैचेकवित्रैरेकं तत्र दोषः स्थाने विसंमुल्लंऽर एकोऽस्तीति प्रतंप्रा
प्नोति ॥
उरणरपरः स्थानेऽन्तरतमनिर्देशोऽनेन नियमः क्रियते अथवा उरणान्तरोऽपमन्तमितिपक्ष्यः स्थानिनिवृत्तिरिति रधिशब्दस्य यदि रधिशब्दस्यादेशः त्र
क्रियेतेतरायमेतन्नभावः भिन्नरूपत्वादेशलरथ्यस्याप्रत्यायकत्वमिति व्यवहारोऽसारएवेतिभावः अस्तुति वचनसामर्थ्यात् व्यवहारस्य बाना
दित्यादिरितिभावः वर्णैरेकस्यमिति परिविसशब्दस्यविसर्गस्य शालरोपत्वेनानित्वाद्वितरातिकारस्यादेशः यदानुस्वारस्य सकारस्योरपमन्तरा
पन्नप्रसंगात्र इति रूपप्रातिः अत्रेभं प्रियादयस्तु विशेषविहितत्वात् रस्य बाधकः ॥

अपि वेति पूर्वस्त्र्येनादेशेन भवितव्यमिति भावः पूर्वो न न संज्ञोगावयवत्वेऽसत्या समकृदपि वृत्तिः स्यात् तत्र मन्तव्यस्येत्वभिप्रायत्वा तत्पूर्वस्यैव स्थाने
प्राप्नोति अन्तरङ्गमिति निर्देशेषु लहणो निरोधादेशेष्वनिष्पन्नेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुत्वेनास्मदर्थः निर्देशिति अभिमतस्य कोऽस्यार्थः इत्या
प्यवस्थिति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन ल हुणेन यदा सर्वदी र्घकृतानि तेषां साधुत्वं विज्ञातेन न वानेन तेषामेव साधुत्वं कं प्रतिपादयितुमिति भाव कृ
केचेति इकोऽनु गुणवृद्धी इत्यत्र यत्र षष्ठीति नेत्रसूपतिष्ठते तेनैकवाक्यतानेन सत्रेण विधिर्वा वचनमिति विधानकाले एवान्तरतमस्यादेशो विधीय

अपि वा व्यवस्थानवकल्पेतेन यथा तमेत्याद्युक्तिवाचके मात्सू त्रमपि नावतिष्ठते एवमिमेणोमु कृत्त्रमपि नावतिष्ठते नन्वनुतर्हि प्रतिप
इकोऽन्यतरेनेन निर्देशानामनेन प्रतिपत्तिः निर्देशप्रतिपत्तौ निर्देशिः निर्देशप्रतिपत्तौ निर्देशिनं सिध्यति सर्वे सर्वत्र पाणुदेत्तिः किं तर्हि उच्यते निर्दे
शिनीति सिध्यतीति नसाधौ यो निर्देशिः सिद्धो भवति नन्वसौ निर्देशिनं सिध्यतीति किं तर्हि व्यवस्थानवकल्पेतेन सर्वे सर्वत्र ध्येत्र इत्यनिरा
नीकिमर्थं स्यात् अनर्थकं तु स्यान र्थकमेतत्स्यात् यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयात् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् उक्तं वा किं पुनरिति इत्युपलक्षिका
रेव वनादिति पष्ठ्याधिकारे योगः कर्तव्यः स्थाने ऽन्तरतमः पष्ठीनिर्दिष्टस्येति स्यात्मवचनं चप्रत्यात्ममिति वक्तव्यं किं प्रयोजनं यो यस्य स्यात्तत्र
स्पः सतत्स्थानिय स्यात्स्यात् अनपत्यान्तरतमो ऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् प्रत्यात्मवचनमशिष्यं किं का
रणं स्वभावसिद्धत्वात् स्वभावत एतत् सिद्धं तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं च समते अन्तरतम
वचनं च अन्तरतमवचनं चाशिष्यं योगश्चाप्ययमशिष्यः कुतः स्वभावसिद्धत्वादेव तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृ

ते प्रत्यात्ममिति आत्मानमात्मानं प्रतीति समासस्य प्रत्यात्मनो ऽन्तरतमः इत्यर्थः स्वभावसिद्धत्वादिति लोकप्रसिद्धत्वादन्वयार्थस्य प्रत्यायिनेत्यर्थः अनत्यसंबंधिनादत्वादिति स १८०
मादेषु ऽनिसमाजत असवेषु संघः समाशः सहभोजने समवायः कार्यविचारक्रियायां मेलने नैव कृतादिति गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेणाविवादार्थे १९०
कृतमान्तर्थ्यं लोके स्वात्मीयतरेत्यर्थः एवमिहापि सर्वाः प्रत्यर्थः शाक्ति नियुक्तस्य स्थाने सएव भवति ॥

इति तिरश्चामप्यपंचवर्षाणां नरकाणां· एवं वेदेनापि संकीर्तनामुष्य रेखान्यसंकरो गाउत्वर्थं तेति· तथा यामीति पश्चान्नवमारहवारणीय वक्तेति भिक्षुनमारहवर्त
एवं नापि भवति तथान्यान्मारहकानां स्थाला हि नामारहस्य नवणि भिवनं भिस्यर्थे· तेन नेच पीति न्याय स्यात्प्रतिपादनपरमेतत स्वविकार इति एवं त
हि तस्य समुद्रो लीलितत्वं हि कायस्य वर्ण्यस्यापद इति कारकार स्थानानामप्यामश्रिसं वो मानव्यु सोविकारः तस्यैव विकारो हि: स एवं भिवगत्वं ति· लोकस्य व हारा
येषामेव किं विरहं कृतमानत्वं ते रेव सहास ने नपथा· [illegible] संवृ [illegible] नवगो योपस्था: उत्सवो भवति तेन नस हृदोऽरते· तथा यान्येतानि गणक
५ कानि सेपृष्ठकानि नवंचित्रितान्यन्योन्यमपेक्षं नित्यशः कुर्वन्ति स्वतावकेनेना वत्स एवं तने च पि लोष्टः हि त्रावाहु वेगगला नैवतिर्यं पातुन नो
हमारहत निरश्चि वीति कार: पृथिवीमेव पातुं स्यान्तर्यं तः न तथा याएतान्यात्मी स: स रूपं त्याग्य मानो विकारेषु म: सप्र नत्या काशो निधाते
नेव निर्यं गन्तु तिनावागवरो इति स्वविकारस्यापस्यागन्तुं स्यान्तर्यं तः· तथा ज्योति विकारो हि एकाकारेशो नियाने मु घज्वलितनैव तिर्यं गन्तु
तिनावागवरेहति ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गन्तुं स्यान्तर्यं तः [illegible] नस्य व्यति क्रमे चूत कालेन उमंगः व्यञ्जनव्यतिक्रमे व्यतिक्रमे वत्
कालं तावाप्नोति· व्यञ्जनव्यतिक्रमे इदं उत्रे स्यात्पर्थो नोर्द्ध मात्रिकस्य व्यञ्जनस्या द्विमात्रिकस्य रूपाप्नोति नैव लौकिके नैव वेदे स्य द्विमात्रिक इति
कल्पार्द्ध मात्रिकः यो निःसमभिव्याप्ति· व्यत्य ति क्रमेऽप्यत्रमप ज्ञानुमार्यत्रत्र सर्वेषु एवं स्यान्तर्यं तो मात्रिकस्य द्विमात्रिकत्वे कोमात्रिको द्विमात्रि
आ कोप्यप्राप्नोति नैव लौके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिकत्वाप्राप्तिः किमर्थं हि स्य द्विमात्रिकः यो निःसमभिव्याप्ति· तस्य रू वानेक वर्णो रेवोशुक्ष रू वानेक व
कामे र्णोरेवोत्पुनः कालमाप्नोति· इदमस्त्या स्यान्तर्यं नोर्द्ध तत्तीयमात्रिकस्य इदम द्वित्तत्तीयमात्र मिवर्णं प्राप्नोति ॥

यणो न्याख्या नेमुत्रे नरनाख्यायणो योगारंभे दोषमात्र [illegible] नेति व्यतिक्रमः स्यानित्येन निवर्त्तिः इदमेव शास्त्रं निवर्त्तकमिति भाव: [illegible] लोक इति निगा:
[illegible] स्थानात्व्यवात्रे निवर्त्तिपक्षे पुवार्थ गात्स्यशब्दत्वादिति भाव: [illegible] लोक इति कुक्कुरादिषु देव्यञ्जने नमलेक मात्रिक मितिस्य द्वित्तत्तीयमात्र मिति·
लैकारेश योः कृतयोरिभावइत्तिष दोपाकिमिति भाव: ॥

भाव्यमानेनेति नेयलोकरत्नेयंपरीहारोनोक्तः यदाविशेषविहितत्वादरत्नमिश्रभावेन बाध्यतइतिन्यायलक्षाद्विमात्रत्रिमात्रसंभवात्स्यादेवं वृद्धिः वृ॰ग॰
गवसंगच्छते तस्यविषयेमात्रात्मकस्यतेस्थानत्वात्प्रत्यवशासिः तदेवमुद्राकारइतिमूलसूत्रात्प्रगुणार्थोभावेन सत्त्वाचभिन्नकालानामपिस्यादितिभाव्यमान
नेतिपरीहारस्यात्रासंभवः भूमावरतिप्रसाहारः एतत्कतोरेचमनोरोवेत्यादिसंग्रहार्थः तत्रद्विमात्रिकएवैकारऔकारश्चस्यात्तवर्णा
नेषदोषः भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेवनभविष्यतिगुणवृद्ध्योर्भावेप्लुतप्रगुणार्थोनभावेप्लुतत्वात्कालताप्राप्नोतिस्वहारं प्लुतः
खट्वा उदकेन्द्रखट्वे खट्वाईषा खट्वौदनहोतृखट्वा इत्यनेकावद्देशकाश्चोरवः खट्वोरवः खट्वैलिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा
श्चोपगवः खट्वौपगवइति अस्यान्यतल्लिमात्रस्यानुमीयमानत्वात्स्थानिनोत्रिमात्रत्वमनोस्थाने अवः प्राप्नुवन्तिनेषदोषः नयोगुणवृद्धीचानुवर्ततः
प्रत्ययमात्रस्यैतद्भवः नेत्याहतादपिपरस्यपरइतिपरितादपिपरस्तपरत्वाद्विरेवस्यात्तयोर्भावः एवः पचइ प्लुतनस्यात् नेषतत्कारः क
नोईदकारः किंदकारेप्रयोजनं अथकितत्कारोप्यर्धदेहार्थस्तकारः दकारोपि अयम्प्लुतस्य अर्थान्तकारः दकारोपि प्लुतभावे कुर्वीनेकुर्वीत
त्वात्तेनैतोदर्हत्तीयमात्रस्यइतिसंज्ञकस्यखट्वईत्तीयमात्रे प्रश्नोत्तिनेचलोकेनतत्वेदेखट्वईत्तीयमात्र प्लुति अवर्णस्यगुणवृद्धिप्रसंगेनसर्व
प्रसंगोः विशेषात् अवर्णस्यगुणवृद्धिप्रसंगेसर्वप्रसंगः सर्वगुणवृद्धिसंज्ञकः अवर्णस्यस्थानेप्राप्नुवन्ति किंकारणं अविशेषात् नहिक
श्चिद्विशेषउपादीयतेगवेत्तातीयकोगुणवृद्धिसंज्ञअवर्णस्यस्थानेभवतीतिनिश्चयउपादीयमानेविशेषेसर्वप्रसंगः नवा अवर्णस्यस्थानेपरप्रसि
ङ्गादवर्णस्योत्तरं नवाएषदोषः किंकारणं अवर्णस्यस्थानेपरप्रसंगान्तरः स्थानेअन्तरतमः प्रत्ययमानएवरूपगणोभवतीत्युच्यते तत्र अवर्ण
स्येति अत्रत्र्यमात्राकरणं अयुगणः स्यात्सचेष्यन्तएवदीर्घस्यप्लुतोस्यातांतुल्यप्रमाणत्वात् नत्वाभिप्रायस्यदीर्घस्यचसर्वेवृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्त्रिमत्रात्ताव गच्छ॰
हयात्सर्वप्रसंगस्त्युच्यते नवेति उपात्तापरस्थानेनगुणवृद्धिशास्त्रेषुकयावृत्तायांविधीयमानएवरूपगणोभवतीति स्वस्थानेतातगु २६८
एवदीर्घवतरत्यर्थः ॥

[illegible]

सर्वदेशव्यंसत्वेनैकान्तत्वात् सर्वदेश[illegible] किं कारणम् अनेकान्तत्वात् अनेकान्त[illegible]मेवेति · यथानेकान्त
[illegible] किं कारणं अनेकान्त[illegible] अनेकान्त[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] किं कारणं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

भाष्यकै॰ अथ यत्र किमिदमिति · [illegible] स्थानेऽन्तरतम इति [illegible] निर्वर्तयति [illegible] स्थाने [illegible]
१८९ [illegible] स्थानेऽन्तरतम [illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] भवतीति [illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] इति [illegible] भवति [illegible] स्थाने [illegible]

अथ यत्र किमिदम् [illegible] स्थाने [illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] प्रकृते [illegible] स्थाने [illegible] ११
[illegible] स्थाने [illegible] किं हि [illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] किं हि [illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] स्थाने [illegible] १८
[illegible] किं [illegible] स्थाने [illegible] भवतीति ॥

तो कारनिर्देशः [illegible] भवति [illegible]
[illegible] किं हि [illegible]
[illegible] भवतीति [illegible] २२ १९१
[illegible] इति [illegible] इति ॥

कृतेनुवद्विति चेन्न तमपीभावाभावा अपवन्न कावः अकुः सवर्णो दीर्घः इत्यो दोसनतस्यामिति उपा १पिरस्य स्थानकावः कर्त्तादरे स्त्रेति रहोभयंवा [illegible] प्रोतिकमितीति प्रतान्यादिय मेवपाप्नोति निरोधः स्थान्यादेशतरति यत्र तु नियमवमणः नेनानियमः क्रियते नत्रतत्त्वधिय नत्वेमवतिनात्वन्यपनिरविद्यावितिनिरोधः सिद्धान्तिति विधिवाक्येस्ये वाक्यतायां विधानकालएवाणोः पात्वेक्रियतरत्यर्थः यथैवमिति नतानेनोः स्थानेणाविधीयते अपितत्कृणां तेणा तत्रविधंपभतावशीस्थानेयोगेनिव भावानोपतिष्ठते तथा नोदीवामातः स्थानेपकरणो [illegible] स्थानमहणं कृते ततउः समीप्येयोगातस्याविधिपात्वमेगहतिस्थानमहणानुवस्याःस्थानेपका

कृतेनु क्वेनतहपोः स्थीभावयोःमावकाणयोः समवस्थितयोः स्थानेमा तमहति उणपुणा हतिचेस्थाने प्रात्तेहस्यनयो व्यवस्थाभविष्यति नपुनरत्राणुपादरति सूत्रः किंचातएवदोषो जायते उदात्तस्वरितोपदेशति स्थान्येते अवर्णास्यस्थानेवतिपरमादेशा उ यनेनेदुपात्तेनप्राप्नोति अन्तरहानोहतोस्यरवेत्यति [illegible] मेपेरपात्वाज सिद्धमेततकृथंप्रमेगेपरत्वात [illegible] स्थानेस्यागाप्रस्त्यमानस्यारपरोभवति किंच क्रयमेतेत नहि कृथमनुच्यमानेगंस्यते स्थानेइतिवर्तते स्थानेशा स्वभवत्येगवाद्गीणपचमादेशः अविशेषितोभवति आदेशश्वविशेषितः कृत्वंतीयस्थानमहणं प्रकृतमनुवर्तते तेनेदमभिसंबध्यते उः स्थानेयाना नहति उः प्रसंगेयणणप्रसत्यमानएवरपरोभवति अथ्योगायहणं किमर्थं नकृपरोभवतीत्येवोच्येत ऊरपरहतिरयतुच्यमानेकरदानोणपाः स्यात्वयः उ नेमवतिकष्टउः स्थानेभवति आदेशः आदेशोरपरइतिचेत विधिप्रपरवतिविधिः आदेशोरपरइतिचेत विधिविद्भवेरपरत्वस्यवतिप्रयोवभावः नेन
[illegible] विषयः अकरलोपनिउनरहगो [illegible] देशाः अकरमेधानकिः अकरः॥

देशोणित्येतावल्लभ्यते ननत्प्रसन्यमानइति आदेश्यहतिप्रसन्यमानत्वेनेत्यर्थः अथवास्थानग्रहणानुवर्तावप्रसन्यमानइत्येवार्थोलभ्यतेनन उः स्थानइतिनतया णआदेशत्वपनानियमेननलभ्यनइति सामीप्यनकृणाविसंबंधोवगम्यतेत्यर्थः [illegible] तीयमिति तेनापि [illegible] मानेत्येपदाते अथवामनमयेनेरवत [illegible] समर्थोभ वतिश्चेगएवत्राणरपरोभवतीति इदानीमुदाकारिषुदोषोनास्तिस्थानेत्रगनमहत्यनया पीभाव [illegible] स्याराद्कारस्यअकारएवप्रसंगे तइ त्याणः प्रसंगए वनास्तिगुणवृद्धीतअकारस्यविधीयमानेअणएवेबोत्रानमपाद्यनइत्यवर्ण्यतिपतिवाचि [illegible] विनिवृत्तवचननिर्देशानरोणान्तरमपत्तकृणामिमिरह
निवृत्तमितिः॥

येनत्वमेपरइति लोपवचनेनमुख्यवीदेशार्थं स्यात तेनापोनागदितिप्रकृत्यर्थं पोगंकत्वे पेकतेनस्पामि हृत्वान नलोपेनस्यात एकादेशस्येति एवं पर्यो ऽतिसमुदायस्य स्थानित्वेनवोदितत्वात् अयवकारवर्णात् एवस्यान्नवादितिभावः अवयवग्रहणादिति एर्वस्य योजितवनेनोङ्नावयवनेरसमुदायो निर्दिश्यते अवयवावेवदोषेति तदवस्थ येसमुदायइतिभ चस्थयन्नवर्णस्य स्थानइतिभावः एतमुक्तिं स्थानेद्विविधीयमानेस्थाकारस्यागोभावादित्यर्थः तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यानित्या यकत्वाघत्रमाकृत्वर्णस्यागिविधीयतेनतत्रेवेदमुपतिष्ठतइत्येकादेशस्योपलस्थानेकर्त्रे यमेव दिरुनीमि अस्ति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणंवसर्वेवतरं चविधि

इत्याशयः
लोपाबहुसमेपःलोपान्थानःतेनापोनागोस्थानःस्थनःकर्तरिद्रस्थनः ॥ इमाचेवतिपित्रीयविनिदितिक्रियतेद्रियते ॥ द-वदरान्तादिपूर्वःकिंपालस्य पु निषेधोवक्तव्यः कतिः रतिः कतेरतेपकृतेनद्यादिन्स्मादेगाग्नेरगोकर्तव्यः एकादेशस्योपसंख्यानेएकादेशस्योपसंख्यानेकर्तव्यो रुहद्यर्थः मात्रर्थः किं पुनः कारणेनसिध्यति उः स्थानेस्थाणप्रसज्यमानएवरपोभवतीत्युच्यते नचायमुरवस्थानेअणविधीयते किन्तर्हि उश्चान्यस्य च अवयवग्रहणात्सिद्धंप इकारवर्णेतदाश्चपरत्वंभविष्यति तद्यथा पाचान्नोकृत्यकृत्स्नमिष्याद्यपिनभुज्यते अवयवग्रहणात्सिद्धमितिचेदादेशेगतपतिबोधः अवयवग्र हणात्सिद्धमितिचेदादेशेन्नस्यवनिषेधोवक्तव्यः होतापोतागोपेत्येव अत्रान्यस्यचस्थानेगएपरोभवतिस्थैवतः स्थानेस्थवानगृह्यमाणःपरः स्यात एदिव न अवर्णोऽन्यस्थानिकोपायमुच्यतेरइहर्थः मातर्थः नेवेकाकवंरइहरप्रसज्यतकर्तरिद्रलोकिरितिगिरतिअवर्णान्तस्येत्युच्यते नेदेनइह अवर्णान्तेनचूवएतद विध्यपदेशिवद्भावेनअवर्णान्तंस्थानेप्राप्नोतिपरविद्धाक नेदोषः स्थानतस्मात्रिदेशकेनदेदेसमुपसंख्यानकर्तव्यं इहरपरत्वस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः मातुः पितुरिति उभयमेनवक्तव्यं ॥

अयोजनपतीतिमायावर्णान्तेभेहर्णेऽवहुवर्गेदेत्यत्रसमुदायस्थानेजोभवतीतिस्थितइत्यर्थः कौर्त्तिस्थानेस्यति अपदेशसमसमुपसंहतेनेतिअर्णस्यगुणेनभाव्यमेनचअव ऋर्णे एतन्नेभवनीतिदोषः नचेदृते रंजितुधितिउर्गतितेनतानुवादान नचएदेशएकुन्तरं तस्यकार्यमेऽत्रस्यैवानुत्तरपरेणस्थानित्वप्रतिपादनादितिभावः पर्थेवे नेति यथेवयायेत्यत्रेवान्तेभ्वथस्यादित्यागोपादभ्यान्यत्रवर्णपनापानुरुहुपनाच्चस्याप्यनेकहरेति उपसंख्यानस्यातिस्याध्यर्थः मातुरिति एपाल्ये १०
कृतेविभक्तिस्कारएकादेशर्यस्योरोतिलोपः कृतोवइतिरस्यैतेनचमातुरितिसिध्यतीतिभावः ॥

द्यो ॥ ति अवयवावेवात्रापेक्षितपुरस्य ग्रेस्यानिनो अनस्यैकपदग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनियमार्थं कृतं अभ्यनान इति तृतीयं तत्रादापदिनात्रातिः नासंपेति एकः
पुत्रः भाष्याभवितव्यत्वाद्वदिश्यानेन सेचनिष्टं शंस्था ःनेन स्थानिक नेनादेशस्य स्थपदेवाः एकं कारे लुम नुदायस्पादेशत्वेनापाद इति ग्रहणस्याभावः अभत्यथेति अ
नित्यं यंगमपुरायः पुत्रयोन्नकारइति तदादेशोप्यप्रत्यपरइति भावः अप्यपेति प्रत्ययावयवत्वात् कारोपि प्रत्ययः अनन्तरादेशोपि प्रत्ययपर इति भावः पुष्यतर

कथं रइयो रेफः षष्ठी निर्दिश्यते अयंमभ्य तिलमतेनाप्यनालोप्यपरत्वं नाम स्थादेवदत्र स्यपुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति कथं मातुः पितुरिति अनन्तरमानेका
रूपमिद्धुरामन्येति सकारस्य लोपः ऐकस्य विसर्जनीयः नेवं शक्यं वक्तुं इह मातुः करोति पितुः करोतीति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति पत्वं प्राप्नोति अप्रत्ययविस
र्जनीयस्येत्युच्यते अप्रत्ययविसर्जनीयश्चायं पुत्र नेत्र प्रत्यया तस्येति एवं तर्हि भ्यातृण्णूत्र परग्रहणं तावदेकं सकारेणानिमित्तान्तवत्तु निषेधस्य परपंकस्याद
नुष्यात एवं तर्हि परतिनिष्पत्य स्यावार्थः नेकारेणानिमित्तात्तदयस्मभवतीति किं पुनरयं परनेत्रः स्थाने भिन्न राद्वि आहो स्वित् रमकः कथं च नपरं तत्रः स्यात्कथं वा
परादिः कथं वान्यभक्तः पदात्ररनिवर्तनेन तत्रः परतीत्रः अथ यदि रीति वर्तते तेन तः परादिः अथो भयं निरत्नेन तोभक्तः कुत्स्याच विशेषः अस्म को दीर्घत्वेनयमाभ्य
तामरत्वादिविशेषविसर्जनीयत्व निषेधः पुत्रयया अनभ्यान्यपदभक्तः दीर्घत्वेन प्राप्नोति ग्रीः गिरः रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति किं पुनः कारणं
रवकारान्योपधत्वं दीर्घो यनेन पुनः परं विहिशाते रेफवकारान्तस्य परस्येति नेवं शक्यं देशाद्विप्रतस्येन न अच्चिर्वा पूर्वा इति एवं तर्हि रेफवकारान्त्यापरं विशेषयि
ष्यामः धातुनाहकौ रेफवकारान्तस्य परस्येको धातोरिति एवमपि पिपठिषमिति कुलमपि पठिषमतिः प्रियसमानाति अत्रापि प्राप्नोति तस्माद्धातुरेव विशे
ष्यते धातोश्च विहितोप्यमाणो इहन प्राप्नोतिनी ॥ द्रः द्री दीर्घत्वं अन्तर्वनानिपातान्तमिति प्रापयदीनिराशन्तं न प्राप्नोति ॥ ॥

ति सकारमनिमित्तारे अकोणानेवत्वा वाभ्यपदं तामनुदायपतंनिवेषिनी तान्तस्यादित कुत्वलरादेशान्तं स्यने उनेषकनेति विशेषः सकारणव प्रत्यय संतः सयत्नुमहति
भावः एकादेशानिमित्तादिनिषकारेशावाचमनिमित्तस्य पत्नस्मात्स्यास्य स्वार्थः यथेवं द्वरति यथाविपादस्यान्यपदाद्यस्यप्राप्यनेनभ्यादिरेफस्यविधेयतपाग्रा
धान्याद्देवोनत्वं विशेषणमिति भावः यथाविपदस्यमानाइतिनाग्रहो विधीयतेन स्थाप्यानंद अशाकारइत्यादीदं शान्तर्हनाम विधानात्रान्यथंयत्तेऽवगतन
न्यायेन कृदत्नाच स्थानास्य प्रत्ययविमर्शः अपिवेति यदस्यत्वयवस्ययीतिवोध्यं ॥

विप्रकृतिरिति स्वल्पं पृथक्कृतः द्विवचनमर्जीरविषयमेषौ द्वितीयं निजन्यमेति नुमनुमिरिति मुगः बहु न तरति स्वर्णं स्वरवयवस्थानो देहे योनि व सामान्यमिति रोर्फलेर स्प्रसिद्धिः म
कार्येकृतानि पृथक्समम्भिः शि विधिमात्सरिस्वरानिति तेयोर्पि कृत्नस्वर त्वादिसर्जनीयप्रसंगः किं नरति एकदेववर्णाकिर जीनिति निश्चा रूपं विकार णाः स्त्रां
तु कार्यं म[illegible]ति त्यं च्य कृते हि विकारणा मुगः प्रश्नोति कृते नित्यमिति द्विवचनेन तु स्पोरपि ति त्वात परेण्वादित्वं तनो कोभक्रान्तात्मा त्वव्ययव रति विकरणान

पूर्वसंस्थाप्यसु

नेष्परोधः रैत्यनेन त्रायोगेणाषत्वं स्वमपि सर्जनीस्पते रत्यत्रापि प्राप्नोति एवं न्तर्हि यरात्मानं त्रयं विशेषयिष्यामः स्व प्रत्याय इति पंचमी त्वत्वं प्रकृत्वा य
कृत्वा पुनमिथ्यति गीर्यते त्वय्यमेवं स्वचः कर्तव्यकी त्वेयत्वेन प्राप्नोतिरिकेणाप्यवदितत्वात नेषपरोधः स्वरति धो व्यञ्जनमविद्यमान वद्भवती तिनो नित्य
वधानं पकृत्वर· स्वम्पत्वर· स्वम्य त्वम्प्रत्युमनिप्रति मा हि स्मने विपकः मा हि स्मने विभकः स्वम्पत्वाना मा हिरु रात्रो भवनी ति स्वकारोत्स सर्वधातुक
रत्यपवादेन प्राप्नोति रिकेणाप्यवदितत्वात् नेषपरोधः स्वपि धो व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती तिना नित्यवधानं· स्वम्पत्वर· रत्यादि शेष· रत्यादि शेषच
नविधानि वरं तेनवर्णं· स्वप्यत्यमस्पेति रैत्यादि शेषेण प्राप्नोति रत्यादि शोर्वविसर्जनीयाविसर्जनीयस्य पनिषेधो त्वकृत्यः नार्कु रेनार्थं त्वः स्वरव मानयो विसर्जनीय
इतिविसर्जनीयः प्राप्नोति विसर्जनीयप्रत्ययाव्यवस्थायोपन्यायेव्यवयुष्यानप्रकल्प्येत· किं तः गिरतः रेफोप्यमक्तः प्रत्ययोपि तत्र व्यवस्थानप्रकल्प्य
ते· एवं त्न्हिं वीतः करोष्यत्नेषु वा तेर्वधीवेरणा विसर्जनीयप्रतिषेधोपकृत्वा स्वपदि रवीत्रः रोरवधारणी कर्तवीरी: स्वपिरोरेव तु पिनात्स्यपेस
विप्यधनुष्युरहमाभ त गीर्धुर· पं· पारा वापिस त्वव धारणीकर्तव्यं तु वि तो स्वमर्थं विसर्जनीयप्रतिषेधः· विसर्जनीयस्पवप्रतिषेधोवक्तव्यः ना
कुरो नार्थं त्वः स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः प्राप्नोति ॥

स्यान् म हि धानोः परो विधीयते स्वस्थ विकरणात्योरे फलत्वरा· प्याणपोन त्वादि तिव्यच स्यात् येर्नपकल्पते स्वस्थ्यव हितेपि परशात् स्पप्तव त्रितयापि राम·
त्वमेव तोव्यवस्थानप्रकल्पेत रत्नित्युव्ययाप्य वस्थानात्· गीर्वित पदरो स्तुवग्रहणेनगतुं न दुनिनपरोन्नत्वमिति भावः स्वमक्त पचे विततादि वचना १२१
त प्राप्नोरिति कर्तव्यं तु वधारणो ॥

कास्मिन्परेति नकल्पस्य व्यवहितेऽपि वर्तमानेऽर्थे प्रत्ययस्य तत्र [redacted] कस्मिन्शब्दस्य भक्त्वा रूपवान् तत्कल्पशब्दस्य तत्र अकल्पन्यायेपातः परसंज्ञाविधीयमानात्
दात्मनेपदिका ग्रहणं तस्य भवतीति विसर्जनीयपत्वंसंगः परशब्देन प्रधानेनानार्थमिति पत्वस्य उद्यते तेन प्रत्ययस्य मुरायभक्त्वोपरः कस्मिन्शब्दपातोऽव्यवस्थि
शब्दस्या तः मकल्पाविषय वर्तते तेषां वर्णपर्यन्तस्य षष्ठीवतिरूप्यस्य सानमनएव पदान्ततो विहितं तु नोत्तरं तत्रस्यार्थः कुविन्दुकल्पोपरसंख्यातइनिवाय तेनाप्यमूर्धः क भत
स्मिन्शब्दस्य संवंधिपस्य रूपं नार्कस्मिंगिति तत्रपदस्यपयोवपदः प्रत्ययसंख्यातः कस्मिन्शब्दस्य कस्मार्थे चिन्तुतरति एकवचने नत्वस्यप्रकारलोपस्य
पणरात्वपिविसर्जनीयस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कस्मिन्निति एवमर्थे कस्मिपरसंख्यातभक्तो सोनोत्तरते व्यपरस्य पदान्ततो विहितं सप्तमीति विसर्जनी
यः प्राप्नोति प्रकृतस्य पकृतस्य न सिध्यति गोपं तेनत्वमेव रूपं ते प्रत्ययमेव अतः कार्त्तपकी स्येयस्य न प्राप्नोति नेष दोषः उपरशरतिव
२ र्तते अथवा पुनरस्तु पराद्रिः पणरावकारलोपस्थानिवत्वं पूर्व प्रतिषेधश्चत्वपधाद्धतत्वमिति यद्यप्यस्थानलोपे यस्य तादिसवर्णो दीर्घत्वंच एत्विपा दि
अकारलोपः प्रतिषेधः कृतो हन्तो अतो लोपः अार्द्धधातुके परस्य कालोपः प्राप्नोति नेष दोषः उपदेशइति वर्तते उपदेशइति वर्त्ततेऽपि तु तः
कृत्यु तः अत्र न प्राप्नोति नोपदेशग्रहणेनैषा कृतिरभिसंबध्यते किं तर्हि आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति अ
कारलोपो नेत्वस्थानिवत्प्रतिषेधं अकारान्तरस्याहितस्थापदस्थानं प्राप्नोति नेष दोषः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यपरेन भविष्यतिपत्
इन्निर्दिश्यते तत्स्यकस्मात्वमवति यद्गणयोर्दितत्वात तस्थानिवत्पूर्व प्रतिषेधस्तु कृप्रतिषेधः कारयति हारयति स्थातां पुनिति पूर्व प्राप्नोति च
ह्युपधाह्रस्वत्वे च ह्रुपधाह्रस्वत्वे च न सिध्यति अचीकारत् अजीहरत् गौरच ह्युपधाया ह्रस्वह्रस्वत्वेन प्राप्नोति ॥ नवा
वा ह्रूणेनवा विकरणस्य चाङ्गुणेपाधोधिनो तीति सिध्यति विरुजनमुरान्तं आर्द्धधातुकोपदेशा इति संनियोगेन वाकारस्य विधानात् आर्द्धधातुकशपितिपनिकाले
त कारान्तं प्रतिपस्यति हो लोपः निर्दिश्यमानस्येति नन्वादेः पारितिकस्यातिनमाह नेष दोषः एवं स्यत्रे नयस्याघ्यपि तेडवागविषयमकारमात्रं तस्याकारो त
त्रारंगारूपाशादेशः प्रवर्तते सरेफस्य तु मीयमानत्वादादेशाभावः प्रत्ययस्य स्मृत्यकोऽभेदविवक्षया षष्ठी निर्दिश्यारेशारन्यत्वेन कृणिति च दृष
षष्ठी निर्दिश्यकामात्रेतदेवहितमित्यर्थः परित्वञ्चन्य प्रयत्नेनाचिरहितावतेरायवधानमभ्याबातस्यादिति देशः ॥

१२४

[illegible]

ह्यान्नीते ति नित्यत्वाद्गुणोऽपवादत्वेन कृते नेन्द्रित्रिकृतौ निखतिविधादू स्वरान्तिलक्षणो दोषोऽव्यवस्था प्रवृत्तौ यो फलान्तरं इति अनिष्टव्यवस्था प्राप्नोतीत्याह अन्त
त्यं [illegible] नेरेनं [illegible] मादौ रिफर तिकल्पनायो [illegible] तेनेरीर्घत्वं नस्यादिति [illegible] त्वयं व्यवस्थितः [illegible]
मिरमिति षष्ठीप्रथमयोर्निर्देश एषसाम्यात्सन्त्रः परिपूर्णमिति पृथमाय इव वर्तते अपर इति पारस्थाप्यस्यैतत्स्यर्थः अस्मिंश्च पक्षे परोऽरो जसोऽलोपश्चेति
लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति विशीर्णेति नीकरोतीति नैरनियमार्थमिति अनभ्यासे शोभनत्वस्य लोपस्यात्वे पादलश्च रणमेनज्याद्यत्रार्थमिति भावः वा न स्यात्

रदोऽव्यवस्थायामव्यवस्थानकल्पने त्याग्नतानि पीला हस्व यिय रादिरेफो यि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते रदोऽव्यवस्था अभ्यासलोपः अभ्यासलो
पश्च पंचमव्यक्तः व हेतुवद्धं अभ्यासस्येति हलादिः शेषेणेनु प्राप्नोति अभ्यासलोपं अभ्यस्तस्य अभ्यस्तस्य न सिध्यति मा रिसनेपिपकः मारि
स्मृते विभक्तः अभ्यस्तानां मारि हरणा नो भवती स्नारोल्लसा गुंधानु कर स्येषत्रोणेन प्राप्नोति अभ्यस्तस्य ने दिसरस्वेन सिध्यति पुकर्षेव नादरस्य २.१
कर्तुं नादी व निति कन्यता विस्पष्टन प्राप्नोति नेष दोषः उक्तमेतत् रुपरे शेवा ताघर्थमित्यर्थमिति दीर्घत्वं च न सिध्यति गीः पुरः नैकत्रका नादस्वर १४
गेत्रस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति प्रा[illegible] अन्त्रोऽस्य [illegible] निरमनस्त्वर [illegible] विशेष एऽत्यावो स्थिरादेशविशेषणं किं चातः यचंस्यविशे
षणं आदेशः अविशेषेतो भवति तत्र को दोषः अनेकाल्त्वादेशोऽस्य प्रसज्येत परिपूर्णत्वे सस्येत्वं नेन न त्वायमर्थः अनेकालत्वि
त्त्वं वधियेन चत्वद्यो भवति [illegible] नियमार्थं भविष्यति अलोऽन्त्यस्य भवति नान्यस्येति एवमप्यमः अविशेषो भवति तत्र को दोषः [illegible] स्य द्वयाः
वेन ध्ये स्यस्य प्रसज्येत [illegible] अथातत्वायः तत्र नरजि अस्य विशेषणादि मस्ति तत्र को गाप्यते कथं रहस्य लोपस्य तत्रियमार्थं भविष्यति रेफाने विर
कालेऽस्य भवति नान्यस्येति किमर्थं पुनरिद मुच्यते अलोऽस्येति स्थाने विज्ञानस्यानुसंहारः अलोऽन्त्यस्य सप्तस्थाने स्थाने विज्ञानस्यानुसंहारः किम
नि रोषवशात्वादेवमु क्तं नन्ववाक्यं षष्ठी निर्दिष्टस्येति परस्य तु परमानर स्थामित्यत्रान्तर बहुवचनं तस्य सर्वस्य रत्नं प्राप्नोति परिलुप्तेति अत्र स्यकर्तृ एन
योऽलोऽयोगः प्रकारविपतिषु धार्ह्यः अनपत्या वृद्धमात्रे अरस्त नैष्णुष्यते नाम [illegible] शब्दे रोपीतिस्थाने वितान स्येति षष्ठी स्थाने योगे समनुवर्त एन ११
ते तेनेस्यापष्ठीस्थाने योगाविनेविज्ञानार्थमलमनु संदिष्यते अपरं कौ यो पेतानितः सोऽन्यस्य यः स्थाने इति अनुमैदिष्यते॥

वि ६

इत्यादेश पदित्वदीभावन [illegible] पेनेमर्थ [illegible] तिति [illegible] गताय [illegible] मत्वात् सर्वत्र [illegible] ॥ ४५ ॥
निलश्च त्वने पदित्वनोति पद्वीस्यानेयोगेननेनाश्ये [illegible] चेनपरे [illegible] काराते [illegible] सर्वधातूनां [illegible] पदीमीर्यते [illegible]
२५ चस्यानेयोगेनेविनत्वस्यानेविति [illegible] प्रतिपदि [illegible] मावः [illegible] नित्वनिति [illegible] नेयोगत्वे
[illegible] न्त्रीपत्वानं [illegible] धातोरागोधीयपदेश [illegible] सर्वत्र [illegible] संत्राहः [illegible]

इत्यादावनित्वमयंता [illegible] त्वान्त्यस्यात् पदित्वनादे [illegible] योगशेषेण किं [illegible]
२ पदे [illegible] स्यानेविति [illegible] इत्यादावनित्वमं [illegible] इत्यानत [illegible] स्यानेकृता [illegible]
नित्वमीनि नानवि [illegible] प्रकारे [illegible] नानवि
[illegible] प्रतिपदि [illegible] सर्वत्र [illegible]
[illegible] स्यानेनवनीति
८ पदेनेनित्वं करोति इत्यादावि [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] धातावित्वेदेशः [illegible] सर्वधातुवित्वेदेशो भविष्यति ॥

[illegible] पदत्वनवरः [illegible] निति
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

अ.१.१.१

स्थे० ड० सू०

१.३६० अनेकाल् शित्करणादेवेति । ननु शित्करणोऽनेकाल्त्वादिति भावः । अनेकाल्त्वं प्रत्यासत्त्यैव बहुनामर्थः । तत्र रत्नीत्यनेनार्थद्वयमपि । तदाश्रयत्वेऽपि । आदेः परस्येत्यादेः आप्रत
१५५ ह्य भेदेः । अनुत्पत्तावपीति । नचु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति विधाने संज्ञाविरहे सतादेः परस्येत्यादेर्भावात्किमुच्यते अपि परमे वर्णविधि इत्यादि कालेनापरे इति । सर्वनाम्नो नपुंसकादिति — पा
विधिरिह न विशेषणविधिना परत्वमेवाशित्करणस्य अप्रत्याख्यानपक्षे । शित्करणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा धीरे शीभविष्यतीति किं शित्करणेनेति पुनः विचार

आदेः परस्येत्यस्यापवादत्वात् परत्वमपि बाध्यते । शीभावस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्याप्राप्तौ यदि शित्करणं न क्रियेत तदा आदेः परस्येति प्राप्नोतीति अतो
सूत्रे अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाधित्वा सर्वस्य भवति शित्सर्वस्येत्यस्य बाधकत्वात् । इत्याह । इह आदेः परस्येत्यस्य बाधकत्वं न । इह अपवादत्वं प्रत्याख्याने
अत्र अनेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वविधिना अनेकाल्शित्सर्वस्य शित्सर्वस्येति किमर्थं । इत्यत आह । इह नेत्वमपि शित्करणेनैव सर्वादेशत्वं
सिध्यति । इत्यादिना अपवादत्वेनैव बाधात् शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इत्यादि । एवं शित्करणमेतत् । इत्यादि शित्करणादेव सर्वादेशो
भविष्यति । अनेकाल्त्वं तु कारणं प्रयोजनं किं विशेषणार्थः । इत्यादि । अतिदिशता शिरार्थः । शित्सर्वस्येत्यनेनैव विभाषया इत्यादि । तेन अपवादत्वं
शाकटायनेन । कथं अनुबन्धस्यानेकाल्त्वमपवादत्वात् अनुबन्धस्य सर्वादेशत्वाभावे अनुबन्धस्य अनेकाल्त्वे सत्यपि । इत्यादि । ने
कालं परान्नेकाल्त्वं परमादेशः । परस्मादेशः परत्वात् । परादेशत्वे तु अनेकाल्त्वं तदा परादेशेऽपि एकाल्त्वमिति पर्यवसिते सत्यादिना अनेकाल्त्वे पर — स्थे
त्वमर्थः । अनुबन्धस्य अनेकाल्त्वं अनेकाल्त्वमनेकाल्त्वमनुवर्तनीति । किमेतत् तदा परादेशेनैव तेन अनेकाल्त्वं सर्वादेशत्वं प्रतिषेधो हि अनुबन्धानामनेकाल्त्वं
दित्वादिदं तेन वक्तव्यम् ॥ इति श्रीमदुपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

कमेव शित्करणं । अनेकाल्त्वेऽपि चानुबन्धेऽनुबन्धस्य वानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति एकात्वेऽपि वक्तव्यमेकेन प्रयोजनम् इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदी — एष०
पे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥ ७३

नेपु०

नंति

स्थानिवत् वर्त्करणमिति विना पि वतिना तरथं लाभः यथाति किं रितिभावः नवस्था न्यादेशा उक्तयमाने स्थानि कूपमादेशः वतिपक्षतरतिकल्प
नाध्यपिं परतो न्यादेश भेदो न्यादेशविधाने वर्य्यं वसमात् न वदेव नह यश्चामाणा किंत्य वाविदाति विकल्यादेशात् स्थाधिकारद ति संत्राय
लावरस्य यः तत्रको रोपरति न्यादेशे कार्यं सिध्यर्थी तिदेशः तद्वदेशेकार्यं संज्ञाविषेपेन्या विसिध्यतीतिग्रन्थः चोपेवति संज्ञादि पदेशोण
सतिगुत्यायनार्थी संज्ञिने गुत्याध्य सिवर्त्तते तेनतु स्यतः कार्यं प्रतिपद्यतइति भावः बहुगणे त्यत्र संख्येत्यस्य अर्थ तावयणा तलो किकार्थे ग्रहणा
हिना विवतिना निर्देशाय संउपन्यस्यः वत्करणात्विहाति देशे स्थानिकार्यं ण्यादेशे क्रियते तेन तु स्थानि निमित्तं विवर्त्यते तरत्पदे पः इ किं दिति

स्थानिवदादेशोनल्विधौ वत्करणं किमर्थं स्थान्यादेशो नल्विधाविति यरकथमाने संज्ञाधिकारो यं तत्र स्थानीन्यादेशस्य संज्ञास्यात् तत्र
कोरोषः न्यादेशो यमस्तनः आत्मनेपदं भवतिवत्पादेवस्यात् रंते नेत्स्यात् वत्करणे पुनः क्रियमाणे नदोषो भवति स्थानिकार्यमादेशो न्यति
दिश्यते [redacted] गुरुवद्गुरुपुत्रइति यथा न्यादेशग्रहणं किमर्थं स्थानिवदनल्विधाविति यरकथमाने कारहानी स्थानिवत् स्यो तप
स्थोनभवतिकस्य स्थानेभवतिन्यादेशः इदंतर्हि प्रयोजनं न्यादेशमात्रे स्थानिवद्भावः स्यात् एकदेशविकृतस्योपसंख्यानेचोदयिष्यति
तेनयद्वक्तव्यं भवति ॥

नुदंतानभवतिन स्वामेदितिप्रतिषेधातनदिः कः किंसंज्ञाविदितास्यापतिषिधेन किं कि नोनिदेशे यत्र संज्ञा पुकरणाभावानइ दतिदेशः स्थानिका
र्यमित्यनेन कार्याति दिरेशय मिति दर्शयति शोस्था प तिदेशाय देश्या कार्या तिदेश न्यथा धन्यात् रंते तेधाकार्या श्रुत्वादिति भावः न्यादेशग्रहणमि
तिस्थानि शब्दं त्यादादेशोलभ्यते एवं पद्यापितत्त्वरपीतरं [redacted] कं गेपुत्रइति भावः कारहानी मिति दिविधन्यादेशः प्रत्यसस्थालिमर्दा न्यादेशानुमा
निकश्च हा त्यादिः न्यत्राही कार्याकार्या ततः स्थान्यनुमीयते नकारे णाको रान्यादेशः ततसेकात्रि निमित्तेन तत्रपत्य प्रत्यक्षे वस्मद् णोन्यातेनानु
मानिकसंप्रतिभावः न्यादेशमात्रे मिति अन्यपसमनुमितेनेत्यर्थः एकोत्यत्र अत्यम्नुकारस्यादेशान्निकारस्य स्थाने नेनेवं किं विकार

न्यदेव दिवि वा ट्८ १

[illegible]

सर्वविभक्त्यंतरति । सर्वविभक्त्यंतोवयवोस्यास्तीति मत्वर्थीयो कारः यद्भक्त्यन्तुतिपादन्न्यप्रमेतत् न ह्यत्रत्तत्र विभक्त्यः संभवंतितत्रलवेप मात्रेण प्रथमा
रानेनेक विभक्त्यर्थी नाम्नी वाक्यमतः सर्वविभक्त्यंततानासंभवति । अथवा विपिशब्दवाच्योः लिपिरिति विशिष्टवर्णनिनिमित्ता नाम्नय एवास्त्वंवि
भक्त्यंतत्वंस्तितिच विधिशब्दे समासस्तस्मादेतत्तद्धलकृताः । कथस्तत्वल शब्द उपादीयमानोपि विभक्तिरूपार्थमेतत्तद्वर्थोपलक्षणमेव स्यात् । त
त्रलः परस्य किपिः पोपथाः रेनिलोपो न भवतीत्यलविपतो विधिः । कर्त्तव्यः तत्र हरतितिहु ञ्चिचेत्कृत्वं न भवति । अलो विधिः । कामर्तितोपोम्ना
वैचीति लोपो न भवति । उत्वं च वलि स्वावकाशं स्यादरदिमजफ इतिस्थानिव्या विधिः महो । स्कोनेतिम्योगवाहानामर्हस्य पदेशात्स्थत्वं न भवति । स्थानि

अथ विधिग्रहणं किमर्थं । सर्वविभक्त्यंतः समासो यथा विज्ञायेत । अल्पः परस्य विधिरल्विधिः अलोविधिरल्विधिः अलि विधिरल्विधिः अला
विधिरल्विधिरिति । नेतरस्मिन्पक्षे निषेधप्रतिपदिकनिर्देशाद्धि प्रातिपदिकनिर्देशार्थं तत्रा भवति नकेवलस्याधान्येन विभक्तिमात्रयंतितत्रा प्राति
पदिकार्थनिर्दिष्टपदेषु विभक्तिमा अपि तु बुद्धिरूपेणाप्यते सप्तिषु अर्थितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनं उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत अत्र समास प्रयतेऽत्रलक्ष
यः अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति नियत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् यत्र विशेषणत्वेनालोश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात् किं प्रयोजनं उ
दीर्घ्यप्रसीव्यतिचलादिलक्षणमामन्द्रिति ॥ ॥

परिकनिर्देशान्नुति अनलित्येतावदेवोच्यतां अत्र शब्दसंस्कारकपदे च लवन्तमात्रविभक्तिरुपादीयते नतु तदर्थो विवक्ष्यते यथा भाषेरस्वत्रिगसंख्येरतिभा
क उत्तरपदलोपवरति अनल्विधावमानेयत्रकार्यित्वात्प्रणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् केरहः स्वरहरेस्यापत्रिधि खेस्यादौ रहः प्रतिषेधोनस्यात्
न ह्यद्विधेव लः स्यात्तेन्यैणाश्रयणं वलादेरिल्यपदार्थत्वसाधान्याद्गुणभावाद्धलः । उत्तरपदलोपेत्वलाश्रयत्वादि द्विचेः प्रतिषेधसिद्धिः अलमाश्रय स्कं०
तरति । अर्थवरर्शनमेतत् । एवं स्थलाश्रवरेनिस्यात् । तस्माद्राश्रीयते रस्याश्रयः स्वरवत्स्थलाश्रयो विधिरल्विधिः अलाश्रयत्वादिधिरेवालिस्कं स्थात् ८८
निगनार्थत्वादप्रयोगएव उत्तरपदस्य लोपः ॥

किमर्थमिति तस्यात्रापत्यात् स्थानिवद्भावात् तस्यानिकार्यं गणादेशः प्राप्नोतीति भावः अन्यादेशग्रहणकारि ति सूत्रानिसह पाठ्यं प्रत्यर्थेन त्रिरूपद्वारादे
शेन सिध्यतीति भावः लोकतः इति लोके हि वचनमन्तरेणापि तस्यात्रापत्यात् स्वर्गाभावः दृष्टः अर्थपदार्थं गम्यतेति पक्षं गापेक्षोऽयं पक्षः ... तु शिष्यविशे

किमर्थं पुनरिदमुच्यते अन्यादेशस्थानादेशोऽपि स्थानिवदादेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा अन्यः स्थानी अन्यश्चादेशः स्थान्यादेशपृथक्त्वा
देतस्मात्कारणात् तस्य निकार्यं नादेशेन प्राप्नोति तत्र को दोषः आद्यामध्यमः आत्मनेपदं भवतीति इह ते स्यात् तव नेस्यात् इष्यते स्वपे
रपि स्यादिति तद्वत् तेनाप्यलं नासिध्यतीति तस्मात्स्थानिवदादेशः एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा तद्यथा गुरुवद्गुरुपुत्र
गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते एवमिदमपि स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिश्यते नैतदस्ति प्रयोजनं लोकत एतत्सिद्धं
तद्यथा लोके यो यस्य प्रसंगे भवति लभतेऽसौ तत्कार्याणि तद्यथा उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते यच्चान्यत्
वत्सो क एष दृष्टान्तः इष्टान्तस्यापि तु पुरुषारंभो निवर्तको भवति स्थण्डिले शयितव्यं शालिप्यमधान्यं च भुङ्क्ते इति यावदृतिर्नाम इतैतत्समनप
इदमुच्यमानं इहतो वस्यात् विधेर्न स्यात् एवं तर्हि ज्ञापयत्यनित्यो पयत्ति स्थानिवदादेशो भवतीति परं पृथक्ष्वरेस्यरोनोऽनो देशादस्यादेशे प्रति
षेधः शास्त्रिकः अर्थे अन्यत्राहयं कृपृथक्त्वरत्व्योरादिकार्यमुच्यमानं कः प्रसंगोऽपरादेशे स्यात् पश्यति तत्रार्थः स्थानिवदादेशो भवतीत्यत्र तस्मि
देशोऽपि निषेधः शास्त्रिकरते तदिह प्रयोजनेन्स अनुल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति इह मा भूत् द्यौः पन्थाः सः इति एतदपि नास्ति प्रयोजनं स्थाने
ये पर निर्दिश्यते अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति पदस्य मध्ये अजः पूर्वविधिकि तीति निति किमिदं किं इति प्रथमस्य ककारोऽस्ति तस्मा

स्वाधीनं न योगेन ॥ ॥ श्रीमहावीरजी शरण ॥

पाणिमेतत अभिचाराभावात् प्रतिषेधं वक्ष्यामीति तस्यपरर्शिन विषयः प्रतिषेधः शोक्तावि धात्वित्विति भावः एवं तावद्विशेषेणानिमन्तोऽर्थः सि
द्धान्तिपूर्विते ॥

दृशानो क्रियमाणेपि मन्त्रे ऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह अल्विधौ प्रतिषेध इति एवं श्रुतौ एन भवति द्विर्योर्वलादेशोतिविशेषणमाश्रितं तत्र अको
ऽस्येति बलाक्षित्यानं निर्दिष्टा मपिवत्यादि एत्वल्लानि न विवक्षितत्वादनाश्रितं तत्र आहीदादिरपि क्वाभवत्येव स्त्रोके वलोपि अकारान्तोपि ला
वीतीकारणेनापि इस्थायेति विपर्गतोपि इद्दीनमिति मा नोऽपित्त्वकामा अ[illegible]व तिविद्वपत्कार्यकन्तप्रत्ययत्वाव्ययत्वादिर्न रादेशोऽतिदिश्

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगे अल्विधौ प्रतिषेधः विशेषणेः प्राप्तिस्तस्यादर्शनात् अलविधौ प्रतिषेधे सत्यपि वि[illegible]शेष
णेऽसम्प्रियमाणे असति तस्मिन्विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः प्रसीव्य प्रदीव्य किंकारणं तस्यादर्शनात् वलादेशो ऽत्र दृश्यते
नत्वत्र वलादिं पश्यामः ननु च एव मर्थ एवायं तल्लः क्रियते अन्यस्य कार्यं मुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति सत्यमेव
मर्थः न तु प्राप्नोति किंकारणं सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति
तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत्ते क्षत्रियेऽतिदिश्यते यद्विशिष्टं माठरे कौ
ण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादौ नितन्नातिदिश्यते ॥

इष्यतां न तु ब्राह्मणादित्वमिति स्थानोऽन्यत्वेनाप्रसक्तानि तेनोक्तवलादित्वमिति इत्यभावः सिद्धस्येतिभावः ब्राह्मणवदिति सामान्यशब्दोपादाने रामः
यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र विशेषस्याग्रहणात् शब्दार्थत्वादिशेषाश्रयकार्यं नातिदेशः यत्र तु विशेषशब्दोपादाने नातिदेशः तत्र विशेषा ९९
तिदेशो भवत्येव ॥ ॥ ७ ॥

अथ दीर्घ इति अचोऽचि दीर्घः ऐङ्पररूपे दीर्घं कृते इति भावः दीर्घविधौ स्थानापि भावेन स्थानापत्त्वाभ्यां निर्दिष्टत्वेन तत्र गणां न्यायवर्तेक इति इकार्यं विशेषकार्यं त्वात्र प्रो ति निषेधः पूर्वोक्तं तेन इति पूर्वप्रतिषेधेन प्राप्नोति विलिष्ट्यादावपि किं तेषु पित्कार्यं पूर्वस्थले भवतीति कि त्वस्या पि खनावित्व वत्र्यस्यादेशः तस्मा हि विशेषकार्यातिदेशो नाप्यनाश्र ८७ मनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधेन प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यास्तेनिधानादेशस्य तस्यानुबन्धः कार्ये स्वविशेषकारणि ति ह्रस्वाय स्थापनात् विशिष्टस्थानस्येति २२ इति समासेपि समुदायरूपेण आश्रयणात् द्रष्टे रिति किरिदीर्घत्वं न त्रापि विहितं एव स्थानिवद्भावः अनियमा प्रसंगानि

यत्रैव यत्र हीत्र २२ दीर्घो इति निर्दिष्टोपोन प्राप्नोति इत्यनल्विधाविति पूर्वोक्त्यमानेऽपि प्रतिषेधेन भविष्यति परीक्ष्यपक्षे इति विशिष्टरूपोपादानमाश्रयते व र्णनाम २२ इह प्रतिषेधेन भविष्यति अग्रहीरिति विशिष्टरूपोपादानमाश्रयते तेन रहेनाम यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषस्थानमाश्रयेविधि रिष्टस्येति च बवलादित्विङ्गराभवितव्यं अहरितो अहरितो अहरितं किमतो यत्नेन भवितव्यं प्रतिषेधलक्षणप्राप्नोत्यचं विधित्वात् प्रतिषेधलक्षणप्राप्नोति किं कारणं अल्विधित्वात् अयमपि विधिर्भवति तस्मादनल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति नचानुदेशिकस्य प्रतिषेधादिति गणभावं मन्वानस्य दोषः किं कारणं आनुदेशिकस्य प्रतिषेधादस्त्वानुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यतीति नेन्तर्हि वलादेरेव वलादि रिति किं तर्हि स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकमपित्वं ततश्चानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

यमकला यान्ययि भाषायामनुपस्थानात् तस्मात्पूर्वरीति आर्धधातुकस्याश्रयः यथावलादित्वमिडिति पौ तत्रोगमनस्याल्विधित्वात् न स्थानिवत्त्वा निवद्भाव वि धानादकृत इति मिति स्थानिकार्यमिडागमोन प्राप्नो[redacted]ति भवति अतिदेशस्य वानुदेशः सप्तयोऽनन्यपस्य तदानुदेशिकं तत्र स्वाश्रयं वलादित्व मापि स्थस्थामाश्रयं तत्सार्वधातुकत्वमिडिधाप्यते तस्मानल्विधावितीति इडागमाश्रमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इहाल्विधित्वात् अनल्विधाविति प्रतिषेधा सार्वधातुकस्यापि इडत्वादिगन प्राप्नोतीति ॥

ईटतीय स्यात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तस्या विचार एवैकं प्रतिपादयितुमाह किं पुनरिति आरे शोऽस्याती स्यारे शी स्थानी किं स्थान्यत्राश्रये कार्ये स्था निवत् निषे
धो व्याप्नात्राश्रयरिति विचारः किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते अथवा व्याप्तिरिति भावः व्यापकरति ईटेतर्मु स्निवद्धस्य सलोहदसोऽनिवत्तत्वमत्र प्रत्यक

किं पुनरादेशिन्यस्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवति आरे शिरविशेषेण आरेशे आरेशि निवत्कस्यात्राविशेषः आरे शस्य विधिप्रतिषेधे कुरु
वर्धापिवांगुण इति प्रतिषेधः आरे शस्याचि विधि प्रतिषेध कुरु वर्धापिवांगुणा इत्यौः प्रतिषेधो वक्तव्यः कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादंगसंज्ञा स्याश्र
येवलघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति व्यापकमित्यत्र स्थानिवद्भावादंगसंज्ञा स्याश्रयेवा लघूपधत्वं तत्र हि प्राप्नोति पिवेत्यत्र स्थानि
वद्भावादंगसंज्ञास्याश्रयेवलघूपधत्वं तत्र गुणः प्राप्नोति अत्र तु हि विशेषेणारे शे आरे शि निवत्स्यारे शस्यारे शश्च रति चेत तत्र तिङ् कुर्वि
त्येक्षपसंख्याने आरे शस्यारे शश्च रति चेत लघूपधतिङ् कुरु तिरित्येक्षपसंख्यानं कर्तव्यं लघूपधस्याप्यत्रास्य स्थानिवद्भावात लघूपसंज्ञा
स्याश्रयं वयन्नारित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति लघुपतिङ् अकरि तो अकरितं अकरितस्या निवद्भावात सार्वधातुकसंज्ञास्याश्रयं च
वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति तिङ् कुरु तिरित्येषु वैरुवनेधुवनेष्वानिवद्भावात प्रत्ययसंज्ञास्याश्रयेवा न्यादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति॥

[redacted] गात्र विदु सुगान्ति एतदर्थमिति वपादेशः स च हलंतरति रोध्योपन्यासः अरंतत्वेन्य स्थोप
स्यस्या निवद्भावादग्भावः तत्र तिङ् कुरु तिरित्येषु नि अरिष्टाः स्वातिष्टाविवक्षिताः उपलक्षणं चैतत् तहितारे शो प्रविनप्राप्नोति देशगवायन
इतिस्थाने स्वाश्रयम न्यादित्वस्योऽनिवद्भावान्नरितत्वे॥

किंपुनरिति न्यायापेक्षः प्रकर्षः कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः आदेशिनीति अत्यासत्येतिभावः प्रत्यक्षे मा दे शः स्या नोन प्रतिपद्यतेतस्य तत्रस्थ इति देशा
कां स्यात लेप सुप्रतिपन्न इत्यादिकः एवाप्यकार्ये पु नः अनुदि त्यादिमित्यत्र न्यादेशस्यमप्रतोपलादि त्यात्रतत्राति देशे प्रत्यक्षेस्यापार्धधातुक त्वं तत्रस्यत्वेनो ना

(कृ०)

किंपुनरत्र न्याय्यः आदेशिन्यस्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः इत्येतदेकं न्याय्यः कुतः एतत् तथा लु ॰ यं विशिष्टं स्थानिकार्यं मा देशे तिदिशति
गुरुवत् गुरुपुत्र इति यथा- तपथागुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यं अन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसंग्रहणाच्चेति- यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भव
ति तदपि कर्तव्यं भवति न्यत्रातदादेशिन्यस्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः ननु चोक्तमादेशप्रत्ययविधिप्रतिषेधे कुरुवध पिबां गुणवृद्धि प्रतिषे
ध इति नैषदोषः कारेतोऽत्रापरिनिर्दिष्टान सिद्धं भिविदंतःचथकमितिनापं एवं तु अन्यो यमक शब्दः किंरी एणादिकः हृचकरतियथा

कृ३त श्रीभगवानीशा हृदा ॥

त्वीति तदेवातिदेशे नप्राप्नोतेयथा गुरुपुत्रे गुरुत्वे सतिनातिदेशमपेक्षते तथा वज्रादित्वं पाप्यादेशस्यनाम्ना तिदेशापेक्ष्यतेता वताद्दष्टांतः सार्व
धातुकत्वं प्रत्ययत्वे वाति देशापेक्षाकारेणता विति न्यकाण्एव तु कारो मोक्षिक एवन्याय इति शाल्यतोणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निरत्यर्थं तप
रत्वमित्यर्थः अन्याय्यमिति इत्येवं प्रभृति कुत्र प्रत्ययः ॥

६· एकदेशविकृतस्येति एकदेशेन विकार इति तृतीयासमासः तद्यथेति छिन्नेपि पुच्छे शिरःप्रभृत्यवयवसंनिवेशः स्वावयवतेगमित्यं नवकारस्येपदवज्रितत्वेकारस्यैव
कोऽपितकारेति तस्यार्थं जनकः तत्रानेकारलोपेपि स्थपचहितितकारमात्रस्यातिदेशः त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वेचास्ति नाश्व इति अवयवव्यागमेपिनात

एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यं किं प्रयोजनं पचतु पचंतु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा
स्यात् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धं एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति तद्यथा श्वा कर्णे
वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति अनित्यविज्ञानं तु अनित्यविज्ञानं तु भवति नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम श
ब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु नोपपद्यते तस्मा
दुपसंख्यानं कर्तव्यं ॥

स्य नाशस्तेन योगः किं तर्हि श्वत्वेनैवेत्यर्थः अनित्यविज्ञानमिति अवस्थितितकारे एकारस्य उकारस्य नित्यत्वं श्रुत्वा न प्राप्नोतीति भाव उपसंख्या राम॰
नेन क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वं एकारीतिस्थान्यादेशाभ्यामिति शब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसंगेनोर्विधानात् तत्रादेशग्रहणाद्वा उपसं ६१
ख्यानाद्वानुमानिकस्याप्यादेशस्य शास्त्रानिवृत्तेः सिद्धः ॥

नेवमरति तुशब्दाद्यः रूपीत्यत्र साक्षात्सूत्रानुपादानात् प्रधान्यत्वाच्चेतिभ्यश्चयमद्वयवादेशोरूपं नमिं प्रातस्यरेवधत्वमिनुानाभिरू तं पतत्कभेदकोरू
पन्य तस्मात्रोतिनिरू त्वमितिभावः यत्रादेशोरेकारस्य उकारः नासावाच्यीयतेपदसंज्ञायां ननो हि निश्चयनिवंधनोविधयविनिवंधनो यत्रेति तुशब्दः सोस्याद
विधानात्रादेशः यदसंज्ञाविभिन्नभावेन नाच्यीयतइत्यर्थः तत्रोत्तरमाह नेतरिति निश्चतत्कीर्तिर्ति मंनिवेशोरकारणतकाणवधिसंनिविश्वविनीको
भावत्वानीयाः पदं तेिएकदेशविकृतेरूपतस्थानं एकादेशविकृतेषुपसंख्यानं कर्तव्यं किं प्रयोजनं पचतु पचंतु इति रू अहणोनप्रहणं यथास्या
तर्हिं रेकारणं नस्यात् अनादेशत्वात् स्यादेशः स्थानिवद्रित्याच्यतेनेमस्थादेशा एप्राप्यत्वात् अस्यत्वन्त्यपिरूपं पचेतीति [redacted] अस्यातपचन्तिति इमेष्यादेशाः कथमाह स्यतेयः सस्यादेशः इमेषामध्यादिश्यंते स्थानिवदित्यत्र आदेशः स्थानिवदिति वेन्ना
नाश्रितत्वात् आदेशः स्थानिवदितिचेत्तर्हि किंकारणं अनाश्रितत्वात् यत्रादेशो नासावाच्यीयते यश्चाच्यीयते नासावादेशः तेनान्यतरस्य स
भुदायस्याच्यीयमाणो अवयवो नाच्यीयतइति अन्यतोऽहि समुदायस्यावयवः तद्यथा रूपः पृथक्लत्र सह्याच्येयः पचवति अयथदेति
देशपिप्रसंगः अस्यथइतिचेदत्तविधिरयंभवतितत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति नेषदोषः नेवंमेतिकश्चिदत्तेनल्विधिः स्यादृत्य
तेवेदमनल्विधाविति तत्रप्रकर्षगति दिग्दात्यानेसाधीयो नल्विधाविति कश्चसाधीयः यत्रप्राधान्येनालाच्यीयते यत्रनोतरीपकोऽलाच्य
ते नासावल्विधिरिति अयश्चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनं आदेशमात्रस्थानिवत्त्व यथास्यादितरति॥
यस्यतिरू त्वात्तरादेशस्याप्युकारस्येति रू त्वमितिसिद्धाघदसंज्ञा अल्विधिप्रसंगइति इकारस्यपदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पुदसंज्ञास्यादित्यर्थः
यत्रप्राधान्येनेति यत्रसाक्षादल्निर्दिष्टः तत्रप्रतिषेधो नानुमीयमानेसंभवमात्रेणालीत्यर्थः प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणं आ
देशमात्रमिति आनुमानिकमपीत्यर्थः॥

अ.म.प्र.

१ नन्निके

भूमवमिति एकदेशविकारेऽप्यनन्यवदिति नित्यत्वं हानिस्तत्र सर्वविकारो कृतो नित्यत्वं च त्वाव्ययेऽपि वस्वविनाशी नित्यश्च सोमस्थेति सोमस्य विशेषः तदसंनिधौ वर्तीकाल
गौनर्थकं इति निर्दिश्यते कार्यबुद्धिरिति अन्यस्यान्यस्थानिनाशेऽस्मात् न्तरसार्थं न्वेन बुद्धिरुच्यते न तु कार्यकाले बुद्धिविपर्ययः सैवेति शब्देऽपि नित्ये

यत्तु पक्षद्वयस्याप्येकत्वं नित्यत्वात् स्थानी आदेशो द्रव्यवद्गुणमनोपपद्यते किं कारणं नित्यत्वात् स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति आदेशो हि नाम योऽभूत्वा
भवति एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भाव इति सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात् द्र॰
सिद्धमेतत् कथं यथा लौकिकेषु वैदिकेषु चाकृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानिशब्दप्रयोगो वर्तते लोके तावत् उपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्रोपा
ध्यायो भूतपूर्वो भवति वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते न च तत्र सोमोऽभूतपूर्वो भवति कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं अथवा कार्य
विपरिणामात्सिद्धमेतत् किमिदं कार्यविपरिणामादिति कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते ननु च कार्यविपरिणामादिति भवितव्यं सौत्रो निर्देशो
ऽत्र पदिकाविहूतत्वात्रिक्ष्यादिच बुद्धिः संप्रत्ययः इत्यनर्थान्तरं कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः
कार्यविपरिणामादिति विपरिहरणान्तरमेवेदं मन्यायः तं कथं वेदपरीहारोऽनन्तरं स्यात् परिभूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते भूतपूर्वे चाप्यस्थानशब्दो
वर्तते कथं बुध्यादेति यथा कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता ततः पश्चादाह ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः
पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते स ततः पश्यति बुध्याम्रांश्चापकृष्यमाणान्न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नि
त्याश्चैवास्मिन्विषये आम्राः नित्याश्च न्यग्रोधाः बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते एवमिहापि अस्तिरस्याविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः
प्रसक्ता सोऽस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते स ततः पश्यति बुद्ध्यास्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं नित्य एव च स्वस्मिन् बुध्या
विषये अस्तिर्नित्यो भवतिर्बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते ॥

बहूनां स्वस्मरणात् एवं चापीति न च नित्यत्वविरोधो बुद्धिधर्मः केवलमयं सूत्रे इति विषयन्तरे शब्देन न तु तदाह प्राचीनमिति प्रतिदेश एवम्
व्यवहारतिनावि चोरदकृष्यामिति ... तत्र ... तद्भावे एव ... आम्रबुद्धारति तत्र अनन्तरमित्यर्थः ॥ ९२

अपवादत्वं प्रत्येति वृद्धिरपीत्यत्र मात्रं परिभाषा स्यादेव भावत्वनिमित्तः कार्यं त्यक्ति निमित्तं कारणवृद्धिः प्रसक्तार्थस्तेन पर्यवसितं नित्यत्वाद्गुणनिर्बन्धात्तस्मिंश्च एव [illegible]
कृतत्वमेव तः [illegible] पश्यामीति तेषाह गुणार्थं परत्वाद्गुणापेक्षणमिति नित्यापवादत्वस्य त्वकः नित्यत्वादित्येतेनापवादितानामन्ततुल्यमपवादत्वेऽप्यवतीति वृद्धिर्निर्दिश्यते नित्यत्व
पवाद: वृद्धिरनिर्दिष्टस्यानेन विधीयते नानिमित्तं वैयाकरणेन व्याख्यातेनैव सूत्रकारविधानाम् प्रतिषिद्धा। विप्रकृष्टात्वेति तुल्यमपवादत्वं च समस्य विधि पर्वतस्य पर्यायेण
वानपायो वितूद्रवैवमृतसंज्ञानमेकस्योर्नीति एवं शङ्कितव्यमभिधानात अस्याभावः परत्वमिति नचापि न निहत्यर्थानिपयमानां योगेत्व रूपेणैव नित्यात्तत्र अपकान्तपित्त

अपवादत्वं गणस्यानिवृत्त्यानि अपवादेनेत्युत्सर्गं कृतमेव पाठो निवर्तमान्या प्रतिपन्नोपवर्गेण कर्तृविधि विधानकृतत्वं वा पाठो निर्दिष्टकारणमस्यानिवृत्तत्वाच्च
कैवाकिञ्चित्कृतिप्रयोगेणानुतानामनिर्गत्कारणात्सिद्धमिति अथवा सिद्धत्वं वृद्धिर्निर्दिष्टस्यानिवृत्तेनानि सिद्धमेव कथं वृद्धिनिर्दिष्टस्यार्थेत्यत्र
निवर्तितव्यमस्य तत्र वृद्धिर्निर्दिष्टस्य गुणे कर्तव्ये न कर्तव्यं कृतमनुवर्तते कुतः पुनर्वृद्धिरभ्यासेनेत्येति अथवा वाचा यदि परत्वात्तेषामपि तथा पदादेः
सर्गकृतमेतत्तावत्त्वदुर्विधापवादादीनां कोऽतिप्रसङ्गः कुतो निमित्तं वृद्धिप्राप्तस्यानिवृत्तिर्भवति तस्य प्रवृत्तिः नेत्येवं तस्मात् गुणादिशास्त्राणां तत्
मुख्यपदनिवृत्तेः योऽवकाशः उभयोरपि अनुभवात्तस्य पदान्तरे निवृत्तिकर्मस्य प्राप्तत्वात्वेनैव वृद्धिप्रयोगः अत एव च स्थानिनां पदं समर्थनं तदभावं वितरति
कार्येण शास्त्रीमामन्यत्वं तत्त्व निर्दिष्टत्वान्नाभिमतं कर्यमात्रं वाक्यमिति नेष्टं च समयस्यार्थं कि न हि बहुलात्समानात्मकं निर्दिष्टमेवं तत्र संहिताः प्राप्त्यभावत्वं समाप्तमिति सूत्राप्त
पदस्थितिकारणम् परिभाषा हि परत्वं तत्र न सिद्धं निश्चयं विषयानीति च अतः परत्वं तस्मान्न भवति नायं गुणविधानं तत्र विप्राप्तिर्नित्यं तस्माद्वाधकस्य विशिष्टत्वं
भवतीत्यत्र हेतुर्गुणस्य तन्न दृष्टं ॥ ॥

निवृत्तेः सिद्धत्वात्तन्न पवर्त्तिताः समानमस्य तत्त्वं विरोधित्वान्नितिकेविराद्धः तदप्युक्तं ताच्छील्ये स्थानेष्विव एवं विषये तस्य विषयत्वानिभित्तं कृते नाप्राप्तत्वात्तस्य सामान्यत्वात्सिद्धमेव
देशान्तरमेवं तत्र पक्षे निवृत्तिमात्रं पदत्वे अपवादेनोत्सर्गं कृतमेव भवतीति कार्यं निवृत्तमिति पीतांशं तस्य सूत्रकाराः प्रदर्शनस्यार्थे स्थानिनि च निषेधो नोक्तः अनेन मात्रमिति वक्ता
ए[illegible]ग्रहणार्थमेवाद्यानां प्रयोगविशेषकत्वात्मानतो वाक्यमेव परत्वात् अतः परत्वस्येति समयानुरूपाणां तत्र निषेधो विपरीतकस्यापरत्वमिति ॥

अ.४.२.१

२१

भा-कै. नास्याव्यापामिति एकस्मिन्पतञ्जामेकस्यनंतस्यमवंगोरुद्भवचनमारेकादलिकस्मनाग्रयेणरोयोपन्यासः प्रत्यर्थदनि अनुवंधकार्यकर्त्तव्यमंतोगसाग्रफाय
२१ कै. राद्यविकल्पमदभ्यात लक्षणेति प्रत्ययोत्मादलेकृतेम स्वापामिति वृद्धे विद्वि रः कलादिति नित्यणलादिप्सु कल्पव्यत रेवो कलादिति निमावः आदिमि ति॰

आम्नायाव्यापं वचनादेरो प्याख्यानिवद्धा वधनिषेधः नास्याव्या पांक्यनादियो प्यानिवद्धा वचन प्रतिषेधोवक्तव्यः वीहि म्य प्राप्नगनर स्यवेदि तीनिग्रहः प्राप्नोति नैष दोषः उक्तमेतत् अर्थवति देशात्सिद्धमिति द्योपृग्रहणे दीर्घ आदेशो नस्याच्चिवहि नित्य कल्पेकिं प्रयोजनं निकोयोगादिः प्रतिनिवन्धु अत्र पृग्रहणेन ग्रहणात्कलोयोमाभूदिनि नैनु वरीयो दिग्याप्तेनेत्यव क्तव्यं भवति किंपुनरत्र स्वापः स्याविव न प्रतिषेधः स्यात् इदमपि सिद्धं भव तिसत्रनिवद्वा पञ्चनिमालापयादापद्रतिपाणाम्भवति अथेदानीमसत्यपिप्याख्यानिवद्धा वेदी दीर्घ त्वेकृते पिद्धामोपूर्व ददितिकृत्वा पाशावदति पाद्कस्मान्नभवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति नन्विदानीमसत्यपिप्याख्यानिवद्धावेत्तपापि भाष्यपाल्करूपिहोपस्थानेने साहेनतईदानींकाचिदपिप्याख्यानिवद्धावः स्यान्नत अदिविकल्पेनवक्तव्यंच क्षिप्रनिर्देशान्सिद्धं अधिकस्य निर्देशो येन ईदृशा ननानदाम्राग्रधाका रान्तादिति आहिभुवोरीट् प्रतिषेधः आहिभुवोरीट् प्रतिषेधोवक्तव्यः आत्थ अभूत अनित्ययद्गणेन वरणादी द्वाप्नोतित्वाद्धे तौ वक्तव्यम् ःअवार्थस्थत्रित्सपपामिनोद्दीरमव नी तिपरस्यमाहस्य वक्तिमूलादिपकाणे शब्दवानित्येनेन इनित्याव कर्मांत्रिन्यादेतस्येवचनेप्रयोजनं किं भवत्येवं गतिर्थेत्याविता पेनवसलादिर्पाभनत्स्वरूपि प्रत्ययवचनमनर्थकं स्यात् आहिभेवाप्रमत्तादेव न्भुवः पंचानामादितआहो भुवस्ति भवनेयाप्निवक्तव्यः अनिसिद्धादुरुक्तं अनिहितकारके नोनिर्देशः अस्तेः सकारेणादिति ॥ ॥

नित्यवारयोहित्वर्ण्यकलादपद्रतिणलास्योभूतहूर्वीकलादपरतिभावः ॥ ॥

एक॰
२३

२८२

आवधिर्वीर्हि नि मरामहूह्वपोनः पराववियौर्हि निमवनितरामिद्दू नि दु रतिनिविद्यातः पायो। निपातैर्पदरीति पविभिद्दूत्तोरनद्गाहाणो ह्विनुपदारविधावे

वष्यादेरोह्रुितत्यप्रतिषेधः वष्यादेरोह्रुितत्यपोः प्रतिषेधोवक्तव्यः वेषकंपुक्तप्रतिषेधापनिवद्रौवाहद्रुितत्वेपाप्नुतः नैषदोषः उक्तमेतत्
गापवतुन किं तु ग्रन्थोपमक वाहः किरोणारिकः स्वकमिप्रिपधाः रहिष्विस्वर विधेयः आवधिर्हि एकोक्रपरेरोहुराज्ञाद्दिनिषेधः आवीति
नैषदोषः आपुद्रात्तनिपातनं करिष्यते न निपातनत्वाः प्रकृतिस्वस्य बाधको भविष्यति एवमप्युपदेशिवद्वचनं वक्तव्यं पश्चेवहिनिपातनं
स्वाः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं तर्हि पदस्वरापवादेन आवधिर्वीर्हि निनैषदोषः आद्युदात्तर्त्वोपाः सामान्येन भवति अनेवास्यैन्तपुत्र सपहूनशाहृ
धातुकसामान्येऽवधिमावेहुतो गतिविशेषत्वात पूर्वपदस्वरो भविष्यति आकारान्तात्पुक्प्रतिषेधः आकारान्तात्पुकः प्रतिषेधोवक्तव्यः
विन्नापयतिभापयतेति भीषहोणावृकपुकौ प्राप्नुतः लीपिपो प्रतिषेधेनिर्देशात्सिद्धं लीभियोः प्रतिषेधनिर्देशोज्ञापकमाचार्यस्य भवति नाकौ
तत्स्यचेति लोडादेशेशाभावश्च भावविधिस्त्विद्धि लोपस्य प्रतिषेधः लोडादेशेशस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः विशाजहृहनास्तिस्त्रान्तकल्ना। सात। लोडादे
शेहलेशाभावोऽत्र भावविधिस्त्विद्धि लोपस्त्वाविध्यते विधयः प्राप्नुवन्तिनैषदोषः इहसिद्धं स्वधार्पलोडादेशः किं यो। एवे विधयः इति किमत्रक स्यैव
पालोडादेशः प्रयोरानीलोडादेशे कृतेपुनः प्रसंगविज्ञानान्नस्यादेते विधयोगभवन्ति कृदन्तानिषेधः पोवक्तव्यः नित्यभावेत्तुपाने तिवपादे
शः प्रापोषि नैषदोषः इहसिद्धस्वधार्पसिद्धाव क्लिपनाद्यपादेशाद्विकिमत्र तस्यपालोनित्य भावः प्रयोरानीनित्यभावेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानाद्
पादेशः कल्पान्नभवतिसरूहुदनौविति निदेवेपहृतावितत्तसुपितमयैति आमविधौचे आमविधौचतज्ञस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः चेतसः नित्यमितनम
भावेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानान्नस्यात्पाक्षेप्रतिषेधदोषः इहसिद्धसंधार्पसमभावः किंपत्ता चतुरनडुहोराम्भवतीति किम्रकृतेस्रुवोता
इन्भावः चतुरानडुहरमावेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानाद्रेकस्मान्नभवति सरूहुनोविधिप्रतिषेधपदाद्विनिसहा हितमेवेति ल्वोववर्णादेर्वो तिर्यावो
क्तव्यः विद्वष्यपस्य श्रावतुमानद्वारोत्स्येत्राणादि निरुपसर्गः पात्रास्निनैषदोषः पूर्वपदात्तिसिद्धौ भविष्यति सत्तुमहस्याधनेनवाचा तुमपवादः
निपाः अयापत्तायमतीति तनावि रकूज्यद्विरे समासश्ववत्सांतमर्थः तः ॥ वाहूंवि नात्रधेयहूपितेनतहूपित मेवेति हवा। चणोदेश तम्मै द

[Left margin:] सुद्दु वृद्धि वृद्धिः अव्ययीभावयोगमपाद्यवारुसंविहितेह्यातोवृत्तिः अवदुविधाप्रत्युत्

[Right margin, vertical:] गितिवृद्धिः प्रतिपाद्यास्थानाच्चावेद्यपरिहारवृत्तिपर्यवसानविधायीसतत्वशेषः

[Right margin notes:] वति
द्दं
लने द
नोरेवनवमादेशो

२४३

भी॰कौं॰ [redacted]
युद्दीति। आप्रत्ययस्य प्रसङ्गात् तेन भावात्। कस्माप्रदं तिन चोत्रस्यात्तु:। कृतरस्य तु मे व नाना। मु चनाता। प्रत्र स्य न तु म प्र
सादिति भावः। तस्मादागमस्यग्रहणेन चिन्तितेव [redacted] विशेषणीयदृति। प्रत्याहारग्रहणेपि सएव विरोध्यतइसदोषः। मन्त्र

परिहृत्याहाग्रहणं तु नतापुनरत्रापि प्राप्नोति अनुमग्रहणेनतत्र तं न विशेष्यते किं तर्हि कनैवा कोप्यते यानायौर्तुम्क्तदति
। अवयवे चैतदेवोक्तं। आगमग्रहणेहि मिति हृ न समेन सुचतामुंचनेति। गोः पूर्वाणिवा त्वत्वो गुणो: पूर्वाणिवा त्वो गुणान्तिषेधो
वक्तव्यः। चित्रगवंयु शावलगवं पंचचत्रविभाष्यागोणितिविभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति नैषदोषः एषः इतिवर्त्तते नत्राननिधाविति निषेधो
भविष्यति स्वमारोहे चित्रगोः चित्रस्य प्राप्नोति त्वं चित्रगुः चित्रयुचित्रगवः गोनोणीत्वं प्राप्नोति। अन्वं चित्रगुपन। हाकलुंपप्
आत्रो तस्मात्वं प्राप्नोति नैषदोषः नपाककरणान्निद्दं। नपाककरणामहप्रोणीत्वा लेनपविष्यतः। स्वर। वहुगुमानं नगोमृतमावयवपीति
प्रतिषेधः प्राप्नोति किं कोतीपिवत्वोः प्रतिषेधः कोतीपिवत्वोः प्रतिषेधो वक्तव्यः कुत्सपिवेतिस्थानिवद्भावात्ताग्रहणात्प्राप्नो
नितक्तं वा किमुक्तं कोनेन पाणिदृशानमिद्दं पिविरंतरस्ति॥॥

नेति। ग्रहत्तिनायोऽनेनविधीयतेन तु पूर्वत्वं। तस्मादेकः पदांतादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीत्याख्यं। पदानप्रद
[redacted]निभाव स्मदायं प्रसंगउक्तः। उत्तरं तस्मिधिवास्थानिवत्ता भावः॥ ॥ ॥ एम॰ ५४

स्वाश्रयाग्नि [illegible] तथाहि [illegible] संख्या [illegible] निमित्त [illegible] एवम् [illegible]
कः [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible] निमित्तकः तस्य [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] निमित्तकः तस्य [illegible] इति [illegible] निवर्त्तना भवति [illegible]
[illegible] निमित्तकः तस्य [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] निमित्तकः तस्य [illegible] इति [illegible] निवर्त्तना भवति ॥ ॥

[illegible] इति [illegible]
कः [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]

पा॰ के॰ ५ ३६ पुंवत्तादिति स्वच्छन्दस्य तत्पुरुषादीनां ताहृश्यात्वात् लोपो न भवति अन्यथा कार्यस्य निर्दिष्टत्वे कृते पलोपे च निरः स्थानिवद्भावात्पदस्य पलोपतात्कालिकः पलोपस्या ने नद्यां निहृत्य तत्र भाव्यां दृश्यकालोपे कर्मवेः निहत्य मात्रस्य आश्रयणात् कृतीति पश्चेति लोपे सिद्धे पादस्यान्यस्य पुनर्लोपवचनेन स्थानिवद्भावात्ति विधाय पुनर्लोपवचनेन सति लुप्यते एतस्काकारः कार्येनाश्रीयतस्य अर्थः नकुरात्रापीति पश्चेति नोपे सिद्धे पादस्य लोपः पुनः पुनर्लोपवचनादिति अर्थः आदीध्यदिति

अथ पादस्येति किमर्थं पुंवतानिः वपुःतानिः द्विपदिकां वैपाद्यपदः आदीध्ये पुंवतानिति निमित्तापायापाये नवपाति निमि त्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्हलो निम्बलोपोन प्राप्नोति पादस्येति निवचनाद्भवति नैतरस्ति प्रयोजनं स्थाश्रयमत्र वर्तत्वं भविष्यति। अथ वा पादो चादेशः तालावाश्रीयते पश्चात् श्रीयते नेमावादेशः इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपदिका त्रिपदिका पादस्य लोपोपायनिमि त्तकः तस्य स्थानिवद्भावात्स्य हुल्लोपेन प्राप्नोति पादस्येति निवचनाद्भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनं पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्तस्या निवद्भावो न भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं वैपाद्यपदः नकुवात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव न भविष्यति प्रातिपदिकस्य पुनर्लोपवचने प्र योजनं किम् पञ्चसंतान आश्रयादिति इदं वाप्युदाहरणं आदीध्ये आदेवेः इकारस्य एकादेनपानिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावान्नयी

×कता॥देयत× यौवोद्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति पादस्येति निवचनान्न भवति॥ ॥

एतस्मिन् कृते लोपः प्राप्नोति विकरणस्य स्थानिवत्त्वात् इकारस्य उक्परनेकाचरनिपणन प्रवर्तते किं तु उपधात्वं चरपतिपदसंज्ञा कृत्वे विनिष्टा निवृत्तिविधानात्॥ ॥ ए॰ ५० ६६

पदपमिति अनैवापोऽनिस्थानिवत्त्वाद्दुस्त्यादिस्नेवलोपः सिद्धः स्वविदेहनालेहस्यो हैहलन्द्याप्यइति नपस्यादीनां विनंतनां हि विशुणोनेत्येशनिमंकृत्यं संवुद्धिलोपेइनिचेत् नैतस्योविज्ञप्तिद्दशपोत वाथवीपाइति संनिपातपरिभाषया पाद्मनिमित्ताद्गुणकद्धेनं नैपातनिमित्तोऽशोनाहेशो प लोपनिमित्तत्वं

अथ पूर्वविधाविति किमर्थं हेगौः वाथवीपाः नैधेपः हेगौ पीतिस्यौकारः पाति निमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावादेङ्‌ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नो
ति पूर्वविधाविति वचनान्नभवति नैतदस्ति प्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नसंबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति यदयं एङ्‌ह्रस्वात्संबुद्धे
६ रित्येङ्‌ग्रहणं करोति नैतदस्ति ज्ञापकं गोऽर्थमेतत् स्यात् हेगौः पत्रहि वृद्ध्याहारस्य ग्रहणं करोति एव्योग्त्यादि त्यादिसेवदूपानरढ्हं नहिद्धप्रयोजनं वाथवीपा
: माथवीपाः वाताहेशः पाति निमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्हल्‌ङ्याद्भ्य इति लोपः न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति एतदपि ना
स्ति प्रयोजनं न्याप्पमन्त्रद्दल्त्वं भविष्यति अथवा दो हेशोना साचाश्रीयते यथा श्रीयते नाभावादेशः हेतन्नहि प्रयोजनं नैधेपः
आकारलोपः पाति निमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलन्ततौ हल्‌ङ्यादिलोपः प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनान्नभवति ॥ ॥

तनिपद्यते पोचादेशइति वांतः सपुरापः पद्भ्रंशेति लोपं प्रतिनिमित्तत्विनकारः नैधेपइति स्थानिवद्भावानत्र चत्वंप्रवेशोमनि विरोधात्स्त्वात्रपं द्यचत्वेन मतस्मनेपरविप्रतिषेधात्त्र पंजर नि दिर्देशोन्नवाध्यते विप्रतिषेधावाध्यत एव संख्यातुल्ययोःपदेशः परस्परपरिहारेणलोके स्थितः नहित्रि
त्रोहिपुत्रकापदेशोलभ्यते ॥

अ॰ १ पा॰ १

भा॰ कै॰ अचेति अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यस्य आदेशोऽर्थ्यत्वात् तिलः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये अल्विधिरिति कार्यं पूर्वविधिरिति पक्षः ते भवदित्येनेति निपातनात् स्तुनि स्थला
५४ रुचौ पपल्यो पौतेनस्य एकारदनिरद्दविनिषेधः प्राप्नोति उपदेशग्रहणं ह्यचोऽविधिविशेषणं उपदेशे एकार उपदेशे तु ददात्यादिर्विदिः प्रयोग इदितः इत्वं तेन स्तु
त्रीपस्यैनु स्थानिवत्त्वे अवधानादि इन्द्रनिषेधाभावः माधितिरूपं इति परतः स्यैकारनिमित्तान ग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कारे पाः प्राप्नोति विधि

अथ विधिग्रहणं किमर्थं सर्वविभक्त्यन्तः समासोपपदा विज्ञायेत पूर्वस्य विधौ पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति का नित्युक्तः पूर्वस्मात् विधौ पूर्वविधि
स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि विभज्यते वेद्धि दिनमाधितिकः अपीपचन् इति वेद्धि दिने निष्कारलोपे कृते एकारस्य सदर
निषेधः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति मा दिनिकरतिष्टकारलोपे कृते नोनास्कारनिकारे पाः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति
अपीपचन् इति एकारे कृते स्त्रस्यत्वान्न सम्भवतीतिकृत्यभावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति नैतानि सन्ति प्रयोजनानि कु
नः ज्ञानिपदिकानि दैत्यो यत्रानि पदिकनिर्देशात् स्त्रीत्वेनास्य संनिन्कोऽवित्याधात्मेन विभक्तिमात्रपंनिन्त्र प्रातिपदिकार्थनिर्देशे पंचमी
विभक्तिमात्र विवृद्धिरूपनाप नेमामा स्वपित्या ॥ ॥

निर्देशोऽत्र न विधित्वात्कारैकस्या प्रसंगः संनिपातपरिभाषया मतानि स्वैनु अपीपचन् इति निष्ठ इति स्थ निरकारलोपे कृते एकदेश विकृतमनन्यवदिति दिरेवामन
चानाहे शे कृते चटकारस्य परस्पैक्षते तस्मा स्थानिवद्भावान्न प्राप्नोति स्थानिवद्भावेऽतु गतिलोपस्य पदनस्य वा अवधानानु भवतिनतु पूर्वस्मात् विधौ स्थानि ग्रं॰
वद्भावे कर्त्तृगे गोत्त्वादि सिध्यतिन्यनेन सौपः पूर्वत्वस्मात् त्रिविधत्वे नाश्रिता इत्याश्रयणानन्तर्याद्विगोः पदे हे कारलोपे कृते गकारोऽनन्तरस्मा इति विधिरिति ॥ ॥ ५९

आव॰

विधिमात्रमिति यतः पाक्षिकं पूर्वं देयेनेनस्थानिवद्भावे विहिते पूर्वविधाविति वचनेन नियमार्थं स्थानिवद्भावे यथा स्यात् मामत्तामयमित्यर्थः अनाश्रीयमाणायामिति

कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः आयन्निति अजादेशो वाद्रिंयानात्त्वविधिराट् इत्येके इति इकोदित्यनिस्थानिवद्भावेनत्वेनात्र निमित्तत्वादेशः स्वेयोगादेशोपत्वलक्षणत्वे किन्त

त्रसंयोगादिलोपस्य सेयोगपत्ये प्रितलोपस्य सत्याथत्वात्परीत विधिर्यतिन्नेत्यर्थे निषेधस्तत्र नाति परत्वे विधातव्ये सपुनि येधोन्यत्वेलोपाऽभावात्मकत्वात्स

रीतः वर्कन्त्वेतिस्थनसकस्यदिर्वैतनमिनिमित्त विधिर्भवति त न्स्वादेर्वृद्धिर्त्यतन्नवक्रत्यमवति अनुपरविधावित्युच्यमानेकार्यबोधमरितेत्यादयः हुग्र

इदं तर्हि प्रयोजनं विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात् अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ यथा स्यात् अस्य च्वौ लोपो वेवं लीत्युपलोपमाभूदिति अलि

प्रयोजनमेतत्तर्हि किं न हीतिनस्यपरविधाविति त्वपवर्ण्यं किं पर्यो ननेनत्वविधावप्रिस्थानिवद्भावो यथा स्यात् कानिपुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्यप्रयो

जनानि अपि प्रीति [redacted] स्थानिवद्भावाद्भवति दिन्वं नित्यपिंती निम्नणार्थाकतेवलुदिलक्षणरह प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति इत्यन्त्रमध्येत्र

तियणादेशोकतेसंयोगान्तलोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति चक्रतुश्चक्रुरिति यणि कृते अनेकाच्त्वादिर्वेवनं न प्राप्नोति स्थानिवद्भावेन भवतिपद

तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति दभ्यादिर्वन्तदंन्यत्र पिपाप्नोति हिमान्यस्त्र त्वस्य स्थानिवद्भावादीर्घत्वं न प्राप्नोतिरेयमितिर्दत्व

स्यस्थानिवद्भावात्गुणान प्राप्नोति लवनमितिगुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति नैषदोषः अवयोपत्ते विधयोभविष्यन्ति ॥

अनन्त्रस्वच्छिन्नवात त्वन्देतिर स्याबमयत्रवकृतु [illegible] वेकृ इह नोवदायभ्नो सन्त्रितिरणस्यवर्धकलोपयोः हे

सांते उच्यते निमित्तापेक्षयाः परत्वविज्ञानात तथाहि विभरितेत्यत्र अकारलोपस्यनिमित्तमाधेधातुकंन्तवतस्मात्परस्यविधिः किंतर्हिनेत्ये

चैनिमित्तं स्लो [redacted] निवद्भावः एवंमाथिनिकः श्वरीपचलिस्यन्त्रेवाह्व्यं हेगोरित्यत्र लुक्स्थानिवद्भावः प्राप्नोति अग्न्याहारम हणान्त्रमवति

बाभ्रवीपाइत्यत्रयात्रादेशौ नास्ति यात्यायनरतिपरिहारः नेषपरत्वत्रनिमित्तात्परस्यकोविधिरितिस्थानिवत्त्वाभावः अत्रयादति

पिग्रहणाल्लोन्यायनिवत्यर्थंव्याख्यातमितिलोकस्यादेत्यपष्ठ्याव्याख्या यतेअल्यानां हि सम्प्रत्ते तेनत्वापकाश्पादत्यर्थः इच्छारका एव

नरवरैयमणोकिंरलोसकारत्पादितापकोमारेणाश्चयकार्यभावस्य

मघ

वा

छन्दिक्षेपदापार्थिकमादिलीनं

वाद्र

अत्र

त्रि

त्रि

के० निमित्तमिति निमित्तसन्निपातादि पुनिमित्ताप्पूर्वस्य विधि निमित्तः स्यान्निवर्तकः मर्दो मिमिति त्तमिति सर्वेवनिर्दिष्टात्तत्वात् पूर्वं चाद निमित्ते
७१ पाणिनादेशेनोक्तस्य बाधनात्तेप्युः व्यवहितेपीति पूर्वस्य निमित्तमित्येवं शान्तनिमित्तमादेशस्य स्थानुपस्थानादिति भावः भावसाधनस्य
२५

तत्तत्रैव कर्तव्यं स्वपरविप्रतिषेधे गवन्त्यय पूर्वविधिविधेयस्मिन्द्वं कथं न पूर्वग्रहणेनादेशोभिसंबध्यते अत्रादेशः पानिमित्तकः
पूर्वस्य विधि प्रतिस्थानिवत्स्यादिति कुतः पूर्वस्मादादेशादिति किंतर्हि निमित्तमभिसंबध्यते अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्था
६ निवद्भवति कुत एतन्निमित्तादिति निमित्तेभिसंबध्यमानेयत्रादेशस्य योगस्य पूर्वाभिधित्कमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति किं
पुनस्तत्र पंचारमिति वाक्संगृहीतं नचु चरकारयत्र व्यवहितेत्वात्त्रासीति निमित्तात्पूर्वो भवति व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते
तद्यथा पूर्वं मधुरा पाटलिपुत्रमिति अथवा पुनरस्यादेशस्य वाभिसंबध्यते कथं यानि मिविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोज
नानि तैत्तानि संतिरेह तावत् आयन आसन धिद्विति कण्वेति अर्थविधिशब्दोयमस्य कर्मसाधनः विधीयते विधिरिति च
तिभावसाधनः विधानं विधिरिति तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने नसर्वं निरुक्तं संगृहीतमिति किं त्वा भावसा
२ धनस्य विधिशब्दस्योपादाने विज्ञास्यते पूर्वस्य विधानं प्रतिपूर्वस्याभावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति एवमाद्यंम
विष्यतिरद्धनमविष्यति द्ध्यत्रमध्वत्र चकारः चक्रे इति पीटारुतिति ॥
ति भावसाधनस्य विधिशब्दोपादानस्य पूर्वकत्वादन्यायते पूर्वस्येति चतुर्थी संबंधसामान्ये विज्ञायते वृद्धेनेति विधिग्रहणं प्रयोग एत ७७
निवारणार्थमितीर भावः ॥

ऽभ्यासमीति कथमित्याशीश्वर्डः वादिरूमिति पादोऽध्यासौ निरवत्यध्यासादिवस्वार्थरूपत्वसर्वत्र पादिरूपत्वमवतिषद्वावत्केवलानुपपन्नं स्यादमिति प्रश्न [illegible] सहनीत्याग विशेषपात्तभावः अपनेत्यादौ श्रुतिर्नत्वदित्यध्य नत्वामंत्रगौरवत्वपीनत्व [illegible] गीतादित्यानरवेच केवलविहितविध्यपीनतत्व [illegible]

कानिदृत्तास्यपीनस्यपीनत्वादि ऽभ्यासमहत्पादिकमीरवादिन्नः श्रौपस्तेषानली पालनीव केवलान्तवगादृश्यंभवत्तिगोलवणिवजनः प्रश्नात्मतुस्तेषं स्यनेत्यहृत्वानवस्यादिरूपीरवादिरपानलीपालनीधारणिनव त्रितिरित्युक्तान्नोपेक्षतेपद्वावरूपत्वोपविलोपपुनेतेविषयः प्रश्नवाक्यमित्याशिवद्वात श्रुतिरित्यस्य स्यनेत्यस्य नेत्रिमोपेक्षते विविहितावृत्तत्वपयाय्या कृतीमितलोपः प्रश्नोत्तित्यानिवद्वावात्मतस्वितिनेत्यावितंनिपरीनत्वमित्यसिद्धत्वत्व गाढिसनेत्यात्पेतानिवृद्धाति हन्तरिति विपीनत्वपास्य नेवहृत्यनेत्रिलोपहुतेपनारौ बाह्विनीतिमेघमारणाप्रश्नोत्ति स्यानिवद्धात्मपवत्रिहृत्यरवितालित्र पीनत्व एवादिपित्वविवित्रिशेषविष्याप्तः पत्नारीनायः विदिति कच्छपनारीनाविनपनादिम्यो पावितिहितमर्दीनत्वा पचनादिम्यो विहितः हृदेन हित्रपीनत्वपश्चादृद्देवि पारस्यपणादेशोऽस्तेऽर्वसनपत्रोरित्यापणप्रवदितमात् स्यानिवद्धादृद्वति किंपुनः कारणंपारस्यतावदृद्वतिन पुनःर्वसंतिनमत्तानित्यः पात्रणादेशः केनेपित्रर्वपणादेशोऽप्रातिनित्यकतेविषाप्रोर्निमस्याभवणादेशोऽद्विर्वसमत्प्राप्तोतित्याविवद्धाचाद्व इतेते लिङ्गरविनालित्वपीनत्वं अविद्धंवदिहिंगलत्त्वस्यांगमतांगलत्वसातहरति अविहत्वाद्वहिंगलत्वात्मस्यपापणादेशात्स्यासंगनतरात्ःर्वपणादेशो

पविष्यति ॥ ॥

पुत्राञ्ज्ञात्वार्थमितिनेत्रौ [illegible] गणारवणनाहास्त्यामिन अविहृंवदिहिंगरति विमातस्यंतलंगवतीपरमित्यापानपञ्चपन्नर्वसपणादिमावः ॥ ॥ ॥

अ. ३. क्षे. १

...नर आका ते नम ...

०कै० चवशपंचेति स्थानिवद्भावाभ्यमणेपीमर्थः कर्थमिति कर्तर्कस्यास्मिनिन्निमदिनिमत्वानम्र्दवपास्मपणारेकःस्पा अस्मस्पानिवद्भावानम्र्दम्यपणनननरात्रपणोनैः
५६ तेनस्यान मरालनोगलादनम्दर्वद्वपणारेशःमरारीपकरात्रपणदनिकरात्रलंनस्याविपणिहूने स्याकास्पोरनमाबमिनिमिद्भनिवे चानेनापीति समिमद्गमिव
नेश्र्वणोरेशुस्याविनिमवादिमर्थरनास्वाहः अपणारेशोपीति मराकाद्वपस्थमाविनिमहूपादिपत्रिवेधाननस्थवधात्रोनिरकम विपणणउत्तराइत्याद्वि
अपपेशाट्टिहनेकस्पचकादित्रिनिमित्रवृपोविति धानपान्तेनअवस्था अमवद्विति वस्यासंख्याचोमसंगकरः स्वेगशइनेमस्यामनिनंत्वतेस्वगताभ्रुमा
मचत्वात स्वंगमंवो पत्रिवमंगपिति चअपीभावः कपिशामिरिमिति कप्रिय मोगापननत्वात ततः पुष्करामिति वोहोरेस्यामनिरेहुत्वात ततः संवंधिनाभि

रिभाष्य चवश्पंचेयौवृपिनधातसार्यंकृ मोहस्मैनिकरात्रपणेहनशर्वादिमेधपायोपपद्यास्यात चानेनापिनिद्भःस्याःकर्थंसा भ्रमाणोनिम्योमौंचाभ्रमाताेनलिन
पोगेनिमः हुर्दपणारेशः कृतेविपावणारे शेस्त्रात्रोनिम्नकृतेपि अपणारेशोविनिमः कृतेपिद्भवपणारेशेस्त्रात्रोनिम्नकृतेपि पास्ताम्ोअवस्थपोव
वस्थपावामोपाः पुपवत्नमवोनाकिनत्रामिपोगपदेनसंभवः वहिरंगेणनिम्याति अविर्द्ध वहिरंगलसणमंतरंगलसणात्स्पेनेननिम्याति एवंतर्हिं यो
येरात्रोपणत्तराद्युपःस्याभवृिम्यति हैक्षपणामवद्धिम्ल्वात्रस्रासोति स्यादेवोर्यंनननमविहामानवद्रवनीजिनानिम्भवधानेमानहूयापनिभाय
कृत्स्यानेचेचपमपिक्लर्मआस्त्रमिदुंवहिरंगलत्तणाद्दनिवडूपपोनेवसायीभाष्यास्त्रवस्पमेवाकृसेस्यानावाम्पेवालोकतः सिद्दक्कंयथास्यंगवत्रीने
कोस्पस्थुनेतद्यायुद्दवोपंखानहत्यापपालस्पस्त्रनिकारीकार्यलिनाविनावक्रोति ततः पुष्करं ततः संवंधिनो चानिपदिकंवास्थुपरिश्रमाना
स्पष्टनेर्थसूर्वत्ते सामोमेवद्रमानस्पमक्षिकघलापनेम्यकृस्पमतोलिंगमंख्यास्यामनिनुस्पवाहुनार्थनपोगेनवनिपपेववातुश्व्यामानोप्रादुर्भवि

नि चवशपकर्तव्यत्वात तस्मान्मध्नरहि निमेविराहार्थमंवंधेस्त्रकृमेणपर्यवसिपारनेयाप एनपेवशाहनामपिनहत्कार्यविनिवनिमे ॥ ॥ ५५ ॥
भावेनाभ्रमपरिक्रमेमहस्यारूर्धवास्त्रिनोपेपमवचापनानंतरनाशहीनेविशेषणादिविशेयेनूहुम्सं रोममास्यमभिधीपनेननस्पस्तुद्वाकाद्दयेश्रनीतिः विगतंस्वा
शस्त्रीनोवास्त्रबोरस्पविनिनतहूर्द्दमपिधानम्येननः कम्यापेत्तपाविनिमनासत्वमितिनरभिधीपते ह्याद्दिमस्यादिवाम्बेत्रणपेशोपनापनेएकजंसंख्यापिपुत्त्वेनरा ए०
वेवहित्पाद्दिमवहोरंकोनीमिदोद्दणवापिमनानीपमराष्पेतुलात्स्वात्वातिकर्मरीनित्विजानीपकपापेत्तणामवहिंगणानिम्पामपाःकृष ततोनेति कु ५६

रुमहोनेरामि आ४

२५२

पानिष्टाविति अकृतएवादेशेऽभ्योयः इदं तस्यार्थः अनुपसर्गस्य वृद्धस्येत्याश्रयणात् आदेशानमादिष्टं तात्पर्यं नादिष्टः आदेशानिन्तत्र नत्वे कापि
भवितव्यात् परत्वादिति साहचर्यादेवमुक्तं शत्रन्तमेवतत्पदमन्तरमपेक्ष्यत इत्यथेति यथादेशापेक्ष्याएवं स्थान्याश्रयमाणविम किंचिद्विप्रसिंगाम

इमानितार्थिप्रयोजनानिपश्यति अधीत्यवक्त स्वक्रूक पठयति लघयतीति विहितो पकते तेऽप धायाइतिवृद्धिः प्राप्नोतिस्थानिवद्भावान्नभवति
भाष्य॰ अवधीदित्यकारलोपकृते तोऽस्मादलंधायामिति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्नभवति वकुपट्टकरति आयेन्यतरस्यामिति कृतेतेकोर्तद्
लोकेकस्यान्वैमितिपरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्नभवति इत्येपाकारणं सोवद्दद्रनिवो स्थानिवद्भावादायावोप्राप्नुतः तयोः प्रतिषेधोभक्त यो:
व्यः अव इत्यं वितेनोदेचौ मिइयनादिष्टान्यः पूर्वः तस्य विधिं प्रतिस्थानिवद्भावः आदिष्टादचः पूर्वः किंच कृत्यमेतत् नहि कथमनु
च्यमानं गस्यते अयच इति पंचमीत्रय इतिस्परस्परमादेशः अविशेषितो भवति आदेशश्चविशेषितः कथं न अमोपत्यष्ठीनिर्दिष्टमन्यदग्रहण
नस्यपंचमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति किंतर्हि अनमत्तर्हीमं अनन्तरन्तकर्तव्ये परे यार: षष्ठीनिर्दिष्टमनयद्ग्रहणं तस्यादिकुशाइयोगपंचमीभवति
अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रतिस्थानिवद्भवतिकुतः पूर्वस्मान्त्र यदनिमित्तया आदेशः प्रथमनिर्दिष्टः तस्यादिकुशइयोगे
पंचमीभवति अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रतिस्थानिवद्भवति [illegible] कुतः पूर्वस्मात्रादेशादिति तन्त्रादेशलक्षणप्रतिषेधः
नत्वादेशलक्षणं कार्यप्राप्नोति तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः वाय्वाव्योः ओयीव्योर्वलीतिपलोपः प्राप्नोति ॥

अथस्थान्यजपेक्ष्यायां सर्वः पिन्वत्रीतुत्रो कारणत इत्यर्थपरत्वोमममान्निमित्तत्वेन प्रतीनादिप्रिंतितिमिइ स्थानिवद्भावः पेयाकरणइत्यत्र तत्रनभव
तिनहीकारणत्वं सौपोवकाः सकविरिमितत्वेनाश्रितः नचातिप्रतिदेशानपरस्यकार्यप्राप्नुवन्तत्वं अस्मानिवर्त्सनेनभाष्यकारेणतुविधिग्रह
णानन्तस्याश्रयकार्याभावः साधितः ॥

२५३

अन्यर्भेति उभर्म: स्थानीस्याद्देशेनापवर्तेस्नेत्वनिवर्त्यते मन्त्रीकाग्यपर्णेसिद्धत्वविभक्त्याकेन्यद्यमविप्यतिनिनेनदक्षिशर्वेविधावसिद्धत्वमुच्यते· नत्वानंतर्ये अ.प्र.४
लौकिकेप्यथाश्रयेमद्भूतिनास्तिविभक्तेरानंतर्यं अनुदेशइति अनेनेरान्नृस्यर्थः नत्वनुचेनरर्थेति शास्त्रासिद्धत्वाश्रयेणात् मान्यस्येति कार्यासिद्ध
त्वाश्रयेणतत् अर्भेवेति चास्तेसिद्धत्वमाश्रयणेनेमिसर्प:· नेवेति सेकृत्स्वागिपस्येत्यादुश्मीविषयमेदनुमेदाश्रयणएर्वसिद्धत्वनाश्रीय
र्थसिद्धवचनात्सिद्धं· अन्यत्रादेशा: पार्निमित्तक: प्रर्वस्यविधिंप्रतिस्थानिवद्भवतीतिवक्ष्यमेंअसिद्धवचनात्सिद्धमितिचेत्तत्सर्गलक्षणानाम
नुदेशा: अयसिद्धवचनात्सिद्धमितिचेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेश: क्रमेण: पद्मामृहोति· अनुचेनस्यासिद्धवचनात्सिद्धंअसिद्धवचनोत्सिद्धमि
अनिवचनस्यस्यासिद्धवचनाद्दन्यस्यभाव: असिद्धवचनात्सिद्धमितिचेततन्नकिंकारणं नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्यभाव: नत्वन्य
स्यासिद्धत्वादन्यस्यप्रादुर्भावोभवतिनपथानहिदेवदत्तस्यहंतरिदेवदत्तस्यप्रादुर्भावोभवति तस्मात्तत्प्रानिवद्वचनंतस्मानत्स्थानिव
द्भावोवक्तव्य: अतिदेशंच पद्मामृहोस्तत्रहशनिवद्भावोवक्तव्य: वोध्या: अभ्यवीत: हंयत्रासिद्धत्वंवे अनवाकिमुक्तस्थानिवद्भुवनानर्थक्यं ६
शास्त्रासिद्धत्वादिति· विषमउपन्यास: उक्तंतत्रपरेकारेशश्यहत्तक्षत्रअसिद्धंस्यात्तत्रनस्यस्मिन्सद्धत्वपुनस्तुकेकथंहितस्वनासत
स्मिन्नतिद्वस्यात् तेदेवत्रापितस्मिन्नतिदृभवतिपूर्सतिस्याचार्य· वित्रणीलुकितत्रस्थार्थकापंधानस्याश्रयस्येतत्तलोपस्यासिद्धत्वादि वा
तिविवणोलुकावित्रणोलुकेनासिद्धोभवति· कामममतिदिश्यतोवासच्चासस्त्रापि बहुभाणेतिकस्याद्विवाक्यशेषोवाव्यवचक्लुप्तानेदि· अ
थवाव्यातेनिर्दृशोप कामन्नागस्यर्वतिनिर्देशेवाकव्येषुपसमर्थापितुंतेपयउष्णीलसेनक्षेषुयता: संनिमसंतीति मान्यवेरस्या: केलाश्र हेति
नतंनीति एवमिहापिस्थानिवद्भवतिस्थानिवन्नभवतीतिवान्यशेषसमर्थयिष्यामहे इहतांन्यसत्रामृद्धतिपथाक्षुनिनिपणरिशोभवति
ते बहुभपोलीति नत्वनावातिदेशोधिक्यं एवमादेशोपिभवतीतिद्दहरनीवाप्यो: अभ्यवीतिनिपथास्थानिनिपलोपानभवति एवमादेशोपि
रंभवनीपंर्वविप्रपादेवोत्त्वेणासिद्धानि कार्भीनमिति अभ्युद्ययसानुविधानारस्युरक्तत्रआपन्नाप्रर्थत्वात्प्रानपाद: तपथेति पेनोपमानेपावा एल०
नोसत्तावगतासन्नीतिवाकप्रवेशवकर्स्यपतित्रसत्तावगतोनेसतीतिनस्थ्रुमस्यापिलक्षणस्यप्रतिलक्ष्येदरातत्कनिद्वारोविर्दिश्यतेतदमितिरभाव: २२

ना

स

पूर्वं मात्रस्याति चेदुपधाया ह्रस्वत्वं। २८ त्यत्र

किंपुनरीति अत्रोच्यते लक्षणेनानंतरस्यपूर्वमात्रस्य अनंतरे पूर्वकेहि ह्रस्वः मत्वरूपाः पूर्वीपादेनलिपुमर्त्ति नुक्रमवहिमद्रत्वेत्राभ्रः तत्रपरविप्रयोमेदलक्षणंभित्र
नेनदीर्घाद्दर्घो यत्र पूर्वत्वेनभवतिनतदृशेतत्रार्थोपनेदुनिवर्त्यहितस्यापित्रेह लक्षणंपरात्वेकमेव लक्षणंतत्रोक्तिमित्यत्र्यवहितसंभवेयमवहितमात्रोपनदृतिअनंतरस्ये
वग्रहणेनभाव्यं लुनीत्यत्रेतिदेरपिलादुरानंतरे अभाणदेशो रुतउरातस्याभावाद्वन्त्येमानाह्वरोनस्यात् स्थानिवद्भावात्तुपधायास्थो निनिमलरोभवतनिश्चमा
देशोपितिद्धः सूरूपायांस्यादिति जगतारिपुछंदेभाववने दृष्टात् णौ चङ्युपधायाह्रस्वइति अतिवेतिपुराः ठंदीसितिविकल्पितत्वान्नभवनी निपणिष्वतेदुगंतत्वभाव
किंपुनरनंतरस्यविधिंप्रतिनिपयलानित्वत्वम्‌ आहोस्वित्पूर्वमात्रएकस्यात्रविधेयः अनंतरस्यचेदेकानवुदरानहिपुरीतिनिपाजेपुपसंख्यानं अनंतरस्येतिचे
देकानवुरानहिपुरगतिनिपाजेपुपसंख्यानंकर्त्तव्यं एकानवुरानवुनीत्यत्रवुनीत्यत्रअवुरानयदेमक वजेषित्यपत्यवेनप्राप्नोति हिपुरना पदा
त्योरस्यापत्योदगंतकात्वेस्येयलापेनप्राप्नोतिणिजिधातु पप्रवुनीत्यत्रअप्रवुनीत्यत्रोर्मितिदिवात्रात्वमनीत्यपत्यवेन प्राप्नोतिअनंतरत्वात्‌ पूर्व
मात्रस्यपूर्वमात्रस्येतिचेदुपधाह्रस्वत्वंवक्तव्यं वादेवेतंसमोनिमलात्‌ अवीवदद्वीणांपरिवादकेनतिंपुनः कारणंनसिध्यति योसौणौ णिलुप्यते
तस्यस्थानिवद्भावात् ह्रस्वत्वंनप्राप्नोति गुरुसंज्ञा चगुरुसंज्ञावनतिष्ठते लोम्मा ३ चौपित्र ३ प्र: रा ३ ध्यायतना ३ ध्यायः हस्वानंतरा: संपो
गइतिसंयोगसंज्ञासंयोगेगुरुविनिगुरुसंज्ञागुरोरनृतइति प्लुतेनप्राप्नोति नयस्याप्यनंतरविधिंप्रतिस्थानिवद्भावः तस्याप्यनंतरलक्षणोविधि सम्प
संयोगसंज्ञाविधेया अस्यसंयोगस्यपूर्वविधित्वात् नवाण्यदेशःकिंकारणंसंयोगस्यापूर्वविधित्वात्तनपूर्वविधिः संयोगः किंतर्हि पूर्वपरविधिः संयोगः
तत्संपदस्यकार्यतिलक्षणप्रसंगः अन्यद्वुनीत्यत्रेति यद्गुरूप्रयोगो निपातप्रतिषेधार्थः तत्रपाणिरुतउरा वुलाभावान्निनिपातप्रसंगः एतद्यस्यपूर्वमनादि
सोत्तंगुर्वहिरोभास्कुके लोम्मा ३ प्रहिति कार्याधित्वात् संयोगसंज्ञायाः व्यर्थस्तस्यात्रान्तविधिरिति पूर्वः पक्षः नुबुध्यति यथोरदृशपस्य प्रस्यकेचन
योगसंज्ञेतिभस्येत्यानतपोश्रयेपिरोभेरत्यर्थः नर्मीति समुदायः संतीतिभावः पूर्वमात्रस्येतिपक्षोत्रस्थितः अवीवदद्दिणांवद्धपरिनिष्ठासंस्यानि
वर्तनिषेधोवक्तव्यत ॥ ॥

पस्मिन्नि स्या

एकादेशस्येति परस्मिन्निमित्तेत्यस्यावधारणार्थमुपात्तत्वात्तदनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नित्यानिमित्तकस्याश्रयाद्विदम्बोऽस्यानुपपत्तेव तत्रानेनाश्रयात्परनिमित्तकस्यस्था अ. १. पा.
निवृत्तो निवार्यते वैयाकरणः आरीपि इति एकं परस्मिन्नेव यत्रादेश इति व्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः आयस्यादिष्वेकाणि जेभ्य श्री पूत्य पि
कृते एकादेशे बनस्यापिवत्भावात् नुमामौ प्राप्नुतः पादे उदवाहेरित्यत्र एकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यामपि पद्भावऊठौ प्राप्नुतः अत्राप्युक्ति

एकादेशस्योपसंख्यानं ॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यं · आयुसौ गोमतौ चानुरै आनुङ्हः पादे उदवाहे एकादेशे कृते नुमामौ पद्भाव
ऊठित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति उभयनिमित्तत्वात् अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते उभयनिमित्तश्चायं उभया
देशश्च · अत्र अजादेश इत्युच्यते · अयोऽप्ययमादेशः नैष दोषः पूर्वावधारणे उभयनिमित्तत्वादिति इह यस्य ग्रामेण गोत्वाह्न नैकं
कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरद्व्यपदेष्टुं तद्यथा · गुरुनिमित्तं वासः अध्ययननिमित्तं वासः इति परस्तु उच्यते उभ
यादेशत्वाच्चेति इह यो [illegible]यो षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसंगे भवति लभतेसावन्यतरतो व्यपदेशं तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्ता
याः पुत्र इति ॥ श्री ॥

अच इति एणादिकन्यसंख्यायां प्रयुज्यते निवृत्तिविवक्षितत्वात् इहयस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणात् भवत्येव परस्य
इनिमित्तत्ता त्रयोऽप्यवलेदेन परस्मिन्य आदेश इति विशेषणात् इयोरिति वर्णनिर्देशेतावता नियहएणान्त्रासि संख्याविव एम.
क्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः ॥ १००

अचः हलचोरीति उभयथाप्यन्वयव्यवहारदर्शनात् वा: उभयत्रापि हलचोराणत्वाक्षुणपूर्वान्पूर्वकसपि दिरे शु रखोत्पवनिमानलोपोक्ष्यव्रताणामादिनिरलचोर्नन्त्यन्योविन
च्चमणातुयथाद्भुमत्वनिषेधोनवतिष्ठधिमित्यन्यवचोरदर्शनमिति विभाकरति विशमिविदीवयाधिमित्रदेन विधिमिद्धि शरत्वविशुनेसूत्रस्य: अचीयादिति गुणलोपयो
लत्स्याकालत्वात्गुणस्यकथमनादिष्टारच: एवंतमिनिचेन स्थानिवेनानादिष्टारच: एवंत्वाह द्वोणगुणस्यापि मविदिम्यतीमत्रोय: नत्रस्थानिवद्भावेनमितिलत्युकेनुप
नाद् वधाचारेशाप्रमंत: अचःपरस्मि नत्कुत्व चेतुणोविवीपदेनलक्षार्णैनिपोत्तापीयनेमाक्षादेश: पश्चादेशाभ्यगुरुत्वा: गमनाद्यर्थी पवहतिस्याद्वानिरोध: ने

अचःहलचोरादेश: स्थानिवद्भवतिउनाहोन कस्मात्रविशेष: हलचोरादेश: स्थानिवदितिवेद्धिशूत्रेलिलोपएकादेश: हलचोरादेश: स्थानिव
दितिनिषेधेशूत्रेलिलोपएकादेशोवक्तव्य: विभाक: विशशतेविधि स्तुनादीनांमणादिलोपेचोरेश: स्तुनादीनांमणादिलोपेकृते: वादेशोन
द्वीचान् कृत्य: अचीपारकेकपमित्यधाणिपादेशोलवेकेकपमिनत्युधाणिपादेशोत्वनमिष्यति अचेकेप: मैत्रेय: स्वचीमेत्वनमिष्यति उत्तरपदलोपेचो
नापदलोपेवदेशोभवनमिर्ष्युपमिक्रा: सक्तव अधिसक्तव: स्वचीमिपणादेश: मामेति पद्लोपेपामिपदु वत: पद्लोपेमामिपदु वत्ने
नमिष्यंनिद्वेषा: नस्य: चेरिय: चेकिपत: लौठकः पोपुवत्सुचीमिपामिपद् वत्तोनमिष्यन्तिपदस्मनहिस्थाविनत्र स्थानिवत्वे पद्लोपे
गुणवृद्धिप्रतिषेध: स्थानिवत्वेपद्लोपेगुणवृद्धी: प्रतिषेधोवक्तव्य: लौठव: पोपुव: माति: पदीकृतत्वनिषेधदोष: तथानुलोपस्था
ईधात्वरूकृतेरनिषेधोनविष्यति ॥ ॥ ॥

ततस्त्रिस्थानिवद्भवतीत्यभावाभिदेशात्पयाणपलेदोष: स्यादेवपीठा एत्यस्थानिवद्भावात्पत्वाद्दैतत्वाद्धिवोगमितक्रमवरति समानाधिकरणाधिको मन्नेप्यद्यान्तवाणार्थनुरे
कतीपारवंश्चटत्रापदलोपश्चिमिलोपस्यपदमिमित्रतायपदस्यपरीत्रदिर्धोनेमिसिद्धमितथापिपीठागानस्थानिवद्भावात्वादेतचोर्भ्यं पदाति ऊतो
वीर्मेतस्नोध्वपणाद्पत्ता: अचकृतहीति अचरूपाद्यादानामाशादेवपस्यान्नद्धानिमित्तोपात्र: तेषेतद्धानिवद्भावोनतहनतादेशस्येत्यर्थ: ॥ ॥
वक्तव्ये तत्त्वं —

भा०कौ० २९ किंतु रीति पचकार्यस्यामाश्रित किंतत्रैवस्थानिवद्भावः तत्र परत्वाद्भिनिरतिवस्त्र गुरुविधिरिति कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञायां गुरुविधिरि सूत्रादेशे प्रयोगादेशा योः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते द्विर्वचनादयश्चेति द्विर्वचनादावपि स्थानीनाश्रीयते चनचीनिप स्वराभावपरणात्स्य इत्यस्य इत्यो द्विर्वचना दावाश्रयणेन त्वचः एकेपरलोपे द्विर्वेत्यारुकालोपेदिधीयमानेश्रकृतिरश्चिनेवाचित्रि [illegible] मीति भाष्ये तत्रेशहोपि पिदहि तमत्राये आदः पदः एकम प्रत्यापस्य परम्

किंतु नगश्रीपमाणाणंप्रकृतौ स्थानिवद्भवति त्याद्वे स्थिरविशेषेण एकः स्वरविशेषः स्वरविशेषेण स्थानिवदिति निवेत्तोपपणादेशे गुरुवि धिः स्वविशेषेण स्थानिवदिति निवेत्तोपपणादेशयोर्गुरुविधिर्न भिन्नतिशेष्या २ प्रः पित्रा १ प्रः रा १ ध्याय्युः मा १ ध्यायु इत्योने न्याः संयोगइति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरुरिति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतोन शास्त्रीति द्विर्वचनादपश्च तिषेधे द्विर्वचनादयश्च तिषेधे वक्तव्याः द्विर्वचनादौ पत्नोपइति कलोपेनुस्वरनेकल्लोपेनुस्वरकत्याः चद्रुधे [redacted] चद्रुधाः लुग्वादृदहरिहर्लिङ्गहावाभ्यनेपदेरंसादति इत्येर्थ ले [redacted] इत्येषु अत्यंतकर्त्यपुति ग्रंथस्थपर ॥

नतत्वमपस्याकारासेमजारी यत्नप्रयाकालोपविधानाद शास्त्रसंज्ञएवेति चद्रुधेति कलापोनेनत्यस्येति लोपेइतेतस्यस्थानिवद्भावात्कलोपइति लोपेन स्थानिमितिगुणवचने चद्रुदरीसेवमर्थेत्यत्वपदकल्याव कार स्यादलत्वात्प्रीनीति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनेतरेनकारोनभवतीति हुलाप संज्ञः वचनमा [illegible] मार्थ्यति समवधानाभ्यपोगुरुत्वादिरूपचाविति संज्ञः ॥ ॥ रामः २९

२५८

सिद्धेति चात्र [illegible] लोपे कृते एकदेशविकृत [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

अ.प्र.ब.०

०.कृ० १२१० नपरात्मनः वैलक्षण्यादिति [illegible] पराभिसंकाः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यथा कौन्तः [illegible]

नपरं [illegible] परंत विधिविधि [illegible]
[illegible] ऽर्थ इति [illegible]
[illegible] विधीयते विधिरिति [illegible] साधनः विधानं विधिरिति [illegible]
[illegible] किं [illegible]
गृहीतं [illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १५२

इत्याचीमममाध्यावृत्तं प्रयोजनमाह परिकत्वानि पदं पुनिराशानवाद्वोमनुष्यनाग्रहा जेमिठचिकृतेयनाथा बुद्धिविनि गुनित्राहस्यलोपेयमे निलोपेप विलयं
गोहोभवेत्रिमाविभक्त्यापिद्दः परत्वेनेत्रिपहूतनवापात्त्वविधानान्यो मिद्धो निवत्ननिषेधस्तत्वा न्नोसमस्थे निठहावारकीर्तिनसमनसत्तापत्तसतत्वनवंशेत्रि
प क्षेराद्युर्धेगिपक्कात्रयेनिविद्धंतस्कृतकर्मसाधनेनुष्पः पकाः परंतनन्नीनिवृद्धमित्यानित्नव निषेधानवकाशात्रेप्ते अमंतेनितहस्या वधिकपाभ संकपापदसंता
पाद्‌कृतेल्य विकाशनत्वाधनात्रुद्धानिद्दि वादि कल्तिनिवका त्यपरात्मनात कृत्य मंज्ञातकत्र्युग्नः परिकल्पानिद्दिः पावतोकृपोर्भापरत्तोधकानारनिनृद्धि
हादिपरकाल्पपरात्मस्याविधेयत्वानेवरात्मनापाविधिविनिवृद्धानिवृत्तनिवेधयत्ने नेपदोपः इत्येवमस्त्रेनकाशानिमिपत्वान्याभूनेरागीदिविधीनिनावलादसंव
तिकानिद्दिः कर्मसाधनेनुगाकाल्यपरात्मत्वेनानिवृत्यभनात्रासवनिवृत्तेश्वकाल्यपानिविधियेनिमित्यानि द्वनिषेधात्रुस्यावधिकपानसंतपापदसंतापाद

परिकल्पापिविद्धोभवतिवाचिकूफलनिमित्तमित्याह न हिकर्मसाधनः परिहूर्मसाधनः परिकोनसिद्यति चायस्तहि भावसाधनः पाचिकोनसिद्ध
निवाधिकपरिकोनसंवेतोऽकर्तचात्रपाणः कथं [illegible] धंभूतस्यापपेनांता दिवादि [illegible] निकथं वेनसानेर्वविहापने
परस्यांतः परांतः परांतविधिविभक्तौ विकिंनाहि परकेंतः परात्तइति पाचवापैत्राप्यापिपरकार्योप्तिपुत्रवेतेकन्यकत्र्युवएवमित्यपिपरका
र्यपरत्रोच्यतेकिं भवंतातनाम ॥
भनात्मशुनिहत्रोपरिकानिद्दिः तवभावतःसंमेवकाणपमिर्भामेनिराकलनेवक्तृंतसाध्यपराचकृत्स्त्रान पह
नेत्वाहित्रघ्नस्यानेत्रात्मावविधिविति मित्र स्यानिवत्नविषेधः पत्नस्थनिवत्नानिबधात्त्रस्वधिधीवनेमधिवेद्धाविनिलोपाविषपः इहतुसर्वेपेतन बंधक
नेस्यानिवत्नविषधातुनविह्निग्रा शोकृतेरर्दवाविद्दुगम्यानिवदिसस्याप्यपमविषपः नदाचसर्वदानिद्दीप किं चितकार्पविधेयं कर्मधोत्र पन्नः
नि इत्काम्पर्द्धपरानापुत्रापरत्नोपोवक्तव्यर्थनिवाचिकः सिद्धः परिकल्पवधद्वानादिवचनान्निद्दनिमितत्रापरत्नोपाभावेदेनानाविनिलोपेपमे
निलोपेच सिद्धः इत्पपतनइति पन्याकृत्वादिविधिः तेनत्वारेपरमितिसर्वधोभपाश्रुपर्ण पवेत्रइति कृत्यमिनुव्याप्तपः परेरेवेपठिकेरकृशेन पोनपरिमि
निनालिस्यानिवत्नविषेधः पौधेवेनिपविभमित्यचतनोमलभेदापचवपरेमितिवर्जनेनेनपदेन देश्यनीतितत्प्रेपरत्लेनभिषेधनकलपमनिवधार्थोभसंता

श्री २

भा॰ दी॰ वृत्तूयनेनीति सवर्णसंज्ञाक्रिप्यमाणत्रुक्रिप्रयनति । दर्काद्द्रिपाठ्येनेनेभ्यः क्रिपर्देयेनरति । बोभीति । एकोस्त्वर्णका नेयो द्वितीयर्कोनयोः स्थानितरारत्का
१२३ प्रयोपधान्नेनस्थानस्थानिवत्प्रतिषेधे द्वितीयपलोपस्य यमावाशपल्वरविद्धरतिलोपस्य चपपनापिद्रुत्वानपकारस्य उपधात्वात्त्वोपः सिद्धाति स्थादि

दत्ते॰

बोपलोपविधिंप्रतिस्थानिवद्भवतीयमत्रस्त्रपायावाः पदयेनपितास्तूवर्णलोपविधिंप्रतिस्थानिवन्मातेर्नेष्परोयः
नेवं विज्ञायनेदोपलोपविधिंप्रतिस्थानिवद्भवतीति कथं नहि वैयलोपविधिंप्रतिकिमिदं पलोपविधिंप्रतीति । स्वर्वर्ण नी
नी विधिंप्रतिपलोपविधिंप्रतीति । स्वरवायोगविभागः क्रियते दोर्तुमन्नस्थानिवन्नतलोपलोपविधिंप्रतिनस्थानिव
द्रिति । पलोपेकिमुदाहरणं । कंडूयनेयः प्रत्ययः कंडूतिरितिनेतरति । कौन्तुमेनस्थानिवत । इदं नहिवो्रीवल्यत्कानेतरत्तित्रपका
त्वविधिंप्रतिनस्थानिवत्तरहन्नहित्रिपीलनं । स्थादिपेः नैतदस्तिप्रवर्वावालिद्देनस्थानिवत्न इदं नहि किं हूतिः वत्तूतिः नैनरस्ति
गत चपीलनं कंडूयावन्तूपारमिभवितव्योरदं नहि किंडूयनेः किंचाल्पणकंडूतिः ॥
मलयचि तीव्रता लाभ्रतप२ नामाक्षित्पतीतरद्वीदसारमात्४

सदि स्थादिते साम्प्रत्येनेनत्वार्थेण्यः ननोमत्वाराचर्येद्वितीयोत्णयः द्वितोपमंपमीमिलोपवरम्पतेमवस्थानिवत्ननिषेधानसिद्धाति ज्ञात्वाणक ए॰भा॰
णूतिरितिप्रष्ठीपमाहः कर्म्मधारयेणागूतिशब्दस्यशर्वनिपातनमतः ॥ १०३

262

पदं ... [illegible] ... इति ।

खार्कर्विकः त्रिकास्तथैश्चार्कश्चर्तनमिति निह्नुतस्यैवेत्तिलोपः स्थानिवद्भावात् कलापकलापयोरपत्यं तस्यापत्यं कालापः स्यादौ वृद्धत्वविशेषमंगस्य विद्यमानवदिति मंत्र
त्युत्साद्यमानत्वात् लाभस्यानानार्थः । अन्तरं तत्त्वं द्धान्तेनस्यात् अनुबन्धविशेष इत्यर्थः ततश्च विभक्तौ नलोपाभावः आरम्भ सामर्थ्यात् नलोप ...
वैनाह स्यकट्यार्यां प्रत्ययान्तेन यैनस्तु नवभ्यः इति वैषाद्वी पनेष्ठलोनिवक्तुं गात्स्वधातोर्विभक्तिम्मनां निवेन सकारस्थोपि पदे स्थात्विनिष्ठानिवन्ननिषेधः कार्त्त
यः पूर्ववि त्रैवि । किंचकल इत्यस्य भस्य नभकृष्ठं गानिति दीर्घवत्तिष्टेव शब्दस्य नन्नुन्नत्व रत्नलोपोपीति प्रकृतः प्रकृतः स्थात्वं कृदोमिति तत्र पदार्थानां समन्वयाय
गमानख्तनुन्नोवीपवाकृनं संबद्धः संकृतं व्युत्पन्नमिह धातोस्योपपदगत्यतो च्यार्थपत्नोपोपश्च विशिष्टमात्रकार्यं विशुद्धीपन्नादिभिः त्वार्करकर्मोणापीति लोप एव च । तै

पूर्वविधेर्वैयर्थ्यमिव दीर्घपल्लोपेषु लोपाजादेशोन स्थानिवद्भवन् पूर्वविधेर्वैयर्थ्यं दीर्घपल्लोपेषु लोपाजादेशोन स्थानिवदिति निषेधकथोच्यते खार्कर्विकः त्रिकार्विकः त्रि
दीर्घकः यो नलोपः स्थानिवद्भावो नाम पूर्वविधावाच्यते तत्तसम्बन्धेषु पूर्वविधौ प्रतिदीयाम्प्रतीत विधेर्लोपस्य च ह्रादेशः स्थानिवद्भावोन भवति किंत्वेति दिदोः
दीर्घपल्लोपस्थानस्य कृतिः प्रतिषेधकं इति यो लोपस्य स्यादेशः स्थानिवद्भावोपि भवति नाथ्याः सध्योपीति तत्र हि विकृतम्येन स्तनकार्यं हि नलोपो विधीयते वा
देशोपि विद्धिप्रकृतवत्प्रकृतसंख्याकैः दीर्घवपीति सिद्धं इति तु केवलं तत्राप्नीतंबधमवसंकल्पं स्थात् दीर्घपल्लोपेषु लोपाजादेशोन स्थानिवदिति सिद्धात्
स्थोऽयत्तत्वात्रिविधाद्याः यच्छेषं संबंधः तत्कल्पत्वेकत्वं वैत्तमात्रत्वं गतावित्विविहितान्ति स्तन्तुत्वं गतावित्विवहितान्यपश्चेषं संबंधो भवति तथा भावान
द्वारवत्सहशीवालेवहात्मिक्त्यान्तरसंवृतं यमितिनिर्णयनीनमभिधानकत्सरहशीति नन्यपद्धेत्वेषं नित्यसंबंधो भवति तत्कृहारात्मप्राप्ताप्नोति संकेतहीनिभित्तिकोः
सन्न द्वारमावीननमभिधानकत्सरहशीति ॥ ॥

तस्मिन्नेव न लोपाभादेशानिविकारास्तत्र हिर्वस्तविधौ लोपाजादेश स्थानं वाक्यवर्णादिविधौ तु न स्येव
मेत्वानकारं पादलोपाविकारप्रचयोग्यतानां पदानेन विभज्यते मिथ्याकोनिकर्तिकानिर्णयानिर्णयाविन्यासादिनियोगविनाशात् इदं धौतो लोपस्य [illegible] विदोष
प्ताभिधिपौधीवपौत्तमवाटीर्घपल्लोपेषु लोपाजादेशोन स्थानिवदिति विज्ञायते तस्य निवाहवानां स्थाने वाक्योर्थः संनिहितानां सेनाकल्पतीपतेजसहाहृत्कत्वाकात्
त्वेतस्मबंधकाकं प्रक्रियावाक्यं प्रपञ्चतस्मिन् सिद्धिमितिप्रयुज्यते इत्यमित्यादेशकमार्थे कर्मणे वलीयानिति सिद्धेत्सकृत्स्वाभिसंबंधः ॥

... [illegible] ...

... [illegible] ...

२६३

भा॰ कौ॰
३२

लौकिके लिंगोपमस्यास्य निवृत्त्याहरणस्यास्य सकृत्वेति एषत्वोपादिपरः पलगणहरिहरीति इयः सर्वविश्वमिति हिरूपमिति लिंगोपमन्तो हरिणवारे शब्दरूपगाथाप
त्वानपसपत्रतगोननमवति पञ्चानोहरिनिमवादेषः एतत्सूत्रांगतुमनाश्रितसमोक्तनकेनापि वैनं गवहरिणपोर्दिवसविधाभावः सकमावरउरने कौति
विश्वतिनस्यानिवृत्तिमस्या संप्रदर्शनापेपुरतत्तमेरेवंवको लुकस्योदाहरणे रेसुमतेरूहीति विवमिति विविवरीवाह्यांकदृश्यमाम्पावमनुरानाडे स्त्रैमत
नस्यफलेशु रूपलक्षहितनुकीर्तिदीमोत्र दूतस्य सख्यानिवृद्धावायेनि लोपः प्राप्नोतीति नित्यविधव पुरुपनैनहितमस्यनिमेनः पार्थोलुकोपि पद्मास्तपणात पा

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषु उपसंख्यानं क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यं कौ किमुदाहरणं कंडूयतेरप्रत्ययः कं
डूरिति नैतदस्ति यल्लोपे विधिं प्रति न स्थानिवत्त्वं इदं तर्हि दिपतिक्विपलेन पमपः पिपठीः नैतदस्ति दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् इदं तर्हि स्यातवपते लौः
पौवपतेः पौः नैतदस्ति सकृत्वात् हलिवारे नौ लिलोपः प्रसपलगृहोनरहुर्विषविभमिदं तर्हि सुमावर्धेलवपनित वपने प्रत्ययः लौः पौः स्या
निवृद्वावादेव एतत्प्राप्नोति क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति एवमपि न मिध्यति कथं क्वौ लिलोपः लोकशालोपः तस्य स्थानिवद्भावात्प्र
प्राप्नोति नैष दोषः नेवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति लुकि किमुदाहरणं बिंवं बदरं नैतदस्ति
बहुत्वेनाप्येतत्सिद्धं इदं तर्हि आमलकं एतदपि नास्ति वस्तुमेतत्फले लुग्वचनानर्थक्यं सकृत्मेतत्स्यादिति ॥

निमित्तकत्वं मद्गी अमपतु कत्वात् धीयतेऽनुपस्थानभावेन यौर्वापर्याभावात्कुतः पाति मित्रकत्वं यथथवातु हि पीकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यमिति
गुणहीतेनेति नस्याङ्गेनाहितमरस्मिन् वद्भावः सूत्रवचनादिनपुंसकत्वं नाधीयते इति एवमुक्तं तत्र प्रपेतु नास्ति वद्भावः। आमलकमिति रूहत्वानपपदविधा रामः॰
नानपत्याभावः सकृत्मनत्वादिति बिंबबदरमलकादेर्यानयो लिकाः शाहूः किंतर्हि विशिष्टफलमानिता विनश्यमर्थः ॥ १०४

र्णभीति न कोपधाया इति प्रतिषेधात् प्राप्ते प्रतिषेधः [illegible] क्रौष्टुकी तिरोधिप्रसुक्तः अतः [illegible] निमित्तस्य कोपधाया इति प्रतिषेधः पूर्वेण प्राप्ते हुवोन्तर्कुलित
स्यानिवत्सूत्रेणः पुंवद्भावनिषेधः [illegible] उपमानात्तद्वितस्य [illegible] पूर्वपदस्य [illegible] निवृत्यर्थं तत्परिभाषत्वमसः पुंवद्भाव
ते च पूर्वपदं [illegible] प्रत्ययस्थात् [illegible] पुंवद्भावः [illegible] पुंवद्भावः [illegible] यत्र पुंवद्भावो नास्ति
पुंवद्भाव इति [illegible] पुंवद्भावः [illegible] निमित्तकत्वात् [illegible] पुंवद्भावो [illegible] नित्याय वास्याप्या
इत्येतद्धि पञ्चमीति पूर्वेणैव [illegible] पंचपदः [illegible] इत्यस्य पुंवद्भावः भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावः [illegible] नासे
र्वनिन वाक्यपदार्थे पञ्चमः [illegible] स्त्रियाः पुंवद्भावः [illegible] अनुवर्तते [illegible] चक्रमोक्षण [illegible]
सोपपदमः [illegible] पुंवद्भावः [illegible] कोपधायाः [illegible]
नहि तासां [illegible] पंचदशः [illegible] पद्रः दशा [illegible] दशाः [illegible] पंचाभिः दशाः [illegible] विपरीतेति [illegible]
र्णितोऽयं [illegible] इत्येतद्धि [illegible] स्थानिवद्भावः इत्येतद्धि [illegible] पुंवद्भावोपसंख्यानं [illegible]
नेत्यर्थः [illegible] तद्धितेनास्य [illegible] स्थानिवत् [illegible] न प्राप्नोति नन्वेवं [illegible]
तद्विधिं विनिवृत्य [illegible] पुंवद्भाव [illegible] प्रत्ययपर्यवसितं [illegible] कुलवपसंख्यानं [illegible]
स्वनात्र [illegible] प्रतिषेधः [illegible] समानाधिकरणे [illegible] कृदन्ते [illegible] शोणादिकरणत्वात् [illegible] पुंवत्
स्त्रीत्वाभावात् [illegible] पुंवद्भावो नास्ति [illegible] स्यादिति लोपप्रसंगः [illegible] स्थानिवत्वनिषेधादादीपः इति परिभाषया
र्वस्त्रीप्रत्ययः [illegible] स्थानिवत्वात् [illegible] लोपप्रसंगात् [illegible] इति [illegible]
नेत्याकारलोपस्य स्थानिवत्वात् [illegible] शोनस्यात्

मपरीतेश्चाद्रद्रष्टर्योर्घलुग्वत्र वचनं कर्तव्ये प्रयोजनं स्वर्येषु ग्रहणं नेति ठं रेकुर्वति · कर्तव्यं भवति । एकतां कृतपदं कार्यमित्यर्थः । चकारेण कर्तव्य इति [illegible] पं
चमिहत्वात पापक्लीबेति । किंतु संयोगांतलोपः । रषः परोत्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धमिति भाष्ये [illegible]ः स्कंद्येते स्कन्नकाष्ठेन स्यन्ते इति का

श्चंत्रापि हेतु · श्वेत्रासिद्धवचनस्यानिवर्तितत्वकार्यं किं प्रयोजनं · प्रयोजनं [illegible]लोपः सलोपः · कलोपः सलोपे प्रयोजनं [illegible]
यः सुपादुर्हद्हृल्लिट्पुरुभ्रममने पत्ते स्पर्शते सुपग्रहणेन कर्तव्यं भवति · स्यश्चाकारलोपः आदितुर्थेल्वेपयो जनं [illegible]ध
र्ममिति · वधस्य [illegible] नैतकारेण कर्तव्यं भवतीति हलोपमायंमिकृतेपि प्रयोजनं [illegible]दित्यः हलोपमायमिलोपः [illegible] भवति अत्र
लोपणिलोपो संयोगांतलोपप्रभृतिषु प्रयोजनं · पापच्यतेः पापक्ति · पापज्यतेर्योपधिः पाचयतेः पाक्ति : पाञ्चायतेः पाक्षि : द्वि
वचनादीनि वचनवर्जितत्वानि सर्वेणिस्वेत्रासिद्धेनेर्वसिद्धानि भवंति · किमविधेयेनेत्याहुर्वयंः एकलोपस्वरवर्जं वेरपलोपं स्वरेकल्प
यितातत्स्वरोपः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषुतस्पतस्पलक्षणस्पदेऽपः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु संयोगादिलोपकार्यर्थव
सर्थेकोः संयोगाद्यानेवेतिलोपः [illegible] निगार्यते निगाल्यते अत्रविविभाषेतिलत्वेन प्राप्नोतिणत्वंमाषवपनीत्रीहि
वपनीत्रादिवादिकोऽप्यसिद्धत्वं प्राप्नोति · नपदांतद्विर्वचन॥ ॥

[illegible]संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् संयोगादिलोपस्यानिवत्त्वात्तस्मात्रसंयोगांतलोपः रो स्यते [illegible]र्दे [illegible] पतेर्लो [illegible]णादीनामस्पुस
[illegible]र्योरिवत्रदीर्घाभावः माषवपनीति समाप्तोत्तमस्पतकास्पणत्वविधौ [illegible]लोपस्यस्थानिवत्त्वनिषेधातेदीवुसतेः प्राक्ष १८०
न सिद्धानाप्नोतीति ॥ १५५

द्विर्वचने अच परस्मिन्निमित्तभूते अजादेशः पूर्वविप्रतिषिद्धो। यातृकस्य द्विर्वचननिमित्ते विधिलक्षणात्प्राक् स्थानिवद्विधीयते अथापि निमित्तभूते
सति किं प्रसंज्ञाः स्यात् तथापि पदान्तोद्देश्ये द्विर्वचने त्रयोऽप्यजादेशस्य द्विर्वचने आदेशं कार्यतिदेशद्विर्वचने: पपतुः चक्रतुः अत्र यणादेशस्थानत एका
चोपिपादानं द्विर्वचं नमस्कृत्वा द्वाभ्यां स्थानिवत्त्वाच्च रूपस्य यत्रान्तोति अचरीति कार्यातिदेशो द्विर्वचनोति भाष्यमेवाद्विर्वचनेनैव

द्विर्वचनेऽचि: अजादेशोऽस्थानिवद्भवतु देशात्तद्भवतो द्विर्वचने अजादेशोऽस्थानिवद्भवतु देशात्तद्भवतः किंतु: अजादेशवतो द्विर्वच
नं प्राप्नोति तत्र को दोषः: तत्राप्यासम्भवरूपेणैवासम्भवरूपेण सिद्ध्यति चक्रतुः चक्रुरिति अजग्रहणं तु ज्ञापकं स्वस्थाने
निवृत्त्यर्थमजग्रहणं करोति तद्ज्ञापयत्याचार्यः रूपं स्थानिवद्भवतीति कार्यं तु नेति ज्ञापके अजग्रहणस्यैतत्प्रयो
जनं गृह्णातेस्तेन प्रीयते दध्यौ यत्र विद्यमानं स्थानिवद्भवति तत्रान्यद्रूपमप्येवं दृष्टम्। अर्थात् कार्यतो ज्ञः। जग्ध
रोऽनभवत्येवात्र द्विर्वचनं तत्र गाङः प्रतिषेधः तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः: अधिजगे अध्यगीष्टेत्यादौ प्राप्नोति वक्तव्यः:
गाङः लिटीति हल्लकारको निर्देशः लिटि कार्यत्वादेवि

नन्वेव
किमन्यग्रहणेन नन्वेतद्ग्रहणमन्यत्र प्रयोजनं भवति: कर्मोपपदिस्वसोः ईलोपस्य धातोर्लोपे कृते तेद्विर्वचनं मा भूदिति नैतदस्ति अन्यार्थत्वाद्द्विर्वचने स्थानिवदिति
कृते विशेषाभावात् छान्दसस्त्वेवोपधालोपः छन्दसि चेदृशाः तु विधिः रूपस्य स्थानिवत्त्वं च निष्पन्नतां स्वपूर्वविप्रतिषेधे दृष्टान्तेऽनिरूपणादिति दृष्टा
न्तेनीति द्विर्वचनेऽरनेकाच इति यणा बाधितत्वात् पुनः प्रवर्तते: अजगाद इति कृते एशाब्देशाभादि: नि प्रक्रियायां यणो वा गाङः कार्यस्यानुबन्ध
लिटि कार्यस्य गाङ्वेत्सर्जादेशः ॥

कृत्स्नेऽकेनेति अचियोऽजादेशः स द्विर्वचनेऽकर्तव्ये स्थानिवत् निमित्तायमाश्रित्येत्युक्ते आलइति कितत्कृत्वा अनित्यत्वपक्षे यंदेशः द्विर्वचननिमित्तमि चाश्रि
त्य स्यात् तस्य स्थानिवद्भावः तथा चक्रतुः चक्रुः इत्यादि रूपाणि सिद्ध्यन्ति अन्यथा हि ह्रस्वादेशः कृतः स्यात् तत्र अनुपपत्तिः द्विर्वचननिमित्ताजादेशः

कृत्स्नं तद्विवासिनाम धातुरूपमासरूपंन सिद्ध्यति कृत्रित्रविकीर्तत कृति एतत अ
निमित्तमेवं तदवादिदृ यथा तिसृपूर्वोनिरिवारि यासां धातु तन्निवृत्तिमवनीपति भवनीयत्वे सनूर्विभवनीयिपति एवं
द्विश्रयपदजित स्थानि अस्यपर तिवृक्कुले जनता म धातुरूपमासरूपं अस्यपदनिवृत्त ले जनता म धातुरूपमासरूपंन सिद्ध्य
ति द्वित्वादय पर केवलीकृताः स्थानीद्द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवदिति तस्य स्थानिवत्त्वेऽपि निमित्तत्वात् अ
देशः नन्वयं तोऽणनिमित्त शब्दे निमित्तार्थो गम्यते अत्र लापि निमित्तत्वात् निमित्तार्थो गम्यते नहि अत्र पित्रनुसेष्टप्र
शोऽचः अनिमित्तनिमित्तमपितेन हुलोऽहकेपार्द्दोमः पाद्दोमः पारदोमनिमित्तमितिगम्यते आपुर्भ्रूतेत्रापुवोनिमित्त
मितिगम्यते अथवा अकारो मत्वर्थीयः द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचनेऽचीति ॥

कार्येण निर्दिष्टस्य द्विर्वचनमुच्यते अथवा अधिकारोऽयं सुरहितरुक्ते सिद्धिरिति द्विर्वचनं प्राप्तप्रतिषिध्यमानं प्रतिपादितं समासार अथवा कार इति ॥

पूर्वेति पकलमनिद्विर्वचनवचनस्य तस्य वा निवेशोपरि उपयुक्तत्वान्न कालस्याव्यवधानेनाभावः एवं तर्हीति स्थानिवद्भावेनानुवर्तनत इति भावः पर्यवेति
द्विर्वचनेन प्रत्ययस्य निमित्तत्वान् द्विर्वचनं द्विर्वचने अचीत्यस्य तत्स्थानिवत् दीर्घ [illegible] तत्प्राप्तमिति कथं तु नीति विरुद्धत्वादेनं परस्य यो केन द्विर्वचन
रूपके नैमित्तिकानुपपत्तिरिति भावः एकवचनो निर्दिश्यते इति पदविवक्षाभावो वा समस्तप्रयोगमित्येकवचः तेनासमीपाभावाच्च उदाहरणं स्यात् तस्यैव निमित्तमेवोत्तं
विनिरूपणेन यो न्यूनकथोपविधानस्यानिवर्तकत्वाद् द्विर्वचनाभावः अर्थवत्कथोपणस्यमानफल [illegible] तावेत्रमात्रं किं द्वी तस्य पूर्वे [illegible] परिजायेति नहिणे

५४ निवृत्तमवाप्नु । पूर्वे चन्द्र [illegible] मिते [illegible]

एवमपि तत्प्राप्तेन किं येन मस्रा कालस्य स्थानिवद्भावनियमः पुनर्णाद्द्वि द्विर्वचनेकर्तव्य इति तस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भावनिषेधात् द्विर्वचनादौ प्रतिषेधः प्रकृतः
सोऽनुवर्तिष्यते किं प्रकृतः नपरो न द्विर्वचनेऽनिर्द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीत्यस्मिन् प्राप्ते किं येन मसो कालस्य द्वेशो न भवति एषः पु
नर्णद्विर्वचनेकर्तव्य इति कृतेऽनस्य द्विर्वचनेऽजादेशो भविष्यति एवं तर्हि अयमन्ये न किं पते अस्य पश्चाद्विधीयते द्विर्वचने च कथं पुनरेकेन यत्ने
नोभयं लभ्यं लभ्यमित्याह कथं पुरुषोपनिर्देशात् एकशेषनिर्देशोऽयं द्विर्वचने च द्विर्वचनं च द्विर्वचनं द्विर्वचने च कर्तव्ये द्विर्वचने निमित्ते अचि द्विर्वचन
निमित्ते अचिस्थानिवदिति वक्तव्ये द्विर्वचने स्थानिवद्भावो द्विर्वचननिमित्ते चाच्यजादेशः स्थानिवद्भावो वक्तव्यः अथ तु नाप विप्रति अथ तु सा अपि
पठितं च वक्तव्यः कोऽसु पुपुत्रिप्रिये वचने द्विर्वचननिमित्ताचि परस्मिन्पूर्वविधौ स्थानिवद्भावः पुपुत्र्यं यत्र एव हतेस्तत्र यस्य [illegible] मनत्वं स्थानिवदिति य
येन स्थाने तेऽत्र विकल्पेन तत्र तापि प्राप्नोति तुल्य [illegible] जातीयस्य तापके कस्य तुल्यजातीयः यथाजातीयकोः पुपुर्जिवः कथं जातीयकाश्चे

रूपस्य स्थानिवद्भावमन्ते तेन पुपुत्रिजपुर्येष्व वर्णे परे उवर्णेनाभ्यासः संभव ॥ तेऽत्रावर्णे परः कथं जस्त प्रसङ्ग अनेनाभिक्रमात् श्लिति प्रतिषेधः
विधिविधेः तिथिपविधात् दूरस्य तत्र वाचनेन स्थानिवद्भावान्तत्र पुपुत्रिपदर्णे [illegible] ग्रहणात्प्राप्तिप्रसङ्गा यण्णाजाग्रहणा चत्वा [illegible] स्थानिवद्भावो
तुनोऽपते नन्वत्र णाविति नास्ति तत्के चेन्तत्र स्थानिवद्भावेनानुमानेनन्तु निमित्तवनीयिति द्विर्वचनीयिति स्यादेवं पितेत्र रात्रिपतेनानाम्भवनानिव्यके
नच प्रत्ययेनानेनाव चपानाग्र पणाप्तक वसस्य व्यवधापकस्यमभावात् ॥

कार्यमिति स्पष्टार्थमिदं स्पष्टम्: पूर्वविप्रतिषेधेनाप्नोति अपूर्वोपदिष्टानि: पूर्वविप्रतिषेधेन हि स्यात् नाम द्वेधा परीनाम निर्दिष्टं न हि द्वे वचनेन स्यात् पूर्वविप्रतिषेधः
अथ लिम्पतु इति कथं न पत्रपद्यायां णत्वे: एवं तर्हि प्रकल्प्य वापवादविषय मिति नमः यत्र णत्वं अचौ यमिती परः नम्रतेर्दत्र हि द्विर्वचनेकृते एर निकाच इति पाणि
निहं श्रीदारोस्यास्यति श्रीदोनोपास्पापीसिनमोनस्य पोभ्यासः चुदुत्तुकादिः नस्यपोकार: स्तलोका एदेशोभवतीति सर्वः पद्यानुसार्वमिपर्यति

अनि पुनरस्य प्रयोगस्य प्रयोजनातिपपत्तु: पपु: तस्थतु: न एयुजागमतु: जागु: अादिशत स्मा शिवागम वस्मात् तु: पदुजीति तस्मा
स्योपाप धान्योपणालोपपणादेशाय पुक्रतेषु अनेकाल्त्वात् द्विर्वचनेन प्राप्नोति स्थानिवद्भावो इत्यति: नेनानिर्दिष्टायप्रोज नान्ति
पूर्वत्र निषेधे नाप्यनो निर्दिष्टानि कथं स्पन्तिस्यादाम: द्विर्वचनेऽपणपवायवादे शास्त्रे वाप धान्योपणालोपक्कि नो दे
लिम्पइति पूर्वविप्रतिषेधोनर्पावितव्याभवतीति किंपुनरत्रज्ञापकः स्थानिवद्भावपाजायापात् पूर्वप्रतिषेधे हि सतीदं वक्त
यें स्यात श्रीदोदारेवास्पदेद्भवति चुदुत्वमारोभ्यासस्पद्रति ॥

अणं नावपिर्यति नुनावपिर्यनिस्तु स्मावपि पतिपु एकारपिपतिं अत्र विस्फोरणे विदेपोकास्यानं अत्र चपपापिस्लय: शेषपकृते अभ्यासस्य शासादित्वं
नास्ति तेस्त संज्ञाश्रयति कालेलिति एतेदंतणत्वात्सांगं चाद्विर्वचनात्क्रिया वौरंशेयाः प्रवनेना द्विर्वणीता यो अभ्यासस्य प्राप्ताया पुत्वंविधीयते

गुरुलघुपायीति येषं पुंस्त्रिलिङ्गनिर्देशापनार्थे स्वशब्दं वा इतिस्वर्थे गुरुवादीनो: प्रुपण जीनिनपर्यन्ति सम्बन्धतो लसिद्धत्वात्प्रार्थमिति सूत्रार्थसंगात्तु
तापकत्वपात्व संपुनः तं वकृत्यमित्यर्थः ममपौरि उत्तमगुणस्थार्थवकृत्यं तदेवाधिक विषय उपजीव्यतत्रस्यर्थः तत्रापन्नास: उत्सरस्यात: तिर्वक्षे इतरेण
चुङतुशादे॥ तित्त्वस्यास्यालिवस्तेन उत्तमपौरि यत्र चेतसंपुंस्त्वं नाकिसमानत्वप्रमादात्यवत्मौतेश्च न निर्दिष्ट चपोत्तमनिसर्त्तौवक्तर्ई निर्विकल्पेपर प्र
त्वादुणेष्टौ विप्रतिषेधात्स्वरदेवा ततः पूर्वे हिर्वचनमिनीत्वे नकृत्यं तथा उजावपिपतीनां तेतवविधानार्थवकृत्यं तस्मादिति वचनसमिन्धद्वयेरा: पुमपए

ये सर्वत्र पञ्चिद्वसंनकार्यस्य पार्थं ममभविष्यति तस्मातदृष्टवती ति ममाविनस्तुत्वं वार्थेन विध्यामिकस्मात्स्यात: तित्वेति उत्तमपिन
पावत्वत्वं पचमानाभ्यन्तरर्थे उत्सिपविष्यते संपिपतिवतो ते चरमार्थ सर्वोत्स्या निवर्हितिपवएव पस्रो उपापार्नहिर्वचनेनेति॥
इतिश्री मदनन्तस्य संतलिपि(चिते महाभाष्यप्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पदे त्रयश्चत्वारिंशमाह्निकम्॥ ॥

कीतिसारूपकामे वेरमर्थ विध्येते चर्तं एो निसप्तस्थ विधिर्हिर्वचनेन पतिवधमर्ड तिमत्र हिर्वचनेकृते यथाप्राप्तं भविष्यति तदपुत्रं परिसमाप्तेनतापक
मात्रोपयते अविकीर्णे सूत्रापि पूर्वेहिर्वचनतसंगादनिष्टरूपप्राप्तिः अथतुल्यजातीयापेसंज्ञापकत्वात्यवार्यतेय थोत्तमभाष्यकारेण तथा
सति च कतुल्पादिनातिष्ठोनिदर्शमे कर्केतेव्यं पतुतेन नहिष्ठ्यतिरर्थं ज्ञापकमात्र विधनीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेषल्लस्य सिद्धिः इति श्रीक
पाध्यायकण्परपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्ये प्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे त्रयश्चत्वारिंशमाह्निकम् ॥

अ॰ पा॰ १॰

अदर्शनं लोपः अर्थस्येति संज्ञाकरणमितिवचनात् सूत्रे लोपसंज्ञा प्राप्नोति अभावः इत्येतत् शब्दरूपमिति विशेषेण चेतनो धातु ... लोपे विभक्त्यादेः अधिकरणात्
ति इहापि सर्वानुवर्तते लोपः इत्यत्र अर्थसंज्ञा क्रियामाणा अर्थस्य संज्ञा न स्यात् शब्दस्य संज्ञा स्यादिति यदि सभावान् नो प्रयुक्तस्याभ्याख्यानमात्रं क्रियते तदा
सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगाददर्शनमिति लोपसंज्ञा प्रसङ्गः स्यादित्येवमादि अङ्गसंज्ञाविधानार्थमिदमुच्यते तत्र प्रसङ्गे अपरिगृहीतो निर्दिष्टो न वक्तव्यं

॥ अदर्शनं लोपः अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या अन्यथा ह्रस्वमात्रादिति शब्दस्य संज्ञायां ... अनेकाद्यतो न अधिकरणात् ... दर्शनेन एव संज्ञा भवितव्यं संज्ञा च
दर्शनं भाव्यते तदेतदित्येतद् एव अर्थं भवति इत्येतत् प्रयोगेण च न प्रकल्पते लोपसंज्ञायाम अर्थस्ये तो हि लोके किन्तु केवलमर्थस्य तावदुक्तमिति करणेन निर्दि
शार्थं इति सर्वेषामुक्तौ इदं तु नित्यशब्दत्वादिति नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतो अदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयादर्शनं भाव्यते सर्वप्रसङ्गः सर्वस्या
न्यत्रादृष्टत्वात् सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति किं कारणं सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् सर्वो हि शब्दः यो यस्य प्रयोगविषयः स तत
ोऽन्यत्र न दृश्यते तत्र गुणस्थानेषु अदर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति तत्र को दोषः तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नो
ति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अचो ञ्णिति वृद्धिः प्राप्नोति इत्यत्र लोपः णित्संज्ञा वृद्धिरूपसम्पत्तेः यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति यस्मात्
प्रत्ययविधिः तत्र प्रत्ययपरतः प्रत्ययपरे तस्मात् प्रत्ययविधिः क्विपः सर्वं दर्शनं तत्र अदर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति तत्र प्रत्ययलक्ष
णप्रतिषेधः तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति ॥ ॥

ति त्रपुशाखयोर्विधानं न तत्प्रत्ययदिति नित्यनिवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः यच्चेति तत्रापरे न तस्मादिति तस्मात् त्रपुशाखयोरन्यस्योर्विधानं नास्तीत्यर्थः ए॰
अनङ्गकार्यं चोदयति क्विपइति त्रपुरस्यत्रक्रियोरदर्शनमस्तिमचकदित्तितुक्प्रसङ्गः ॥ १०८

अर्थोति

विद्धिविति णम्यादर्थाद्वासकस्य परहर्तिनलोपसंतेभवति स्थानपदग्रणमिहानुवर्त्ततेस्थानंचपदसंगतेनमन्दे परस्वर्णनिमितस्यते यामतीति अर्थेपिपरहा
रमेनिधानदर्यान्तरस्याहाणः मगांतेनिमाक सदनिर्दिष्टमिति बलापदहतंनपयनुवर्तते वादितोपराते सम्बुद्धकोडीटपीमकनिष्ठाकालाप्यापद्दं दनो
निनिघानविकल्पोनस्यानेत्रमादिवर्णलोगामानुस्नानिमम्बंगः द्विपामोवाध्यतइति मन्नद्विदेति ह्रियोविधानाद्यौत्रमसतामावः सममय गुणपदहण
मिति गुणादिविधौहकविश्यमपः माहानिर्दिष्टपनेकविरगुवर्ततेक्वचिताम र्थोमप्वतीदनरस्नि मध्यः समपदस्येति अविद्यमानः समपोपास्मिन्अर्थो

य

सिद्धतपनकारद्र्तनस्पलोपसंतिलानुसिद्धमेननकयरूनकारदर्शनेलोपसंतंभवतीतिविवक्षयं परिश्रमकारदर्शनेलोपसंतंभवतीलक्ष्यते मामणीः
सेनानीः स्वतरह्टः पात्रोनिमनकारदर्शनेलोपसंतेभवति-पदानिर्दिष्टस्य-पदिपदोनिर्दिष्टस्येमकफतेचाहलोपएवमवधाता-वादितोविधि
थैनलोपसंतानपात्रोति स्थयग्मनकारदर्शनेलोपसंतंभवतीलक्ष्यमाने कथमेवेनन्निसृष्टानितोहि इतूमम्वकेनः पक्षग्मनेचाद्यौनवमनु
नेवमनमहिममकारदर्शनेलोपसंतंभवतीत्येव कथंग्रामणीः सेनानीः प्रैत्राणः अनगः क्विपामीवाध्यते-स्वरदर्शनेलोपः समपदस्यानुसूत
पः समपदपहरणं क्विपर्थं समनिमयपदहरणम समपदसंतापनिषेधार्थं-समनिपमपदहरणं क्विपन्तेसमपदस्येतोः संतामाभूदिति-किंच
पोननेपेनलगवदहिनन्तुकिं कुमीपदाकामपोनुकिंच गोमकुलिनि सर्थं-महिन्नन्तुकियोनिहन्मर्थंकं मीपदाकामपोनुकिं मकुलिनि
इत्यर्थं-नुकन्नहिमनुकोनिमोपि लुकमहिनन्तुकीनिमोपक्विनकुवाशौनिमपदहणात्रमवतिकेमीपदाकामपे पंचतेनोम्नुकुलितिमकमेवि

२ नेनरसमपदं गोमपीति पंचेदंरलावोरोनुवि निर्दिष्यमानस्यादेशाःनिवचनात्त्वी समपदस्येदनुम्पविष्यति नरं (लुकुपानोनिमसमपदहणात्रमवति ॥
नस्यर्णांमहिनन्तुकोनिनगोकें किं हृलेपदग्रसिवेगेका हेनमाभालसमासेनापामा वतहितलुकीतिप्रतिषेधोनर्थकः स्यादिति नकतेस
मासीतिलुकस्यादित्यर्थवानेवप्रतिषेधः ननुलुमावतोःपवनस्याद दर्शनं लुकुहंत्रानचतत्रगोशब्दस्यलुभावनोपवनतिः ने
षदोषः गौःलक्षुमादिभिरस्या र्थस्यदर्शनत्वात् ग्रामनेरपीति समुदायस्यवयोनिर्देशात्॥

क्षवदृलंगिवशातोमहरिः मिश्रमात्र सिंहद्रेमाविष्टिः

2८3

समोमेदःसिद्धिद्गुरुमवर्गे महिदूःमाद्गातभाद्गः

अ॰ ४॰ पा॰ १

पा॰ कौ॰ योगविभागादिति एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवतीत्येतस्मिन्नर्थे योगविभागे लिङ्गमिति निर्देशादिति उपलक्षणमिति निर्देशस्यार्थविशेषः अपरमपि सूत्रकृ
तामेकस्तु योगविभागात् सिद्धे योगविभागस्य प्रयोजनं ज्ञापकार्थं तेनानेनाप्यर्थः एकयोगविधानसामर्थ्यात् अत्र अपनेन्यार्थ इति पक्षमिति

गोनिवृत्तये नतावदर्थः योगविभागात्सिद्धं योगविभागः क्रियते गोत्रप्रत्ययान्तस्य गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य स्त्रियां वृद्धि
प्रतिषेधः स्यापत्यान्तात्प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य गोत्रे लोपे प्रकृतिप्रत्ययतोऽनुवृत्तिरेतद्विधेयं निवृत्तिरपरा भवति गोत्रिनिवृत्तये कर्मप्रवचनीययोगे विशेषनिर्देशात्
तु कर्मप्रवचनीयात् विशेषनिर्देशः कर्तव्यः कर्मप्रवचनीययोगे भवति उपपदे स्त्र्यनुवर्तते सर्वप्रत्ययविशेषनिर्देशः कर्तव्यः
क्रियमाणोऽपि विशेषप्रत्ययग्रहणे तत्क्रमस्य पुंवद्भावः स्त्रियां पञ्चम्यामित्यनुवर्तते नेयदेव अपत्यप्रत्ययान्तानि प्रातिपदिकानि च
तद्योगस्यार्थविशेषनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वाक्यस्य उक्तं वा केवलस्य प्रातिपदिकग्रहणमनुपसर्जनार्थं प्रत्ययग्रहणमिति
वहीनिर्देशार्थं नुदेशी निर्देशार्थं लिङ्गप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यं विशेषनिर्देशो यथा यस्मान्न स निर्देशः स्त्र्यर्थे सिद्धिः किमर्थमिति प्रत्ययग्रह
णे प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं स्यात् कस्मात् योगस्य पुनरिह पदानिर्देशार्थं प्रत्ययग्रहणे पाठतामर्थे पुनरुक्तिः तथा
तस्य प्रत्ययः स्त्रियां उपमानात् नियमार्थं पुनरपि विशेषं प्रत्ययग्रहणं पुनरुक्तं च तेषां प्रत्ययः परत्वे निर्देशार्थं निर्दिष्टे सूत्रे निर्दि
ष्टे चेदर्थः प्रातिपदिका इति पञ्चमी प्रत्ययनिर्देशाद्यथा प्रकृत्यादि तत्समासे स्त्रीप्रत्यये विधिः पञ्चमीप्रत्ययविधौ पञ्चमी च
कल्पिका एव निर्देशप्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययप्रकृतेः स्त्र्यनुवर्तते ॥

इत्यर्थ एव तत्प्रत्ययान्तानि सर्वाण्यपि स्त्र्यर्थे यथा निर्देशार्थमिति विशिष्टस्य प्रत्ययस्य स्थाने योगस्य निर्देशार्थं विशेषः प्रत्ययप्रत्यये केनचित् कश्चि
देवं पदिः सेवकः स्यात् तत्र तत्परे तु विनिर्देशः गोत्रारम्भो नत्वपरत्वाद्विनो नेतरस्य गोत्रादेरपि तु प्रस्यात् ॥

सर्वादेशार्थं चेति षष्ठीनिर्दिष्टार्थमित्यनेनैव सिद्धे [illegible] विकल्पार्थं [illegible] स्थानस्य [illegible] परिग्रहणं [illegible]
उ [illegible] स्थाने [illegible] सर्वादेशार्थं [illegible] इत्यनेन [illegible]
[illegible] सर्वादेशार्थं [illegible] षष्ठीनिर्दिष्टार्थं [illegible] ग्रहणं भा
[illegible] षष्ठीनिर्दिष्टार्थं [illegible] स्थानस्य [illegible] ग्रहणं [illegible]

सर्वादेशार्थं वा स्थानसामान्यापेक्षान्तसर्वादेशार्थं न हि [illegible] सर्वादेशार्थं [illegible]
[illegible] सर्वादेशा [illegible] स्थानसामान्यात् [illegible] ग्रहणं [illegible]
[illegible] सर्वादेशार्थं चेति [illegible] ॥

[illegible] स्थानेनाग [illegible] षष्ठीनिर्दिष्टस्य [illegible] सर्वादेशार्थं [illegible]
[illegible] स्थानसामान्यादिति [illegible] सामर्थ्यात् [illegible]
[illegible] स्थानसामान्यादिति [illegible] षष्ठीनिर्दिष्टार्थं [illegible]
[illegible] [illegible] स्थाने [illegible]
[illegible] सर्वादेशार्थं [illegible] संपद्यते ॥ ॥

भा·कै·
१७८
१२८ द्वितीयमिति लोपविधेयमणापेक्षया द्वितीयं प्रकारापेक्षमनुलक्षीयं भवति एकदेशलोप इति अवयवक्रियापासमुदायेपि अपदिश्यते यथा पटो दग्ध इति अवयव
देहदग्धे वाच्ये अवयवानामवयवेतरनित्यस्याप्यसौदाहः नलोपेणाप देशः गौणत्वोद्भूमिनिगुरावस्येवसमुदायान्तरत्वमेव यमप्रहणस्यात आद्यतिवृत्तावा
अप्रधानेपि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात अमप यमप्रहणमिति यमवनिमित्तकार्यलोपेभव तीकरैतस्मान्स्यात यम परेवलोप
इतिविज्ञानस्यानर्थकभावः सोप्यस्तीति यमपसलक्षणरवीनं प्रादुर्भावरसर्थपीकस्येनतुच्याते गुरुत्वस्याविहितस्यवापत्येणीत्वंद्योतिस्यात्रपतिकृतेनकार

उत्तरार्थं तु उत्तरार्थं तर्हि यमप्रहणं कर्तव्यं क्रियते तेनैवयमपलक्षणमिति द्वितीयं कर्तव्यं कृत्स्नयमपलोपेप्रागमपल संयोगपथा स्यातु
एकदेशलोपे माभूदिति आद्यतिसंगपस्योपेणन्यायेदि· यमपस्य कृत्स्नलोपः यमपलोपे यमपलक्षणं प्रमपग्रहणं किमर्थं
पेयमपलक्षणमितीपसस्यमाने सो थी वेहनीतिगुरुत्वोयमलक्षणः प्राप्नुः प्रत्ययेन नैष दोषः नैवं विज्ञायते लोपेयमपलक्षणं
भवतियमपस्यप्रादुर्भावरतिकिंतर्हियमपोलक्षणं यस्यकार्यस्य तत्कुर्मोपि भवतीति ॥ ॥

नकारयोर्भेदेपयाणुरूपेतमन्यातेपरः भवति एवंलोपेपिस्यात् यमपत्रप्रहणेतुसतिविरुद्धत्वात्रापमर्थो भवति प्रमपलोपेनैतस्यैवपुनः प्रा
दुर्भावरति एवंहिलोपविधानमनर्थकं स्यात तस्मात्यमपनिमित्तकार्यप्रसलोपेभवतीतिविज्ञायार्थस्यात्रीपते·नैव मिति· नदेहेहि विरुध्यात्
क्रोणसाधनोलक्षणा सुरूपाप्यविधम्यते अन्यथाक्रियमाणेपि यमप्रहणेभावसाधनात्वात्तनितत्रेनैष यमपानस्यप्रादुर्भावरतिपत्र्याणामयोनित्रिक्ष्कि
पोलोपिस्याप्पुरोत्र तनः स्वाधोगितस्त्रपरसंज्ञानस्यात अनेकारणसाधनत्वेस्याख्यानमेवहारणाभिभावः नसप्रणवादीपादानकामर्थ्याहाकरणसाध
नोलक्षणस्याहः अन्यथालोपेयमपास्येवकर्मस्यात ॥

२८६

सप्त॰ ३ सप्तम्यर्थाद्वि [illegible] चतुर्थीको [illegible] सप्तमी [illegible] भवति [illegible]
[illegible] इति [illegible] विलोपः [illegible]
[illegible] विलोपः स्यात् [illegible] एकमेव
[illegible] सप्तम्यर्थः [illegible] इति [illegible]

इदं हि प्रयोजनं [illegible] इति [illegible] प्रयोजनं [illegible]
कुले [illegible] कुले [illegible]
[illegible]
[illegible] कुले [illegible] इदं [illegible] प्रयोजनं [illegible]
[illegible] एकदेशे [illegible] इति [illegible]
[illegible] कुलं [illegible] कुलमिति ॥

षष्ठ्यन्तात् [illegible] सर्वनाम्न [illegible]
[illegible] कुलमिति [illegible] न
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति ॥
षष्ठ्या

२७७

अ॰प्र॰२॰

प॰कौ॰ विपर्ययमिति सामान्यज्ञानेनसिद्धिरितिभावः सत्त्वाख्यानादिति सामान्यकर्तृकारणंवाशेषत्वेनविवक्षितमिति षष्ठी ह्यनाय सत्त्वान्येतीति सामान्येनकारणेनाचार्य
१११ ः सर्वेषामहेतुमानत्वंवक्ष्यतीति ज्ञानेनान्वायते सत्त्वेवेति सामान्यमितिवाविशेषेण प्रवृत्तेमानस्य सत्त्वेनवत्सकल्याख्यानेनन्निरुक्तम्भावख्याख्यानात्स्मविशेषः नत्वन्या
१३९ निवज्ञानेनसिध्यतित्वनुणोदिमज्ञानस्त्रिविधिस्यात् कुत्सुपसंख्यानमिति नकर्कैदिस्यापिनलोपसंज्ञापानुगादिसंताभिधीयनादितिभावः कुत्स्यहणास्येव
नत्तणार्थत्वाञ्चसुपविषिरस्त्वेते नपारदर्शनस्येति च्वरदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञाविधीयमानानुगादिसंज्ञाविषयपप्रवगाहनेनचसंज्ञानांवाध्यत्वाभावः

विपर्ययेपुनरिदमुच्यते ज्ञमपलोपेपस्मयपलक्षणवचनस्यान्वाख्यान कुत्स्यस्य ज्ञमपलोपेपस्मयपलक्षणमिदमुच्यते सदन्वाख्यानाकुत्स्यस्यसंज्ञा
नेनात्मनोख्यापनेयानि ज्ञानानुमनाख्यापकम्भवति सदन्वाख्यानाकुत्स्यस्यैदिरदंनामर्थनामय्यने धातोरिविदिवस्यात् गोमत्रोपवमो गोमानुपम
मन्दस्मनुवस्यात् दृष्यतेरस्यादिति नञ्जोगोणपवंनमिथ्यातिसूत्रः ज्ञमपलोपेपस्मपलक्षणवचनेस्वमर्थमिदमुच्यते स्त्रिपविष्टोलपेनत
किंतदीतिकुत्स्यपसंख्यानेनुकिंउपसंख्यानेकर्तव्यंपवमनदिदुनः कारणेनमिध्यतिलोपेहिविधानलोपेहिज्ञमपलक्षणविधीयते नेनतु
किनप्रान्नोति नपारदर्शनस्यलोपसंज्ञानित्यानेनपाकर्त्तव्यंकिकारणंचरदर्शनस्यलोपसंज्ञानान्चरदर्शनंलोपसंज्ञंभवतीत्यकौतेषुमसंज्ञाप्राप्यदर्शं
नस्यक्विपनीमित्तकत्यविभवित्यतिपदेवे ज्ञमपादर्शनंतुमसंज्ञा ज्ञमपादर्शनंतुमसंज्ञंतमपिप्राप्नोति नञ्जोरोध नञ्जुक्तिस्पविधिश्चति
देशः नञ्जुक्तिस्पविधिविप्राप्तोतिमर्थविध्यः भ्रूणितिनिश्चाविनिर्देशवचनेप्राप्नोति॥ ॥

समावेशदर्शनात्समानिमित्तकत्वाच्चैवत्सर्वैः लोपस्यसंज्ञिलोपसंज्ञितस्यभावोलोपसंज्ञिलंनस्मादिमर्थ ज्ञमपादर्शनमिति कुत्स्यनुपसंज्ञानांसंकरः प्राप्नो
नेन नीत्यर्थः नञ्जुक्तिस्पविधिरिति उपलक्षणेचैतन्नेस्मावपिलुविधिः प्राप्नोतिगुहोतीतिउनोरुपिलुकिरलीति लुप्यपिलुग्विधिवक्तव्यः होतनक्तीतितु एव॰
कुस्त्रितनुकीतित्याचुकिलुविधिः नपराः मप्रदनिलुकवद्वावः स्यात्॥ १११

२८८

पूर्वेन ॥

उपादयतीति एकपैवसंतपावदेशकावेपुसंतिवना पवेनेति पूर्वेकसंतप्रविधानमात्र अर्थात् [illegible] विनयहणं निकाचेनना [illegible] पातयतु गाहपकाली
नेत्याहतिरैलुगादि [illegible] नामाधीपनद्यनिनिहन्नेनमिथ्यानिविहिपदे वे [illegible] पदेशवानचनाः नित्य शाहान्नुषगादिनिसंताविता नाहा [illegible]
संतानो विधानमात्र [illegible] विषयावगाहनेनासौ नाम्नतलोपसंतो विषयेत्र [illegible] पत्रेन्नीत [illegible] लोपेहनेनु कुसंतायांस [illegible] कृतेनकीति

तथा एथक् संताका रणानवाएवपरोक्ष किंकारणं एथक् संताकारणात् एथक् संताकरणमात्र अर्थात् [illegible] विविर्नेभविष्यतितस्माद् दर्शनन
प्राप्तालोपसंताउत्पन्नेत्वाएव गाहते पक्षेवनर्दर्शनेमामाप्ता लोपसंतानु भूतेता एव गाहतेएवसंतान्धपिलोपसंता एवगाहेत तथैव
दोषः अगोमतीगोमती [illegible] गोमती भूतानु [illegible] कीनिदालोपेनु कुक्षमत्येव [illegible] एथक् संताकरणादित्येवसिद्धं पर्यव
दिदं एथक्संताकरणमात्र अर्थात् उभयसंतालोपसंतानावगाहते एवंलोपसंताधिउत्पन्ने तानावगाहेत [illegible] रोक्षः तत्कृपसंत्यानमिति
[illegible] पसंतापाः एथक् संताकरणेश्व पौनर्नेकिंउत्पन्नतानुपद्धते नत्तोपमावेनाभवितित्तुवन्निश्चनिषेधाहा [illegible] पदं
उभयतोसत्येवप्रसन्नत्वनिषेधं [illegible] नतुपपस्थाचार्यः [illegible] किंसत्तकरणमिति ॥

१ [illegible] सुकृत्वाप्तोति पुंवद्भा [illegible] निषेधविकारणत्वात् महद्भूता [illegible] मवनुभवनिर्संताना [illegible] करणा तु नित्यत्वाद्दिशहानो [illegible] कालस्यतनि
कर्तेत्वंकुविन्यकृतेः [illegible] पीति लुगादिसंज्ञानांभेदेनो पोराना [illegible] विनयहणमित्यर्थः [illegible] दिति प्रत्ययादर्शन [illegible] लोपसंता [illegible] न
इनि लोपमात्रेमाभूदितिं पद्मागोमती भूतेतिद्धेलोपे [illegible] तेनुकनहितलुकी निनभवति तस्माल्लोपसंतापांनासिन [illegible] विनयहरणे ॥ ॥

नो

कार्येकत्वाद्यन्तोर्वैतं संवारहरनिमित्तेति

अ॰ प्र॰ च॰

पा॰ दी॰ ८६ १४० योनिमित्तामावादिति निमित्तकाद्वेतुर्निमित्तमन्यत्कर्मनैव पत्रकः कार्यैकत्वनिमित्तकं मंतृमन्तुर्मोत्पत्तिनिमित्तं स्यादित्यर्थः तत्रति यदि निमन्नंतायांस्यादिविहितं
रमंतृत्वादिमितिनिलर्वोपतागमन चरित्रोपसंख्यानमिदि मितुमैचिन्मनित्रलोपोन्मत्वारे त्वोपसंख्यान बालनमत्वाद्य हेवायवरमंतेएकत्वाद् दिविहितमिवपदस्यमनीनमंत
पावाहितमाहिती पामुक्तमन्तेनमपुरीपरसमावहुमेविविहितमेव चरित्रोपसमन्तुमतोन स्यैतिप्रतिषेधात्तुभवति तत्रेति कालविपकर्म्यवतिपादृक्पापानप्रतनम
नपपयोनः गतरलवावधिनेदाद्वमंतपावर्युष्प वपरमंतावाद्यनेनमपुरापस्यपुवंतत्वनिमित्तात्तुमेत्तु धर्म्ये विधिभेदाभावात्प्रमपानतृतोत्तपानपामंताप

योनिमित्त भावात्परमंताभावः सन्पत्रप्येयेयांकार्याणांनिमित्तंमन्तःपुत्रपरतिमन्तुमोत्पत्तिनिमित्तंमावाताजुकपरति तत्रनमयाद्यनि
मिसंपात्वारोपपरमितिपरमंता पानुमुवत्रंपरमिति पुरसंतामभविष्यति मनितनवन्नुपचामीनजन्न पापविष्यमनवानभविष्यतीतितु
मारांनीमन्यपेवावतएवावधेः स्वारोपपरमितिपरमंतानावतएवपुवंतपरमिति चलितवमनपनतृतोनपत्रारिपामेतितुवा भमंतावाधे
नितुगरीहंत्वयोश्चविषमितिवेधानुपपत्तिः कपोगतलत्वात्वापीवीति तुगरीहंत्वयोश्चविषमितिधेधोनोपपन्नेकपीवीगीति किंकारणं
एकपोगनन्तर्गतत्वात्एकपोगलक्षणोहितुगरीहंत्वोरहत्वमेवमपेक्षावीतिश्रयपाद्यपानिकापीतिपर्यंतमत्रावितिलायैतेनमसत्यापं
नैषनेनेवतुगनेनेवचरीहंत्वविपितितदेकपोगलत्वात्भवतिएकपोगलक्षणानिवचनमकल्पते ॥ परीति

देत्रपिपरमंतेत्वविन्येएकापेवारत्वेनहितीयापारत्वेनेतिभावः तत्रपेति परमंताहृपमनेनदर्शितंभमंताश्रमपलत्तागेनवर्णोश्रयापिमवति पद्मा ६८ ११
न्तोहितीयागमः तुगरीहंत्वयोश्चेति चपेनैववमनयनिमित्तानिकार्याणितुमेविषुत्तपेविधीयंतरंनिकपाभावान्मौवीपर्यंतपकल्प्यतेकार्यस्यप्राप्त
मात्रानेनशास्त्रमपरेत्तोविधीयते ॥ ॥

सिद्धमिति [illegible] भावो [illegible] पाठ [illegible] ॥ [illegible] मंत्र [illegible] ॥ [illegible] सिद्धीति [illegible] पदे [illegible] विधीयते [illegible]

[illegible]

व्य सिद्धं तुल्यादि मंत्रान्तरे [illegible] कथं [illegible] मंत्रान्त [illegible] किं कृतं भवति [illegible]

[illegible] मंत्रान्त [illegible]

[illegible] मंत्रा [illegible] सिद्धं भवति [illegible]

[illegible] [illegible] मंत्रान्त [illegible] ॥

[illegible] [illegible] मंत्रान्त [illegible] भवति ॥ ॥

ति। [illegible] मंत्र [illegible] ढा

[illegible] अधिकार [illegible] ॥

[illegible] ॥ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नवलोपइति विशिष्टस्यादेः किंपोनवलोपस्यार्थे अभावस्यलात् लोपोपीति पक्षिशास्त्रं किंपोस्थितिरितिभावः [illegible] इति अनुकोलमंत्रेनविशेषः
तद्धितस्येत्येवंस्थितस्थानेस्यका [illegible] रितिविशिष्टस्य [illegible] इति विज्ञायते अयवा [illegible] इति [illegible]
४ इतिनभवति [illegible] इति [illegible] भावः पक्षीकार इति [illegible] इति [illegible] विशेषः
नैतानि सर्वाणि प्रयोजनानि स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि नसिद्ध्यन्ति [illegible] स्थानिवद्भावे नवलोपस्यादेशः लोपोस्यादेशः कथं आदि
[illegible] आदेशः लोपस्य [illegible] दिष्टस्य [illegible] परिलोपोनादेशः स्थान [illegible] विधाविधिमिति [illegible]
[illegible] स्थानिवद्भावेनाभिनिर्दिष्टस्य [illegible] स्थानिवद्भावो [illegible] प्रयोजनं प्रयोजनेनैव
कालोपेत्येवं [illegible] स्थानिवद्भावो भवति [illegible] इति भवति नयति
[illegible] इति [illegible] अर्थवत्ता [illegible] इति कथं नहि [illegible] इति [illegible]
[illegible] कथं नहि [illegible] इति [illegible]
नैते [illegible] इति [illegible] एव [illegible] इति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] एवं [illegible] ॥
६। [illegible] इति [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] ॥ पा-१ग

253

भा० कै० प्रत्ययं गृहीत्वेति स्थानिवद्भावेन सिद्धे सम्प्रयोगो नियमार्थः प्रत्ययस्य यस्य लक्षणं तस्मात्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् कोर्मनसीत्यत्र नियतं स्थितं पदसंज्ञार्थमित्येव
११ च नाद्यमुप्रत्ययग्रहणं प्रत्ययस्य सुरायां रतिः सुदृषदिरत्र स्थानिवद्भावो भावो हि प्रत्ययाश्रयात्वाभावेनाजल्वादिर्भवतीति रो मा भूदिति प्रत्ययलक्षणे प्रत्ययस्य न विधिविक
१४२ रसंज्ञे पुत्रपदं रायः कुलं सुदृषदिरत्र चापि स्थानिवद्भावो रसंज्ञात्सुरायं पदस्य स्यात् न लुमताङ्गस्य लुमतीति लुमन्तात् पात्रनिपातितमर्थीं चेल्लुमन्

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः वक्तव्यश्च किं प्रयोजनं प्रत्ययं गृहीत्वा यत्कार्यमुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् वर्णं गृहीत्वा
यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति किं प्रयोजनं गोमानप्रियः सुदृषत्प्रासादः कोर्मनसी चाल्लोमोऽपसांदृष्ट्वा
रैमा भूदिति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न लुमताङ्गस्य लुमतीति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं लुमतीति प्रतिषे
धे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यं एकपदस्वरस्य लुकि प्रत्ययलक्षणं नेति वक्तव्यम्
पञ्चता

तत्रयः प्रतिषेधः लक्ष्यस्मिन्निमित्तार्थः एकपदस्वरस्येति एकपदाश्रयो यः स्वरः स इत्यर्थः पञ्चपदस्य पदादिति परस्यापाश्रयः स्वरः तत्र प्रत्ययलक्ष ॥ १२४०
णं भवत्येव दृश्यते इति निदुः निदुरितिनिह्रासः चाङ्गस्येत्यङ्गाधिकारान्निर्दिष्टात् किंतु पञ्चपदादिति वा नोगत्वात् प्रतिषेधस्यावाप्तिरिति भा ११८

सं

धु सर्वंस्नोमइति सर्वस्यमनुधीतिपरापुंराञ्जैनरेस्वद्व वीरे पक्षस्ये तिविधीयन्तस्मेकपरस्यो भवन्तेषु मार्गीति सार्वि: सर्वे: तेदाव: मनपस्त्रेणाघ्नादिता
हृ मस्त्राहोपिपुनाहित्वा रंनोराञ्ञः नित्वोतन्नो पुराजे विशेयोनस्मात माहिरानामिति गानिस्त्रा [illegible] किंविधानको [illegible] विधा २४
नेयमपन्नतागार्थ [illegible] किंतु वीति रूपवृद्धग्रार्थ: [illegible] किंतेमस्यपानंतु किंकुनेस्वा निवर्तमानत्वपायोजन मितिपरानोसंबंध: भाष्यकारान्नव
न्नघंघ्माचरे [illegible] किंस्वाहति बन्धेयश्चविन ध्याहाः [illegible] यावामरत्रीणि [illegible] नेतु पंचमं तापो [illegible] यंतु मंता यातुप

किमविशेषेणानेत्याह सर्वांमविनिविनतुकत्वावंतं सर्वस्यायामंविनत्वांविनतुकत्वांत्वर्तनीपिन्वा सर्वेस्वा: सर्वस्तोम: सर्वपृष्ठ: सर्वस्यपु
धीमापुराजनपयास्यात सर्वमिनत्वा [illegible] सर्वस्थिमन्वेत्मापुराजन्यपयास्यात विनतुकत्वा माहिरानोमाहिधानं
त्याहि मित्रोत्यमस्यादिनेयस्त्रोपयास्यात किंप्रयोजनं प्रयोजनं मिति किंतु किंस्वा: [illegible] किं प्रयोजनं पंचनिगर्भी: वत्सा: विरा:
उर्वी [illegible] वामानु: विनीमापुराजनपयामितिः रुहदथमय: कितरस्यंतेराजनन्वंमामिति पश्चिमयोः सर्वेनामस्या नेतु किंप्रयोजनं तु
मताभु मेयमपन्नत्वगोन भवनीति [illegible] विशेषेण विविध: पश्चिम योः सर्वेनामस्या [illegible] माभविति [illegible] विधानेतु [illegible]
नत्वगोनभवति [illegible] इति [illegible] नत्वगोनभविधेयोमाभूदिति ॥ पादिमयोः मर्वेनामस्थाने [illegible]

श्वानि मानमिति [illegible] पुरातनलेन [illegible] इति [illegible] विधाप्राप [illegible] विषयो [illegible] नतो [illegible]
पृथिवाहो भवतः [illegible] रेतीति [illegible] निषेधः [illegible] निरा [illegible] न्यात [illegible]
[illegible] विधिमिति [illegible] तेकिंतुपमन्पत्वगावविधेयान [illegible] हीनी
स्यादिति सिद्धमिति ॥ ६ ॥

भा॰ दै॰ उत्तरपदस्येति उत्तरपदस्य त्राणे नो न्याने पदैकदेशनोपादानेऽत्र परस्य परस्येत्यपदैकदेशे यत्र यत्र पदान्तराणां न भवतीत्यर्थः पञ्चम्यदेशेति समासार्थो पादिमन्धिः
पृष्ठ कृत्वा नात्र त पन्तलौ न्यास्य परस्य निर्वधना नि कुर्वाणीति [illegible] तिमम तानुपत्यान्यपत्यादिति विधिर्निमत्तारयस्य च नन्तवपदस्य [illegible] चेति इत्यतः पेचादि
१६२ निवद्वीप्सायाः उपपदसमासे नु [illegible] यथा न विधानानमेव तु [illegible] पदवेत्तापात्त्रभावान्नरादित्यक्वापात्यन्न स्यात् [illegible] विधाना [illegible] पदरादित्व भावाद
विधेर्वृत्तिस्यादिष्वयोगाभावान् [illegible] तत्वादिति नन्वपदादिविधावित्युच्यते [illegible] पदादिविधि [illegible] इत्यनिष्टदोषमेव [illegible]
न पर्विधमानत्व [illegible] दिष्यपदैकदेशस्य [illegible] कर्णिकादित्त्याविल्वा [illegible] कर्णिहत्ता पुरा न [illegible] [illegible] पदमिति नेष पदमिश्र

उत्तरपदस्येवापरादिविधौ उत्तरपदस्येवापरादिविधौ तु [illegible] पदान्तराणां न भवतीति [illegible] पञ्चम [illegible] पञ्चवेषपद्मगौरहा [illegible] गोर्हा
पन्ना [illegible] परस्येति [illegible] पदान्तराणे न कुर्वादि [illegible] पदादिविधावित्ति किमर्थं [illegible] मासराशो [illegible]
पद्मान्यनपपदादिविधाविन्च्यते [illegible] परादिकारे [illegible] कर्णिवर्णनं [illegible] विधिर्न [illegible] सिद्ध्यति [illegible]
दिविधौ तु [illegible] पदान्तराणां न भवती न्यायते [illegible] इह [illegible] कुमारी [illegible] कुमारी [illegible] नेयदोषः पदे [illegible]
न्तेनेति [illegible] भवति [illegible] मत्वर्थे ।
ः [illegible] इहनादि [illegible] परस्य [illegible] उत्तरपदाधिकारो [illegible]
परादिधिकारोऽपि भविष्यति ॥

[illegible] पदान्तराणां [illegible] कुमार्यो [illegible] परस्य [illegible]
पदान्तराणे च परात् [illegible] विधौ [illegible] नवि [illegible]
कुमार्यो [illegible] नव॰
वैः पदान्तादिति पदाधिकारः [illegible] परस्य [illegible] ४४

[illegible]

२५६

न्नर्हाति उक्तापरत्वेचापरत्वेरि विधविभिनेनन पश्चिमिति नत्वश्रुमामसा देस ब्रवाकृपञ्चसमन्नास्मरत्वाभाव इन्नर्हाति स्मुमर्त्वनामस्थानदर्शनिश्रमत्यपृथग्निषेधंमम
नेनत्त्वमुमर्त्वेनामस्थानेपृथग्भेदस्मात्वारि विधिमिनरादिषुतेनेपरमतेतेनभवतीत्रिवृतमवत्तत्त्वमेन प्रवर्तनमस्थानपृथक्त्वास्मरत्व प्रतिषेधात्कुत्वाप्राप्तिः [illegible] रि
ति एवंविधिभेदान्यैतिनोभेदात्‌ [illegible]दोमरेति विधृतमूलन मूहत्वात [illegible]र्हाति पोग विभागेनाभिनिवेशप्राप्तिः प्रतिषिध्यमरदर्शिनो भावः स्मुमर्त्वनामस्थानदर्शिनतः

मनार्थितक्रमेणमरत्वमं स्मुत्वाद्विः करिष्यतेरेन मतिपि स्थानत्वमपरिविधिमनरादिषु भवतेगेषुमिति सेपरं यस्मान्मृमित्र विधिः नरादिषुवंतेवनः केचे नानैदमं
तेभवती तिपस्यात्स्म विधिः नरादिषुवंतेव निमित्तोमिनिर्देशपरमतेतेभवतिपस्मान्नि द्विधिः नरादिषुवंतेपत्वादि स्मुमर्त्वेनामस्थानेस्मादिस्मुमर्त्वनामस्थानेमर्त्व
परमतेतेभवतीतिपस्मात्स्वादिविधि नरादिषुवंतेन [illegible]वि पनादि पुमपेपर्त्वभवतेभवती तिपस्मात्प्रभादि विधिः नरादिषुवंतेन [illegible]र्हाति पोमवाद् स्मुमर्त्व
नामस्थानदर्शिनश्चविधेः प्रश्नोनिश्च त्वमम्यासः प्रतिषेधः पाश्चात्येपरमिति पूर्वमेतत्‌ प्राप्नुवन्तं परमितिनिदर्शनतानामन्येषामति [illegible]नरगमपेक्षामान
स्मुमर्त्वमभिधानतामनवानस्थि इयत्रीमित्रमेररा नीडमवेपा [illegible] वतेपणवाचेः प्रत्यैपरमितिपुरमतातानवमवाचेः पुनंनेपरमितिः [illegible]
नमिर्त्वनामस्थानमपसेनिवृत्ताप्रतिषेधामूत्वनाम [illegible] मवतीनिश्चविधेः प्राप्ताति नापतिषेधात्‌ नापत्रमत्वप्रतिषेधः सर्वत्रनामस्थानेनेति किंनरादिषु
मोपं परत्वमर्त्वनामस्थानादि तिमर्त्वनामस्थानेष्वामाप्तः पीडेकेनविस्माभि तिमेभवतिस्मातिनिर्देशाचपराभ्येति स्मुमात्रेमर्त्वसुयवाप्तेनेनायाप्राप्तिः मा
प्रतिषिद्धत्वेकृत्मरत्व स्मुवंतास्मात्तिविधिर्वम्भपतिमोनिश्चोदीर्णोनिपरत्वीप्राप्तिमविधिश्चमत्वमिश्चमानिश्चवपराप्तिः पर्वत्वाप्तिपाक्षतेनोत्वरुवेपतिवि
द्वामतीत्रोद्धि पदीसंबाधप्रतोपामवातरजेपुनिः नेपरमितिनिस्मेमाता प्राप्नोति [illegible]र्हाति पोमत्रभागः कौम्यनेस्मादिषु हर्षपरमतेतेभवतिनतमर्त्व
मस्थानेस्मुपारिषुर्त्वपरमतेतेभवति नतोनेमम निदंधुत्वेपसारावमर्त्वनामस्थानेति यदिनार्हि पार्श्वपरं भवति पचः स्मुनीचेको परानयहृतीदीर्घविभ्माति
दृईमाधतनमई कृतोविगोगोपिनिस्मिन्किमत्रगोविप्राप्तीनिरा [illegible]पदपोत्मत्वे मितेनन। किपापरेनमवंधातुत्रपरेनासंवंधोमपदीमेत स्मुमर्त्वनामस्थानविरो ॥
प्रतं नेनापमर्त्वोभवति यत्नादेशेमर्त्वनामस्थानेपाठनः परत्वं तानभवतीति नादेशेनपुण्येभवतस्मेवमाप्नेपुवत्कमात्वमुपत्य [illegible]नामस्थानेस्मुपदीतिपनतदोमर्त्व ॥
नामस्थानेपरमेतामाप्तिवेधात्स्मात्सर्वादरपमत्रीस्मपप्तेश्च [illegible]दिमर्त्वनामस्थानेपरमेताभवतीति [illegible]परयोगीनि गोत्रीयोत्कीर्णवाकानेनभवतीत्यादुर्तनम ॥ क्षे

क्षे

यावी [illegible] प्रत्यर्थवर्णनापत्वनाहः [illegible]ति

अत्र॰ परस्त्वेति इति पदानामविविक्तानां ... अप्र॰ ...

पा॰कौ॰ ...ग्रहीति पंचमीनिर्देशविभागात्स्वभावः कथं बहु संबोधिति समासाभावाद्योत्रास्य परस्य विग्रहस्य परत्वं बहूस्येति तत्रापरत्वे वेमनेनेव सिद्धे नियमार्थमिर
नन्वेमेवेति नश्यनपरस्यापि वर्णं वदा पे लक्ष्योत्रापरत्वेन वालस्य पत्त्व णत्व निषेध प्रसंगात् मुख्येन त्वापरे संभवति कृतं न स्यमपरस्य ग्रहणं स्यादिति निर्विनमेन त
८८ अकारमेकारणादिति आकाराम्नुनियमार्थत्वेनुप्रसक्तादिति भर्थः स्वप्रयत्नो भिन्नत्वेनाराप्रसवितः प्रकृतत्वादित्यर्थः हत्तिपुष्पस्य तत्रापि परात्रामयोपि स
१२४ रस्य रेणादेशविधानादिति नित्वा प्रयोगः स्वसमासेविशेषणमिति पुर्वोचनुत्थाहितो पास्त्रिनेत्र विहेत्वग्रहणस्य पद्मयोः भवतिनेता पुत्रेण तथित्वे नेपुष्परस्य रीः
णत्वं॰ पि॰
ग्रहणार्थं इत्थमिति चेदविशेषः सामर्थ्यादिति परादित्वाणः पत्वनिषेधो नेत्र नियमा भवे वंपरस्मादिः पैरादिः परादेर्नेति कथं तर्हि अवादिः पर सादेः सुपदत्वे न
दिः परादेर्न नित्यं न भविष्यति निवेदना कारद्वारा विप्रयत्नेन करणं वक्तुमशक्यं विकिरितीति मात्यनिषेधो तपकः स्यादिपातेनैव परसंज्ञाना नेभ्य
८ त्वनिषेधो भवति नेत्र इति तर्हि बहुमेयो बहुमे वः बहुत्व पथमस्य वः स्वपरादिः परादिः परादेर्नेत्यमानेनेभिध्यति एवं तर्हि तत्रापरत्वे परादिविधौ
तुमता नुवेव स्यपत्वलक्षणो भवतीति वस्तोति नियमार्थं भविष्यति परादिविधावेवनपरत्वेनविधिविति कृष्यनहूमेयो बहुमत्वं वेस्वरूपं भवन्नपरादि भनरूपे॰ स्यन
विधानेनुपरात्विधिविति बहुत्यस्य हूमेवस्य पुमता नुत्वेवस्यपत्वलक्षणो भवतीनित्यं संवाकृतम् कोर्हाभूर्तत्वेनिषमसपलल्लणे नतुप भावः वं
आत्रीमिति नुमेवमेवं अकारमेकारणात् किंचितुमः स्वप्रयत्नः किंकारानं अकारमेकारणात् स्याटरेत्सुनुपमार्थं भविष्यति स्यानयेसिद्ध न
भिनत्तुत्वंत्वम गताद्यानस्यानं इह पितुष्यस्य नु वोरस्ताभिरस्य स्यत्वीरत्तानीभवत्वपत्वलक्षणं पुष्परस्य रीः पर्वीचनु त्थाहितो पास्त्रयो वा स्वावादप्रापुत्व
मितुष्परस्यरोः स्वप्रहणानस्यग्रहणं नवकिं यतेन पूर्वमापोदिभिंकिविशेषणं विज्ञायते अस्यस्यनतु ग्रहणस्य प्रयोजनं किं भविभक्तिकस्य वा
स्यावादयोपधायामिति ॥ ॥

निसुपमाणानुकावस्थानं संभवति ननुत्सुमानुसुमस्याधात्वासंभवात् सुपस्यादिति निहनिहानावविदर्शनेपथान्यमिपितः तयोगजहातीत्यर्थः त
थाननेवेनिहपुषीदिनिस्मयंमाहात्मनीत्यर्थः तेनसमिसस्य ग्रहणेन तद्धितयोः कार्यं विज्ञापते स्वपवापयात्वस्यस्थानीयमानिमित्वात्स्यानीयतेनथावगा रमं॰
दिसिहितयोपुष्परस्यरोः कार्यं भवतीति विज्ञापते ॥ सुके २२६

लिडन्तत्वमुपपादयन्नेव पक्षद्वयं हेत्वादिना २

२ अचो णार्हस्य

यस्येति चेत्यत्रानि केवलयोः पदत्वाभावात्तस्य पदं परं न स्यात्तत्र निमित्तः यत्रेति चेतद्द्वितीयव परेहन्निमित्तोर्णा देशाप्रसंगः सर्वपदग्रहणपरीक्षितेनैकान्तत्वात्सर्वादे शान्तेषु पदेषु ग्रहणमनुद्भेद्य शब्दं निविष्टिरिगान्यथाने सर्वस्य पदस्य विभक्त्यन्तस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः पादपावकाविति पात्वा शिवादि पुरुषु नेनु स्थानस्येति तु कियमपलत्तणेन पात्रपावित्यस्यादिः अत्र निमित्तस्थः पत्तः स्थानिनिलोपादिति ना स्थानेतु शिवादिषु तत्पदस्य मानत्वे पवावाधकः स्थानाधिकाराद्ति संग

२ अनन्तवद्वादीयतेनन पदेनाद्यतेन २

नैतदस्ति प्रयोजनं यस्येति चेत्यनेन विभक्त्यंतेषु परं तत्रान्तरणा विरुद्ध ग्रहणं विभक्तिरूपस्यैव भविष्यति पदेनास्तिरूपत्र विभक्त्यंतेषु परं यस्तु लत्तु विभक्तौ परे तत्र न भविष्यति शाखोपवादी पवने त्राणोर्नोहीयते सर्वपदग्रहणमपि प्रकृतस्य तुवर्ण नेनैव विभक्तिरूपस्यैव भविष्यति इहैवेत्त्वाकाम पान पाव कानिति तु निः इनितस्य व निपातः तस्मात्स्थानि निघातः पात्रो नि स्थानिनि लोपान्तस्य तानि घानस्तस्मात्स्थानिघातः निरूपी न विद्यते स्थानाधिका राददोविधिर्मा निषेधो स्थानाधिकारदोविधिप्रतिषेधोन सिध्यतः शिवादिषु सर्वविक्ल त्स्थानस्ये नी दोविधि प्रतिषेधोन प्राप्नुतः कर्मदोषत्वं च किंच रूपस्य विधिप्रतिषेधोनेत्याह स्वदेशेयं चा पदितः कर्मेश्वरी पदत्वं न स्थानसंज्ञा मङ्गति ॥

स्थेतिस्वप्तेनेनेनांगाधिकारविहितं पत्कार्यं नत्तुमतात्तु नेयमस्येन भवतीतिस्वार्थो यत्नात् शिवादिषु सेति ऋतो हेतीति तु किं रूतेनागमेषु प्रत्यपरे हि निर २

न दृष्टाशोनि सविहितमिति नहस्य स्वनुर्भ्यरतीद्रुमित्येवः कर्मेति कार्यनिमीयेत्तु पद्याणस्तु कारः कार्यमेव न सुविज्ञनुपादिति स्थानिवद्भावेनाह किंचेति

स्थानेश्वरानि कार्यस्य मनुकृत्य तत्स्माभावात्पदत्वं प्रत्यापादेशनिमनुक्तपरमर्थः ॥ ॥

भा॰ कौ॰

किंचिदिति निर्विकल्पकः अनुमतानामिति तु नत्वेन प्राप्तं तस्मिन् [illegible] कार्यत्वं गम्यतां तत्रानवतीत्यर्थः अयं परस्य वाक्यो न भवति नहि तस्यैव कृतो
नोदाहरण विधानात् [illegible] कृत्वेनकार्यत्वं [illegible] समपरत्वे [illegible] हि परस्य स्वकार्यं तस्य समपत्नो [illegible] तु पश्यस्य [illegible] कार्यं तदपि नहि [illegible] कार्यं
[illegible] नहि [illegible] मिति द्विचत्वारिंशत्तमे [illegible] कार्यं प्रति [illegible] भावेनास्तीत्यर्थः इति [illegible] तु कात्स्न्यें [illegible] द्विष [illegible]

इह किंचिदंगाधिकारे अनुमतानुमतं [illegible] भवति किंचित् [illegible] भवति यदि तु नैव अनुमतानामिति [illegible] अनुमतानामिति
[illegible] किंचिद् [illegible] विधिप्रतिषेधौ [illegible] बाढं विद्वत्ता [illegible] विधिप्रतिषेधौ [illegible] कथं नहि [illegible] इति
नहि [illegible] पर [illegible] कर्मप्रकरणे [illegible] परे [illegible] कथं नहि [illegible] इति नहि [illegible] परप्रकरणे अनुमतानामिति
[illegible] इत्याशंक्याह अनुमतानामिति [illegible] सिद्धान्ति [illegible] प्रकरणाद्यनुग्रहः [illegible]
[illegible] इति [illegible] इति नैव [illegible] किं नहि [illegible]
[illegible] अयं [illegible] प्रकरणे [illegible] अनुमतानामपि [illegible] कथं [illegible]
[illegible] अधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं नहि [illegible] अनुमतानुपपत्तेः [illegible] भवति एवमपि [illegible]

ममस्यात्र [illegible] नहि [illegible] तेन तु [illegible] विधानं अनुमतेति [illegible] अनुमतानामिति
[illegible] कार्यं [illegible] कर्तव्योऽत इति सर्वशाखार्थं [illegible] ॥ ॥ राम॰ १५५

२५०

अत्रोक्तमात्र किमिदमिति प्रथमापंचमीविभक्तिमंदेहात्संशयः एवमिति पृथक्पादाममिप्रेतपादं स्वमंदेहार्थमनिमित्तकत्वमनंतरूक्तमंत्मात्र अत्रमादिमिपंचमी
मारूढ्यांद्वात्रमपिपंचम्यन्तमिति भावः अन्यद्भूह्णमिति निर्दिष्टपदेनेपिधीपदेनेनेतिनिर्देशः पद्यंसः समाप्यतरमर्थः संयानन्तरमिदं धरमि प्रर्थमा
विशेषितत्वात्तमपृष्टापादपञ्चमंनिधीवमपृष्टापम्निवकार्पितत्वादेकावद्धि वेवमरवेनिभावः अत्रमविशेषणत्वेवर्णनिर्देशात्तानियहणोप्यनर्थक्या

अत्रोक्तमात्रर्थेकमवा किमिदमत्रूयहणमंत्मविशेषणांमंपविनुमईमितपधामंतावामन्यहणमंतनिर्देशात्रोत्तंपानवक्षिधेः व
पधामंतामत्रूहणमंत्मनिर्देशात्रोत्तपानमपक्षमिति धीवक्रतः संपान्तमपोपधामंताशक्षिमि नवकोरोधः शामरररु हलोः किंः
शिइवान संपानमपत्रोष्ट्रोतिष्ठपितृवानेमादिरुत्पवेतएवमपंमंविशिधितोभवतिनवकोरोषः संपानारपिर्श्वप्पोपधामंतांप
वरेतन नवकोरोधः शामररर हलोः शिश्विक्षिइवानरः कामंस्वेवमरुर्थेन सर्वविधितेपद्मान्यामनेत्वोत्क नत्रुवीकृपपधामंतापा
पत्रूहणमंत्मनिर्देशात्रोत्तपानेत्रविधेः धरमि नेधरोध अत्रविशेषणामिद्ध[illegible]मंतरूक्त अत्रोनमपविधपोषवेतीतिमम्पधशिवमि
नानर्थकः लोमविधिरवमपानविकारो अत्रर्थकोलोमविधिर्नत्मेवाधीभावाकर्मकादिसुविधितानेमाद अत्रपानविकारोऽत्रमि
विकात्नंवतेपिवासृत्रामित अत्रविधिर्वाक्षुति कार्यत्वमाः पीभावावाः कृषोलनाथि पूर्णीतममनकाउककारणाप्पावरतोऽत्रमप
दुश्रोतिशून्यर्थकः लोमविधिर्नभवतीमिनरोधोभवतिनेनतरविषयोनमेत्रादार्थवह्निति पपमिनांमम्पपाद उभयतीनिवरूपनांवो?

रात्रमानपर्यातंभ्या विवृत्तने यदिपुत्रीति अत्राप्पन्यद्भूहणमानपर्यातंभ्याविवृत्तने विवारंनलतप्रमित्ता गाह्नलिंगादरन्मपृष्टापम्प मंतिप्रेपुण
प्पाणिनोरुवानिकिनिर्थकः वहूप्प्यवहूनिर्णीर्थम अत्रमकानुकारणमिति अत्रमकानुकारणम्पोद्धृत्पम्मेत्रो पवरूपनिमित्तवार्थः पदपमिति
॥अत्रोहितमप्पवेत्तमंवरूपमंपात॥
मदंनतपनि कृत्तेन। वृषेवेति। अल्लं मादृतपपूण्णमातरत्सर्थं। अंतावि हाम्मादिति। उपधायामिति वा छंदस्त मत्रं गायन इत्यर्थः।

मू० ७-१४ हंसक्ता [illegible] कासाद् रपेष्यते सविभक्ता [illegible] त्विति [illegible] तपृथिवीमतीस अंतरेण [illegible] तद्रूहणं सर्वं [illegible] दिम [illegible] —भ०म०च०

भा० कृ०
१७६ [illegible]मीति सूनेभ्यामविकार [illegible] लोपश्च [illegible] लोपविकारे [illegible] निर्दिष्टौ [illegible]
[illegible] लोपग्रहणं [illegible]
[illegible] वचनेषे [illegible] पुनर्लोपवचनात् सर्वं [illegible] लोपस्येति [illegible] विकारको [illegible] लोपग्रहणं [illegible]
[illegible] कोऽत्र [illegible] प्रकार: [illegible] लोपो भवति [illegible] लोपस्य [illegible]

[illegible] लोपस्य [illegible] प्रत्ययलक्षणं [illegible] विधिर्निवर्तते [illegible] भवति [illegible]
[illegible] विकार: [illegible] नकृतेऽपि
[illegible] विकारको निर्देश: [illegible] निर्दिष्टस्य [illegible] प्रत्ययलक्षणं [illegible]
[illegible] विधिर्निवर्तते [illegible] लोपग्रहणं [illegible]
[illegible] निर्दिष्ट [illegible] विधिर्निर्दिष्टे [illegible]
[illegible] लोपो [illegible] प्रत्ययलक्षणं [illegible] विधिर्निवर्तते [illegible] भवति [illegible] ग्रहणं [illegible] भविष्यति
ध्यौ [illegible] ग्रहणं [illegible] विकार [illegible] ध्यं
[illegible] लोपो [illegible] विकार [illegible] ग्रहणं [illegible] भ्येताःम [illegible]
[illegible] ग्रहणं [illegible] प्रत्ययलक्षणं [illegible] विधिर्मा [illegible]
[illegible] नाशं [illegible] विधिरिति ॥ ॥

सिद्धांत: [illegible] ग्रहणं [illegible]
[illegible] ग्रहणं [illegible] निर्दिष्टो [illegible]
[illegible] विधि [illegible] ग्रहणं [illegible] २१९
[illegible] ग्रहणं [illegible] लोपोऽभ्यास [illegible] ॥

यथाजातीयकोस्यार्थः यतुरुक्तार्थं चर्मीवन्तः स्यात्रिनः यष्ठीप्रथमयोविनिरोधः यष्ठीकृते निर्दिशतोयष्ठीनिर्दिष्टं तु स्थानी यथायमयं नीनिस्थानं मंग्येयं
सोनतस्मात्वेतयधायतः स्नोलेशैकस्थानायतीयते प्रथमपक्षेत्वेरदेवंविषयमन्यदः स्थानात्वेर्दिष्टं पदार्थं मंतस्मिन्स्थान इतितोयं तु इतरचं त्र्यधियत्रमसमता
नीयस्यार्थविधिनिस्थानः स्थानारिविवितायते तस्मिन्निति किमुदाहरणमिति इतिकरणस्यतोनिस्यमार्हस्याहोस्त्रदपपराधं तेनविस्थायकल्वदर्शनात्म यी
थः इस्थ्वेति यदिस्मिन्निगोहिति तस्मात्युपरस्मिन्निवैवैमेधीभावेयुपशोयेतोतवेवद्दइहतोअम्यप्रहणोवाः कोधेतामिति भावः सूत्रमस्तदेयमति ४८९ ५४

स्थानेयांतरवेस्तुपयेनिस्तः सूत्रगव्यकमेनपत्तिनयं सेनः स्थानः संनाता एवेतिपधानं तोभवनिनतर्द्दिवकायं नयकायं सूत्रस्थनालोकवि
ताताम्निहं सूत्रेण गायिव्यवनेलोकविताताम्निहुमेतत् तदाथा लोके सूत्रमीयातद्राध्मानां मानामस्यातरेस्थानीवतस्मिन्निके यथाजातीयकोस
ना :तथाजोयकोमानार्वस्थानीयते तस्मिन्निनिर्दिष्टे इर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य किमुदाहरणं इहतावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इकोय
णचिदध्युदकमधुपन्नत्र इहतस्मादित्युत्तरस्येति निर्दिष्टे तदुपदर्शोसोपदिति द्वीपं अंतरीपंसमीपं सूत्रयथाजातीयकेनस्थानेनिर्दिष्टः क्रियते सूत्रे यथा
जातीयकस्यादिष्टयते किमत्युदाहरणं इहतावत्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नाणिब दुपधात्कास्माकोपिहिति तस्मादित्युत्तरस्येतिनस्मा
कुसीनः पुंसीति ॥ ॥

स्थान
योस्पार्कोगस्थस्मपंदेहि स्थानमात्रीन्त पुनस्मंदीयतायिनिरवतः पापोर्पुनस्यरस्मरोगोर्दशीनेभवतः इतानिमवचनर्वमव
गिरोदीपुनायतः पर्वस्मदकास्यनत्वेनभवति सूत्रद्वारा निर्दिष्टेजिता स्थानान्तिकारस्यन भवतीमकथने एवमसूत्रानस्थानुनतमनरस्योरोरर्वस्वरां
रोर्याः स्त्यहुस्पराभोनत्वंस्वरवेद्येनैव सूत्रयथाजातीयकेनेति इतिकरणस्यस्यपदहरणेनेवभाव्यमितिभावः यथाजातीयकोगात्रं कमिविधीयतइतिनहतोविधा
नायजातीयकुस्मयोलोकिकेनयोतेलाप्रनानारस्यदर्शनायनयमहूपनयोगः केवलेनकाधिस्थानीयायकाराजातेस्मवह ॥ ॥
छनः।
तं३ हि

अ.प्र.म.

भा.कै. इत्यत्रापीति विद्वांसवादी इतिकारोऽत्रार्थनिर्देशार्थः तुल्यं रूपमितिवत्त्वनात्त्वरूपग्रहणोऽत्रा वे सर्वनाम्नाऽत्रायमिति सत्राऽन्तेरोपात्रस्य तत्स्मिन्निति समस्तस्या
१४८ दिम्यन्वयेनेत्यनुकारोऽपि किंनिर्देशवत्स्वेन वाक्यनिर्देशार्थः तेन पदसमस्यार्थनिर्देशः पदस्य सूत्रे निर्देशात् तत्र भागोऽपि तुपस्यानेनविशेषात्र सर्वाणि तद्विः अभावात्
पोनस्तुत्त्वपे नहि विशेषपरित्यागे नेहसामान्यमात्रमपि तत्र पुरुहाणस्यात तस्मात्सर्वविशेषादन्तरहणमिमसर्थः सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् किं
पुनरीति सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्स्वयः कदाचित इहाद्वे तत्र अस्य ग्रहणमस्त्वादीनि विशेषावगमः कदाचित्तु सर्वेहसमादेसंग्रहणं पस्त्वादी

६ इदं चाप्यपुराणं इकोऽयणाविद्धांसतस्य समर्थोऽयोऽत्र प्रवृद्धिरिति कथं सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनामत्वं सामान्यवाचीनि सामान्येन निर्दिष्टे विशेषावस्थानु तत्र
दाहरणानि भवन्ति किं पुनः सामान्यं को विशेषः गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः न तर्हि इदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति भवति च परिस्तोऽहम
मात्रमपि विशेषः विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषो नावत्कल्पनेन प्रकल्प्येनैव कथं विवक्षातः परास्पदं गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृ
ष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः पदास्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्णः सामान्यं गौ
७ र्विशेषः अपरस्त्वाह एकत्वेनैकार्थो विनापुरवत तदा यावंतः केचिदस्यात्विषित सर्वं केचिदिद्यामिति सर्वोऽभवति एवमिहापि सर्वं केचिदस्यामिति सामा
न्यं केचिदस्यामिति विशेषः एतावन्त्यपि नेहैगिकानां तदा तत्र कामं भवति सर्वनाम्ना निर्देशः क्रियते एतैर्हि बहुतरं आप्यते ॥ ॥

तत्र

तत्रादेः गौः सामान्यमिति यदि हेतुरुपंथानां तत्सामान्यं पशुविशेषणत्वेन पशोरेवकाले तथानिर्दिश्यतेमविशेषस्तिनात्मर्थं एहापितत्स्थितिस्त्वनेनसूत्रस्य
धे धातुर्हि सामान्यं निर्दिष्टं स्यादित्यत्यादय आह विशेषाः विनापुरवदिति तस्य तत्र न किं तु परयोगवदेतत्स्येवविशेषणाविशेष्यकाक्तिः यदयोगात्कुर्वरित्का
त्विदर्शनं च पुनः पदे सम्भावनिर्दिष्टे स्वरूपेण कस्मात्तन्नीयस्य तत्साक एतेवत्त्वपीति नेह दिकानां निर्देशप्रयोगत्तमानां मध्येवाङ्केन कोऽपि कृतात्कादस्यार्थः पण
भाष्यकारेणत्राभाष्ये यतस्य पदे तदपास्य एवांश्च गौरिति यदिहहितत्वं नीनिर्दिष्टत्वस्यैवान्तरापमसवीवाक्येन योनिर्दिश्यतेनिपदेन निभावः ॥ ॥ १९९

सर्वा

२९८

ति॥२

विपक्षीविति किमर्थं पुनरर्थं पुनः स्वभावो निर्दिश्यः क्रियते सम्मिलितिनिर्दिष्टस्ये निकमपाक्षेत्वमेतद्विपक्षः नमुपर्निर्दिष्टत्वे सेन्नो नमुपलिनिमित्तः केवलमपरिशेषतार्थता
दिहानुपपत्तेनात् साध्यधर्मि अन्योन्याश्रितिनिर्दिष्टगृहणेन सिद्धिनिर्देशस्येव निर्दिष्टेवल्लक्षणनिर्दिष्टत्वात् अस्यात् पक्षो नो वह्निर्धूमवानित्यत्र वह्निर्धूमवत्त्वम्
ति भवतीति अनुपपत्तिः अथापमर्थः स्यात् अनवस्थाविभिन्नात्मपात स्यात् नुपर्षिकस्मात् प्रवर्तते अनेकेति नन्वप्रयोजनत्वात् कृत्वा पुनः पक्षात्तु पर्यायः अथवाभावेः ननु पोत
विमतार्थेनधीर्निर्दिष्टधात्वात्मकपदेयः प्रत्ययप्रमत्तः नतस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तात्मिकापनेतव्यमानात्मवत्कार्यप्रयुक्ता निर्दिष्टग्रहणात्मनेव विप्यति पदेऽत्रैवतत्प्रयोगात

प अथ किमर्थं पुनरसौ निर्दिश्यः क्रियते अनेन सम्यग्निर्दिष्टस्यैव कार्यं पर्यायात् स्यात् परार्थमात्रत् नन्वपरे प्रतिनिधापुनेरित्यादि किंतु तन्मते तद्वचनार्थेन
आरोपितस्य ग्रहणाधिकारार्थं किंपात्तमितिमाह कथं नियतं वह्निर्भिविद्यते नपृथग् निष्क्रान्तो नेदेवाभिर्दिशः वह्निर्दिशा तु नियम्यते तद्धृष्टेव्याहार
हि धूमः अधूमः अवह्निर्धूमः अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थं निर्दिष्टग्रहणमानंतर्यार्थं निर्दिष्टग्रहणं क्रियते अनन्तर्याय अर्थानन्तर्यमात्रेकार्यत
ग्रामत् स्त्रोपगणविरभवद्गमध्यवरोहमाभूत् सन्निधौ समविवः इत्यर्थो रैवरः॥

तदानन्तर्यमिति वाहे सर्वस्यैव निरवकाशं निर्दिष्टग्रहणमिति सर्वत्र प्रयोजनाभावादिति भावः निर्दिष्टस्येति नैरन्तर्येण वर्तेत दिशि स्त्रीलिङ्गादिकियः तेन नितान्तो यत्र
मि॥ तैकार्थं तत्स्यते सन्निधाविति ननु संहितायामित्यत्र तेन च समं वह्नितयो वहिताकिंत्वचीधिकरणमोपलक्षेपि किं निर्दिष्टत्वं च सर्वत्र तु पश्चिमे भवतु मिनेय ति॥ना
दोषः वर्णो नाम पार्थक्यकर्मः संहितायामाभावात् नित्यं चीनित्यं समीक्षितापने समवहितेनापि पदार्थवाहोऽपि तत्रैव रूपनिर्णयविषये पथायोग्यतरस्त्रमं भवति नित्येन नमनोत्यवत्
ना हितोऽवान चन्द्याभूतस्वैश्वपगारेशः स्यात्॥

३० म्र

ना० के०
१७

किमर्थमिति द्विविधमार्धधातुकमप्यस्ति शक्नुमर्थमिति शब्दः सर्वेऽत्रापेक्षितः कर्मणि षष्ठी योगः संबंधः तत्र यमर्थः स्मृपत्रिस्व एकोऽपगमार्थं पश्यतं
पाणिनः सर्वं उपश्लिष्टः एवं सर्वं निरत्रविपातः निरः इत्यत्रापि यथा निरः नाम निरः नेम वनि एव सर्वं पितत्र यथा [illegible] निपतेत्य [illegible] न वमे पितत्से निगोऽप म
गाविधमार्थमित्यत्रे योगयोगनिशुक्ते इतियोगिकर्मणि ताद्व स्त्रीनिमत्सन्नीय तेम्य नियमश्च संगः अवि सर्वस्मिन्नित्युपपद विभक्ते वाक्य विभक्ति
वैनीयमीनिस्यायार्द्धिकारागमवमीकृतानन्तुहिस्योगमत्याव यमीतत्र दधस्वक निस्पारो पर्यमश्च संगः नहि पूर्वपदे कस्मन्यथानिर्न्नेनिमित्र ने चोपप

किमर्थं पुनरिदमुच्यते तस्मिन्नन्मादिति निर्दिष्टे त्रयोर्मोमध्ये विशेषाद्विषयमार्धवचनं स्थूरकं पचनोरन्ते निमित्तमादिति सर्वत्रयो [illegible]
योविशेषाद्विषयमार्धपसान्सः पावेदेवदत्तः सर्वः पारंनिसंदेहः ग्रामादेवदत्तः सर्वपारनिसंदेहः एवमिहापि एकोऽपगाविह स्थूरकं पचनोरन्तु
भाविकोऽन्यावको [illegible] विपूर्वस्य [illegible] विपास्येनिसंदेहः निरु निरः इति चनिरः सर्वस्य स्मृनिरः पारस्येनिसंदेहः इष्यते वा मा दि सर्वस्यासात्रानि
इः पारस्येति नत्वात्मनेपदसंज्ञासिद्ध निरूनिनियमार्थं एवमर्थमिदमुच्यते चनिशुद्धेतनन्येतनर्किं नरहीति [illegible] नोऽपपनिर्दिष्टस्येते किंतन्मु
स्वकार्यमवनिमाह किमस्येतिनिरूपनिर्दिष्टो विशनिषेधानन्तरमनिर्दिष्टः उभयनिर्दिष्टो [illegible] निषेधात्तस्वमानिर्दिष्टो भविष्यति [illegible] योजनन्यो
तनमतोलसावधातुकतुराज्ञ नेवसनिनास्यादिभ्यो तुदात्ते संप्रमानिर्दिष्टो भवति निजयौरनिनास्मिन् क्रियमाणेनास्यादिभ्यः पारस्य सार्व
धातुकस्य सार्वधातुकेपात्त तास्यादीनामिति निर्देशः तास्यादिभ्यः पारस्य सार्वधातुकस्य ॥ ॥ ॥

अनु०

एतत् इति नियमार्थं वचनं सर्वस्येनामन्त्रस्यैव भवतीति दृष्टान्तेन क्रियते पानिहृतिर्मधविनिहृति स्तु संदेहः कुमाराणां पोऽपर्मनः नहि संदेहादलक्षणं ।
विनियमापायस्योपश्लेषात् [illegible] इति तृथा वहो लोप स्तु गपश्चैकस्य कार्यं निनिमित्रस्तं भवत्येव [illegible] निषेधादिति स्तपादापेत्त पापस्य स्वयं
स्तोपकत्वमित्यर्थः [illegible] योजनमिति वि भक्ति विशेषनिर्देशान्वकोशाव्या इत्समासोऽभिप्रायः कोऽहं इति संदेहात् हुपयोगमः ॥ ॥ एम० १९

इत्येषः स्थिति तरावत्र दृशत्रस्य लोपश्च भावे यथापि णम्पाक्षे गोनेतितिरिति परिणोशत्रस्य पितृत्वं स्यात्तत्र निष्ठ [illegible] सामर्थ्यात्तत्वं ग [illegible]
द्विः स्यात् उभोदृत्यादिति उ-मोः गुणागमेषु निकृत्येत्रा [illegible] पदस्यैकोनकारो नगद्युतिनिपातस्य प्रतिषेधो नास्ति [illegible]

वहोरीशादीनामादिर्लोपे वहोरूत्रो वा भिष्ठेमे पत्तात् [illegible] मेषः स्युपातेऽवहोरीति सूत्रे हृः वहोरूत्रो वा भिष्ठेमे पत्तात् [illegible] गोनेतितिगोतः पा [illegible] सर्वना
मस्थानस्य सर्वनामस्थाने पानेगोतसृत्रे सूत्रे हृः गोतः पा [illegible] अस्थानस्य करादिभ्यः सार्वधातुके करादिभ्यः पा [illegible] सार्वधातुकस्य सार्वधा
तुके पानो करादीनामिति सूत्रे हृः करादिभ्यः पा [illegible] सार्वधातुकस्य त्यागेषु गीताः त्याम उत्र [illegible] नेपातस्य [illegible] सूत्रे हृः [illegible]
नस्य त्यादि सर्वनाम्नः [illegible] पारस्यामः त्यादिपातः सर्वना [illegible] सूत्रे हृः सर्वनामस्थानस्यामः [illegible] सानि पाः [illegible] पोर्वा हि. तो
हि. [illegible] पातो न [illegible] सूत्रे हृः [illegible] सूत्रे हृः त्याप उत्तरस्य हि. तः [illegible] मोदृत्यस्य वि: गुणमि
तोः पञ्चम्यास्य चः त्यादिपातोः [illegible] सूत्रे हृः उ-मात्र त्र [illegible] विभक्तिविशेषनिर्देशा [illegible] विभक्तिविशेषनिर्देश [illegible]
त्वार्थ पुत्रो [illegible] सर्वत्रैता [illegible] सामर्थ्यात् [illegible] तत्पंचमी निकृत्वा [illegible] निर्दिष्टो [illegible] षष्ठी निर्दिष्टः पञ्चा
र्थे वा षष्ठी निर्दिष्टः कर्तव्यः पञ्चम्यर्थे [illegible] कार्यं [illegible] षष्ठी कर्तव्या पञ्चम्यर्थे [illegible] षष्ठी कर्तव्या तत्रार्थे [illegible] निर्दिष्टः
कर्तव्यः [illegible] अनेनैव [illegible] निर्दिष्टः [illegible] षष्ठी [illegible] षष्ठी [illegible] षष्ठी [illegible] कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रक
तमतत्त्वैर्नेकप्रकृतेः षष्ठी स्थानयोगेति ॥ ॥
त्वेषु [illegible] निर्दिश्यते [illegible] गर्थत्वात् [illegible] पंचमीनु निरुक्ता
शौतिपरस्य कार्यं [illegible] तिभावः [illegible] इति पद्धाविद्य [illegible] परे [illegible] कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देशा ॥ ॥

२९८

भा॰कै॰ ऌ १४९ प्रकल्पकमिति चेदिति पञ्चपदी नाऽस्तित्वमस्याः इक्‌भिः क्विपने पञ्चमुभयस्य मिद्धकोपपाणा दीर्घा दीनचाते ने नियमोन क्विपजेन हिंस्या पादहपञ्चमुपपदने ने पद्यष्ठी अ॰प्र॰३॰८
प्र इकि सिनस्यान्नियमश्रुतिभावः तत्तेति स्पादेशास्यापेक्षत्वाभावान्न स्यनन्तलागमिद्धत्वामध्यन्स्थानीयो समनिकालस्य द्रविदहसमिसु रक्षत्पा पतिपदद्विस्था
निमपीसंस्तताऽऽदि पतिनिपद्यमापादि नन्वत्रकृम्याने पदान्तस्य ते इकोऽम्यनन्तादेशः स्यादित्तोऽप्यस्य रेनिमन्तास्या मादेशभा वसार स्थानस्यात उभय

उत्कल्पकमिति चेन्नियमाभावः प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः उक्तं चैतन्नियमार्थेऽपवादः पदनियमपक्षे प्रकल्पितं पष्ठ्यः प्रकल्पिकाः सुः तत्र
कोऽदोषः गुणिन क्विप्युः सत्रपुपतिनकिं स्यादन्येषामपि पञ्चमी भक्तिनिविष्ठ्याभावः षष्ठीप्रकल्पनेन तस्मादित्युत्तरस्येति स्थानतकोऽत्तरस्यादेशः प्रति
निर्दिष्टेनतदनेकान्तः सत्यनुभवतीति नैवं शक्यं भवन्तानमकल्पेतापदेशादनीत्यतोऽत्र पश्चिमिहिकारणकस्याच प्रकल्पिका यो मुत्तरस्यानम
कल्पते इकोयणचिस्पष्टीस्येव सप्तमी पतिनिपद्यमापाः षष्ठीप्रकल्पनेन तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सप्तमीं च स्पोऽनुभावानुभपञ्चमषष्ठीप
इक्‌भिः तत्रोभयकार्यप्रसंगः सप्तमी चस्पोऽनुभावानुभपञ्चमषष्ठी तत्रोऽनिनास्यादित्यन्येऽपञ्चमीनगार्धधातुकस्यास्याः सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्प
पेन तस्मादित्युत्तरस्येति तत्रालगार्धधातुकस्येव्यासप्तमीतस्मादित्यनित्यं च स्याः षष्ठीप्रकल्पनेन तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तत्र कोऽदोषः
तत्रोभयकार्यप्रसंगः उभयोः कार्यं न प्राप्नोति नैषदोषः पञ्चाद्वपन्यस्यते प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति सावयवनियमः सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य
षष्ठीप्रकल्पनेपञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य पञ्चम्या सप्तमी निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीप्रकल्पनेपञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं
नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य परस्य पञ्चतेनापविप्रतिषेधोऽपि च स्य: प्रकल्पिकाः सुपीति तत्र प्रकल्पिकाः ॥ ॥

कार्यं प्रसंगः इति विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति मा भूदयं नियम इति षष्ठीत्वकृत्स्नैव तत्कल्पनत्वादिति भाष्ये पञ्चषष्ठीनास्तित्वाऽपि अ॰प्र॰ १३।
कल्पनेपञ्चतत्परोक्षेपणानीति तत्राविप्रतिषेधेऽवपष्ठीनपरस्येति प्रकल्प्यते ॥

२९५

कृतायामिकंतायामिति सत्वशब्दोऽस्तीत्यत्र नंतेतेषिप्रयोगे तथाहृश्वमस्मिन्नर्थेत्नपनास्मदर्थः चायाचेति पात्रविशिष्टस्य मनउस्यादनत्रपुरुषात्मवहंस्त्व
गम्यामात्रालिपंचस्याः चकारस्यकुत्वामस्मद्यर्थः चकृतोपसृष्टेति कृतोपयापीनिकृतयोरविस्मोसोदेशमात्रोपपादेनात्मालिपदीभवात्मनेऽत्रुपेऽाघारिमात्रा
दिमर्थः पररूपमिति पदस्मपदेनिर्देशोपायस्पषष्टीभवस्मनेमस्मितिपहृणाकवाक्याहृत्यासोत्मसमनुमीयते मास्यादिम्योलमवधानुकृत्मनत्माचधातुकेतामा

तस्मोत्सुनिम्निकि प्रत्ययत्रिशेषापंचमीसविनिशयमाणः षष्ठीप्रकल्पयेत तस्मादिकत्रास्येति पीतुत्रमेनत नकाक्षिर्हस्यकारेणः प्रतिनि
र्दिश्यनेनत्रांतर्यतः सतः सप्तेवभविष्यति नत्रुचोकृनेवंशकंरन्स्तेतानप्रकल्पते उपदेशइतीत्यसौ व्यतरामिस्यादेशरोधपरीत्मतात्मा
देशांचतीतनेनतवत्त्रुकृतापानिमित्तापांलोपेवहनेस्यादेशोभविष्यति उपदेशइति द्रीक्सेलोत्मने अथवानानुमत्तेमनिशकृत्याभवि
तव्यंपुरायोनत्रः सवृतराकृतमात्रमस्योर्पंचमीतिकृत्यामकृतिर्नभविष्यतिपरस्युत्याने प्रकृतिविकाराभवस्थाचेति नकारिकृता
प्रकृतोषष्ठीरकशीतिकृतोभ्याषमापलिनिपञ्चत्रनाममीचोषष्ठीनानिनत्रमकृत्याभवितंनत्रवाश्चकृतावदिक्तेपाशिमिपत्र
नासमौत्रीषष्ठीपदिवेदानीमश्चीत्मेवास्मभीपतितिनिश्यमापाः षष्ठीप्रकल्पयेत तस्मिन्निमितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति त्ववृकनकद्विरस्यथा
देशः प्रतिनिर्दिश्यनेनतत्रांतर्यतोपलोपणेभविष्यति मरस्युत्यनेनसमीपंचस्येश्रुभावादुभयत्रषष्ठी प्रसकृतिमिताचोभयकार्यप्रसंगा
मि श्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनोभेपुणपत्नप्रकल्पिकेभवतइति तदपमेकं दृष्टेपायोगीतिष्ठेषापहृणांकरोति तस्मिन्निमितिनिर्दिष्टेऽवस्पत

मि दीनामत्रुदात्तत्वंभवतीतदाहृणरस्मादानपितश्चैवकृत्स्नोनिर्भविष्यतीतिकिं पूर्वपादोऽलिनेनैवमर्थः तत्रपरत्वानवकाशत्वाभ्यांनित्यकपूर्वत्ववाणपष्ठीप्र
कृत्यनपदेशधरता दीर्घाच्छेतुरपद्यतीमतषष्ठीत्स्नानेन्यसंधेनपंचमीतिव्याख्यानात्मृष्ठाच्छापेमादेशौनापकादोदस्येत्युभवतिनेतृइम ॥ ॥

पि 										दं२

पा० ३।० [illegible] सेनवं यतप्रत्ययपूर्वापाणांनहि विशेषणांत्यग्रहणे प्रत्ययनियमार्थो गौपीभ्यदेवंपुत्रिके [illegible] अनेकेषु लिंगभावाद्धि संज्ञानो [illegible] नेपंवीभावाच्च
[illegible] प्रिनुमेवान् [illegible] विशिष्टमिति वचनात् देवदत्तादयः [illegible] संज्ञा शब्दानिदमार्थो [illegible] अर्थो प्रत्यायकशक्तिसंपुन्नो हि शब्दो शब्दस्य साध्यशक्तिसंपुन्नस्य
१५० थरिति मुख्यवहाराणप्रतिपत्तः किमर्थमतेन [illegible] विशेषत्वादिकं [illegible] कापुत्रयोरीति भिन्नशब्दप्रवृत्तिः [illegible] सामान्यमपिधीयते तत्रसमर्थैः
सामान्यसंज्ञा सामान्यप्रत्ययात्मक्तिर्नियोनिनोत्थानेकात्पवारः [illegible] कार्यं [illegible] सामान्यप्रतिविशेषैव प्रतिपद्यते सामान्यमपिकार्यं प्रति =

त्वकत्पंसंज्ञाह्रस्वाश्रयसंज्ञा ह्रस्वग्रहणं किमर्थं नत्वं [illegible] शब्दस्याशब्दसंज्ञाभवतीमिव [illegible] शब्दस्य संज्ञा भविष्यति नतत्पत्ववं शब्दस्या
लिंगस्य [illegible] तस्मात् त्वनहिदिति [illegible] नियतग्रहणं करोति नन्द्यौ प्रत्ययस्यापर्यः [illegible] दीर्घत्वं शब्दसंज्ञेति किंपुनस्तत्र अर्थः
किमेतस्यज्ञापने प्रयोजनं अर्थग्रहणेनानर्थकस्येसंख्यावीभावानकृत्संज्ञा भवति॥ ॥

दं२

प्रतीतो पद्मानं [illegible] हरोगैव प्रतिपत्तैः इतिकलेनक [illegible] ग्रहणमिति प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वात् तंगत्वादहेपत्वारमाधारणत्वाद्गुरुमेव [illegible]
[illegible] अर्थो हि [illegible] ग्रहणमपेक्षते अनुकरणं [illegible] तार्थः प्रतीयते माधारण [illegible] विज्ञायते न चार्थः संज्ञा [illegible] नेवकृत्संज्ञा [illegible] र्थस्य
प्रकृतनर्थकमितिप्रत्ययः [illegible] तरीति प्रत्ययेशब्दग्रहणं संख्यावन्नैमानिमित्त [illegible] प्रत्ययत्वाद् [illegible] अर्थवद्ग्रहणादिति १८०
अर्थवत्त्वं [illegible] प्रत्ययार्थो नेनकाशकुशेरसत्वबोधे [illegible] संज्ञा भवति प्रत्ययार्थवत्त्वा [illegible] नैष्ठे प्रत्ययावर्णग्रहणो [illegible]

क्रियार्थमिति चरमपात्तोभिप्रायः शब्देनार्थगतेरीति कार्य्यार्थपरत्वस्य [illegible] मानविधिनिषेधस्यानिमन्त्रादिना [illegible] णापि यादृशं तस्य ची रत्नयो [illegible]
सुगीतमर्थं वेदशब्दैर्लोके प्रमाणपर्यन्तभाका [illegible] वृत्तुपपन्नेदेवतार्थ प्रवृत्तेः भावार्थस्यारूढत्वे [illegible] स्वार्थं [illegible] त्वार्थस्य प्रमाणेनार्थे देवतार्थमनार्थोद्भव
चोदनार्थस्यमन्नार्थवित्तः संबन्धः स्यादिति नियोगः कतावचित्तिधार्थमिति वृत्तामंत्रस्य प्रवृत्तेन्ते [illegible] शब्दप्रवृत्तेर्थः प्रमाणप्रवृत्तिनमन्त्राप्यात्रेण वेदप्रवृत्तिन्निरुक्त

[illegible] शब्दपूर्वक [illegible] र्थ [illegible] ४

क्रियार्थं पुनरीदृशस्यते शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवान्नत्वस्ति [illegible] विधार्थे [illegible] शब्देनोक्तानितार्थसमवेतानामर्थपरत्वमानेनैवार्थसमवी
पदेषु [illegible] पुनरस्ते चार्थस्यासंभवादिव्याकाशीन्यर्थकार्यस्यासंभवः स्वार्थे [illegible] तिनाकाले [illegible] यतोऽर्थप्रवृत्तेः शब्देनार्थगतेरर्थस्यासंभवान्न [illegible]
तत्त्वितः शब्दाः नावद्यः मर्थस्य वृत्तमिति शुभिनिरस्यते तस्मादेवस्यादिति मन्त्रानीन प्रमाणेन विद्यानीनि नवृत्तिः संताप [illegible] विधार्थ [illegible] न वृत्तवचनं प
वृत्तमर्थोनिरस्यते नन्वा देवीशब्दकोऽर्थः संबन्धप्रमाणस्यार्थनिवृत्तिः नवाहन [illegible] मिति [illegible] कालेन शब्दकोऽर्थः संबन्धः [illegible]
शब्दार्थकः योविशमानान्तु [illegible] नानाप्रयत्नेनैव [illegible] प्रवृत्तिनरावृत्त निर्विकल्पाद्देवि शब्दार्थकस्याऽर्थस्य संबन्धः [illegible] कारणं
शब्देकार्य्यस्य मर्थं तस्यार्थानिनिर्दिश्यन्ति तत्रार्थविधीनन्तं [illegible] कल्पितत्वान्नीनिरुद्धमाधनतो [illegible] यामप्रयोगादि ॥ ॥ ॥

[illegible] नवोर्थी तस्यादर्थनिधीति [illegible]

तत्रावेतावित्यप्रसवगतमर्थानि अर्थसत्तान्तरीयकार्थैककृतिरपोऽप्रत्यक्षमानस्य प्रयोजकं शब्दे यद्दीयमानेनविषकृत्यं शब्दान्तमितिभावः शब्दार्थकरणे
र्थस्यापत्तुः शब्दार्थकरणार्थः शब्दमेतेति मापात्तरूपयदत्वोसिद्धे शब्दं तथापोन्ह्यपदत्वे तमान्वदिति एवमर्थोनिरमिन्यर्थः अस्यानोपपद्यतोः कितीति
किंपनयोवीद्धांतः शब्दार्थानन्यात नगुणाधान्यः कुमारीयत्वं चैत्रेणैतिदृष्टः प्रमाणेन [illegible] शब्दस्याकारो नन्वाभावादाप्तमेवमशब्दानि
द्धति ॥ ॥

अ॰प॰द्वि॰१

प॰कौ॰ वचनप्रामाण्यादिति यदेवेनुसंतिश्रयापनार्थं संज्ञाकरणमितिभाव अर्थान्तरप्रत्ययहणं न भविष्यति तस्मादेवेति उभयथा निर्दिष्टान्नेरप्रसंग्राकर्मका ग्राहिविधि
१ रूढापिनत्त्वप्रसंगतिनस्थ्वयदेवेष्वयहणंस्यात नहीति यद्यो तुगिन्याराद्युग्राहितिभावः कार्यहीति नचकार्याणुः शब्दतत्त्वोऽनेनरूपा यो स्वपकारोन्तरा
१५१ कृत्रैयः पत्यामितिचेतदु स्वमिदृमिति उकारेण स्वरूपमार्गोविरलस्याविद्दग्रानयकारेणस्यास्वरूपस्य ग्राहकोभविष्यतीत्यर्थः मंत्राद्यथेमिति मंत्रार

शब्दसंज्ञाप्रतिषेधार्थं वचनप्रामाण्यात् शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोनर्थकः शब्दसंज्ञायांस्वरूपविधिः कस्मान्नभवतिवचनप्रामाण्यात् श
दुसंज्ञायावचनमामर्थ्यात वचनप्रामाण्यान्मेतिशंसंयस्यः स्यात्स्वरूपग्रहणार्थसंज्ञायाः एतदपिनास्तिप्रयोजनंस्त्रीत्वार्थग्रहणमिति
प्रयतिशब्दसंज्ञायांनस्वरूपविधिर्भवतीति यद्यं स्वानाश्ररितियकारेणतायाः सेव्यायाः स्वरसंतोयानिरहनस्याहिवचनप्रामाण्यात्त्वनका
रेतायाः सेव्यायाः स्यात्स्वरूपग्रहणात्स्वयकारेणतायाःनैतदस्तितापकं नहिर्यकारेणतासंज्ञानास्तिरकारेण स्वमितिद्वंतस्थ्वंतस्यामितिद्वत्वा
त्स्वकारेणता मंत्राद्यर्थंनहीरेवकथं मंत्रेश्वमविपतुधिपद्यधानेतत्वंग्रशोरेत्रकशोरेवपद्यः शब्दरेवप्राभृत मंत्रायर्थमितिवेदुस्वसामर्थ्या
दर्थंगतेः सिद्धं मंत्राद्यर्थमितिचेतन्न किंकारणं शास्त्रस्यसामर्थ्यादर्थंगतिर्भविष्यतिमंत्रेश्वविपत्युधीतिपद्यधानेमंत्रशोरेत्रकशोरेपद्य
शोरेवनस्यकार्यस्यसंपर्वतोनास्तीतिह्लामंत्रादिसहचारीतोयोर्थःतस्यगतिर्भविष्यतिमारूपर्वा॥ ॥

पः शब्दस्यसंज्ञाः शास्त्रसामर्थ्यादिति देवशुक्रयोरिन्द्रादेरूपादीनांनिमित्तत्वेनोपादानायत्तुस्विकृतिविमंत्रदनिवस्वरूपंप्रयहीप्यनेनवचनाद्विधिःस टम॰
समर्थाविभावः मंत्रादिसहचारीतरकृति साहचर्यवशाहात्तुविद्धस्येवार्थस्यावगमात्॥ ॥ १२३

सित्तद्विशेषाणामिति वृक्षमृगतृणस्येव निर्देशः कर्तव्यः एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति विकल्पे पर्यायाणां [illegible]
मात्मविशेषाणां [illegible] विशेषाणामासेवायां [illegible] इति [illegible] पित्पर्यायवचनस्येति

सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थमिति निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति किं प्रयोजनं वृक्षाद्यर्थं विभाषा वृक्षमृगेति प्लक्षन्यग्रो-
धं प्लक्षन्यग्रोधाः पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थमिति निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य च विशेषाणां च ग्रहणं भवति [illegible]
किं प्रयोजनं स्वाद्यर्थं स्वे पुषः स्वपोषं पुष्यति रैपोषं धनपोषं विद्यापोषं गोपोषं जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थमिति निर्देशः कर्तव्यः ततो व-
क्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति किं प्रयोजनं राजाद्यर्थं सभा राजामनुष्यपूर्वा इनसभं ईश्वरसभं तस्यैव न भवति राजसभा तद्विशेषाणां च
न भवति पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थमिति निर्देशः कर्तव्यः ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशे-
षाणां चेति किं प्रयोजनं मत्स्याद्यर्थं पक्षिमत्स्यमृगान्हंति मात्स्यिकः तद्विशेषाणां शाफरिकः शाकुलिकः पर्यायवचनानां न भवति अजि-
(ना) ह्मान्हंति अनिमिषान्हंति यश्चैव मत्स्यपर्यायवचनस्तस्य भवति मीनान्हंतीति मैनिकः स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥

ति तद्विशेषाणां पर्यायविशेषाणां च ग्रहणमिदं वाचनिकमेव पित्पर्याय इति इदं न्यायसिद्धमित्यादि [illegible] पर्या-
याणामेव ग्रहणं सिद्धमिति [illegible] झित्तस्य चेति इदं वाचनिकमेव मत्स्याद्यर्थमिति [illegible] कर्तव्यः [illegible] इत्यभिप्रायः ॥
(स्व)

भा॰ कै॰ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति किमर्थमिति किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेधः अथ प्रत्ययेन विधीयमानस्य नियोगिकः समयः तस्मात् विषयः इत्यादि विधेय
१२७ विहितस्य सवर्णग्रहणं नास्तीति प्रत्ययस्य आदेशः प्राप्नोति इत्येवेति अनुनासिकः प्राप्नोति अनत्यमिति प्रत्ययविधेः प्राप्नोति परमिति प्रदेशेषु सवर्णानाम्

१५२ न

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः अप्रत्ययग्रहणं किमर्थं सवर्णग्रहणमित्यनुवृत्तं प्रतिषेधे समस्तविरहात् अप्रत्ययविनिर्देशात् अप्रत्ययपारिभाषिकी तेन विहितस्य इत्यनुवृत्तः प्रत्ययस्य अत्र प्रत्ययः ह्रस्वः दीर्घः प्लुतः इत्यादि विना अविनोक्ति इत्यादि ये स्वरादि इत्यादि इतः परं प्रत्याहारः प्रत्याहारेषु सवर्णानां ग्रहणं भवति इति प्रत्यये प्रदेशे निर्दिष्टं वर्णानां प्रत्ययेन विहितस्य विधेयत्वात् विधिनाऽर्थवत्त्वेन अप्रत्ययः इति निर्दिष्टं ऐत्वं निषेध विहितत्वेनेति विभाषा वेति वर्णग्रहणं प्रत्याहारेषु अनेन सवर्णानां ग्रहणं न स्यादेवं विज्ञायते ॥ ॥

इति निपातमात्रत्वविरहितत्वात् किमर्थमिति प्रदेशे दीर्घ एव न तु ह्रस्वस्य एव विधेयत्वादित्यर्थः ह्रस्व एवेति न तु सवर्णग्रहणेति विहितत्वात् प्रदेशे समर्थेन तस्य
इति कथं प्रत्ययग्रहणं न हि ह्रस्वस्य चापि स निर्दिष्टत्वात् वर्णानां दीर्घ ह्रस्व विधेयत्वात् अप्रत्ययस्य निर्दिष्टत्वात् ग्रहणं प्रत्ययस्य ग्रहणाभावात् ॥ ॥ ॥ १२७

प्रत्यये भूपानिति साधारणो साधारणश्चेदर्थः परमपरस्य स्वर्थं संतातकृतायेनार्थं प्रतिवंनिनमन्यः स्वरीर्घस्तुस्योर्थस्याभिधानमस्ति ह्रस्वादिति
ह्रस्वं ते ऽत्रार्थे ते स्वरादि चोदनाविनष्टः दीर्घादिति इत्येवं दीर्घानेत्रास्त्वादीर्घाणां ग्रहणात स्वाश्च स्वत्राविनष्टो काले वाहको पायुद्विनष्टः पदो वृद्धि
अनुत्पत्राकारो पारत्वादिकार्यं प्रतिपदनेन यावाग्रहकल्प यदि प्रतिपदो नेति भाकः कथं पुनरयमनयपरमस्य यमस्य प्यमानस्वर्थः स्वयं भीतिलपद्यादितेः क

प्रत्यये भूपानपीहाराः स्वनभिधानात्समयः सवर्णानां ग्रहीष्यन्निपातन्हिंसमयः सवर्णा ग्रहं इद्दीपानत्रैवार्थस्याभिधानंस्यात् (स्वनभिने) धा
(स्यात्) स्वनभिधानात्रभविष्यन्निरर्थं तहिंस्रयोनत्वं इहकेचित्पुनरीपंते केचिद्भ्यस्याप्यंते ह्रस्वाः स्वनीपंते दीर्घाः स्वस्याप्यंते पादवत्सूयात्
वसोप्यमाने न सवर्णानां ग्रहणं वेत्तिनावदयमस्यदशमि कंपुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन ग्रहीपानदस्य पवाविकयानपदीष्यति स्तुते
नहिंश्रहीपानस्वनणत्वात्रग्रहीष्यति एवंतर्हि सिद्धे सति परत्वस्य परनिषेधनिषेधं वा भिन्नतापयमासार्थः नवस्तेयापीभाषाभाव
पानेनेसवर्णानां ग्रहणं नेति

५१ नेत्यधुविधानात् प्रत्याविकारादिति नतुवद्धनेकुर्वतोस्यर्थमानिकस्यमात्रिकस्वस्यादिति दीर्घो ग्रामणस्य पार्थ्यम्यान एनकुनिवृत्तिंस्याप्यस्वा
पभिहानाभिधास्यते प्रत्यन्यादिति स्वरादिस्वे प्रत्याहारसम्भिविशाएवर्णत्रेस्वात्मनिष्क्रिपाविरोधादनिष्पादानपदग्रहणकुशाम्यांनाभावाञ्चस्व
वेष्वाकाशरिभिणकारीनां पदग्रहणं भवोत्सेकुनुषेदेशीपुनुनेनस्वेणाकारास्मिणकारदयोरुस्मार्णस्वर्णादिकार्याणिलनंतेभाष्यमानेनेति प्रत्यपेने
विधीयनेऽनियोगिकृस्याजयमपस्यग्रहणमितिभावः॥

अ॰प्र॰नं॰१

भा॰ टी॰ किमर्थं पुनरिति ऋकारलृकारयोर्मिथः सावर्ण्यविधिरिति ऋलृवर्णयोरिति उदिद्ग्रहणस्यादित्वात् विध्यर्थत्वात्... नेयमुक्तं यत्किमिति दीर्घलृकारादिभिन्नस्याग्रहणात्
ग्रहणं ... तपरग्रहणात् इत्याह ग्रहणाद्ग्रहणादिति एकोदेशस्य... उपदेशः पदसमाधानमिति ... तत्त्वेनास्येयं ... ग्रहणं तस्मात् उच्चारणस्थानभेदात् ... इति बोध्यम् ... इति वेदितव्यम्
१॰५३ वैषम्याद्ग्रहणं स्यात् ... उपदेशादिति ऋकाराद्ग्रहणादित्यर्थः नहि समाहारो दीर्घाद्ग्राहिणः यतो ऋकारादिर्वा ... ऋकारलृकारयोर्मिथः

तपरग्रहणं

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ऋलृवर्णयोर्मिथस्त्वात्तु नासिक्यकालभेदात् ऋलृवर्णयोर्मिथःस्थानभेदादनुनासिक्यभेदात्कालभेदा
द्ग्रहणमनयोर्न प्राप्नोति एवं तर्हि न वक्तव्यम् अनुवृत्तिः ... सावर्ण्यमिह उच्यते ... नैतत् किं तर्हीति तु
समाहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात् एवं समाहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकः सवर्णे दीर्घ इति किं कारणं अनुप
देशात् यथा तत्रैकारैकारौ संज्ञा ... पकारान्तं समाधिकारस्यात् ह्रस्वान्तो वक्तव्यः ह्रस्वानामेव समाधिकारस्यात्
दीर्घाणां न स्यात् ... ह्रस्वः यतो यथा दीर्घस्य समाधिः ह्रस्वस्य समाधिः ह्रस्वस्य समाधिरित्युच्चार्यमाणस्य समापकत्वात् ह्रस्वा
वचने ह्रस्वस्य समाधिरिति उच्चार्यमाणः ... समापकत्वात् नेत्यस्य ... एवमादेशस्य ... अस्तु समासो ग्रम
ति॥ ॥

ऋकारलृकारयोर्दीर्घाणामप्यकालग्रहणमित्यर्थः ननु चेति उच्चार्यमाणो ह्रस्वस्य समापकैर्भवितव्यमिति भवति संनिहितानां समापकाः नन्वसंनि
४ धानं पदार्थयोगमन्येषैवेत्यर्थः उच्चार्यमाणोऽपि यतो यथा नो हि वर्धमानस्य समापने गमनावृत्तेरेवाग्रहणमिति इत्यर्थः ऋकारस्यावयवनमिति यदीय
मानेन ग्रहणमस्य समापनमित्यर्थः ऋकारस्त्विति यद्यपि करणं वक्ष्यति ह्रस्वेनेति व्याप्तिः समाप्यते न ह्यपि ... नैव समापयतीत्यर्थः॥ २०॰ ५५

ऋलृग्रहणे

३०६

एवं ह्रीति ऋवर्णलिवर्णयोराहार [illegible] ऋकारादीनां ग्रहणं [illegible] अणिति [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] इत्यर्थः कीदृशानि
नि [illegible] अकालकादीति [illegible] इति [illegible] सवर्णानां ग्रहणं [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible] वर्णानां [illegible] इति [illegible]

एवं ह्रीति वर्णपाठ उपदेशः कीदृश्ये वर्णपाठस्योपदेशादिति [illegible] भाष्याचार्य उपदेशः वर्णपाठ उपदेश इति [illegible]
[illegible] उपदेशः किंपुनः [illegible] वर्णानामुपदेशः [illegible] उपदेशो [illegible]
[illegible] सवर्णा [illegible] सवर्णो [illegible]
उपदेशो [illegible] वर्णानां [illegible] तस्मादुपदेशः [illegible] सवर्णग्रहणं [illegible] तस्मादुपदेशः
[illegible] सवर्णानां ग्रहणं [illegible] किंकारणं [illegible] निर्दिष्टो [illegible]
[illegible] एवं [illegible] सवर्णानां ग्रहणं [illegible] इति [illegible]
[illegible] सवर्णानामप्यस्मात् ॥

तात्पर्यमित्यर्थः [illegible] इति [illegible] सवर्णानां ग्रहणं [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] निर्दिष्ट [illegible]
[illegible] सवर्णानामपीत्यर्थः ॥

अ.प्र.व.१

व

प्र.कै. एवं त्र्यतिसहितेन सविकल्पं तेनात्मीयविषयिद्विधिग्रहणविद्दिहेतुर्कं न तकर्मेयपिनाह अवर्णा इति ग्रहणाहोः गुहाति पर्यवगन्तर्व्यतानि सुपविस्तरेणांगत्यांकं न

उ मकुरुप्तां गेत्स्वकलेन च इकारीर्धं जानेतु विशिनेन्न ग्रामो नेवकर्णोपि गो पिदेवलेतु कोल्लसे चेति भावः ननु चान्येति क्रमभेदाद्वैरमन्यत्रान स्मस्वभ्यः अ

१५४ वणनोद्वैति समपि श्रुतिभेदेन कालकृतभिं पेयोल्ये च यथा कर्णेश्च लेपि वर्णोपि देशोल्पयो दोः योऽहीति अभेदस्यापि विवक्षितत्वात्समशयादर्शनार्थः यथेति

एवं तर्हि सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यं कुतः आकृतिग्रहणात् अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिः तथोवर्णाकृतिः ननु चान्या आकृतिः कालस्य अन्यास्यस्य च प्रयत्नस्य च अन्यस्या आकृ- तिः कास्याकारस्य च अनेकान्तोऽस्य अनन्यत्वकः यो ह्यनेकान्तेन भेदः नाभावमन्यत्वं करोति तद्यथा गर्गो गोऽश्वो गोऽश्वभेदः सोऽन्यत्वं करोति पाचकलावगो गोश्वात्स्यस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति अपर आह सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वं सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति अनन्या आकृतिरुदात्तस्याकारस्य च अनेकान्तोऽस्य अनन्यत्वकः यो ह्यनेका- न्तेन भेदो नाभावमन्यत्वं करोति तद्यथा गर्गो गोऽश्वो गोऽश्वभेदः सोऽन्यत्वं करोति पाचकलावगो गोश्वात्स्यस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति ॥ ॥

ति अत्रापि परमार्थतो नहं तत्परं तिशाणिखेनात्र्यपाणांतरात्रभेदवगवा अत्र रूपात्रपेत्तभेदरहितभावः अग्रत्र आविभक्ता विस्मवतु पत्त्यादिकार्य

व्यक्तिसमवेतेनसामान्येन रूपेनेपथ्यादर्शवपाग्रास्त्राः भनु त्र्यपरंनिविशिष्टव्यक्तिर्ष्यत्रासमणपलाद्रीयते अर्थात्राहेति व्यक्तिरेव शब्दार्थः जातिस्तु ग्र प्र.०

हणार्थापि च भेदयत्नपहेतुरुक्तोतिमवं व्यक्तौ नामभेदेनान्त्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशादिविग्रहणं पर्वव्य स्मृतौ सिध्यतीत्यर्थः अत्र च पत्ते चाकृतिग्रहणमाकृते १५८

राकारप्रश्लेपनिमित्तत्वेनवक्तिपक्षितुच्यते ॥

308

नन्वेति यथा प्रकृतिग्रहणादगुणकार्यं सिद्धमिति तथाहन्त्यपि प्रकृतिग्रहणादेव सिध्यति यत्किमर्थं निर्देशपदे गुणे वैतनकार्यं प्रतिनिर्देशान्न्यायं पदे कस्मात्प्रत्येन
हर्षणगादेन वाताविशिनोधेनस्याने चतुर्हृस्यादावेवेतस्यात धातुग्रहणपादवपदयोलकारयो मे देशेऽनित्येनवेत्याह । कोनेति । कुत्र्वेति । इत्याद्यहणे द्वेदे
दस्य मेघे वेन त्रानि अणसवर्णेनानुदूतीनि । अणस्तु गुणक्तिनिर्देशो विपद्ग्रहणकृता स्तेणस्यादेवहृतिभिन्नस्य ग्रहणं दृष्टिनिदेश यत्कामिति दत्वरीणो
दिश्वमाणानन्तणाविवृत्तिनैमेदिक्रस्यादिति निवद्दूषिति स्त्रिय मर्स्वेनेविभावः । विमतश्रुति प्रत्ययकर्मप्रभावदर्शयति व्यक्तिपरेण सवर्णान्तदीनी
गुणादित्त्वित्त्वधातुपदे णान् ।
नन्वहृलग्रहणेषुणत्वं च हलादिरन्तग्रहणेषु सिद्धं नवनिवृत्तो निश्चयात्रो स्ववातं स्वतात्र पत्रेनताविद्यणसवर्णान्तर्दूतानीति ।
नन्वेतांनीत्यनन्यत्वकारस्सुकार्यं देवेनविनंविनयोग्यानुपदे गात्र्यस्यामहे ग्राहकतिग्रहणासिद्धमिति परत्वेकस्याविदुत्तोवर्णानु
परिस्पमवेवत्रकृतोभवति चमित्रयोजनमेनतविनंतरहैतिवशिष्ट्यत्वं तृतीयपद्यते हृत्वेत्य्यत्वंतीयपद्यते तस्मात्रत्रनपानिर्दै स्म
णानित्यत्वं तस्मात्रग्रन्पानिर्देशः कर्तव्यः नतत्कर्तव्यः विवतेषुतत्त्वमसत्यातोभिमहेविति अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः ॥ ॥
निपसंगः सूत्रयप्रत्याख्यानेनापि प्रकृतिग्रहणात उदिदुग्रहणं कर्तव्यमेव नीहृतवर्णानामेकाकृतिनियोगो नित्यत्वेनतुसत्वेकृतोऽस्तु स्थिरो भाष्यकानस्य
दितमाम्यत्नेऽन्यस्वभिन्निवेनाचलोतोम्सणन्वेनापनियेधः प्रत्याख्यानपक्षेऽभासमानेत्युपपत्त्याम्नुनेकत्युत्पत्तन्मेव प्रकृतिग्रहणेऽपिभिन्नका
लानां ग्रहणंभवतित्यव्याप्त्युनापलेनपत्युत्पादभेदेन सतिवाकालान संख्याविवक्षाते उदात्तादयस्त्वभेदकाः सर्वे पतत्वादेतुनतेनोपकल्पितत्वा
वकस्सूत्राणि विभक्तस्यक्रियग्रहणं पिधायत्वं तस्मादीतिमवेदं यग्रहणं प्रत्यापत्त्यानवग्रहस्य दिव्भेतवोभेतानोमस्मात्रेन ॥

30९

मा॰ कौ॰ तमः पनुरूरति न्यायेनासंवद्धरत्यर्थः न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वात्तत्कृतः कराविल्वमित्यादौ यथा विप्रयोगे शब्दे न्यायेनायुक्तमिति वाच्यमत्र न्ये सम्बन्ध
पू॰ पाणाभावः नाहिमवनिमीत्वनिमणा विभि तादिस्तनेनेति सकालोपस्थितिकालसामानाधिकरण्येन तदुहोपादानात् तादित्य पंचवर्णा इति पाणसद्
१५५ न्यर्थः न्याय्याद्वाद्याव्यसार्थस्यन्तद्धेनयाऽमर्षीन वर्णास्येति वर्णावाचिनकास्थ्रकृस्येत्यर्थः कालेनेति कालवाचिनेत्यर्थः कालोद्दिष्टमसिद्धपीनाणाके
पा सिद्धपीमाणस्य क्रियात्मस्य पीठिकादिकास्यथाविषमधीतरति दिवमनाहेनोरपादिरजमयातसादिसगतिमवंसात्तत्वे सकालप्रयत्नस्य पीठे
रकत्वातकालः वर्णात्मक्रियात्मकोनभवति तस्मकालयति पैवएकस्यवर्णस्य पीठिकादिकाक्रियाविशेषादिः सैवपस्यपात्स्यमतत्कालकालः उद्गुप

तयाकात्सातस्य चपुक्रोपंपनिर्दिष्टःतादिसनेनकालः प्रतिनिर्दिष्टपेततादिसपंचवर्णाः तत्रापुक्तंवर्णस्यकालेनसहसामानाधिकरण्यंकुर्यंतदिति
हेयिः कर्तृमः तत्कालकालस्येति किमिदंतत्कालकालस्येतितस्यकालतत्कालःकालोपस्थितोपेतत्कालकालः तत्कालकालस्ये तत्कालः
ति सतर्हितत्रयानिर्देशःकर्तृमःनकर्तृकः उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः तद्यथा उष्ट्रमुखमिवमुखमस्य सोयमुष्ट्रमुखः खरमुखः एवंतत्कालकाल
तत्कालःतत्कालस्येति अथवासाहचर्यात्ताच्छब्द्यंभविष्यतिकालसहचरितो वर्णः वर्णापिकालएव ॥

इति गम्यमानार्थत्वाद्वितीयमुखशब्दप्रयोगः उष्ट्रमुखस्योष्ट्रमुखः नत्वप्राणीप्राप्यंतामसमुखमितिनिमामर्ष्यात्तमाहचर्यस्यप्रतीतिः समर्थेणाहोष्ट्रेण
मुखस्यमाहचर्याभावादुष्ट्रशब्दोपयेवनेनेमुखेनेवमुखमाहचर्यप्रसिद्धिमितिमानर्ष्याद्दुष्ट्रमुखमिवमुखमस्येत्यर्थोगम्यते एवमिहापिवर्णः कालेनस
वर्तीतिमानर्ष्यात्तत्रीयाक्रियाक्रियात्ताःपीठिकाःनीक्रियांतस्यपीठेदिकेतिवर्णाःएवपीठेरकत्वमते अथवेति वर्णसहचरितोयोक्रियायांतदु एम॰
द्वेतत्रते सकालोपस्येतितदुर्णस्मवेतःक्रियापीठिकास्येत्यर्थः यथागमादिष्वात्तपीठिकेत्रमुखगोरीत्यापीठेरकंतदत्तक्रियापीत्यर्थ ॥ ॥ १६७

दीर्घग्रहणमपि मेरुकाद्युत्तरार्थं प्रतिषेधः तत्रहि गौरि त्रितिप्रमाणकाणामिह हि संज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं तैजर्थमेव स्यात [illegible] ग्रहणमपि
च्यतोऽपि से इति स्यकारा ग्रहणे सर्वस्य वैरादीर्घस्य तपरो ग्रहणस्य वैशिरर इति सवर्णग्रहणे भूतार्थ [illegible] निषेधार्थः इति किंचोत्तरसूत्रे प्रतिषेध इति च ग्रहणाका
नै ः सवर्णानां ग्राहकस्य दृष्टत्वान्नाग्रहणस्य संज्ञेन तु च सन्नेत तु परत्वात् नैवं तपरो [illegible] सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य ग्राहकः चतुर्थ्यनरइति कात्यायना

किंपुनरिदं नियमार्थमाहोस्विदपकं कस्थं च नियमार्थं स्यात् कथं वा पापकं यदि तावत् ग्रहणमनुवर्तते तेन तो नियमार्थस्तच्च नित्रृत्तं ततः अ
पकं कस्मात्र विशेषः तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेत् दीर्घग्रहणेऽस्मिन्नाग्रहणं तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेत् दीर्घग्रहणेऽस्व
र्णमिच्छन्ति ग्रहणे न प्राप्नोति केषांचरां त्रातु रात्मवीनात् तु ना मिकानां स्वरूपं कर्त्वं हि पापकं आपकमिति चेत् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः आ
पकमिति चेत् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोरप्रतिषेधो वक्तव्यः [illegible] निषेधाभिर्दृष्टं ग्रहणं सवर्णान्गृह्णातीति तपरस्तत्कालस्येति न तपर ला
ला
त्का[illegible]स्येत्र व्यवनिर्दिष्टनिषेधेन ग्रहणसवर्णान्गृह्णातीति स्यप्रावृत्तौ ग्राहूत्वा ग्रहणं तपरस्तत्कालस्य प्रसज्यावकाशः दी
र्घानिपातः दर्शितुं तपरोऽन्यसंज्ञाप्नोति तपरस्तत्कालस्येतत्तु वर्णनिर्दिष्टनिषेधेन [illegible] च तु तापो न पाकारोव्यवच्छिन्नविधियोस्य संज्ञान्नका लभे
दात् तु तापो तपकारो व्यवच्छिन्नविधियोस्य संज्ञाने कर्तृत्वेन ग्राम व्यपार्यात् तु तन्निविशेषेषां नेयाभिन्नविनापां तु तमध्यमयोः किंपुनः कालनं अ
धानि कालभेदात्तपरिदृष्टाप्रावर्णा [illegible] भागाधिकाः तेन मध्यमादपि च मध्यमापां वर्णाभिन्नाभागाधिकाः नैवि तं विना यां ॥

मर्थ्यादवैनैस्य ग्रहणं मविष्यति किं विप्रतिषेधाख्येयेणान्तरस्तिप्रहणातस्यैव प्राप्तिकस्यापरर्षिणात ज्ञात हा रो ऽपि निषयां यो वक्ष्यति यद्यमं योगस्तत्कालस्यावि
धारपत्रिमकाला त्रिवर्णमपनीतर्थः विभागाधिकार इति दुतं श्लोकमृच्चं योग्याः पतिवृत्तौ नादिकायाव्यवस्थागवपानी सपतुल्यानिमवविततस्यात्रयमध्यमापां तु
मोद्धारथपलानिमवविनद्यानां विभागानीति तान्नितर भिन्नानिचद्वारतावेपद्यने ते विलंबिता चातुर्हतो योः गृह्णातिमवति ॥

भा॰टी॰ १५६ सिद्धेति वर्णोमुकृच्छ्रिष्णुनवर्णानामुपदगापत्तयेपोध्यागंतगामाणत्स्यादिभेदाद्दतिभेदेविनमार्गभेदरसर्थः सिद्धमद्गति वर्णाः रूपत्वकल्पनात्तदेदेविपदृच्छ्रिभे अ॰प॰न॰१
रात्रिवकालात्व स्वधाकृत्स्नर्थसिद्ध्यनपन्नागर्तक्रियापात्रस्य [illegible]हीति अक्रियारोत्वनिवृत्तिः सर्वत्रैसः एतद्दृपत्तोद्वाविंशिमेतदुपपन्नत्वापाविज्ञानीतिविधि
ननन्त्ववोहृत्वं [illegible]णदति वाह्यमगुणः अपकाशकोधंनकत्वेनेनसर्थः नदयाद्दः पुनः पुनर्दृष्टमानोविपिनभेदरत्ववलेदते नद्याद्विलंविनायांदृष्टावक्त्वाद
वपुत्रपुनरुपलम्यतरसिद्धत्रिभेदेपिवर्णास्यभेदोनएतत्तरसिमदृष्टसिद्धत्वकालत्वंदृष्टवरीपक्जातात्वत्वविवास्यपिचैर्ष्ठितिवर्धनतरसिनेनांकाले

सिद्धंत्वस्थितावर्णाः वकृच्छ्रिएवविवरत्वादृत्रपोविशेष्यंते सिद्धमेतन कथंस्वस्थितावर्णाःद्रुतमध्यमविलंबितानुर्किद्दतताद्दिद्दिति
वेधात्कृच्छ्रिएविवचनादृत्रयोविरोध्यते वक्रैवकृच्छ्रिराष्ट्रुभिधापीवकृतिस्था पुवर्णांनभिधत्तेकृच्छ्रिष्ठिणां नद्यथा नमेवाध्वावेकृच्छ्रिवि कृच्छ्रिचिरनेरो
वेणागच्छतिकृच्छ्रिवितोणागच्छतिकृच्छ्रिराष्ट्रुगच्छतीतिवत्स्यानुगच्छतिस्थ्रिकःच्छ्रिवेणापरानिच्छ्रिणोणां[illegible]मउपन्यासःच्छ्रिविकाराणामवाक्य
त्वतिक्रियायाः नत्याकृत्वंपरक्रिकाणामदृष्टिकाभीष्टमांस्फोटः वायोध्वनिः [illegible]णः कथंमेदीयान्तद्दत नदयाभेदीयान्मेगिप्पाकृम
कृच्छ्रिहिंशातिपराभिगच्छतिकृच्छ्रिविशान्तकृच्छ्रिचलतीशनत [illegible]तावानेवभवतिध्वनिकृतावदिर्ध्वनिःस्फोटस्यशक्तिनांध्वनिकृतद्वकृत्वेन्च
स्थोपदांचाकेवांविदृभमंतनत्वभावनःनपाक्तिनत्वम्य॥ ॥

दः भेदीयानदति भेदीमाहंतीतिभेदीयात्मा उपलब्धिमात्रमेदृष्टाक्रः पयाप्रपत्लविशेषादुत्पन्नोपेपीशद्कृच्छ्रिरत्पकालमुपलभ्यनेकृच्छ्रिस्थिरकृच्छ्रिवि
तत्वं एवंकृच्छ्रिक्षिप्रनद्दीनांकालभेदोविषमस्यत्वमेदएव [illegible]तावानेवेति दर्शितेकेपिप्पमासः [illegible]स्फोटस्त्रैति यंगतकोधंप्रस्त्रैमर्थः [illegible]दानांत्रु न्या
गणानांसंवेधीसंतकृत्वेन योध्वनिः सएवमहानल्पस्तृत्वसतेसंपत्तिभिरकालएवेसर्थः [illegible]मणिति यंगेपाध्यजकस्त्रुप्रमाणीनत्वभावतः स्वतोदृ राम॰ १६८
णमिह्वादितिर्थः [illegible]विद्दितियत्काजाहुभयंद्दत्शेषप्रत्यकालोनेदृध्वानेव॥ ॥

आदिशब्देन ... मपद इति [illegible] ... ।

तुवर्तेन [illegible] ... इति [illegible] ...

धान्यादिरिति [illegible] ...

आदिशब्देन ... आदिशब्देन ... निर्देशात् आदिशब्देन [illegible] ...

... [illegible] ...

... [illegible] ...

... [illegible] ...

वृगं ... [illegible] ...

... [illegible] ...

... [illegible] ...

... [illegible] ... ॥ ॥

... [illegible] ...

ने ... [illegible] ...

... [illegible] ...

मा॰ कौ॰ स्यैनरति मिवैर्बहुलकारोणादिकैलषुमपेगुणोवर्णोपकरिति कार्यं त्रयपत्रमं गः तत्रापवादत्वाइहायवल्गोपेशाध्यनेगुणाम्नंतांगत्वाद्धाध्यने गुणोस्ये
२५ गतेवेधिनीद्विमलस्यणात्वर्द्धोगुपधुमार्थधातुकंवाश्यप्रतिकृहुतुवकाणत्रेश्रंपमनुचादिकादिवधमयंमिसत्वाघेसत्वारे॰ग॰तत्रकृतेगुणाश्च
१५८ शाश्रोमिपणारेण श्रुतत्रवर्णमात्रापेसत्वाघणारेशौनरंगः प्रवर्त्तते नानाश्रुपत्वाद्वार्णतांगवृत्तोपूरसेतत्वामिपत्रेकाश्रयेवार्णांगेयथाको
रहुनिष्ठुनाश्रुपेष्वणाहद्वीतेत्रैवाम्पप्रहृतिः पद्विवरकोपणाचीसत्रुतरंहवनराहिविधीप्यानांनरहापणारेशास्यांतरांगत्वाभावात्पत्वाहृणः स्यात्
च्यनागलत्वणास्पेति श्रुमवितिनरंतनराहिविधिवित्वेपीतं(गवल्पेष्मार्थः एवंवहिरंगलक्षणोगुणइतिव्याख्येयः ॰न्विधिश्रुति श्रातोगपे

अपितांतांएवहिरंगेनशकत्वेपातांतश्वकोरोधः ॰ः स्थोना श्रु॰ गत्वतणस्पषणारेशस्पवहिरंगलक्षणोगुणोबाधकः प्रसतेनेकेन
इस्याद्विमपणारेशः नवाइस्याद्विमगुणः श्रात् विधिश्रुतयुकत्वेभ्नौः पत्याः ममुर्वितस्पात॰ केनेरंतविधिरिति वकांतनवकामंपेनेविक
णास्थानतीयाश्रुत्येनवाम्पप्रवृविधिर्भवति तद्यथा देवदृन्मयस्पर्कांगणवेरोहनेनचपवतरन्नःपविविधन्नेनयावेशांनरहस्पष्टाय्यपरानि
मिपिति एवमिहाप्यवाधातोर्धतंविधन्नेश्रकोणपानिपदिकस्पसंविधन्ने॥ ॥

सत्रापिनरंतविधिम्यद्वावारंस्यात्नंतप्पमपुराममकार्ये गणभन्यमिनिदीः पंचारम्पवात्नौम्पाद्देशोनशाघ्रोनीमर्थः तवकराविम्पयिनिम्पम्पाकाः स्यात्
कारस्वितविचिम्पश्रनेकान्तिरान्मर्हुम्येनेनत्रुनर्हुम्येवेमितिपमार्थस्यात ॰ ॰नर्हते पशूतेपन्नावश्यकचितमाताप्पांतविधिभातोनिर्देशात् यथा
हरेहिवत्तंप्रगदामित्रनुदेवत्तनम कृविरषिकाणतपधेपमिमत्रधातोः कृविरालेपात पंचेकोप्रमित्मत्रमनाधातोःकाणस्पवेति विधितकः कर्म्मसाध्
नोपेनकानीकृत्रपंविधीयतेनवकृत्तरंतप्पसतेसमर्थाः तेनविरोधपणोनविकेष्पसनरंतविधिर्भवतिनामपाराकोपणवीमारोरवविरोधप्पमानविधानात्रंतविरि रू॰ १५९

[illegible]पाधीयादिति । एतदनन्तरसूत्रं तन्निष्कृतं तस्य ते उपाधयः इत्यं येनेत्यत्र संज्ञितः पाणिनेः ... विशेषणभावेन पाधिकारस्य प्रधानत्वे विशेष
णत्वेन प्रकृत्य वचनं ... कीर्तितं प्रधानस्य विधिर्नामत्वात् ... तस्मात् प्रत्यये परतः ... प्रधानस्य पदत्वमेव ... नत्व
विधिर्विधानं तद्विशेषणं ... इत्युक्ते ... प्रधानभावेन ... प्रधानभावेन ... [illegible]

येन विधिस्तदन्तस्येति ... पाधीनां तदन्तं ... येन विधिस्तदन्तस्येति ... पाधीनां तदन्तं ... येन ... पाधि ...
प्रत्ययः ... विधि ... प्रत्यय ... विशेषण ... ग्रहणेन ...
... तस्मात् ... विधि ...
... विशेष ...
... विशेष ... किं तर्हि ... एव विशे
... विशेष ... किं तर्हि ... विशेष ... नत्व
३. ... तत्र ... विशेषणविधिः ... विशेषण ... विधौ ... इति ... विधौ
... विधि ... इति ॥ ॥

... विशेषणानां ... विशेषणे ... भवति ... भावः ... इति ... विशेषणे
६ ... विधिः ... विधि ... विशेष ... विशेष ...
... भवति ... इति ... विधि ... इति ...
... विधि ... विशेष ... भावः ॥

अ·प्र·च·२

भा·कौ० ऋत्विग्महतीति महोत्सवनिकुंजेति चारिममासः तत्रपदविशेषणदिग्गुरहनपद नत्विपद्युनेनत्यादिसमुपसर्गेनवाधिकामनततापिद्नमहतीतिगिहत्नलोदीप्यर्थे
१६ नेत्रनेतृणोगदिद्वेन यो: समाटपारमाद्र नत्याद्यो क्रनद्युमाफरा प्रतिहत्यहुर्गीत्रुपसाध्यानमितिशेषिम नित्युहन्नमिद्ध त्यानकिनेपाद्युहत्रविधानेन चान्यत्र
१५८ ति नरंतविधावम्नितितिन्कणग्गुमत्युद्वस्मान सर्वकृत्रिति सकाविहृतनेशोभाश्रानस्थान उद्धृहृतौ।।ति नद्येवाकपिहृतनेतुर्‌·तस्मात उद्धृतो धीपानेमप्यपानाद
निषेधदिपरोणहदवनिषेधोत्तस्मात उद्धृते हुरविमितिनात्यपरिकृपादेनिशुतत्वा।निषेधोनस्मात मितमीति धातोरिजउदात्तोमहतीति उत्तप्रत्यनस्माद
प्रत्ययस्वोगहृतमिष्यतीनमिनोवेनिरश्वुनिधानोर्हिंधीपमानेःलेनस्माहिमितकृत्य अर्थेनत्वाद्धृः मित्तत्रीमवागमाद्युत्तावेतेनप्रत्ययस्यात्मवाधितत्वात

क्विमविशेषेणनेस्माह उगिदृणौग्रहणवर्जेउगिद्धुहणांवर्णापहणंवदवतेषित्वाइगितनग्रहणंउगितस्पमहतीत्यनिमहती[redacted]महतीत्यतिमहती:
वर्णोग्रहणेमानदृत्तहान्ति:स्माहि:अभिवेरानांकश्चित्स्वेवनौकाःपानिपदिकंपदयोविधि:स्यानसुत्रीमाहसानतेर्द:शुभ्मापसंचनतरम त
रे:सकाद्धृत्युवत:सर्वनामात्मयधातोविधावुपसंख्यानेमुक्त्वान:सर्वनामात्मपविधोप्रत्ययन:धातुविधावुपसंख्यानंकलेमेसकत्वन:म
वैकेविस्तुतेत्यमविधोउद्धृके:नीवके:अव्ययन:मितिनिशितनिर्दिकिंपुन:कारणंनमिध्यंति इहतस्यवायहणोभवतिनरंतस्यहुपचेरंतत ना
मितरंत मिहुंनुनरंतोनववनानमिद्धमेतनजाहंतरंतोनवद्युवानेतरंतोनशुनिकनस्याविशिरंतानस्मेनितस्मानस्तरंत स्मारंतमचितोपपन्नतिहिरं रंत
नरंतोनरंतोनस्यादिमनोहिमस्याविशे।र।कमिन्सः तकर्मक:तदपरेलोपोयदहरम:नत्याद्यहहुर्वामेवमुाहमस्वइहद्युवे:स्याद्युहो:एवमि
हाविनरंतीपपन्नतरेनस्मेति॥॥

त मतिविशेषणत्वोधानुत्वादल्यः मिद्धमिति सर्वनामस्यपीनोक्ताप्मोत्तस्मर्वकरहस्पणप्रसमृपिपोऽर्म चसर्वना
मत्रीमस्वइर्थमिहानिम:नंतीमवोहिपिर्हिशोप्यतेत्युमपनंता।किंस्वादिमि:धातुमंताभावेत्युप्रत्ययाप्मवाहिविधानिभोक्त: उप्रत्ययपरलोपेऽइति नाबनिकोन
त्तोपेनत्तुमाचर्थाहूम्यमानार्थस्मानिहमिनेत्यादुः अस्मेतुवर्णपतिपुयावदवदरर्णानातपोनिसवपविशिष्टिपाद्युहिउरेति नत्वेहापि सर्वेशुहृस्यपोवद्युवोसन १५६०
चैवमवंशाहविवपद्युहःसाचार्नेरवधर्मानस्मर्वशाहांनरमित्यपुरिष्यते अयथवो:वयवेप्रमुरायहपाहिपार्णोपानुनरेतनाभविष्यतिणोगोनापिवन्धर्थनयाद्य १६
अवहारोदयपनेत्तुवपा[redacted]क स्थलेरणाक्रितहीनोरमोदहृत्वादिशु॥

३७६

नैकदेशविकृतादिति मध्यपातिनोः कृतात् [illegible] एकदेशविकृतस्यानन्यत्वं [illegible] स्थानिवद्भावेन [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] क्रियमाणः [illegible] विकार [illegible]
[illegible] इति [illegible] इत्यर्थः [illegible] इति [illegible]

नैकदेशविकृतादिति [illegible] नैकदेशविकृतात् [illegible] एकदेश [illegible] यथा गंगायमुनादेव [illegible] गंगायमुनां
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यर्थः [illegible] एकदेश [illegible]
[illegible] इति [illegible] कार्यम् [illegible] एकदेश [illegible]
: नैकदेश [illegible] इति [illegible] सर्वत्र [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

[illegible] इति [illegible] कर्म [illegible]
[illegible] ॥

अ॰ त्रि॰
१५९

[illegible] विधीयत इति विधिः [illegible] निषेधः [illegible]

[illegible] इति विधिः [illegible] परमक्रियस्य [illegible] भवति [illegible]

[illegible] नियमविधिः [illegible]

[illegible]

[illegible] किं पुनः [illegible]

[illegible] परिसंख्याविधिः [illegible]

[illegible]

[illegible] प्राप्नोति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] नियमविधिः [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

६
तु

मोऽसीति ज्ञातृत्वाविनः एहाद्योरद्धिमान्यमपसद्धिधानेनैवपद्मानांतरं न विधिः शास्त्रः एवं भागः एवंश्या त्वं भवतुमिति ज्ञातृत्वकृणोमपसनवद्धिवरितिवचनाम्नाद्वे
एवं त्वेनानंतरं न विधिर्न भवति नैनं वचोऽवमनवानिर्यवश्यवृ यमिति सावृत्परोवपार्वपा वाचपद्मानामिति विरिकेरवर्त्वंनवाद्दि नव यौद्धिवादिरीत्येनमनं भवति कर्मा
र्हितिन्येव भवति नवाहृतकथंविल्काम्नवाविनोपरस्येते हिंसाहिंसादिमिति हेप्सहांवी मारणमस्येतिसमानेहृतेस्या हीरिहृ भवत्विमं ज्ञापानरं न विधौ वतिनम्

मनोर्हैद्धिमद्दिधानवन्वानां प्रयोजनं एवंश्यात्मरं स्वपरणार एवं नैरापुष्पनैरापं स्वविधौ वंदना पाः प्रयोजनं नैहिंसाशिकं पंचवशाद्धि
कंधमीऽल्लजः प्रयोजनं धर्मे वाजिधार्मिकः स्वधर्मं वाम्पायर्मिकः स्वधर्मोऽहु इति नवरूत्यं भवति पराणाधिकोऽनस्य अनुज्ञापरस्यवपरा
गाधिकोऽनस्य वानुज्ञापरस्येतिवरूत्यं पराधिकोऽहिंसाप्रयोजनं प्रयोजनमिश्चकेर्वाकामालानोविनाहृत्भाव्युरेकर्विनेविन्वीन।
पक्षेश्रकश्चिनेविन्वीन इर्वाकनरलेन कुंजेर्वाकृनरलेनेमानन्भारिताकस्मात्स्वलमान्नभारीताकस्मात्स्वंगाधिकोऽहिं प्रयोजनमेतर
नहनः त्वमत्तन्यूणांदीर्घविधौ महान्यथामनमहानेस्वपृष्ठायमितिहंनिम्पाःनिदंनिस्त्वपृथ्वरलस्वमात्स्वमारेस्वमाः एवं परमस्वमापरमव
पारीपमस्वमाः नमननमारीनमाः एवं परमनमापरमनमारीपा मन स्मा[: ॥ ॥ ॥ ॥
नमाः

न्वादविरूढ्वविशेषवात्मेनप्राप्तवनेरीतिरनभवति चहाद्दर्शनीतिरूरून भवति कोऽस्योपावत्वमूनपरमनमोऽसे तत्तदुर्वर्णाभावेनेतरस्य पीनाशाविम्यवृ
नः ऋमपार्थवमर्थहिभक्तिमिरर्हवाक्तनेवानुक्तिपुनरस्वाविरेर्वाता मर्ग्यामनः प्रमयः नहिद्विधानमामर्गाद्यनुपनेर्गुणभावः पाणाधिकारइति परमाहेनो
त्रापरं स्वयं नेपरेकरेणमोपाप उत्रापरेनवापर्गानिवंदवपरमिश्रकादिभिर्विधीयते नहरत्वाधिति नहरादिभिरंगविधीयते नापरइति नयतना
द्दितिवमांतानिषेधः स्वपोभीतितत्वमधित्वद्दिति भवति ॥

अ०प०न०

पा०कौ० ह्रिपादिति पादः पदिसंघ्रपाद्ध्रे वांगंविशेष्यते पादस्य पदेति स्नुपद्भ्येनस्वविधिरकः सर्पद्धपदमाद्विधिः सेषदोषः पादशब्देन शर्द्धपरस्पविशेषणास
१९९ ड्रावेतरंनविधिः सुनेनेवृस्थापनपरमावेपितरंश्वविधिश्वसताः पद्याभूतः पदेन चे पादशाद्दोगिति रिष्यते तद्या भूतस्योत्म्यनानुवर्तनात् एकत्वहीति एवंवपात
१६० पारेनकथनीतिविवस्त्रापावाप्मपदारकाद्यीतिभवतिपदानुपामः पत्कादीतिविवस्तात्सापामपत्कादीतिभवति पादपदेत्तिपदेरोर्पतादित्सर्हः पादपद्या १८
रतिक्कविग्माठः मत्वुक्कः समासीतविधानानन्तरस्तत्रादिसत्रस्त्रागोच्चितिग्रहणाविविवचनात्ततिनिषेधः अस्मात्सुपद्यादिपाठः पादशास्त्रिमपदमिप्यपद

पद्युष्मात्सरत्यात्पनदुद्दोवुप पद्भ्यः प्रयोजनं हिपदः पदप्यतिविषेरानीकस्थितकेवलः पादशब्दोपदर्शविधिः स्यात्ततादीनाह एवंतर्हि गाधि
कोरप्रयोजनंनाप्तीतिहृत्या पदाधिकारस्येदंप्रयोजनमुक्तं हिमकादिषुनिषुव पद्या पत्कादिनेषुपत्कादिनः एवंपादपत्कादिषोपामपत्का
दिनः पदितर्हि पदाधिकारोपादस्यतरंनविधिर्भवतिपादस्यपदाभ्यादिगोपहतेषुपवेहभवतिपादेगोपहतेपदोपहतेत्वाद्यपिस्यात्तदिग्वपादेनो
पहतंदिग्धपादोपहतमिति एवंतर्हि सगाधिकारस्य प्रयोजनंनपद्वोकेचालितकेवलः पादस्युरित्सूपपत्तिपादपदेनोपमपः पादपदापदे
कुम्भ्या पन्न पुष्पनस्यत्वरवंस्नुतिहुंसुनिवपेस्यस्यादिपस्थारभीमकृत्वा पामास्थापामर्थापामत्कृत्या सूवाहोनुपवेत्रहानपामान
हानुपश्चिमविपुलीकृत गोमत्विवकुम्पदहनत्रिपदसोत्पतनंगोः पुषीः पदः सुपद्याः पामवंसाः पुमाने पाम्पुपीनेगोः कुणीः मालामाला
मीमत्वा पः पुमत्वोपोमुलेत्वा पः पामत्वात्वोपामत्वा पः चत्वाः पामवत्वाः सुवहाः पामावहाः सपात्पिपाम्पपा॥ ॥

ढः गोरसङ्गिनचकीनिवत्निधानात्तस्मात्कर्गीतिपाठः पामत्ता पादिनिवद्दवीहि नत्तुत्वमुत्वामात्यं सनदुत्सुस्पेदसपंचार्थः पादः समदुहोनुम
व रसतुएवसूतारादित्सधिकारात्मामोऽहृतपेतुविधाना सुन्विधीतदस्त्रविविनासुपामेऽपिसमविधेयतेपात् सम्पेत्ताद्धुः सपदीहपुनर्हेऽपंवेत व
नुमचिपतनमेवा मामेनरब्रुस्पसानं पामान्हाहं स्तत्वसाधस्यादिति पुनः पादः कमेवः शर्वयापिपादोऽनुमर्थः कर्तमः सम्पयासमामोऽविमदसविधिः।

३२०

त्वमिष्टमिति यो न नृत्य एवार्थः उपचर्यते तु न कुत्रापि निरर्थिकास्य वा तु न निश्चितं केति नत्र्यर्थोग्रामयी तिन वक्तं अंत्ययोः वर्णग्रहणं चेति पदेष्वेकुणिर्हणयद
गणत्वं निष्कसर्वाद्युम संपूर्वर्णग्रहणं उच्यते अत्र पदविधौ न तस्य विधिप्रतिषेधाहूर्णग्रहणमत्र पदविधौ प्रतिषेधा संकुलितत्वाणाद्यं अन्यपद्ग्रहणं चाप्यचन्यार्थमिति स
मपद्ग्रहणं यन्मात्मविहितरात्रिविहितस्यविधौ प्रत्यन्यस्मादितिप्रतिषेधार्थं वक्तव्यं पदसूत्रमात्रस्य स्म्यपद्‌कार्यमिन्नविधानं न्यप्रतिषेधनन्त्र नवृत्तविधिर्यथ
तेयथा[redacted]रो भ्यामिनस्य तत्वहितत्रद्विधौ कर्त्तव्यो भ्याप्त्रौ योविद्या त्र्यनपदलकाल्पनस्यनकेस्मात् नचुसंताविधौ अत्रपद्ग्रहणमरहृविधि
ह गोमीतिनिषेधानुवनाः पत्ताहिमताविधानं नस्थापे निषेधः रे निश्चावाहितनन्याविधिः न्वताविधौ न हितरत्रविधिनिषेधस्याकिं फलं उच्यते पदिमत्ता
विधौ अन्यपद्ग्रहणं नरत्नस्यसंता स्यात् तस्य रे शेषुपत्न स्तरत्नविधिः स्यादितिपद्यपात्रातेरस्येतनस्मात्तं ताविधावपितदेन विधिनिषेधौ रो भ्यां [illegible] निर्दे स्त्र
प स्यादिति विधिभस्त्वादित्युद्धहणं चप्रयोजनं नैमः स्त्रतिमः भस्त्वकाभस्त्विकानिर्मेत्वकानिर्मेत्त्विकावहुभत्त्वकावहुभस्त्विकाद्धीग्रहणं वप्रयोजनं
निर्घ्योविशपः एतरात्त्विपोऽर्णास्त्विपः वर्णग्रहणं चमर्वत्र प्रयोजनं कुमर्वसुत्वगाधिकाचास्पत्रचकुप्त त्रोतान्नं चत्र्णाधिकाद्‌स्य सौरी धी
पत्तिपुचितरिद्धस्मात् स्त्राभ्यापराभ्यामित्यत्र नस्मात् अन्यपद्ग्रहणं चापवस्मात्‌ प्रयोजनं पवित्रोः फगपवात्रिगार्ग्यायणः वात्स्यायनः
एवमन्यान्यनसमाचपदर्थः पन्नयं चमस्नात्मस्य योविधौ पनेनत्र परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः अपदस्मादतिविक्रमः धंदृपत्रोगार्ग्यायणी ॥
तेरेनविधिर्निमत्तनीति एवं हि स्माध्माममाते भिन्नतत्वातस्याः पादिस्त्रत्नानस्य पादेवा जिविधौ पमाने तस्यैवांगसंताया पो रुद्धिस्वौ स्यातां न तु नहं
त्वमस्य परमगार्ग्यायणः रतिसूत्रागार्ग्यायणः रस्यैवोदाहरणं गार्ग्यपत्रामुत्त्वाक्ष विधानात्तत्वपाय्रगार्ग्य वाहृन्यस्य पत्तस्यपद्येत्रास्याभावा
त तस्मात्तुक्किं विधौ पमाने पुरस्यगार्ग्यायणः स्मितिपपदस्याग: तेस्माऽत्सम्मात्पत्नमस्यार्थ परमगार्ग्यायणस्य पस्यत्वं उत्तरायराविकारो
प्रत्यपद्ग्रहणं नरओविधध्यभावौ तस्य ग्रहणेन ताषितः नत्र रोभ्यामित्युतिष्ठापदः शाद्यार्थे नाशपणात्तत्रंतविध्यभावः स्यात्तावीनुद्गीत्मत्रभा
मोतिस्याधिकारादेवं चस्मादितिनिषेधात्तुरेवोस्माभामेनाभ्यपणात्तरत्र विध्यभावः ॥

श्रीः

नानर्थकेनेति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति [illegible] अर्थवद्ग्रहणे [illegible] नार्थवद्ग्रहणे [illegible]
ग्रहणे [illegible] अर्थवद्ग्रहणे [illegible] नानर्थकस्य ग्रहणम् [illegible]
ति [illegible] भवति [illegible] ग्रहणमिति [illegible] भवति [illegible]
[illegible] ग्रहणे [illegible] विशेषणं [illegible] अर्थवद्ग्रहणे [illegible]
विधिः [illegible] भवति [illegible] ग्रहणे [illegible] विधिः [illegible]
[illegible] भवति [illegible] अनर्थकेनेति [illegible] ग्रहणं [illegible]

[illegible] नानर्थकेनेति [illegible] प्रयोजनं [illegible] ग्रहणे [illegible] ग्रहणं [illegible]
[illegible] भवति [illegible] विधि
[illegible] एतद्धि [illegible] ग्रहणानि [illegible] अनर्थकेन [illegible] प्रयोजनं
ति [illegible] अनर्थकेन [illegible] अनर्थकेन [illegible] अनर्थकेन [illegible]
[illegible] अनर्थकेन [illegible] ग्रहणे [illegible] प्रयोजनं [illegible] इत्येतस्मात्
[illegible] इति ॥ ॥

[illegible] परत्वात् [illegible]
[illegible] परत्वात् [illegible]
[illegible] अनर्थके
[illegible] अनर्थकेन [illegible]
[illegible]
[illegible] अनर्थक [illegible]

हृद्यंस हृद्यग्रहणमिति त्र्यसमिहहृद्यग्रहणेन किं यथैवं स्याद्धृद्यंग्रहणमकृतमिति चेत् पथा यथादिर्भिन्नजातीयोऽहृत्तत्र हृद्यमित्यादि स्यादधिकं स्यात् [illegible] इति त्र्यस
मिह हृद्यग्रहणे निर्दिष्टाग्रहणेऽहृद्यं स्यात् उपदानादिहृद्यः समीपार्थो [illegible] हृद्यग्रहणं पाठः हृद्यः नाम [illegible] हृद्ये [illegible]
स्त्रपराणामधेयत्वाद्धृद्यः पदेऽस्य त्र्यस्य पदार्थः प्रतिषेधः स्यात् [illegible] व्यपदेशाभावे संनिहितो [illegible] यथा [illegible] किं [illegible]
रोपेत्यहृद्यं हृद्यंग्रहणं पदार्थः [illegible] पाठ इति हृद्यमित्यादि हृद्य [illegible] हृद्ये [illegible] प्रार्थ्यस्यात् [illegible] इति [illegible]
हृदि पाठे [illegible] ग्रहणं [illegible] ग्रहणमस्य [illegible]

हृद्यपदस्य स्याद्यावादि हृद्यं ग्रहणं किमर्थं यस्मादादि हृद्यमिति [illegible] हृद्यग्रहणे पुनः क्रियमाणे [illegible]
नि-त्र्यपपदग्रहणं किमर्थं [illegible] त्र्यपरेषाय [illegible] ग्रहणं किमर्थं हृद्यपस्यादि [illegible] हृद्यमिति [illegible] स्यात् [illegible] इष्यते
न [illegible] पाठः [illegible] ग्रहणे पुनः क्रियमाणे [illegible] ग्रहणं किमर्थं हृद्यपस्यादि [illegible] हृद्यमिति [illegible]
[illegible] ग्रहणे पुनः क्रियमाणे [illegible] हृद्य [illegible] ग्रहणादिति [illegible]
[illegible] विशेषणं [illegible] स्यात् [illegible] ॥ ॥

[illegible] स्यात् [illegible] मिति [illegible] स्यात् [illegible] संनिवेश [illegible]
[illegible] निवेशः [illegible] नामधेया [illegible] इति [illegible] हृद्य [illegible] १२
[illegible] हृद्यविशेषणार्थो निर्धारणे [illegible] स्यात् [illegible] केवलम्
[illegible] ग्रहणं [illegible] स्यात् [illegible] स्यात् ॥ ॥

एकांतादित्येवेति एकांतशब्दस्यार्थः प्रातिपदिकस्य तेषामवयवानां [illegible] नित्यर्थः सर्वसंगाइति तस्य च विशेषणप्रपंचेन सर्वेषामवयवानामादिर्हि
[illegible] त्वं पदं [illegible] निमित्तमासेनपदेनमेतद्यसंगः आदिग्रहणं तस्य निवृत्यर्थमिति [illegible] मिनितत्र पदप्रयोगप्राप्ति
पदिकस्यानकृतीत्वा मितितत्वमाद्यपदेत [illegible] नापिहत्वा [illegible] तेनापद्यर्थः पदस्य [illegible] स्मिति पदस्यात्मोः
[illegible] प्रतितिपिशब्दानामनतामपदेस्याप्तानीयातत्वा [illegible] नीयते अंतनस्येति पदार्थानितिवचना [illegible] मानान्यविधौ

एकांतादित्वंतहिविज्ञापते एकांतादित्वेदुमर्थ प्रसंगः इहापि प्रसज्येतनमभासनुपदेशकः सामासंनपनइति सिद्धमेतत्क्यानिर्दिष्टान सिद्धमे
तत् कथं शृतालूनिनिर्दिष्टपदं तेनस्य विधेयं तेनेद्यं विहितमात्र प्राप्नोति अंतनस्याविधिमानं पदात्मभवंतनस्याविधिमानवद्रावोभवत्कः
पदात्मत्वापिवं अंतनस्याविधिमानवद्रावोभवति कृत्तत्वेतिवाममेधेपस्यदेउसंज्ञावक्र आदिवत्सोपाः देवदत्तः तोयोत्रापरस्यच गोत्रो वानामधेयस्य
त्रेऽपरस्यचइदुसंज्ञावक्रसोंतत्वात्पत्ययाः अंतनपातिनीयाः पुनरेत्यपाः गोत्रांताद्वासमसत्वत् प्रसंयोभवतीतिवक्तव्ये इत्याद्ये गोत्रांताद्वासमसत्वत्
तोदाहरणानिकिमर्थतिवेदेनमेतदाह सिद्धकात्मिदेने कात्स्मवसंज्ञिकागृतीनिकांतपेचवर्जयिनानि द्वा काला हात्मिकानाः किंपुनरत्र
प्राप्तं गोत्रांताद्वासमसत्वादित्वेवप्राप्तः दृष्टमविधिसिद्धंभवतिविगतस्यकाण्यस्यतृहीयः अंतनकाण्पातः इत्वालिद्धं इष्टतान्तिसिद्धम् ॥ ॥

तत्वानितुविवक्षितामीत्यर्थः पदात्मवेति पदात्मक विधावदयोग्यतानांजनस्य विधिमानवदेवविहितपत्वात्मिनितवचनादित्यर्थः इतरवदुद्धानिमित्तपरिवेचेनु तत्र
दृहताधिगावृतेतं सर्वधापक्ष मेवेस्यदसिद्धत्वा निमित्तनुपादातुप्रसंगन वर्तते वानामधेयस्यत्यो दशप्रयंतानाम इत्यते अंतस्वत्वात्पत्ययोपाद्ति कंबले
प्रिवस्यकाण्पतावरिंशाद्यादत्यर्थः अंतनपातिनीयाइति पाणिनोपमामित्वात् गार्थिविहृयोनितिप्रकृतिमानः पाणिनस्यापत्यद्युवेतांत्रमस्तांवाइति गम्य
विवक्षितेनूहनितुगिर्माणाहुकृतेचेकभूमनपवनीनिवद्योपभवति पौत्रस्यकाण्पाइति कात्याविस्थोगोत्रस्यपदहमसत्तापीतुहुः स्यात् ॥ ॥ इथ

[illegible] संसारीनिव [illegible]
[illegible]
१६३ [illegible]
[illegible] संबंधः [illegible]
[illegible]

संसारीनिव [illegible] मात्पुत्राः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ॥

३२५